

K. Ataýew

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2010

UOK 82

A 87

Ataýew K.

A 87 **XVIII asyr türkmen edebiýaty.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2010.

TDKP № 265, 2010

KBK 23,3 Tür 1 ýa 73

© K. Ataýew, 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Türkmenistanda özbaşdak, garaşsyz, demokratik, hukuk döwletiniň binýady tutulyp, ýurduň syýasy, ykdysady, medeni durmuşynyň täze ösüşe eýe bolup, aç-açanlygyň, aýdyňlygyň, demokratiýanyň giň gerim alyp ugramagy halkyň ruhy dünýäsiniň täzelenmegine getirdi, onuň durmuşynda milli galkynyşy amala aşyrmagyň zerurlygyny döretdi. Bu uly il bähbitli wajyp meseläniň üstünlikli iş ýüzüne geçirilmeginde edebi miras uly ähmiýete eýe bolup durýar. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanýnda halkyň ençeme müň ýyllaryň dowamynda döreden gymmatly taryhy, edebi, medeni we beýleki ruhy baýlyklaryny özlerine gaýtaryp bermäge giň ýol açyldy. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow edebi mirasyň häzirki zaman ähmiýetine ýokary baha berip, ony ylmy esasyda öwrenip, halka ýetirmegiň anyk ýoluny salgy berdi:

“Türkmen halkynyň taryhynda Azady, Magtymguly, Andalyp, Kemine ýaly çuňňur filosofiýa, ýiti pähim-paýhasa ýugrulan ajaýyp eserleri peşgeş beren söz ussatlary az däl. Nusgawy şahyrlarymyzyň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek, türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaglary alyp barmak öňde duran möhüm meseleleriň biridir”.¹

Şu okuw kitabyňy taýýarlamakdaky esasy maksat türkmen edebiýatynyň XVIII asyrdaky ösüş taryhyny giňişleýin teswirlemekten, onuň ösüş aýratynlyklaryny takykklamakdan, şu döwürde ýaşan belli-belli nusgawy şahyrlaryň durmuşyny hem döredijiligini ymykly öwrenmekden, şolar esasynda-da edebi döredijiligiň durmuş hakykatyna näderejede ýakynlaşandygyny, türkmen halkynyň ýaşaaşynda nähili möhüm ähmiýete eýe bolandygyny kesgitlemekden ybaratdyr.

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, – Aşgabat, 2009, 307 sah.

Munuň üçin şol döwür türkmen durmuşynyň syýasy-jemgyýetçilik, ykdysady hem medeni ýagdaýy bilen ýakyndan tanyşmak gerek.

XVIII asyr türkmen edebiýaty halkyň köp asyrlyk söz sungatynyň ösüş dowamy bolup durýar. Şondan öňki asyrlar bilen deňeşdirilende, bu dowürde edebiýat ep-esli derejede durmuşa ýakynlaşýar, onuň millilligi, halkylygy güýçlenýär, many-mazmuny baýlaşýar. Kurs geçilende, edebi döredijilikde ýüze çykan şu özgerişleriň syýasy-ykdysady kanunalaýyklygyny düşündirmek, şol esasda-da edebiýatyň näderejede ösüşe eýe bolandygyny, nämeleriň hasabyna baýlaşandygyny takykklamak göz önünde tutulýar. Şeýle hem Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirijileriň, dessançylaryň, Magtymgulynyň esaslanyran edebi mekdebiniň döplerine eýerijileriň döredijiligine mahsus aýratynlyklar öwrenilýär, olaryň edebiýaty ösdürmekdäki hyzmatlaryna baha berilýär.

XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsi halk döredijiligi eserleriniň ýörelgelerine eýeripdirler. In esasy bolsa, şol şahyrlar gadymdan dowam edip gelen oguz edebi ýörelgelerini hem-de baý Gündogar edebiýatynyň edebi döplerini goldanypdyrlar. Olar öz eserlerini ýat tutmak, aýdym edip aýtmaga amatly görnüşde ýazmaga çalşypdyrlar. Şeýlelikde, türkmen halkynyň aýdym-saz sungaty edebiýat bilen ýakyndan utgaşdyrylypdyr. Kursuň dowamynda bu meseleler-de uly üns berilmegini talap edýär.

XVIII asyrdan ençeme görnükli nusgawy şahyrlar edebiýat meýdanyna gelýär. Edebi mirasynyň möçberi, hili babatda olar biri-birinden tapawutlanýarlar. Olaryň edebiýat taryhynda tutýan orunlaryny kesgitlemek, döredijilik aýratynlyklaryny açyp görkezmek, olara baha bermek üçin taryhy-deňeşdirme usuly goldanyldy.

XVIII asyr nusgawy türkmen şahyrlarynyň öz eserlerinde öňe süren dana pähim-paýhaslary, watansöýüjilik, batyrlyk, gahrymançylyk, ynsanperwerlik, zähmetsöýerlik, päk ahlaklylyk, dost-doganlyk, agzybirlik, erkinlik, garaşsyzlyk, parahatçylyk baradaky gymmatly oý-pikirleri talyplaryň döwrebap ylym-terbiýe almaklary üçin baý ruhly hazyna bolup durýar.

XVIII asyr türkmen edebiýaty öwrenilende, aýry-aýry şahyrlaryň eserleriniň derňewi arkaly şygry sungaty hem-de şol döwrüň edebi usullary barada-da giňişleýin maglumatlar berilýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň öwreniliş taryhy XIX asyrdan öňki hem soňky döwre bölünýär. XIX asyryň ortalaryndan başlap, rus hem Ýewropa alymlarynyň, syýahatçylarynyň, aýdym-saz öwrenijileriniň, söwda hem harby işgärleriniň we beýlekileriň türkmen halk döredijiligi we nusgawy edebiýaty baradaky ýazgylary peýda bolup başlaýar. Olar aýry-aýry şahyrlaryň ömri we döredijiligi barada ilkinji maglumatlary beripdirler, käbir eserleri terjime etmäge-de synanyşypdyrlar. Şeýlelikde, rus hem Ýewropa okyjylary türkmen nusgawy edebiýaty baradaky ilkinji maglumatlar bilen tanyşýarlar.

Öňki döwürde XVIII asyr türkmen edebiýaty birnäçe alymlaryň ünsüni özüne çeken hem bolsa, ol ylmy esasyda yzygiderli hem düýpli öwrenilmändir. Edilen işlerde bolsa säwliklerdir ýalňyşlyklar hem bar. Irki döwür Günbatar gündogarşynaslary türkmen halkynyň taryhynyň, medeni mirasynyň belli-belli meselelerini galplaşdyrmaga, hatda inkär etmäge-de synanyşypdyrlar. Olar, köplenç, Gündogar halklarynyň gadymdan dowam edip gelýän taryhy hem medeniýeti bolmandyr, olaryň medeni baýlyklary döretmäge ukyplary bolmandyr diýen galp hem nädogry garaýyşlardan ugur alypdyrlar. Aleksandr Bornsdyr N. I. Grodekow hem şolaryň hataryna girýär. Bular öz ýazgylarynda türkmenleriň geçmiş medeniýetiniň we birnäçe müňýyllyk taryhly edebiýatynyň bolandygyny inkär edýärler. Hatda A. Wamberi ýaly belli gündogarşynasyň türkmen edebiýaty baradaky işlerinde-de käbir säwlikler duş gelýär. Ol XIX asyryň altmyşynjy ýyllarynda Orta Aziýa syýahata gelýär. Şonda ol türkmenleriň arasynda-da bolýar, halkyň taryhyna, diline, edebiýatyna degişli maglumatlar toplaýar. Şolar esasynda-da ençeme işler ýazýar. 1879-njy ýylda Wamberiniň “Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň diwany” atly işi neşir edilýär. Ol şahyryň döredijiliginde at-ýarag, gahrymançylyk baradaky temanyň uly orun tutýandygyny belläp geçýär hem-de Magtymgulynyň milli şahyr hasaplanýandygy dogrusynda: “Magtymguly öz eserleri arkaly taýpa-tirä garaman, ähli türkmenlere gowy, asylyly täsir edendigini inkär edip bolmaz” diýip ýazýar.

Wamberiniň Magtymguly barada eden işleriniň öz döwri üçin saldamly ähmiýeti bolan hem bolsa, ol şahyryň döredijiligini ylmy esasyda düýpli derňäp bilmändir. Onuň işlerinde käbir birtaraplaýyn we nädogry ýöredilen pikirler hem bar. Ol şahyr barada şeýle ýazýar:

“Meniň alan maglumatlaryma we meniň pikirime görä, Magtymguly medresede okamadyk we okamagy, ýazmagy bilmedik hatsyz-sowatsyz bir adam. Onuň ylymsyzdygy hakynda gürrüň hem bolup bilmez. Ol ýöne ylham gelen wagtynda şygyr düzen we düýşünde görenlerini samrap ýören Meşrep diwana ýaly bir sopy”. Wamberiniň Magtymguly baradaky şular ýaly nädogry pikiri bilen asla ylalaşyp bolmaz.

XIX asyryň ikinji ýarymynda we XX asyryň başlarynda I. N. Berzinin, F. Bakuliniň, I. Belýaýewiň, A. E. Krymskiniň, A. N. Samoýlowiçiň, W. W. Bartoldyň türkmenler we türkmen edebiýaty barada birnäçe işleri peýda bolýar.

XX asyryň başlarynda rus alymlary türkmen halkynyň geçmiş medeniýetini, taryhyny, edebiýatyny öwrenmek boýunça birnäçe işler etdiler. W. W. Bartolddyr A. N. Samoýlowiç ýaly görnükli alymlar bu ugurda has-da öndümlü iş alyp barýarlar. Olar türkmen halkynyň taryhynyň, edebiýatynyň we medeniýetiniň mundan birnäçe müň ýyl irki döwürden başlanýandygyny ylmy esasyda subut etdiler hem-de bu hakykaty inkär edýän alymlara berk gaýtawul berdiler.

Türkmenistanda sowet häkimiýeti döredilenden soň, ýurtda sowatsyzlygy ýok etmäge, ylym hem medeniýeti ösdürmäge girişildi. Ençeme ylmy hem medeni edaralar peýda boldy. Şolarda halk döredijiligine degişli maglumatlary, aýry-aýry nusgawy şahyrlaryň eserlerini toplamak, olary öwrenmek, neşir etmek işleri alnyp barylýdy. Ýigriminji-otuzynjy ýyllarda işe başlan alymlardyr şahyrlardan B. Kerbabaýew, Ahmet Ahundow Gürgenli, N. Hojaýew, B. Garryýew, M. Kösäýew dagylar nusgawy şahyrlarymyzyň eserlerini neşir etdiler. 1926-njy ýylda B. Kerbabaýew Magtymgulynyň eserler ýygyny dysyny çykarýar. Ol halk tarapyndan uly goldaw tapýar.

XX asyryň ýigriminji-otuzynjy ýyllary içinde türkmen edebiýatyny öwreniş ylmy kemala geldi, ençeme alymlar ösüp ýetişdi. Olar türkmen nusgawy şahyrlarynyň, şol sanda XVIII asyr şahyrlarynyň-da eserlerini halk köpçüligine ýetirdiler, birtopar düýpli ylmy işleri ýazdylar. Azadynyň, Andalybyň, Magtymgulynyň, Gaýybynyň, Şeýdaýynyň, Magrupynyň edebi mirasynyň aglaba bölegi neşir edildi. Olar barada yüzlerçe makalalar, ylmy-derňew işleri peýda boldy. Käbir ýazuw ýadygärlikleriniň tankydy tekstini taýýarlamağa ilkinji synanyşyklar edildi.

Ý. E. Bertels “Sowet Soýuzynda türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynyň öwrenilişi” diýen makalasynda edilen işleri hasaba almak hem-de öňde duran wezipeleri kesgitlemek bilen, edebi mirasy öwrenmegiň häzirki zaman edebiýaty öwreniş ylmynyň möhüm meseleleriniň biri bolup durýandygyny nygtap, şeýle ýazýar:

“Türkmen edebiýaty bilen nätanys adamyň, belki, azajyk halkyň edebiýatyny, onda-da öz halkyndan daşarda giň meşhurlyk gazanmadyk edebiýatyny öwrenmäge şeýle köp güýjüň sarp edilmegi gerek-de däl ýaly bolup görünmegi hem mümkindir. Emma türkmen edebiýatynyň türkmen halky üçin ähmiýetini aýdyp-da oturmadynda, şol edebiýatyň öwrenilmeginiň örän gyzyklydygyny we edebiýatyň taryhy hem-de nazaryýeti baradaky umumy meseleleriň giň plany arasynda örän möhümdigini nygtap aýtmak gerek”.

XX asyryň altмышынjy-segseninji ýyllarynda edebi mirasy, şol sanda XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhyny öwrenmegiň gerimi giňedi. Şol döwürde diňe aýry-aýry nusgawy şahyrlaryň ömri we döredijiligini öwrenmek bilen çäklenilmän, eýsem, edebiýat taryhynyň düýpli umumy meselelerini öwrenmäge hem girişildi. Bu ugurda B. A. Garryýew, M. Kösäýew, G. O. Çaryýew, M. Öwezgeldiýew, G. Nazarow, A. Meredow, A. Mülkamanow, H. Durdyýew, N. Gullaýew, T. Nepesow, M. Annamuhammedow, Ş. Gandymow, A. Bekmyradow we beýlekiler tarapyndan saldamly işler ýerine ýetirildi, ençeme kitaplar neşir edildi.

Türkmenistan Garaşsyzlyga eýe bolandan soň, edebi mirasy öwrenmek işi düýpli ýola goýuldy. Türkmen alymlary dünýäniň köp ýurtlarynda bolup, şol ýerlerdäki türkmen nusgawy edebiýatyna degişli golýazmalary öwrenip, olaryň surata alnan nusgalaryny getirdiler. Şolar hem-de ön özüimizde bar bolan golýazmalaryň uly bölegi öwrenilip, okyjylar köpçüligine ýetirildi.

Her ýylyň 18-nji maýy Galkynyş, agzybirlik we Magtymgulynyň şygryýet gününüň baýramçylygy diýlip ygılan edildi. Şol gün diýarymyzda ählihalk baýramçylygy giňden bellenip geçilýär.

Okuw kitaby ýokary okuw mekdeplerinde türkmen dili we edebiýaty hünärini öwrenýänler üçin niýetlenýär.

XVIII ASYRDA TÜRKMENISTANYŇ SYÝASY-YKDYSADY WE MEDENI ÝAGDAÝY

XVIII asyrda türkmenleriň köpüsi Türkmenistanyň häziri çäklerinde ýaşapdyrlar. Olar gündogardan günbatara Amyderýadan Hazar deňzi, demirgazykdan günorta Maňgyslakdyr Hywadan Türkmen-Horasan daglary aralygyndaky giňişlikde ýerleşipdirler. Mundan başga-da türkmenleriň belli bir bölegi Täjigistanda, Özbegistanda, Üstýurt-da, Maňgyslakda, Astrahan töwereginde, Demirgazyk Kawkazda, Türkmenşährada, Owganystanda we beýleki ýerlerde ýaşapdyrlar.

Türkmenistanyň tebigaty özüniň gazaplylygy, guraklygy, daglyk, düzlük, çöllük ýerleriniň dürli-dürli häsiýete eýedigini bilen tapawutlanýar. Ýurduň esasy meýdanyny Garagum çöli tutýar. Derýalaryň boýunda, dag eteklerinde ýaşayyş üçin amatly ýerler hem bolupdyr. Galyberse, suwaryş işleriniň pesligi, häli-şindi gurakçylygyň gaýtalanyp durandygy, şeýle hem döwletler arasynda dowam eden uruşlar sebäpli, belli-belli sebitleriň keşbi häli-şindi üýtgäp-özgerip durupdyr. Bu günki gülläp oturan ýerler ertesi çöle öwrülipdir. Muňa göz ýetirmek üçin Murgap töwereginde bolup geçen wakalaryň käbirini ýatlap geçmek ýeterlik bolsa gerek. Bu welaýatda ýaşayan türkmenleri golastynda saklamak üçin, goňşy döwletleriň hökümdarlary her hili pirimlere ýüz urupdyrlar. Mary hem Türkmençäly töwereginde ýaşayan türkmenleriň gajar beglerine garşy gozgalaň edenligi sebäpli, olara jeza bermek maksady bilen, 1727–1728-nji ýylyň gysynda gajar begi Soltanbendi ýykмага buýruk berýär. Şeýle perman 1785-nji ýylda Buhara emiri Şamyrat Welnamy tarapyndan ýene-de gaýtalanýar. Şonda ýurt diýseň tozýar. Öňki bagly-bakjaly ýerler tozap ýatan çöle öwrülýär. Halk ol ýerlerden göçüp gitmäge mejbur bolýar. Murgabyň bendi her gezek ýykylanda, ony täzedan dikeltmek üçin köp harajet we adam güýji gerek bolupdyr. Bu agyr iş, uly çykdajy ýene-de halkyň gerdenine düşýär. Şeýle ýagdaý Amyderýanyň orta hem aşak akymynda-da dowam edipdir. Şol uruşlaryň dowam eden mahalynda ençeme bentler, gaçylar, böwetler, gazylan ýaplar-arnalar zaýalanyp, münäp obalary ekläp oturan ekin meýdanlary tozdurylypdyr.

XVIII asyrdaky türkmen halky ýarym oturymly, ýarym göçme halda ýaşapdyr. Ilat maldarçylyk, ekerançylyk, balykçylyk, awçylyk, belli bir derejede hünärmentçilik, senetçilik bilen hem meşgullanypdyr. Ekerançylyk bilen meşgullanan oturymly ilat Köpetdag etegindeki çeşmeleriň boýlarynda, Etrek, Gürgen, Sumbar, Çendir, Tejen, Murgap derýalarynyň kenarynda, Amyderýanyň orta hem aşak akymynda ekin ekmek üçin amatly ýerlerde ýerleşipdirler. Çarwalar Balkan sebitlerinde, Maňgyslakda, Üstýurtda, Hazar deňziniň kenarlarynda, Garagumuň giňişliklerinde, Pendi çölünde, Köpetdag eteginde göçüp-gonup gezipdirler. Hazar deňziniň kenarlarynda, Amyderýanyň boýunda we beýleki ýerlerde balykçylyk, awçylyk dowam edipdir. Bu döwürde senetçiligiň, hünärmentçiligiň halyçylyk, dokmaçylyk, zergärçilik, küzegärçilik, neçjarlyk ýaly görnüşleri bolupdyr. Çeleken, Ogurjaly adalarynda ýaşan türkmenler nebit, ozokerit, duz çykarmak işleri bilen-de azda-köpde meşgullanypdyrlar. Kerwen hem suw ýollary arkaly söwda-satuw işleri ýola goýlupdyr. Öndürilýän önümler, köplenç, şol görnüşinde alyş-çalyş edilipdir. Ýurtda senagat düýbünden bolmandyr diýen ýalydyr. Şonuň üçin maldarçylykda hem-de ekerançylykda öndürilýän önümler gaýtadan işlenmändir.

Birnäçe daşary ýurtly alymlar, hamala, geçmişde türkmenler hiç bir zähmet bilen meşgullanman, alamançylyk, çapawulçylyk bilen meşgullanypdyrlar diýip, töhmet atmaga synanyşypdyrlar. Türkmen halkynyň öňki döwürde meşgullanan kesp-käri, öndüren baýlyklary, medeni ýadygärlikleri bilen ýakyndan tanyş bolan adam bu pikiriň düýbünden nädogrudygyna aýdyň göz ýetirip biler. Zähmetkeş halk suwaryş desgalarynyň çylşyrymly tärlerinden peýdalanyp, galla ekinlerinden, bag-bakjadan, gök önümlerden gowy hasyl alypdyrlar. Türkmen halky dowarlaryň, düýeleriň, atlaryň saýlama tohumlaryny ösdürüp ýetişdiripdirler. Arwana düýeler, saryja tohumly goýunlar, ahal-teke atlary Türkmenistanyň çäklerinden daşarda hem giňden meşhurlyk gazanypdyr. Türkmen gelin-gyzlarynyň dokan halylary bolsa, dünýäniň köp ýurtlarynda özüniň nepisligi bilen meşhurlyk gazanypdyr. Elbetde, şeýle üstünlikleri gazanmak üçin halk uly zehin, köp zähmet sarp etmeli bolupdyr.

XVIII asyrdä türkmenleriň gün-güzeran durmuşynda hem käbir özgerişler bolup geçýär. Ilatyň köp bölegi çarwaçylykdan oturymlylyga geçip başlaýar. Maňgyslakda, Üstýurtda, Balkan sebitlerinde öri meýdanlarynyň, suwuň ýetmezçilik edendigi, şeýle hem gazak, galmyk hanlyklarynyň çapawulçylykly çözüşlarynyň güýçlenenligi sebäpli, türkmenler ol ýerleri taşlap gaýtmaga mejbur bolýarlar. Garagumda-da öri meýdanlary azalýar. Netijede, oturymlylyga geçmek zerurlygy döreýär. Bu oturymlylyga geçiş XVI asyrdä başlanyp, XVIII asyryň segseninji ýyllarynda tamamlanýar. Şeýlelikde, öňki çarwaçylyk bilen meşgullanan birnäçe tire-taýpalar Amyderýanyň orta hem aşak akymyna, Köpetdag etegine, Tejen, Saragt, Mary etraplaryna çekilýärler. XVII asyrdä türkmenleriň bir bölegi Russiýanyň raýatlygyna geçip, Astrahana, Demirgazyk Kawkaza göçüp gidýär. Göçülip gaýdylan ýerler bilen soň hem gatnaşyk kesilmändir. Hatda käbir türkmen obalarynyň göçüp gaýdan ýerlerine gaýdyp baran halatlary hem bolupdyr. Mahlasy, göçüp-gonmak hereketi iki tarapa-da dowam edipdir. Halkyň uly toparynyň oturymlylyga geçmegi türkmen tire-taýpalarynyň arasyndaky gatnaşyklary çylşyrymlaşdyrypdyr. Olaryň arasynda käbir garşylyklary döredipdir. Şeýlelikde, ýer-suw, ýurt üstündäki çaknyşyklar güýçlenipdir.

Oturymlylyga geçiş ýagdaýy belli bir derejede ekerançylyk işleriniň gerimini giňeldýär. Belli-belli suwarymly ýerlerde ençeme tire-taýpalar toplanýar. Şonda olar ýerden-suwdan peýdalanmakda, hasyly kemala getirmekde, ony gorap saklamakda arkalaşykly hereket etmäge mejbur bolýarlar. Olaryň arasynda mejbury ýakynlaşmak, birek-biregi goldamak ýaly meýiller ösüp ugraýar. Netijede, birleşmek, merkezleşen döwlet gurmak ýaly bütün halk üçin peýdaly pikirler peýda bolup ugraýar. Şol döwür türkmen şahyrlary bu asylyly meýilleri ilkinjiler bolup, halk arasynda wagyz-nesihat edipdirler. Dogry, oturymlylyga geçmek ezilişi, synpy garşylyklary ep-esli güýçlendirýär. Halk çarwa halynda ýaşanda, kimiň ezilip, kimiň ezyändigini aýyl-saýyl etmek kyn bolýar. Halkyň pytraňňy halda ýaşamagy, ondan-oňa göçüp-gonup ýörmegi ezilişi, synpy garşylyklary görmäge doly mümkinçilik bermeýär, onuň üstüni perdeleýär. Olara gowy öri meýdanlarynyň, süýji hem bol suwly guýularyň az sanly baýlaryň

elinde jemlenendiginiň hasabyny ýöretmek kyn düşýär. Galyberse-de, ýylyň amatly gelmegi bilen, haýsydyr bir tozan hojalygyň birden gurplanyp gidibermegi ýa-da guýçli gurakçylyk zerarly birnäçe hojalyklaryň tozgunçylyga sezewar bolmagy hem halkyň gözüne çöp atypdyr. Ekerançylyga geçilende, ýagdaý başgaça bolýar. Bu ýerde synplary, synplaryň nähili bähbitleriniň bardygyny seljermäge mümkinçilikler köp bolýar. Zulum-sütemiň, ezilişiň artmagy, daşky hem içki talaňçylykly uruşlaryň ýygy-ýygýdan gaýtalanyp durmagy zähmetkeş halk köpçüliginiň deňsizlige, adalatsyzlyga garşy bolan ýigrenjini, gahar-gazabyny güýçlendiripdir.

XVIII asyr türkmen durmuşynda ýarym patriarhal, ýarym feodal jemgyýetçilik gurluşy dowam edipdir. Tire-taýpalar biri-birinden üzňe, pytraňny halda ýaşapdyrlar. Ýurtda umumy ýolbaşçylyk edýän häkimlik hem-de merkezleşen döwlet gurluşy bolmandyr. Her tire-taýpanyň öz aksakaly – ýaşulusy, hany ýa-da serdary bolupdyr. Dogry, şol döwürde türkmen topragy goňşy döwletler tarapyndan özara paýlaşylypdyr. Balkan, Etrek, Gürgen, Durun, Bamy etraplary Hywa hanlygyna, Ahal, Saragt, Mary etraplary Eýran şalygyna, Amyderýanyň orta akymy Buhara emirligine tabyn hasaplanypdyr. Emma bu döwletler ol ýerleri yzygider dolandyryp bilmändirler. Ol ýerler ýygy-ýygýdan elden-ele geçip durupdyr. Şonuň ýaly-da, türkmenler hemişe tabynlykda ýaşamak islemändirler, erkinlik, özbaşdaklyk ugrundaky yzygider göreş alyp barypdyrlar.

Şeýle dagynyklyk öndüriji güýçlerini, önümçilik gatnaşyklaryny, ýurduň ykdysady hem goranmak kuwwatyny diýseň pese düşüripdir. Merkezleşen döwletiň bolmazlygy ylmyň, medeniýetiň ösmegini-de bökdäpdir. Her halda, türkmen halky maddy hem medeni baýlyklaryň bolçulygyny döretmek ugrundaky hemişe yzygider aladalanyp gelipdir.

Bu döwürde ýerden, suwdan peýdalanmagyň mülkiýa, sanaşyk, atlyk ýaly usullary dowam edipdir.

XVIII asyrdaky türkmen halky çylşyrymly taryhy wakalary başdan geçirýär. Hemişe goňşy döwletleriň basybalyjylykly syýasaty dowam edipdir. Şonuň üçinem türkmen topragyna bolan ýörişleriň yzy-üzülmändir, asuda, parahat ýaşalmadyr. Köp obalar, öri hem ekin meýdanlary tozdurylypdyr, otlanyň, küle garylypdyr. Halkyň belli

bir bölegi ýesir edilip äkidilipdir ýa-da göz tussagy hökmünde saklanypdyr. Şeýle talaňçylykly uruşlar, dürli keseller zerarly, ýurt agyr ýagdaýa düşüpdür.

XVIII asyryň ýigriminji ýyllarynda Sefewiler döwleti dargap başlaýar. Eýran birnäçe hanlyklara bölünip, tagt, häkimlik ugrundaky göreşler ýitileşip başlaýar. Şol çaknyşyklarda Nedir şa üstün çykýar hem-de 1736-njy ýylda Eýranyň şasy diýlip yglan edilýär. Köp wagt geçmänkä ol uly imperiýany gurýar. Nedir şa Kawkazynyň köp ýerlerini, Yragy, Siriýany, Hindistanyň bir bölegini, Buharany, Hywany basyp alýar. Elbetde, bu ýurtlary basyp almak üçin ol çakdanaşa kän goşun ýygnamaly, uly baýlyk sarp etmeli bolýar. Bularyň hemmesi halkyň gerdenine düşýär. Ýurtda salgytlar artýar, talaňçylyklar köpeliýär. Türkmenler hem şol salgytlary gerdeninde çekmeli bolýarlar. Nedir şa Hindistana we beýleki ýurtlara ýöriş geçirmäge taýýarlanan wagtynda, Maryny esasy taýýarlyk ýerine öwürýär. Ol 1737–1738-nji ýyllarda ýykylan Soltanbendi täzedan dikeldip, şol ýerlerde ekerançylyk işlerini ýola goýýar hem-de ol ýerlerden alnan hasyly harby ýörişlere harçlaýar.

Köpetdag eteginde ýaşaýan türkmenleriň-de töleýän salgytlarynyň mukdary çekip-çydardan agyr bolýar. Bularyň üstesine-de, Nedir şanyň Hywa, Buhara eden ýörişlerem türkmenleriň üstünden düşýär. Şol ýörişler wagtynda-da ýurt uly tozgunçylygy başdan geçirýär. Köp obalar, ekin meýdanlary ýakylp-ýandyrylýar, ýurt tutuşlygyna diýen ýaly talanýar.

Nedir şanyň alyp baran ýörişleri halkda uly närazylyk, gahar-gazap döredýär, Halk tolgunyşyklary, gozgalaňlary başlanýar. Türkmenleriň zulum-süteme garşy ilkinji uly gozgalaňy 1743-nji ýylda bolup geçýär. Muňa türkmen tire-taýpalarynyň birnäçesi gatnaşýar. Türkmenleriň Nedire garşy alyp baran göreşlerine Keýmir kör ýolbaşçylyk edipdir. Olar birnäçe ýeňişler hem gazanypdyrlar. Ýöne şanyň goşunyň önünde uzak durup bilmändirler.

1743-nji ýylda başlanan gozgalaň Astrabatdan Horezme çenli bolan uly aralygy öz içine alýar. 1746–47-nji ýyllarda halk gozgalaňlary ýene-de güýçlenip ugraýar. Nedir şa halk gozgalaňlaryny gazap bilen basyp ýatyryýar hem-de oňa gatnaşanlary rehimsiz jezalandyryýar. Hat-

da gozgalaň ýatyrylandan soň, daga, çöle bosan, hiç hili garawsyz mähelläni gyrgyna beren halatlary-da bolupdyr.

XVIII asyryň kyrkynjy ýyllarynda halkyň Nedir şa we onuň alyp baran syýasatyna garşy bolan gahar-gazaby, tolgunyşyklary möwç urýar. Şol gahar-gazapdyr närazylyklar hem onuň guran döwletiniň synmagyna sebäp bolýar. 1747-nji ýylda köşk emeldarlary we hyzmatkärleri Nediriň janyna kast edýärler. Şondan soňra onuň guran döwleti dargap başlaýar. Birnäçe halklar ondan bölünip aýrylyp, özbaşdaklygyny yglan edýärler. Ilkinjileriň hatarynda owganlar Eýran şalygyna garşy baş göterýärler. Olaryň göreşine Ahmet Dürrany ýolbaşçylyk edýär. Ol özbaşdak owgan döwletini gurýar. Onuň tagta çykmagyny gutlap, Magtymguly “Arşy aglaýa” atly eserini döredýär. Munuň özüne ýetesi sebäbi bar. Ahmet Dürrany Eýrana garşy özbaşdaklyk ugrunda alyp baran göreşlerinde özlerini goldamaklaryny sorap, türkmenlere ýüzlenip, iki sapar hat ýollaýar, Türkmenler ony Maşada eden ýörişinde goldaýarlar. Magtymguly hem onuň birleşmek, dostlaşmak pikirini goldaýar. Şahyryň özi hem türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, merkezleşen döwlet gurmak barada köp tagallalar edýär. Emma onuň bu arzuwy başa barmaýar. Sebäbi şol döwürde türkmenlerde hemmäni birleşdirip duran umumy bir ykdysady birligiň bolmazlygy, tire-taýpalaryň arasyndaky agzalalyklaryň güýçli dowam etmegi bu pikiriniň amala aşmagyna mümkinçilik bermändir.

Nedir şanyň döwleti synandan soňra, Eýran birnäçe hanlyklara bölünýär. Şondan soň hanlyklar arasynda häkimlik ugrundaky ýiti göreşler başlanýar. Zendlere Kerim han, gajarlara bolsa, Agamuhammet ýolbaşçylyk edýär. XVIII asyryň ahyrynda Agamuhammet şa tagta çykýar.

Nedir şanyň döwletiniň synmagy we ençeme halklaryň özbaşdaklyk, erkinlik ugrunda baş götermegi türkmenleriň arasynda-da birleşmek, özbaşdak döwlet gurmak meýillerini oýarýar. Şeýle ymtylyşlary, meýilleri çeper beýan etmek XVIII asyr türkmen edebiýatynda-da öz beýanyňy tapypdyr.

XVIII asyryň birinji ýarymynda we ortalarynda Eýran döwletiniň güýçlenmegi bilen, Buhara emirligi, Hywa hanlygy pese düşýär. Bu-

hara emirleri Abyl Faýyzyň, Daniýal begiň döwründe-de şu ýagdaý dowam edýär. Şamyrat Welnamynyň zamanynda Buhara emirligi güýçlenip ugraýar. Hatda XVIII asyryň ahýrlarynda Maryny eýelemek ugrunda ol Owgan şalygy bilen-de bäsleşipdir. Şu döwürde Şamyrat Welnamy Amyderýanyň orta akymynda hem-de Maryda ýaşayan türkmenleriň üstüne ençeme gezek çapawulçylykly ýörişler geçirýär we ýurdy guýçli tozgunçylyga sezewar edýär.

Şol döwürde Hywa hanlygynda türkmenleriň täsiri güýçli bolupdyr. Hywa hanlary goňşy döwletlere garşy göreş alyp barmakda, köplenç, türkmenleriň güýjüne bil baglapdyr. Şeýle ýagdaýda-da, Hywa hanlygynyň türkmenleriň üstüne eden çapawulçylyklary az bolmandyr.

XVIII asyryň başlaryndan ruslar bilen türkmenleriň arasyndaky aragatnaşyklar güýçlenip ugraýar. Pýotr I Uzak Gündogar hem Hindistan bilen aragatnaşyk etmek üçin gury ýer hem suw ýollaryny agtarýar. 1713-nji ýylda türkmen ýaşulusy Hojanepes Pýotr I-iň ýanyna barýar. Ol Amyderýanyň birwagtlar Hazar deňzine akandygyny, akym ugrunyň häzir hem mälimidigini, Hywa hanlygy tarapyndan onuň Aral deňzine sowlandygyny, derýany öňki ugruna sowup boljakdygyny, şeýle hem Amyderýanyň suwunyň düzüminde belli bir mukdarda altyn bardygyny habar berýär. Şondan soňra Pýotr I Hazar deňziniň kenaryny öwrenmäge girişýär. Rus patyşasy şu maksat bilen ol ýere iki gezek ekspedisiýa ýollaýar. Ýöne iberilen ekspedisiýalaryň ikisi-de şowsuz tamamlanýar. Şeýle-de bolsa, rus patyşalygy Hazar deňziniň kenarynda birnäçe berkitmeler, galalar gurýar. 1720-nji ýylda ilkinji gezek Hazar deňziniň kartasy düzülýär. Deňiz ýakasynda ýaşayan türkmenler bilen söwda gatnaşygy ýola goýulýar. Gytçylyk, açlyk zerarly, türkmenler rus patyşasyndan kömek sorap, oňa ýüz tutýarlar. Rus patyşasy türkmenlere birnäçe gämi un ýollaýar. Türkmenler hem öz gezeginde maldarçylykdan alan önümlerini rus söwdagärlerine satýarlar.

XVIII asyryň ikinji ýarymynda Hazaryň kenarlaryny özleşdirmek, türkmenleriň Russiýa bilen söwda hem beýleki gatnaşyklary ep-esli ýaýbaňlanýar. Türkmenler Russiýanyň günorta şäherlerine (Astrahan we beýlekilere) baryp, söwda etmäge rugsat alýarlar. Rus

söwdagärleriniň harytlary diňe deňiz ýakasyndaky obalara däl, eýsem, Türkmenistanyň beýleki ýerlerine-de ýaýraýar. Russiýanyň Hywa, Buhara bilen gatnaşyklarynyň ýola goýulmagynda-da türkmenleriň uly täsiri bolupdyr.

Görşümüz ýaly, XVIII asyrdan türkmen halky ýurduň we halkyň başyna uly betbagtçylyk getirýän uruşlardan, tozgunçylykdan, gedaýçylykdan dynmagyň, asuda, parahat, gowy durmuşda ýaşamagyň ýollaryny agtarypdyrlar.

Uzak asyrlaryň dowamynda ýygy-ýygydan gaýtalanyp duran çaknyşyklar, talaňçylykly uruşlar türkmen halkynyň medeniýetiniň pese düşmegine getiripdir. Ýurtda sowatsyzlyk höküm sürüpdir. Hiç hili medeni edaralar bolmandyr. Ylym diýseň pese düşüpdir. Bu ugurdan hiç bir açyş edilmändir. Hatda irki hem orta asyrlarda ylmyň gazananlaryny özleşdirmek hem alymlara başartmandyr. Binagärçilik düýbünden ünsden düşüpdir. Şu döwürde diňe oňki uly ýadygärlikleriň käbiriniň ýykylan-ýumrulan ýerlerini düzetmek işi bilen kem-käs meşgullanypdyr. Elbetde, şu ýagdaýa esaslanyp, ýurt düýbünden ylmysyz hem medeniýetsiz ýaşapdyr diýip aýdyp bolmaz. Halk arasyndan çykan belli-belli zehinli adamlar Buhara, Hywa, Samarkant ýaly medeni merkezlere gidip, ylym-bilim alyp gelipdirler. Birnäçe nusgawy şahyrlar bolsa, şol ýerlerde Gündogaryň ylmyny hem medeniýetini, edebiýatyny düýpli öwrenip, çeper döredijiligiň şa ýoluna gadam basypdyrlar, özleriniň ilkinji eserlerini döredipdirler. Şu döwürde halk döredijiligi eserleriniň-de ep-esli baýlaşandygyny aýtmak gerek.

Türkmen halky geçmişde aýdym-saza uly sarpa goýupdyr. Türkmenleriň toýlary aýdym-sazsyz geçmändir. Il arasynda adygan bagşy-sazandalar bu nepis sungaty aýawly saklap, nesilden-nesle geçirip gelipdirler. XVIII asyrdan hem ol döp ýörgünli dowam etdirilipdir hem-de baýlaşdyrylypdyr. Aýry-aýry syýahatçylaryň, alymlaryň galdyran ýazgylary, şeýle hem türkmen nusgawy şahyrlarymyzyň köpüsiniň onuň bilen ýakyndan gyzyklanmaklary hem içgin meşgullanmaklary bu pikiri doly kepillendirýär. Türkmen mukamlarynyň we aýdymalarynyň ençeme gowy nusgalary şu döwürde döredilipdir diýip, ikinjiňlenmän aýtsa bolar.

Yslam dini adam suratynyň çekilmegini unamandyr. Şonuň üçin Gündogar ýurtlarynda onuň ornuny dürli nagyşlar, bezegler, owadan çyzgylar eýeläpdir. Türkmen halkynyň durmuşynda-da bu ýörelge dowam edipdir. Halk arasynda adygan gelin-gyzlar halydyr keçäniň ýüzüne uz owadan nagyşlar salypdyrlar, egin-eşiklere görenleri haýran galdyryan keşdeler çekipdirler. Zergärler şaý-sepleri, at eýer-esbaplaryny, binagärler şa köşklerini, mekdep-medreseleri, metjitleri we beýleki ýadygärlikleri bezäpdirler. Külallar bolsa, küýzelere, her hili gap-gaçlara dürli nagyşlary, suratlary çekipdirler. Şol nagyşlar, keşdeler, bezegler arkaly hem olar halkyň durmuşyny, taryhyny, dürli adam häsiýetlerini, olaryň arzuw-umytlaryny ussatlyk bilen çeper beýan edipdirler. Bu babatda türkmen halylary özüniň özboluşlylygy, çeperçiliginiň diýseň kämilligi, reňkiniň, dokalyşynyň nepisligi bilen görenleri haýran galdyryar. Olarda türkmen gelin-gyzlarynyň bu hünäre bolan ussatlyklary, dana pähim-paýhaslary, ýiti zehinleri, gelejege bolan süýji arzuw-umytlary, baý hyýaly göwünýüwürtmeleri jemlenipdir.

Geçmişde türkmen durmuşynda zergärlik uly sungat hasaplanypdyr. Eli hünärli ussalar altyn-kümüşden gymmatbaha şaý-sepleri, eýer esbaplaryny ýasapdyrlar. Olar altyndyr kümüşüň dürli daşlar bilen örän oňat sazlaşygyny, olary dürli nagyşlar, haşamlar bilen bezemegiň ajaýyp nusgalaryny oýlap tapypdyrlar. Şol zergärler halka täsin gözelligi lezzetini beripdirler. Gelin-gyzlaryň görk-görmegini öňkädenem artdyrypdyrlar. Altyn-kümüş bilen bezelen bedewler bolsa, toýlara uly dabara, şowhun beripdir. Häzirki döwürde atlary taryh sahypalarynda duş gelmeýän hem bolsa, XVIII asyrdaky uly meşhurlyk gazanan belli zergärleriň, halk ussalarynyň bolandygy, olaryň halk arasynda giňden meşhurlyk gazanandygy belli zat. Magtymgulylar neberesi hem şolaryň hataryna girýär. Şahyryň atasy-da, özi-de, ýegeni Gurbandurdy Zelili-de ökde zergär bolupdyr. Olar halkyň uly sarpa goýýan bu senedini şahyrcylyk bilen utgaşdyrypdyrlar.

Bu döwürde küýzegärlige uly üns berlip, toýundan ýasalan dürli küýzelerdir gap-gaçlar diňe bir hojalyk hajatlaryny kanagatlandyrmak üçin gerek bolman, eýsem, ol bezeg hyzmatyny-da ýerine ýetiripdir. Bu ýerde hem uly zehin, döredijilik, ussatlyk bar. Oňa halk ussalarynyň

gymmatly zähmeti, baý döredijilik başarnyklary siňipdir. Dürli reňkli syrçalaryň ulanylmagy küýzegärçiligi has-da baýlaşdyrypdyr. XVIII asyr türkmen durmuşynda küýzegärçiligiň uly ähmiýete eýe bolandygyny taryhy ýazgylar, arheologik gazuw-agtaryş işlerinde tapylan ýadygärlikler hem kepillendirýär.

Bulardan başga-da, şu asyrda halk sungatynyň dürli görnüşleri dowam edipdir. Olar halkyň asyrlar boýy dürli ugurlarda döredijilik agtaryşlaryny geçirendigini, sungatyň ençeme ölmez-ýitmez eserlerini döredendiklerini, olaryň geljek nesillere-de gymmatly ruhy hazyna bolup durýandygyny habar berýär.

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATY

Gadymdan dowam edip gelýän gowy edebi däpleri ösdürmek bilen, XVIII asyr türkmen edebiýaty ençeme görnükli söz ussatlarynyň döreden ýokary çeperçilikli täze-täze eserleriniň hasabyna baýlaşdy. Bu döwür türkmen edebiýatynyň gyzykly hem özboluşly taryhy bar. Türkmen edebiýatynyň ondan öňki ýazuw ýadygärliklerinde arapars edebiýatynyň, şeýle hem köne türki edebiýatyň täsiri güýçli bolup, olarda wakalar, keşpler köplenç, umumy hem hyýaly häsiýetde beýan edilip gelen bolsa, XVIII asyrda edebiýat halka has-da ýakynlaşypdyr, döwrüň möhüm meselelerine içgin aralaşypdyr, onuň çeperçiligi ýokary görterilipdir, milliligi, halkylygy ösüpdir. Bu asyrda çeper döredijiligiň ösüşinde uly öňe gidişlikler bolupdyr. Şu ýagdaýy nazara alsak, onda bu döwri türkmen nusgawy edebiýatynyň altyn asyry diýip hasaplamak bolar.

Geçmiş edebiýatymyza dahylly taryhy, edebi maglumatlaryň, golýazmalaryň belli bir böleginiň ýitip gidenligi, bar bolanlarynyň-da ählisiniň heniz tekstologik jähtden doly gözden geçirilmänligi sebäpli, edebiýatda bolup geçen birnäçe özgerişleri düşündirmek kyn bolýar. XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda-da şeýle kynçylyklar duş gelýär. Ondan öňki bilen deňşirip gören wagtynda, bu döwrüň edebiýaty oňa meňzemeýän ýaly, ondan arasy üznä ýaly duýulýar. Döredilen eserleriň umumy häsiýeti boýunça-da, many-mazmuny, çeperçilik, beýan ediş usulyýeti meselesinde-de irki hem orta asyrlardakydan

bu döwrüň edebiýaty tapawutlanýar. Ýene bir ikerjiňlendirýän zatlaryň biri-de edebiýatyň öňden ýuwaş-ýuwaşdan ösüp gelmän, tarpdan bir-den somalyp çykaýýan ýaly bolup duýulmagydyr. Hakykatda bolsa, ol beýle däl. Edebi döredijiligiň önden gelýän ösüş zygiderliligi bolaýmaly. Hiç bir zat özünden öňkünden üzňe ýa-da oňa dahylsyz täzeden döremeýär. Ýöne bizde öňki döwürde ýazuwyň, çapnananyň bolmanlygy sebäpli, ençeme eserler bize gelip ýetmändir. Şonuň ýaly-da, arhiw maglumatlary, golýazma hazynalary doly saklanyp galmadyr. Şahyrlaryň öz elleri bilen ýazan golýazmalary-da biziň döwrümize gelip ýetmändir. Edebi mirasymyzyň köpüsi aýdyjylaryň, bagsylaryň, belli-belli hatly-sowatly göçürjileriň tagallasy bilen halka ýetirilipdir. Şonda kän säwlikler bolupdyr. Bir şahyryň eseriniň beýleki biriniň adyna berlen ýa-da halk döredijiliginiň arasyna goşulyp giden halatlary-da az däl. Ýazylan eserleriň sene ýazgylarynyň zygiderliligini dikeltmek has-da kyn. Bu ýagdaýlar edebiýatyň taryhyny öwrenmegi belli bir derejede kynlaşdyrýar.

XVIII asyrdan öňki döwürde türkmen edebiýaty Gündogar edebiýatynyň güýçli täsirinde bolan hem bolsa, şonuň gapdaly bilen halky edebiýat hem dowam edip gelipdir. Olar Magtymgulynyň, Andalybyň, Şabendäniň we beýlekileriň galan belentligine galyp bilmedik hem bolsalar, her halda, irki döwürlerde halkyň janly gepleşik dilinde eser ýazmaga ýykgyň eden şahyrlar bolupdyr. Muňa Aly şahyryň, Ahmet Burhaneddin Siwaslynyň, Ymadeddin Nesiminiň, Jahanşa Hakykynyň, Muhammet Baýram hanyň, Garajaoglynyň we beýlekileriň döredijiligiňi görkezmek bolar. Şu aýdylanlar XVIII asyr türkmen edebiýatynyň tarpdan döremänligini, onuň öňden gelýän ýörelgeleriniň bolandygyny kepillendirýär.

Her bir edebi täsiriň oňaly hem oňaysyz tarapy bolýar. Eger-de edebi täsir haýsydyr bir edebiýaty basmarlamaýan, halkylygyna, milliligine zeper ýetirmeýän bolsa, ol döredijilikli dowam etdirilse, onda ol edebiýatyň ösüşine uly itergi berýär. Eger-de edebi tasir durgunlylyk döretse, milli özboluşlylygy, halkylygy gowşatsa, döredijilik agtaryşlaryny bökdese, onda ol edebiýatyň öňe gitmegine päsgel berýär. Irki hem orta asyr türkmen edebiýatynda Gündogaryň ýazuwly edebiýaty, ilkinji nobatda-da, arap-pars edebiýaty uly yz

galdyrypdyr. Ol, bir tarapdan, ýazuwly edebiýatyň resmileşmegine, mesnewi, gazal, muhammes we beýleki şygyr görnüşleriniň türkmen edebiýatyna ornaşmagyna ýardam eden bolsa, ikinji tarapdan, edebi döredijiligiň özboluşlylygyny, milliligini gowşadypdyr. Köp şahyrlaryň edebi mirasynyň umumylaşmagyna, olarda hyýaly göwün-ýüwürtmeleriň, gaýtalamalaryň artmagyna getiripdir. Gönüden-göni döwür üçin zerur, möhüm bolmadyk temalary, many-mazmunlary, keşpleri, şygyr düzülişiň görnüşlerini edebiýat meýdanyna getiripdir. Şeýlelikde, köre-körlük bilen edebi дәplere eýeren birnäçe şahyrlar halkdan daşlaşypdyrlar, çeperçiligi pes bolan eserleri döredipdirler. Şeýle ýagdaý, belli bir derejede, XVIII asyr türkmen edebiýatynda-da dowam edipdir. Her halda, bu döwür türkmen şahyrlary Gündogar edebiýatynyň bu oňajsyz hem amatsyz täsirine düşmändirler. Sözüň doly manysynda nusgawy edebiýat emele gelipdir. Çeper döredijilik halk durmuşyna içgin aralaşypdyr. Şahyrlar arap-pars edebiýatynyň kada-kanunlaryna köre-körlük bilen eýermändirler, olary kabul etmekden saklanypdyrlar. Tema saýlap almakda-da, keşp döretmekde-de, usul, şygyr görnüşleri babatda-da türkmen durmuşynyň talaplaryndan ugur alypdyrlar. Elbetde, edebi döredijilikde daşky täsirleriň ep-esli azalmagy bilen, edebi gatnaşyklardyr edebi hyzmatdaşlyklar duýarlyk ýagdaýda gowşapdyr. Belli bolşy ýaly, edebi gatnaşyklaryň talabalaýyk bolmazlygy hem edebiýatyň ösüşine oňajsyz täsir edýär. Onuň baýlaşmagyna, geriminiň giňemegine päsgel berýär.

Halkyň durmuşynda bolup geçýän özgerişler, ýagny galkynyşlar, oýanyşlar, öňe gidişlikler edebiýatyň ösüşine-de itergi berýär. XVIII asyrdaky türkmen durmuşynda oturymlylyga geçişiň güýçlenmegi, şol asyryň ortalarynda Nedir şanyň guran uly döwletiniň dargamagy, birnäçe halklaryň özbaşdaklyk almak ugrunda alyp baran göreşleri ýurduň syýasy-ykdysady durmuşynda ençeme özgerişleri ýüze çykarýar. Ýer-suw, ekerançylyk bilen meşgullanýan tire-taýpalar arkalaşykly hereket etmäge, birek-biregi goldamaga mejbur bolýarlar. Olaryň arasynda duýgudaşlyk meýilleri artyp ugraýar. Bu bolsa, öz nobatynda, birleşmek, özbaşdak merkezleşen döwlet gurmak ýaly derwaýys pikirleri oýarýar.

Çarwaçylyk bilen meşgullanýanlara garanyňda, oturymly halkyň durmuşynda eziliş, zulum-sütem ep-esli artýar. Daýhan ýere-suwa berk baglanýar, ýerli han-begleriň, ruhanylaryň salýan salgytlaryny tölemäge, öndüren önümlerini keseki ýurt basybalyjylarynyň çozuşlaryndan gorap saklamaga mejbur bolýar. Çarwa halyndaky ýaly, bu öri meýdany bolmasa, başga ýer ekeni-dä diýip, öz erkine gidiberip bilmeýär. Şeýlelikde, synplar azda-köpde aýyl-saýyllaşýar, ezyňiň kimdigini, eziňiň kimdigini saýgarmaga belli bir mümkinçilikler emele gelýär, synpy garşylyklar ýitileşýär. Zähmetkeş halkyň ýokary gatlak wekillerine, basybalyjy hökümdarlara, ruhanylara garşy gahar-gazaby artýar. Olar ezilişiň, zulum-sütemiň öňden maňlaýlaryna ýazylan, hökümdar toparlar tarapyndan amala aşyrylýandygyny duýup başlaýarlar. Halkyň durmuşynda, aňynda dörän şol özgerişler, ýurduň durmuşynda emele gelen dartgynly taryhy ýagdaý edebi döredijilige aralaşýar. Ol täze edebiýatyň döremegini, onuň täze temalary, keşpleri, möhüm pikirleri, wakalary işlemegini talap edýär. Netijede, edebi döredijilik halk durmuşyna ýakynlaşýar, ol täze mazmun, täze pikirler, keşpler bilen baýlaşýar.

Her bir synpy jemgyýetde bolşy ýaly, öňki döwür türkmen edebiýatynda hem iki ugur – zähmetkeş halk köpçüliginiň oý-pikirlerini, arzuw-umytlaryny, bähbitlerini goraýan hem-de hökümdarlara hyzmat edýän ugur bolupdyr. Bu iki ugruň arasynda asyrlar dowamynynda göreş dowam edipdir. XVIII asyrdan başlap, halky edebiýat giň gerim alyp ugraýar. Ol ençeme görnükli söz ussatlarynyň döreden ýokary çeperçilikli täze-täze eserleriň hasabyna baýlaşýar. Bu asyrdan Döwletmämmed Azady, Nurmuhammed Andalyp, Magtymguly Pyragy, Mahmyt Gaýyby, Şeýdaýy, Gurbanaly Magrupy, Abdylła Şabende ýaly görnükli nusgawy şahyrlar edebiýat meýdanyna geldi. Bu şahyrlaryň hersiniň özüne mahsus döredijilik aýratynlyklary bar. Sebäbi olaryň her biri nusgawy edebiýatymyzyň haýsydyr bir meselesini ýa-da belli bir ugruny zamanasynyň talabyna laýyklykda ösdürip, durmuş hakykatyny çeper beýan etmegiň ýokary nusgasyny görkezdi, özünden soňkulara nusga alarlyk baý edebi miras galdyrdy. Ine, şonuň üçin hem olar biri beýlekisini gaýtalamaýan özboluşly tebigy beýik söz ussatlary hasaplanýarlar. XVIII asyr türkmen şahyrlary

watansöýüjiligiň, ynsanperwerligiň ajaýyp nusgalaryny özünde jemleýän eserleri bilen halky ruhy taýdan goldamak, olara göwünlik bermek, olary erkinlik, azatlyk ugrundaky göreşe çagyrmak ýaly asyly hyzmatlary ýerine ýetirip, zamanasynyň öndebaryjy adamlary bolupdyrlar. Olar durmuşy, halkyň ruhy dünýäsini dogruçyl beýan etmek bilen, şol zamanda höküm süren deňsizligiň sebäplerini, ony ýok etmegiň ýollaryny agtarypdyrlar we döwrüň talaplaryna laýyklykda oňa garşy göreş alyp barypdyrlar. Şonuň üçin olar öz döwüniň beýik akyldarlary, görnükli watançylary, hakyky halk howandarlary hasaplanypdyrlar.

XVIII asyr türkmen edebiýatynda watançylyk, harby-gahrymançylyk temadan ýazylan eserler degerli orun tutýar. Muňa Magtymgulynyň “Türkmeniň”, “Bäşimiz”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Türkmen binasy” ýaly ençeme goşgularyny, Magrupynyň “Ýusup-Ahmet”, “Döwletýar”, Andalybyň “Zeýnelarap” dessanlaryny mysal görkezmek bolar. Olarda Watana bolan belent söýgi, türkmen ýigitleriniň batyrlýgy, edermenligi, gaýduwsyzlygy, başarjaňlygy, agzybirlik, dost-doganlyk wasp edilýär. Watany, il-güni söýmek, onuň özbaşdaklygyny, azatlygyny goramak hemmeleriň mukaddes borjy hasaplanýar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde öwüt-nesihat temasy uly orun tutýar. Olar bu temada ýazan eserleri arkaly döwürdeşlerine we geljek nesillere gowy gylyk-häsiýetleri, durmuşda özüni alyp barmagyň dogry ýollaryny öwredipdirler. Olar zähmetkeş halk köpçüliginiň ruhy hem beden taýdan sagdyn, güýçli bolmaklaryny, duşmanyň önünde ýan bermezliklerini, hakyky adamlar bolup ýetismeklerini isläpdirler. Ol eserleriň köpüsi şu günem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Yşk-söýgi temasy nusgawy edebiýatymyzda iň köp işlenen temalaryň biridir. Şahyrlaryň şu ugurdan eser ýazmadygy ýok diýen ýalydyr. Olaryň bu tema aýratyn uly üns bermekleri öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Söz ussatlary gelin-gyzlaryň durmuşda uly orunlarynyň bardygyna düşünişdirler. Şonuň üçin hem olaryň belent adamkärçilik mertebesini, el hünärini, görk-görmegini, uz owadanylyklaryny, gowy gylyk-häsiýetlerini taryplap, ençeme eserleri döre-

dipdirler. Şol eserler ýokary estetiki, çeperçilik ähmiýete eýedigi bilen biziň üçin gymmatlydyr. Gam-gussaly, ahy-nalaly äheňlere ýugrulan hem bolsa, ol eserlerde durmuş hakykatyndan ugur alnyp, adamlara geljege umytly garaýyşlar ündelipdir. Nusgawy şahyrlarymyz söýgi hakdaky goşgularynda adaty durmuşdaky gözelligi ylahy gözellikden ýokarda goýupdyrlar, ynsan mertebesini belende göteripdirler.

Nusgawy şahyrlarymyz pelsepä degişli eserleri ýazmaga-da uly ähmiýet beripdirler. Olar tebigatdaky, jemgyýetçilik durmuşyndaky bolup geýýän hadysalara, wakalara, özgerişlere dogry akyl ýetirmegiň ýollaryny agtarypdyrlar. Bu ugurda olara sufizm, ylahy garaýyşlar päsgel beripdir. Olara durmuş hakykatyny aýdyň saýgarmaga, dünýädäki bolup geýýän wakalara dogry düşünmäge ýol bermändir. Her halda, olar göreşi dowam etdiripdirler. Feodalizmiň garaňkylygynda adalaty – hakykaty gözläpdirler.

XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde bulardan başga-da, ululy-kiçili temalaryň birnäçesi işlenipdir. Olara degişli ençeme çeper eserler ýazylypdyr. Şu aýdylanlar hem edebi döredijiligiň halkyň durmuşyna, jemgyýetiň jümmüşine, adamlaryň ruhy dünýäsine içgin aralaşandygyny, döwrüň möhüm meselelerine wagtynda seslenendigini, syýasatyň ötgür ýaragy bolup hyzmat edendigini görkezýär. Ýokary gatlak wekilleri ýurduň ykdysady, syýasy durmuşynda bolşy ýaly, syýasatda-da öz agalygyny ýöredipdirler. Ine, şonuň üçin hem olar öňden dowam edip gelýän Hoja Ahmet Ýasawynyň, Wepaýynyň, Sopy Allaýaryň we beýlekileriň öwüt-ündewlere ýugrulan eserlerini halk arasyna giňden ýaýradypdyrlar. Olar köpçülige terkidünýäligi, göwnüçökgünligi, kysmata, ýazgyda köre-körlük bilen eýermegi ündäp gelipdirler. Mahlasy, durmuşyň ähli ugurlarynda diniň täsiri güýçli bolupdyr. Ine, şonuň üçin hem türkmen nusgawy şahyrlarynyň hemmesiniň diýen ýaly döredijiligi dini we sopusylyk täsirlerden halas däldir. Döwletmämmet Azadynyň, Durdy şahyryň, Mahmyt Gaýybynyň we beýlekileriň döredijiliginde ol täsir has-da guýçli duýulýar. Nyýazguly Nyýazynyň döredijiligi bolsa, tutuşlygyna dini öwüt-nesihata ýugrulypdyr.

Nyýazguly Nyýazy sopusylyk akymynyň wekili bolupdyr. Ol Buharada dörän «Hojagan» derwüşçilik akymynyň juýbarylar topa-

rynyň halypasy hasaplanypdyr. Juýbarylaryň ondan öňki halypasy Idris Muhammet bolupdyr. Bar bolan maglumatlara görä, Nyýazguly Nyýazy XVIII asyryň ikinji ýarymynda Halaç etrabynyň Gyzylaýak obasynda doglup, onuň ýaşlyk, ýetginjeklik ýyllary şol ýerde geçýär. Soňra ol Buhara medreseleriniň birini gutarýar. Ol dogduk obasyna gaýdyp gelýär we oglan okatmak bilen meşgullanýar... Nyýazguly öz medresesiniň daşyndan Idris babanyň medresesinde-de sapak berýär.

Nyýazguly Buhara emiriniň köşgüne çagyrylýar. Ol ýerde ilki Şamyrat Welnamynyň, soňra ogly Mirhaýdaryň maslahatçysy, ýakyn geňeşdary bolýar. Soňra ol köşkde halypalyk derejesine ýetýär. Nyýazguly Nyýazy Buharada öz adyna “Çar minar” atly medrese gurdurýar. Ol yslam medeniýeti, sopusylyk bilen içgin gyzyklanýar. Bu ugurdan ol birnäçe kitaplar hem ýazýar. Häzir bize onuň “Bilimiň – hakykatyň hazynasyndan dürdäne sözler”, “Nyýazguly halypanyň aýdanlary”, “Piriň – ýolbaşçynyň mukaddes sözlerinden” atly eserleri bellidir. Nyýazguly Jeleddin Rumynyň Muhammet pygamber hakyndaky eserini pars dilinden türkmen diline terjime edipdir. Şular bilen birlikde onuň dini hem sopusylyk äheňinde ýazylan birnäçe goşgulary hem bar.

Halk rowaýatlarynda Magtymgulynyň Nyýazguly halypanyň medresesine okamaga barandygy, ol ýerde onuň kabul edilmändigi, şonda Magtymgulynyň «Bilmezmiň» atly goşgusyny döredendigi hem-de özüniň nägileligini bildirendigi ýatlanýar. Bu ýerde Magtymguly barada berilýän maglumatda säwligiň goýberilendigi aýdyň duýulýar. Sebäbi Magtymgulynyň XIX asyryň başynda, ýagny Buhara emiri Mirhaýdaryň hökümdarlyk eden döwründe (1800-1826), ol ýere medresede okamaga barmajakdygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek.

Bu döwürde birnäçe şahyrlar özleri aňmazdan ýa-da wakalaryň düýp mazmunyna, taryhy şahslaryň asyl maksadyna düşünmezden, käbir säwliklere, azaşmalara, ýalňyşlyklara ýol beripdirler. Şonda olar many-mazmun taýdan sagdyn bolmadyk eserleri döredipdirler. Şeýdaýynyň «Mesnetneşin» goşgusyny, Şabendäniň «Hojamberdi han» dessanyny muňa mysal hökmünde görkezmek bolar. Şeýdaýynyň şygry Şamyrat Welnamynyň tagta çykmagyna bagyşlanypdyr. Şahyr

ony öwgüli sözler bilen gutlaýar. Şamyrat Welnamy ilki tagta çykanda, halka köp wadalar berýär, salgytlaryň birnäçesini ýatyrýar, öz raýatlygyndaky halklaryň birnäçesine özbaşdaklyk berýär. Şeýdaýy hem oňa aldanyppdyr hem-de ony adalatly hökümdar hökmünde kabul edipdir. Haçanda, ol häkimligini berkidenden hem gaznany birneme baýlaşdyrandan soňra, ähli beren ýeňilliklerini yzyna gaýdyp alýar. Salgytlary öňküdenem artdyrýar. Basybalyjylykly ýörişleriň yzy üzülmeýär. Ol türkmen topragyna-da ençeme gezek talaňçylykly çozuşlar edýär.

Şabendede ýagdaý başgarak. Ol öz dessanyny Eýran şasy Agamuhamedniň goşun gullugynda oňa hyzmat eden, ahyrda-da hökümdarlaryň ýer-ýurt, baýlyk, basyp almak ugrundaky çaknyşyklarynyň pidasy bolan türkmen serdary Hojamberdä bagyşlapdyr. Şahyr onuň şahsyýetini mahabatlandyrmaga, alyp baran söweşlerine watany goramak äheňini bermäge synanyşypdyr. Şeýlelikde, ol şol döwürde bolup geçen wakalaryň düýp maksadyna düşünişip bilmändir.

XVIII asyr türkmen şahyrlaryny döredijilik aýratynlyklaryna garap, üç topara bölmek mümkin: 1) Gündogar edebiýatynyň döpleri-ni dowam etdirijiler ýa-da kitaby, mekdep-medrese dilinde eser ýazan şahyrlar, 2) Dessançylar, 3) Magtymguly tarapyndan esaslandyrylan edebi mekdebiň wekilleri. Bu toparlar tema saýlap almakda-da, ony beýan etmekde-de, eserleriniň many-mazmuny, çeperçiligi boýunça-da biri-birinden tapawutlanýarlar.

Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirijileriň döredijiligi XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda degerli orun tutýar. Olar edebi mirasyň ösüşine önjeýli goşant goşupdyrlar.

Uzak ýyllaryň dowamynda türkmen edebiýaty arap-pars edebiýatynyň hem-de türki halklaryň hemmesi üçin ortalık hasaplanan köne türki dilde (kitaby, mekdep-medrese dilinde) ýazylan edebiýatyň täsirinde bolupdyr. Şu dilde eser döretmegi özleşdirmek hemme şahyrlara aňsat hem düşmändir. Dogry, kitaby, mekdep-medrese dilinde eser ýazylsa, onuň okyjysynyň ýaýrawy giň bolýar. Ol haýsydyr bir halkyň çäginde çykyp, umumy türki dilde gepleýän ähli halklaryň durmuşyna aralaşýar. Sebäbi bu dilde eser ýazylanda, dilleriň tapawudy ýityär. Ol türki kowumlaryň ählisi üçin umumy bolýar. Şeýle hem

şol bir temalaryň dürli halklarda öwran-öwran işlenmegi netijesinde, meňzeş ýa-da biri-birine ýakyn eserleriň uly topary emele gelýär. Edebi döredijilikde belli bir derejede durgunlaşma peýda bolýar. Mil-lilik, halkylyk diýseň öçügsilenýär. Tebigy zehini, şahyrçylyk ukyby güýçli bolanlygynda, bu ýagdaý şahyra uly päsgelçilik döretmeýär. Ymadeddin Nesimi, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly ýaly uly söz ussatlary ähli türk halklaryň gyzgyn söýgüsini gazanyp, edebiýatyň baýlaşmagyna uly goşant goşdular.

Irki hem orta asyrlarda türkmen edebiýatynda kitaby dilde eser döretmek agdyklyk edipdir. XVIII asyrdada oňa ýykgyň edenler az bolmandyr. Birnäçe şaýrlar özleriniň eserlerini tutuşlygyna kitaby dilde ýazypdyr. Döwletmämmet Azadynyň, Mahmyt Gaýybynyň döredijiligi muňa mysal bolup biler. Andalybyň, Şeýdaýynyň döredijiliginde-de şu ugruň täsiriniň bardygy aýdyň duýulýar. Olaryň eserleriniň dili sada halk köpçüligi düşünerden agyr. Beýan edýän wakalary, keşpleri umumy, hatda onuň hyýaly häsiýete çenli baryp ýetýän wagtlary hem bolupdyr. Olaryň hemmesi-de, aruz ölçegini goldanyp, eserlerini mesnewi, gazal görnüşinde beýan edipdirler. Bu görnüşde ýazylan şygrylary ýat tutmak türkmen okyjylaryna kyn düşüpdür.

Gündogar edebiýatynyň mesnewiçilik, gazalçylyk, nezireçilik, tahmys ýazmak, «Hamsa» düzmek ýaly ýörelgeleri bolupdyr. Türkmen nusgawy şaýrlarynyň hersi şolaryň bir ugruna ýykgyň edipdir. Döwletmämmet Azady mesnewiçilige, Mahmyt Gaýyby, Şeýdaýy gazalçylyga, Nurmuhammet Andalyp tahmys ýazmaga köp üns beripdir. Şeýle degşirmeleriň sanyny ýene köpeltmek mümkin. Azady “Wagzy-Azat” eserinde ýarym ylmy, ýarym çeper mazmuny beýan etse, Gaýyby, Şeýdaýy çeper mazmuny adatça suratlandyrypdyrlar. Azady Sagdynyň “Gülüstan”, “Bostan”, Abdurahman Jamynyň “Baharystan”, Nyzamy Genjewiniň “Syrlar hazynasy”, Alyşir Nowaýynyň «Haýratul abrar» eserlerinden täsir alan bolsa, Gaýyby, Şeýdaýy Omar Haýyamyň, Ymadeddin Nesiminiň, Alyşir Nowaýynyň, Muhammet Fuzulynyň we beýlekileriň ýörelgelerine eýeripdirler. Bu şaýrlar diliň tebigaty talap etse-etmese-de, öz döredijiliklerini aruz ölçeginde alyp barypdyrlar. Şonuň üçin olar käbir şygry setirlerinde

uzynlyk döretmek maksady bilen, sözleri ýerliksiz gysgaltmaga ýa-da arap-pars sözlerini gereginde artyk uzaltmaga mejbur bolupdyrlar. Bu bolsa, diliň kada-kanunlaryny ýoýupdyr, oňa zeper ýetiripdir.

Gündogar edebiýatynyň döplerini dowam etdirmeklik XVIII asyrdaky ep-esli kemelýär. XIX asyrdaky bolsa, ol has-da gowşaýar.

Dessançylyk usulynda eser döretmek XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda giň gerim alýar. Türkmen dessanlarynyň köpüsi hem-de iň gowy nusgalary şu döwürde döredilýär. Nurmuhamet Andalyp, Gurbanaly Magrupy, Şeýdaýy, Abdylly Şabende dagy ussat dessançylar hökmünde tanalýarlar. Bularyň her biri henize-bu güne çenli halkyň dilinden düşmän aýdylyp gelýän dessanlaryň ençemesini döredipdirler. Olardan Andalpyň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, Şabendäniň “Şabähram”, “Gül-Bilbil”, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber”, Magrupynyň “Seýpelmelek-Methaljemal”, “Döwletýar” dessanlaryny görkezmek bolar. Bulardan başga-da, ýazary näbelli, halk döredijiligi hasaplanýan dessanlaryň hem birnäçesini ýokardakylaryň üstüne goşsak, onda türkmen dessanlarynyň köpüsi XVIII asyrdaky döredilipdir diýen pikirini dogrudygyna hiç hili şübhe galmaýar. Mahlasy, bu asyr türkmen dessançylygynyň gülläp ösen döwüridir. Şondan soňra Magtymgulyynyň esaslandyran edebi ugry edebi döredijilikde uly orun almak bilen, dessançylyk pese düşüp başlaýar. Bütin XIX asyryň dowamynda Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” atly ýeke-täk dessanynyň döredilmegi hem bu pikirini kepillendirýär. Dogry, bu döwürde Talyby, Seýdi, Misgingylyç dagy haýsydyr bir taryhy şahs ýa-da öz şahsy durmuşy barada dessan döretmäge synanyşyk edipdirler. Emma beýan ediş täri bilen mazmunyň laýyklygynyň saklanmandygy üçin, ýagny täze mazmunyň köne beýan ediş ýörelgelerine salnandygy sebäpli, olaryň bu synanyşygy o diýen şowuna düşmändir. Olaryň saýlap alan temalary dessan görnüşinde däl-de, haýsydyr başga bir şekilde beýan edilmegini talap edýär. Kyssaçylygyň hekaýa, powest, roman ýaly görnüşleri bolsa öňki döwürde bolmandyr.

Dessançylygyň uzak ýyllaryň dowamynda döp bolup gelen özüne mahsus ençeme aýratynlyklary bar. Türkmen dessanlarynyň hemmesiniň diýen ýaly halk döredijiligi eserleriniň esasynda döredilmegi, beýan edilişinde kyssa bilen goşgynyň utgaşdyrylmagy,

olaryň umumy gurluşynyň biri-birine ýakyn bolmagy, gahrymanlaryň keşpleriniň wakalaryň içinde ösmän, taýýar görnüşde berilmegi, şahyrlaryň halk döredijiligi eserlerine biperwaý garaman, öz oý-pikirlerini, arzuw-isleglerini – öňe sürmek isleýän pikirlerini beýan etmäge laýyk many-mazmuny saýlap almaklary, ine, bular türkmen dessançylygynyň esasy aýratynlyklarydyr. Dessançylygyň berjaý edilmeli bu aýratynlyklary barasynda Aman Kekilowyň “Mollanepes” atly kitabynda degerli maglumatlar berilýär.

Dessançylygyň şular ýaly özboluşly taraplarynyň hemmesi-de olara esas edilip alnan halk döredijiligi eserleriniň tebigatyndan gelip çykýar. Şonuň üçin dessançylygyň özboluşlylygy doly derňeljek bolsa, onda bu meselä has çynlakaý hem içgin çemeleşilmegi gerek. Şonda dessançylygyň esasy özboluşly aýratynlygynyň onuň bagşy-sazandalaryň, dessançylaryň, aýdyjylaryň hünär ussatlyklary bilen-de bagly bolup durýandygyny ýatdan çykarmak bolmaz. Galyberse, dessanlarda drama eserlerine mahsus käbir alamatlar hem bar. Dessanlar teatrlaryň ýok mahalynda, halkyň bu ugurdan bolan isleglerini belli bir derejede kanagatlandyrypdyr. Dessan aýdyjylar belli-belli gahrymanlaryň gylyk-häsiýetlerini ussatlyk bilen beýan edip, olaryň keşpleriniň özboluşly taraplaryny ýüze çykarmagy başarypdyrlar.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda uly ähmiýete eýe bolan dessançylygyň döreýşini hem ösüşini ylmy esasynda öwrenmek möhüm meseleleriň biri bolup durýar.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda Magtymguly täze bir edebi ugry esaslandyrdy. Şahyryň çeper döredijilige getiren täzelikleri öz döwründe doly ykrar edilip, ol XIX asyrdaky has-da pajarlap ösdi. Onuň özboluşly ösüşini häzirki zaman türkmen edebiýatynda-da görmek bolýar. Magtymgulynyň edebi mekdebi ösüp, milliligiň çäklerinden daşa çykdy. Ol doganlyk özbek, garagalpak, gazak, azerbajjan şahyrlaryna, şol halklaryň bagşy-sazandalarynyň döredijiligine-de degerli täsirini ýetirdi, döwrüň talaplaryna laýyklykda edebi täsiri, edebi gatnaşyklary ösdürdi.

Her döwrüň edebiýatynyň ösüşi durmuş hakykatyna näderejede akyl ýetirendigi, zamanasynyň möhüm meselelerini gozgandygy, olary nähili ýokary çeper suratlandyryp bilendigi bilen ölçelýär. Şu

talapdan ugur alnanlygynda, Magtymgulynyň edebiýat meýdanyna getiren täzeligi öz esasy gözbaşyny halk durmuşyndan alyp gaýdýar. Onuň öz sygyrlaryny halk döredijiligi eserleri hem-de halky edebiýat bilen ýakyndan utgaşdyrandygyny-da şunuň bilen düşündirmek bolar. Magtymguly Abylkasym Firdöwsi, Nyzamy Genjewi, Omar Haýýam, Sagdy Şirazy, Hafyz Şirazy, Ymadeddin Nesimi, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly, Abdyrahman Jamy ýaly görnükli söz ussatlaryndan bolsa, çeper döredijiligiň gizlin syrларыny, jadylaýjy çeperçilik tärlerini öwrenipdir.

Magtymguly edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrды, çeper döredijiligi gönüden-göni gündelik durmuş wakalary, ruhy ahwallar, ýurduň syýasy-jemgyýetçilik ýagdaýy hem halkyň gündelik durmuş ýagdaýy bilen utgaşdyrды. Edebiýatyň durmuşylygyny, halkylygyny kämilleşdirdi. Onuň many-mazmunyny ynsanperwerlik, watansöýüjilik, dost-doganlyk, agzybirlik, parahatçylyk, azat-erkin söýgi ýaly asylyly pikirler, dana pähim-paýhaslar bilen baýlaşdyrды. Eserlerinde halk döredijiliginiň çeperçilik gymmatlyklaryny giňden peýdalandy. Şahyr öz sygyrlaryny halkyň janly gepleşik dilinde beýan etdi. Şeýlelikde, ol halkyň jümmüşine aralaşды. Onuň eserleriniň hemmesi diýen ýaly halk nakyllarydyr dana sözlerine we aýdymlaryna öwrüldi.

Şahyr türkmen edebiýatyna özboluşly bir täze keşp getirdi. Onuň liriki gahrymany durmuşa teňneligi, ruhy dünýäsiniň baýdygy, batyr-gaýlygy, belent pikiriligi, ynsanperwerligi, ýokary adamkärçilikli sypatlary bilen tapawutlanýar. Ol dünýä akyly ýetirmek barada irmän-arman alada edýär.

Magtymgulynyň bitiren uly hyzmatlarynyň ýene-de biri onuň täze bir edebi mekdebi esaslandyrmagydyr. Ol öz zamanynda-da, ondan soňky döwürde-de edebi güýçleri bir ýere jemledi. Özbaşdak döwletin, çeper döredijilik guramalarynyň ýok mahalynda, Magtymguly türkmen şahyrlarynyň uly toparyny öz yzyna düşürdi, olaryň döredijilik güýçlerini halk bähbidine gönükdirdi.

Magtymgulynyň esaslandyran edebi ugry XVIII asyrdaky şeýle giň gerim almasa-da, şol döwürde hem oňa ýykgyň eden we eýeren şahyrlar bolupdyr. Döwürdeşleri Orazmeňli, Zunuby, Durdy şahyr beýik akyldar bilen gönüden-göni döredijilik aragatnaşygyny sakla-

salar, Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Magrupy hem onuň edebi mirasy bilen ýakyndan tanyş bolupdyrlar. Beýlekilere garanyňda, Şabendedir Magrupyda Magtymgulynyň täsiri has guýçli duýulýar. Muny olaryň durmuşy dogruçyl hem çeper beýan edýän goşgulary, dessanlaryndaky suratlandyrylýan takyk wakalar doly kepillendirýär.

Magtymgulynyň edebi mekdebi çylşyrymly ösüş ýoluny geçdi. Ol özünden soňky döwürde has-da giň gerim aldy. Şahyryň esaslandyran edebi ugry tutuş XIX asyr türkmen edebiýatynyň ösüş ugruny kesgitledi. Bu döwürde Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly görnükli nusgawy şahyrlar hem-de beýlekiler beýik akyldaryň yzyny dowam etdirdiler, onuň gowy дәplerini döwürüň talaplaryna laýyklykda ösdürdiler.

XVIII asyr türkmen edebiýaty bilen halk döredijiligi ýakyndan özara gatnaşykda bolupdyr. Görnükli söz ussatlary halk döredijiliginiň baýlyklaryndan giňden peýdalanmagyň ençeme gowy nusgalaryny miras galdyrypdyrlar. Ökde zergäriň kümüş şaý-sepleriniň ýüzüne altyn erginini ussatlyk bilen çaýyşy ýaly, olar hem öz eserlerini halkyň asyrlar boýy timarlap gelen söz sungatynyň jadylaýjy öwüşginleri bilen bezäpdirler. Öňki döwürde, ylaýta-da XVIII-XIX asyrlarda, edebiýat halk döredijiligine diýseň ýakynlaşypdyr, hatda käbir halatlarda olaryň serhedini aýyl-saýyl etmek hem kyn düşýär.

Türkmen nusgawy şahyrlary halk döredijiliginiň dürli görnüşlerindendir peýdalanypdyrlar. Olar nakyllardyr matallara-da, şorta sözlerdir ýomaklara-da, rowaýatdyr legendalara-da, ertekilerdir epos-dessanlara-da ýygy-ýygydan ýüzlenip durupdyrlar. Şahyrlaryň hemmesiniň halk döredijiliginden peýdalanýşlary bir meňzeş bolmandyr. Olaryň käbiri halk döredijiligi eserlerine azrak, käbiri bolsa, köpräk ýüzlenipdir. Şonuň ýaly-da, her bir söz ussadyň ýykgyň edýän haýsydyr bir ugry bolupdyr. Bize belli bolşuna görä, dessançylar, köplenç, halk döredijiliginiň erteki rowaýat görnüşine köpräk ýüzlenipdirler. Magtymguly, Durdy şahyr, Zunuby, Magrupy dagy bolsa, sygyrlarynda nakyllardan, matallardan giňden peýdalanypdyrlar. Olar käbir halatlarda eposdyr dessanlara-da, rowaýatdyr legendalara-da salgylanypdyrlar.

Türkmen dessanlarynyň köpüsi taýyn hekaýatdyr rowaýatlar esasynda döredilipdir. Bu türkmen dessançylygynyň esasy aýratynlygy hasaplanýar. Biziň şahyrlarymyz Gündogarda ýörgünli hasaplanan hem-de ýerli rowaýatdyr hekaýatlary saýlap alyp, şolar esasynda özleriçe täze eserler döredipdirler. Her bir eser täzedan işlenende, oňa şahyrlaryň hersi özüçe çemeleşipdirler. Olar ony gysgaldyp-da, oňa täze-täze goşundylar-da goşup bilipdirler. Gahrymanlaryň keşpleriniň işlenilişinde-de şu ýagdaýy görmek bolýar. Mahlasy, her bir şahyr ony öz öňe sürýän pikirlerini, ündeýän garaýyşlaryny açyp görkezmege amatly görnüşde işläpdir. Munuň şeýledigini Andalybyň, Şeýdaýynyň, Şabendäniň, Magrupynyň dessanlarynyň işlenilişinde aýdyň görmek bolýar. Nurmuhammet Andalyp, köplenç, nezireçilige ýykgy edip, öňden dowam edip gelýän eserleriň umumy durkuna uly özgeriş girizmändir. Has takygy, olary öňki durkundan kän ýoýmandyr. Emma Şeýdaýydyr Şabendäniň halk döredijiliginden peýdalanyşlary başgaçarak häsiýete eýe. Olar “Gül-Senuber”, “Şabähram” dessanlaryny ýazmakda, araplaryň meşhur “Mün bir gije” atly ertekilerini hem-de Gündogar halklarynyň arasynda ýaýran Bähram Gur hakdaky rowaýatlary esas edinip alan hem bolsalar, eserleriň esasy süňňüni gurnamakda türkmen ertekilerinden peýdalanyndylar. Magrupy bolsa, ýerli maglumatlara köp üns beripdir. Onuň “Döwletýar” dessanynda öz döwürdeşi Döwletýaryň durmuşy bilen baglanyşykly wakalar, ol hakda halk arasynda dörän hekaýatlar ýerlikli peýdalanylypdyr. Şu aýdylanlar dessançylaryň halk döredijiliginden giňden peýdalanandygyny, bu edebi hazyna olaryň hersiniň özüçe çemeleşendigini aňladýar.

XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda döredijiligini tutuş sygyr görnüşinde ýazan şahyrlarda ýagdaý başgaçarak. Olar eserlerinde nakyllardyr matallary köp ulanyndylar. Käbir halatlarda öňe sürýän pikirlerini, garaýyşlaryny ýüze çykarmak, olary halka düşnükli, täsirli ýetirmek maksady bilen, erteki-rowaýatlaryň gahrymanlaryny ýa-da beýan edilýän wakalaryň belli bir pursatyny ýatlap geçýärler. Şeýle usulyň gowy nusgalaryny nusgawy şahyrlarymyzyň köpüsünde görmek bolýar. Olaryň nakyllary bolşy ýaly ulanan, olary gysgalan görnüşde ýa-da manysyny alýan wagtlyr-da bar. Matal-tapmaçalar

hem belli bir derejede nakyla ýakyn hasaplanýar. Magtymguly türkmen matalçylarynyň gowy nusgalaryny goldanyp, ençeme gowy eserleri döredipdir. Muňa onuň Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli, Azady dagy bilen aýdyşan aýdyşyklary we “Üçi öwlatdan”, “Kaýdadagygy bilinmez”, “Bäş” atly goşgulary mysal bolup biler.

Magtymguly we beýleki türkmen nusgawy şahyrlary ertekilerden, rowaýatdyr şorta sözlerden hem peýdalanyndylar. Olar öz pikirlerini okyjylara düşnükli dilde beýan etmek, onuň täsirliligini, halkylygyny güýçlendirmek maksady bilen, goşgularynyň içinde haýsydyr bir ertekini, rowaýaty, onuň, gahrymanyny ýa-da beýan edilýän wakalaryň belli bir pursatyny ýatlap geçipdirler. Bu babatda Magtymguly türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsinden belentde durýar. Onuň köp şygrylarynda diýen ýaly şu ýagdaýy görmek bolýar. Pikirimizi delillendirmek üçin käbir mysallara ýüzleneliň. Şahyr “Başy gerekdir” atly goşgusynda ertekileriň ençeme häsiýetdäki keşplerini ýatlap geçýär hem-de hakyky watançylara garganyňky ýaly pähimliligiň, gaplaňnyňky ýaly güýçlüligiň, tilkiniňki ýaly sapalagyň, mekirligiň, bürgüdiňki dek görgürligiň, algyrlygyň, doňuzyňky ýaly okgunlylygyň we ýene-ýeneleriň gerekdigini aýdyp geçýär:

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse her ýana.
Duranda gaýa dek durup merdana.
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

Bürgüt guş dek ganat kakyp dügülden.
Muhannesler geçer jandan, oguldan,
Gurt dek girip, goýun kimin dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir.

Şahyr şygrylarynda diňe ertekileri däl, “Görogly”, “Şasenem-Garyp”, “Ýusup-Züleyha”, “Leýli-Mejnun” ýaly ençeme halk epos-dessanlaryny-da ýatlaýar. Ol okyjylara bu eserleri, olaryň gahrymanlaryny ýatlatmak bilen, az sözde köp manyny aňlatmagy gazanýar.

Öz nobatynda nusgawy edebiýat hem halk döredijiligini baýlaşdyryp durupdyr. Köp şahyrlaryň goşgulary halk nakyllaryna, halk aýdymalaryna öwürlip gidipdir. Magtymgulynyň ýüzlerçe setir-

leri il arasynda nakyl görnüşinde ulanylýar. Käbir dessanlaryň bolsa, ýazarynyň ady ýitip, halk döredijiligi eserleriniň hataryna goşulyp gidipdir.

Şu aýdanlarymyz nusgawy edebiýat bilen halk döredijiliginiň özara ýakyn gatnaşykda we hyzmatdaşlykda bolandygyny aňladýar. Görnükli söz ussatlary özleriniň döredijiliklerinde halk durmuşyna we olaryň asyrlarboýy timarlap, ösdürip, baýlaşdyryp gelen söz sun-gatyna ýakyn durup, ençeme ýokary çeperçilikli eserleri geljek ne-sillere miras galdyrypdylar.

DÖWLETMÄMMET AZADY

Döwletmämmet Azady XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli söz ussatlarynyň biri hasaplanýar. Ol öz eserleri bilen edebi mirasymyza saldamly goşant goşan uly alym, ussat şahyr hökmünde tanalýar. Azady nusgawy edebiýatmyzyň baýlaşmagyna, magaryfçylyk, pelsepe we syýasy-jemgyýetçilik aňynyň ösüşine uly goşant goşmak bilen, birtopar şahyrlary-da terbiýeläp ýetişdirýär. Ogly Magtymgulynyň, ýegeni Gurbandurdy Zeliliniň ussat şahyr bolup ýetismeklerinde ýakyndan alada edendigi has-da aýdyň duýulýar.

Döwletmämmet Azady, takmynan, 1695-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda, dürli hünärlerden habarly Magtymguly Ýonaçynyň maşgalasynda eneden bolýar. Şahyryň kakasy ýaşlykdan ýetim galýar, köp horluklary başdan geçirýär. Her halda, il-günüň, özi ýaly garyp-gasarlaryň goldamagy bilen, ol hem köpüň hataryna goşulýar, öýli-işikli bolýar. Magtymguly Ýonaçy zähmetsöýer adam bolupdyr. Ol daýhançylyk, at eýer-esbaplaryny ýasamak, zergärçilik bilen meşgullanypdyr. Ol öz el hünäri bilen halk arasynda uly hormata eýe bolupdyr. Bu barada halk rowaýatlarynyň birinde şeýle gurrüň berilýär:

“Magtymguly Ýonaçy 40 ýaşlarynda... Atanyýaz Kadyr handan:

– Men daýhan durar ýaly kim bar? – diýip sorapdyr. Ondan soň Atanyýaz Kadyr han:

– Gerkezde milletiň köpüsi gyşyklardandyr – diýip, şol tireden bolan bir adamynyň öýüni salgy berýär.

Magtymguly Ýonaçy bir gyşygyň öýünde boluberýär. Ol bolýan öýi bolsa, Magtymguly Ýonaçyny ogullyk alýar. “Bu her wagt hem özümiziňki bolar” diýip, agasynyň ýetişen gyzyny hem oňa alyp

berýär. Şondan soň Magtymguly Ýonaçy-da gerkezde gyşyklara saýylyp gidýär.

Şeýlelikde, Magtymguly Ýonaçy ýetimlikden çykyp, özbaşdak öýli-işikli bolýar.

Magtymguly Ýonaçy pişekär adam bolupdyr. Ol atlara ýona tiker eken, uýan, gamçy, çeki eder eken. Aýal tarapynyň işi meşik duýplär eken hem-de az-owlak kümüş ussaçylygyny edip, ýüzük-püzük we şuňa meňzeş şaýlary ýasar eken. Ol başga zada göz gezdirmändir, özüniň girdejisini artdyrjak bolmandyr. Iliň näme hyzmaty bolsa irin-mändir. Şonuň üçin il hem “Bu biderek adam däl” diýip, Magtymguly Ýonaçy babamyzy gowy görer eken...”

Magtymguly Ýonaçy ýetim-ýesirlikde, hor-homsy halda gün-güzeran görýär. Kyrk ýaşyna ýetiberende, onuň bir ogly bolýar. Oňa Döwletmämmet (Garrymolla) diýip at dakylýar. Ýonaçy 66 ýaşynda aradan çykypdyr”.

Magtymguly Ýonaçy ýetim-ýesirlikde, hor-homsy günde ýaşanlygy sebäpli, ylym-bilim alyp bilmeýär. Ol sowatsyzlykdan kösenenligi üçin, ogly Döwletmämmedi ýaşlykdan okuwa berýär, oňa öz döwrüniň ýokary ylmyny almaga mümkinçilik döredýär. Döwletmämmet başlangyç bilimi öz obalarynda Nyýaz Salyh diýen adamyň elinde alýar. Ol mekdebi tamamlandan soň, daýylarynyň kömegi bilen Hywa medreseleriniň birine okuwa gidýär. Azady şol ýerde düýpli ylym-bilim alýar, Döwrüniň görnükli alymy bolup ýetişýär. Akademik A. N. Samoýlowiç ylym-bilim babatdan “...Türkmenleriň dürli tirelerinden maňa belli bolan şahyrlarynyň arasynda Magtymgulynyň kakasynyň mertebesinde goýar ýaly adam ýok” diýip ýazýar.

Azady mekdep-medresede alan ylmy bilen çäklenmeýär. Ol onuň daşyndan ýene-de köp ylymlary öwrenipdir. Şahyr arap, pars hem-de köne çagataý dillerini oňat özleşdirip, şol dillerde ýazylan Gündogaryň taryhyny, pelsepesini, edebýatyny gowy bilipdir. Ol şygyr düzüliş kadalaryndan, sözleýiş ussatlygyndan, logikadan, lukmançylykdan we beýleki ylymlardan-da habarly bolupdyr. Azadynyň lukmançylyga degişli ýazgylary hem-de şahyryň şahsy kitaphanasyndan biziň günlerimize saklanyp galan bir golýazmadaky (bu golýazma häzir Türkmenistan YA-nyň milli golýazmalar institutynda

saklanýar) ýazgylar onuň köp ylymlar bilen içgin gyzyklanandygyny, gözüetiminiň, dünýägaraýşynyň diýseň giň bolandygyny görkezýär. Azadynyň öz eli bilen ýazylyan bu golýazma onuň geçen durmuş hem döredijilik ýoluny öwrenmekde iň ygtybarly hem-de gymmatly çeşmeleriň biri hasaplanýar.

Döwletmämmet Azadynyň esasy käri oglan okatmak bolup, ol maldarçylyk, ekerançylyk bilen-de meşgullanypdyr. Şahyr adamkärçiligi, parasatlylygy, zähmetsöýerligi bilen halk arasynda giňden tanalypdyr. Ol külli türkmeniň ýaşulusy, ýakyn maslahatçysy hökmünde hormatlanypdyr. Azady hemişe halkyň jümmüşinde ýaşap, olar bilen bir howadan dem alypdyr, hemişe olaryň hyzmatynda bolupdyr. Şonuň üçin halk şahyry tüýs ýürekden söýüpdür, ony ýakyndan goldapdyr. Bir rowaýatda Azadynyň zähmetsöýerligi, il-halkyň hormatlan adamy bolandygy barada şeýle gürrüň berilýär:

“Döwletmämmet oba oglanlaryny okadar eken. Ol mundan başga az-owlak çarwaçylyk hem daýhançylyk bilen-de meşgul bolupdyr. Munuň ekin-tikin, hojalyk işlerine uly ogullary Muhammetsapadyr Abdylla kömek eder ekenler. Ol bir çeşmäni bejerip, ekmäge başlaýar, munuň eken gawun-garpyzy, kädisi, jöweni gowy bitipdir. Azady ekin ekmekde ilata görelde görkezipdir. Şondan soň beýleki çarwalar hem çeşmeleri bejerip, ekin ekip başlaýarlar.

Bir ýyl açlyk bolupdyr. Döwletmämmet öz eken ýerinden önen ähli hasyly jemagata paýlapdyr.

Başga bir ýyl Döwletmämmediň hem eken ýerleri hasyl bermeyär. Jemagat öz eken gallalaryndan eltip, onuň öýüni bugdaýdan doldurýar. Döwletmämmet elmydama halk bilen baglanyşykly bolup, olara dürli maslahatlar berer eken. Azady argyş bahanasy bilen köp ýerleri gezipdir. Haramylar hem onuň kerwenini talamakdan çekiner ekenler”.

Döwletmämmet Azady şol döwür türkmen durmuşynda dowam eden syýasy-jemgyýetçilik, taryhy wakalardan çetde durmandyr. Ýurduň tozgunçylygyny, halk köpçüliginiň agyr horluklary başdan geçirýändiglerini gören şahyr zulum-süteme, ezilişe garşy göreş alyp barypdyr. Ol Hanaly han ýaly zalym hökümdarlaryň gahar-gazabynyndan, gara güýçlerinden gorkmazdan, olaryň talaňçylykly hereketlerini

paş edipdir. Döwletmämmet Azady türkmen ýaşulularynyň hatarynda Eýran, Owganystan ýaly goňşy döwletler bilen geçirilen gepleşiklerde gatnaşýar. Şahyryň ogullary Muhammetsapadyr Abdylla bolsa, Çowdur hanyň ýolbaşçylygynda Owganystana gidenlerinde, ýolda garakçylaryň elinden heläk bolýarlar.

Azady şeýle uly döwlet ähmiýetli işler bilen birlikde geljekki şahyr Magtymgulyny terbiýeläp ýetişdirmäge, oňa gowy ylym-bilim bermäge-de köp wagt, uly zähmet sarp edýär.

Şahyr Buzlypolat, Çowdur han, Durdy şahyr ýaly şol döwür türkmen jemgyýetiniň sagdyn pikirli birnäçe görnükli wekilleri bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyr.

Döwletmämmet Azady altmyş baş ýaşap, 1760-njy ýylyň 21-nji martynda aradan çykýar. Şahyryň ölümi barada onuň ogly Magtymguly «Atamyň» atly mersiýesini (elegiýasyny) ýazypdyr. Onda şeýle maglumat berilýär:

Altmyş başde, nowruz güni, luw ýyly,
Turdy ajal, ýolun tutdy atamyň.
Bu dünýäniň işi beýlemiş, beli?
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

Şahyr Etrek derýasy bilen Soňudagyň aralygyndaky Aktokaý diýen ýerde, “Garrymolla” gonamçylygynda jaýlanýar.

AZADYNYŇ DÖREDIJILIGI

Döwletmämmet Azadynyň edebi mirasynyň aslynda nä möçberde bolandygyny anyk takykklamak kyn. Doly görnüşde bolmasa-da, şahyryň döreden eserleriniň birnäçesi biziň günlerimize ýazuw üsti bilen gelip ýetipdir. Azady ençeme gazallary, rubagylary hem-de “Hekaýaty-Jabyr Ensar”, “Behiştnama”, “Wagzy-Azat” atly eserleri ýazypdyr.

Beýleki XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň köpüsinden tapawutlylykda, Azady Gündogar edebiýatynyň edebi däplerini dowam

etdiripdir, öz eserlerini kitaby, mekdep-medrese dilinde ýazypdyr. Onuň döredijiliginde Abulkasym Firdöwsiniň (940–1020), Nyzamy Genjewiniň (1141–1203), Sagdy Şirazynyň (1208–1292), Abdyrahman Jamynyň (1414–1492), Alyşir Nowaýynyň (1441–1501) täsiri has-da aýdyň duýulýar.

Azadynyň gazallary, rubagylary pelsepe, öwüt-ündew, ylahy äheňde ýazylyp, olarda şahyryň syýasy-jemgyýetçilik, pelsepewi, ylahy garaýyşlary, adamkärçiligiň gowy häsiýetleri baradaky öwüt-ündewleri beýan edilýär. Onuň “Dad heý”, “Bu hal ile”, «Dürli nygmat käni bar» atly gazallarynda mazmun has-da çeper beýan edilipdir. Şahyr XVIII asyr türkmen durmuşynyň dürli nogsanlyklaryny ýatlamak bilen, öz döwründen, onuň gurluşyndan şikaýat edýär. Ol özi ýaly ýüz-münlerçe garyp-gasarlaryň arzuw-umytlarynyň hasyl bolmaýandygyny gynanç bilen şeýle beýan edýär:

Uçmak istär dalmynyp, köňlüm guşy maksat sary,
Ýaýylyp, el almady parlap, bu synyk bal ile.

Azadynyň şygrylary özünden soňky ýaşap geçen şahyrlaryň birnäçesiniň ünsüni özüne çekipdir. XVIII asyr özbek şahyry Pälwanguly Rownak, XIX asyr türkmen şahyry Gurbandurdy Zelili dagy onuň “Dad heý” atly gazalyňa nezire ýazypdyrlar.

Şahyryň rubagylarynyň hemmesi diýen ýaly zeýrenç, gözýaş dökmek äheňinde düzülipdir. Olarda göwnüçökgünlige ýykgyň edilipdir.

Azadynyň “Hekaýaty-Jabyr Ensar”, “Behiştnama” eserleri düşünmesi kyn, agyr dilde ýazylanlygy sebäpli, olar halk arasynda giňden ýaýramandyr. Her halda, olarda hem şahyryň geçen durmuş hem döredijilik ýoluny, şonuň ýaly-da, türkmen edebiýatynyň beýleki käbir meselelerini öwrenmäge degerli maglumatlar berilýär.

Şahyryň bize galdyran edebi mirasynyň in ähmiýetlisi onuň “Wagzy–Azat” kitabydyr. Bu eser Azadynyň döredijiliginiň maňyzy bolmak bilen, бүтін türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça-da özboluşly hem gymmatly eserleriň biridir.

“WAGZY-AZAT” KITABY

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitaby ýarym ylmy, ýarym çeper mazmunly, öwüt-nesihat häsiýetde ýazylan eserdir. Onda şahyryň syýasy-jemgyýetçilik, ylmy-pedagogik, magaryfçylyk, pelsepe garaýyşlary beýan edilýär. Onuň döwlet hem häkimler, ylm hem alymlar, edep-ekram, haýyr-sahawat, garyp-pukaralar, derwüşler baradaky pikirleri, sopusylyk ündewleri dürli legendalardyr rowaýatlar, şahyrana pikir-duýgular, çeper keşpler, dürli öwüşgünli göçme manyly sözler bilen utgaşdyrylyp berilýär. Bize belli bolşuna görä, gadymy hem orta asyr ýazuw ýadygärlikleriniň birnäçesinde ylmy hem çeper mazmun gatyşyk görnüşde beýan edilipdir. Wagtyň geçmegi bilen, soňky döwürlerde ylmy mazmun bilen çeper mazmun aýrabaşgalaşyp ugraýar. Olaryň hersiniň özüne mahsus beýan ediş usuly döreýär. Netijede, çeper mazmun bilen ylmy mazmunyň aýyl-saýyllaşmagy güýçlenýär. Her halda Azadydyr Abdyssetdar Kazynyň öz eserlerini ýarym ylmy, ýarym çeper häsiýetli mazmunda ýazmaklary XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda-da bu ýörelgäniň dowam edendigini habar berýär.

Azady “Wagzy-Azat” kitabyňyň ahyrynda ony 1167-nji hijri ýylynda, ýagny, 1753–1754-nji milady ýylynda ýazyp gutarandygyny aýdýar. Şeýle hem şahyr eseriň ahyrynda oňa nähili at goýandygy barada maglumat berýär:

Üşbu nazm içre eger sorsaň sene,
Mün ýüz altmyş ýedi erdi, bilsene!

Bu kitap ismin nedir diýip sorsaň at,
Goýdular adyn munuň “Wagzy-Azat”.

Kitap uly girişden hem dört bapdan ybarat bolup, şahyr olaryň hersini bir meselä bagyşlapdyr.

Gündogar poemalarynda bolşy ýaly, Azadynyň eseriniň hem girişinde hudaýa, pygamberlere mynajat okalýar, söz sungatynyň kynçylyklary barada söz açylýar.

“Wagzy-Azat” kitabyňyň birinji baby döwlet hem häkim toparlar hakynda bolup, onda ýurda döwletiň zerurlygy, oňa ýolbaşçylyk

edýän hökümdarlaryň nähili adamlar bolmalydygy barada gürrüň berilýär. Taryhdan belli bolşuna görä, uzak asyrlaryň dowamynda türkmenleriň özbaşdak merkezleşen döwleti bolmandyr. Türkmen tire-taýpalary dagynyk halda ýaşapdyrlar. Ýurtda şeýle ýagdaýyň dowam edendiginden peýdalanyp, goňşy döwletleriň başynda oturan hökümdarlar, birnäçe mal-mülk, şan-şöhrat ugrunda her hili gabahat işlere ýüz urmaga taýýar zalym, sütemkär hanlar, serdarlar, şalar türkmen topragyna häli-şindi talaňçylykly ýörişler geçirip durupdyrlar. Türkmen halky hemişe diýen ýaly harby ýagdaýda ýaşamaga mejbur bolupdyr. Duşmanyň çözüslaryndan ýurt güýçli tozgunçylyga seze-war edilipdir, il-gün agyr pidalar çekipdir. Ekin ekmek üçin amatly ýerler, maldarçylyga oňaly otly-suwly öri meýdanlary tozdurylypdyr. Halkyň elindäki bar emlägi talanyp, ogul olja, gyz ýesir edilip äkidilip, gul bazarlarynda satylypdyr. Türkmen halky hemişe galagoply ýagdaýda ýaşap, asuda gün görmändir, parahat zähmet çekip bilmändir.

Döwletmämmet Azady ýurtda dowam eden şeýle agyr ýagdaýy gözi bilen görüp, egni bilen çekipdir. Şahyr türkmen halkyny daşary ýurt basybalyjylarynyň talaňçylykly çözüslaryndan, tozgunçylykdan halas etmek üçin dagynyk tire-taýpalary birleşdirip, özbaşdak bir merkezleşen döwletiň gurulmagy gerek diýen netijä gelýär. Bu pikiri türkmen syýasy-jemgyýetçilik pikiriniň taryhynda Azady ilkinjileriň biri bolup orta atýar.

Azady ýurtda döwletiň, oňa belli bir ýolbaşçylygyň zerurlygyny şol döwür türkmen çarwalaryna, daýhanlaryna düşnükli bolar ýaly örän sada dilde, olaryň öz durmuşlaryndan alnan mysallar, deňeşdirmeler, timsallar arkaly düşündirýär. Ol häkimsiz ýurdy çopansyz sürä, sakçysyz ekine meňzedýär. Çopansyz süriniň mallarynyň dargap, sakçysyz ekiniň harap bolup gidişi ýaly, döwletsiz ýurduň hem tozup gidýändigini aýdýar:

Mümün eýlär kim anyň soltany ýok,
Eýle sagyn kim, goýun çopany ýok.

Zalymy derrendeler bil, eý kişi.
Bolmasa çopan, niçik bolgaý işi?

Ýa ekin sagyn bu mazlum gullary.
Taňry emrin jan bile tutganlary.

Sakçy sagyn anlara häkimleri
Müfsut aňla dahy ol zalymlary.

Bir ekin kim sakçysy gözlemese,
Ýa habardar gözledip sözlemese.

Ol ekin bolgaý harap der sagaty.
Sakçy bolganyň bolarmy rahaty?

Eý garaz derrende ýolun beklegil.
Bu goýunlary bulardan saklagyl.

Azady häkim toparlary adyl hem zalym şalar diýen iki topara bölýär hem-de olaryň nähili bolmalydyklaryny düşündirýär. Şa adyl boljak bolsa, ol ýurtda asudalygy, parahatçylygy berkarar etmeli, tertip-düzgüne esewan bolmaly, zalymlara, ogrulara, garakçylara berk temmi bermeli, garyp-gasarlaryň ýagdaýyna seretmeli, özüni ulum-sy tutmaly däl, pes göwünli bolmaly. Şahyr şu öňe süren pikirlerine deňişli Gündogar taryhyndan, gadymy rowaýatdyr legendalardan bir-topar mysallar getirýär hem-de öz aýdanlaryny berkidýär. Sebuktegin atly patyşa bir gün awa gidende, oňa ýaşajyk keýik owlajygy (ahubeçe) duşýar. Şa ony kowalap tutýar. Şonda onuň enesi gaçyp gidibermeýär-de, yzyna dolanyp, şanyň töwereginden aýrylmaýar. Sebuktegin ol janawaryň bolup durşuna dözmän, keýik owlagyny boşadýar. Şonuň üçin hem ol ýalkanýar. Bu ýerde aýdyljak bolunýan pikir öz-özünden düşnüklidir. Şahyr adyl şalara öz raýatlygyndaky adamlary keýigiň öz owlagyny söýşi ýaly söýmegi, ol gara güne düşende taşlap gidibermeli däl diýen pikiri ündeýär.

Adyl şalar hiç kimiň göwnüne degmeli däl, hemmeleriň göwnüni almaly. Azady adamyň göwnüni ýykmagy, biriniň göwnüne degmegi Kābāni weýran etmekden hem ýaman iş hasaplaýar. Bir adamyň göwnüni almagyň bolsa, ýüz gezek haja gidip gelmek bilen deň görül-ýändigini aýdýar:

Käbe weýran etmekden müň mertebe,
Bir koňul ýykmaq ýamandyr, eý dede.

Köňul almaklyk weliler hoýydyr,
Ýykmaq any birehimler köýüdir.

Kim köňüllerni ymarat etdi ol,
Öz günähige kiparat etdi ol.

Bir musulman köňlüni kim alar,
Eýle bil sed bar towaby-haç kylar.

Bes köňul almak towaplar başydyr,
Köňul almak eşkyýalar işidir.

Ýykmaq any, bil günäleriniň başy.
Mümün erseň, kylma zynhar bu işi.

Ýurdy adyllyk bilen soraýan häkimler zulüm-sütem bilen jahany
ýakyp-ýandyрман, parahat zähmeti, asuda durmuşy berjaý etmelidir,
halky zähmet çekmäge gönükdirmelidir. Şeýle edilenliginde ýurduň
rowaçlanjakdygyny, halkyň bolçulykda ýaşajakdygyny şahyr uly gu-
wanç bilen ýatlaýar hem-de süýji arzuw-umytlar edýär:

Ekin ekmek halka emr etgeý emir,
Ýagny andan nep ala baý-u pakyr.

Ýagny mezruglar içinde kytga ýer,
Goýmagaýlar bizeragat, bisemer.

Ekin ekgeý çün ragaýýat sed-hezar,
Hasyl algaý bihasab-u bişumar.

Bes halaýyk doklug-u arzan ola.
Hem parahatlykda hoş döwran ola.

Azady ýurduň nähili dolandyrylmalydygy baradaky meselä hem
aýratyn uly üns berýär. Ol döwletiň başynda oturan häkim toparlaryň

edenini edip, goýanyňy goýup ýörmän, her bir işiň, her bir meseläniň köpçülik bilen geňeşilip, maslahatly çözülmegini isläpdir. Eger bir iş ediljek bolsa, öňünden maslahatlaşylsa, ol barada pikir alşylsa, onuň dogry boljakdygyny, gowy netije berjekdigini Azady aýratyn nygtap geçýär. Ine, şonuň üçin hem şahyr ýurdy dolandyrmakda häkimler diňe öz wezir-wekilleri, köşk adamlary bilen çäklenmän, uly-kiçi, baý-garyp diýmän hemmelere sala salmagy, ähli işleri geňeş bilen etmegi maslahat berýär. Ol ýarag (ok-naýza) üsti bilen edip bolmajak işleri-de geňeş, maslahat, parahatlyk arkaly gazanyp bolar diýen pikiri öňe sürýär:

Bes geňeş kylmakda köpdür menpagat,
Ýagşylarga bergeý ol şa maslahat.

Maslahatsyz iş puşaymanlyk bolar.
Akly gelebilmez, kutadanlyk bolar.

Köp ýygylsa, her biri bir söz aýtar,
Akl işin muhtar etdirip any tutar.

Bu geňeşde diýmegil kiçik, ulug,
Barçadan sor maslahat, eý gorkulyg.

Bes geňeş birle biten işler heman,
Bitmegeý ok, naýza birle bigüman.

Azady adyl şalaryň keşbini suratlandyrmakda başga-da birnäçe rowaýatdyr legendalary getirýär hem-de şolar arkaly gowy maslahatlar berýär.

Görşümüz ýaly, kitapda arzuw edilýän adalatly ýolbaşçynyň – häkimiň şol zamanda, ýagny zulum-sütemiň, tozgunçylygyň höküm süren jemgyýetinde bolup bilmejekdigine, ýurduň adyllyk esasynda edara edilmegi üçin, ilkinji nobatda, özara içki garşylyklaryň, zulum-sütemiň ýok edilmelidigine şahyr doly göz ýetirip bilmändir. Elbetde, bu ýerde şahyry günäkärlemek asla mümkin hem däl. Sebäbi Azadynyň bu aýdylanlara düşünmegine şol döwür jemgyýetçilik gurluşynyň ösüş derejesi, jemgyýetçilik aňynyň ösüş ýagdaýy hem

mümkinçilik bermeyärdi. Şahyryň adyl şalar baradaky pikirleri öz zamany üçin hyýaly arzuw-umyt bolup galyberýär. Her halda, şahyr öz döwründe türkmen topragyny talaňçylykdan, tozgunçylykdan çykarmagyň ýollaryny agtarypdyr. Bu bolsa şol döwür üçin derwaýys ähmiýete eýe bolupdyr. Şahyryň dagynyk türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, özbaşdak merkezleşen döwlet gurmak baradaky pikirlerini beýleki XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlary-da öz eserlerinde giňden wagyz-nesihat edipdirler, ol pikiri täze şertlere laýyklykda ösdüripdirler.

Azady zalym şalary adyl şalara garşy goýýar. Ol “Wagzy-Azat” kitabyňyň birinji babynyň dowamynda zalym hökümdarlaryň keşbini giňden açyp görkezýär hem-de olar çakdan aşa köp zulum-sütem etseler, ýurda, halka nähili uly zyýan ýetirýändiklerini birin-birin aýdyp geçýär. Kubad patyşa sygyrlara agyr salgyt salmak niýetini göwnüne düweni üçin, olaryň süýdi çekilýär. Bähram şa бага salgyt salany sebäpli, naryň suwy çekilýär, miweleriň bereketi gaçýar. Azady şeýle wakalary sanamak bilen, ýurtda çekip-çydardan agyr zulum-sütemiň dowam edýändigini düşündirýär, oňa aýgtyly nägilelik bildirýär:

Patyşa kim zulm-u jöwr etse biliň,
Bereketi gitgeý älem ähliniň.

Ýerler-u suwlar, agaçlar, eý, emin,
Nalyş etgeýler heme roýy-zemin.

Üşbu jabyr zulmudan, eý, biribar,
Gurudyk biz barçalarymyz häki-sar.

Azady kimde-kim köp zulum-sütem etse, il-güni ynjytsa, halkyň ahy-nalasy, gahar-gazaby oňa ok bolup atylar, şol onuň başyna ýeter diýýär hem-de şeýle rowaýaty mysal getirýär: Zulum-sütem bilen halka gije-gündiz ot ýakdyrmadyk Samarkandyň zalym häkimi bir gün tagtynda ýatyrka ýaýdan atylan bir peýkam gelip, ony öldürýär. Ol oky alyp görseler, onda “Bolma zalym, ybrat algyl, zynhar” diýlen ýazgy bar eken. Şondan soňra şahyr şol okuň ýönekeý bir ýaýdan atylan ok däldigini, onuň halkyň gahar-gazabyndan, mazlumlaryň ahy-nalasyndan atylan okdugyny düşündirýär:

Hak sütemkär bagryna urdy oky,
Jümle mazlum ahydyr kim, gel oky.

Ýagny zalym synasyndan geçiser.
Gaty tizdir, jan ile bagryn keser.

Barça mazlum ahydan kylgyl hezer,
Ýogsa bil, ömrüň tanapyny üzer.

Şahyr häkim toparlar çakdanaşa köp zulum-sütem etseler, öz ýakan otlaryna özleriniň bişjekdiklerini, öz gazan çukurlaryna özleriniň düşjekdiklerini olara ýatladýar:

Her kişi kim ot ýakar, özi bişer,
Gazsa her kim çah, oňa özi düşer.

Azady häkim toparlar baradaky pikirlerini kitabyň ikinji babyny-da-da dowam etdirýär.

“Wagzy-Azadyň” ikinji baby haýyr-sahawat hakyndadyr. Azady ýurtda eşretli durmuşyň berkarar edilmegi, ilň agzybirlikde ýaşamagy üçin adamlaryň, ilkinji nobatda bolsa, barly toparlaryň haýyr-sahawatly bolmaklary, hemme adamlaryň biri-birlerini goldamaklary zerur diýip düşündiripdir. Ol ýurduň ykdysady, medeni durmuşynyň gowulanmagy üçin birnäçe işleriň edilmeginiň: kerwensaraýlaryň, rabatlaryň, köprüleriň salynmagynyň, guýularyň, kanallaryň, howuzlaryň gazylmagynyň, hammamlaryň, metjit-medreseleriň, kitaphanalaryň gurulmagynyň zerurdygyny aýdýar. Ol işleri amala aşyrmagy bolsa, barly adamlaryň üstüne ýükleýär. Şahyr barly toparlaryň il-ýurt üçin, onuň abadançylygy üçin öz baýlyklaryny harçlamaklaryny wagyz-nesihat edýär. Edil adyl şa meselesinde bolşy ýaly, bu ýerde hem Azadynyň haýyr-sahawatlylyk baradaky pikirleri, şonuň üsti bilen, ýokary gatlak wekilleriniň aňly-düşünjeliligini ösdürjek bolmaklyk, şol esasyda şalaryň öz baýlyklaryny, mal-mülkünü sahylyk bilen harçlamaklary arkaly ýurduň abadançylygyny düzetjek bolmaklyk, oňar-oňmazlary goldap, açlary doýrup, ýalaňaçlary geýindirmäge synanyşyk etjek bolmaklyk – bularyň hemmesi hyýaly göwün ýüwürtmä syrygýar. Her halda, Azady “Ýagşy niýet – ýarym

döwlet” diýen halkyň parasatly sözlerinden ugur alyp, şeýle gowy arzuw-umytlar edipdir.

Adamlarda gowy gylyk-häsiýetleriň, ynsanperwerlik, watansöýüjilik, haýyr-sahawatlylyk, jomartlyk ýaly asylyly garaýyşlaryň emele gelmegi üçin, terbiýeçilik işleriniň talabalaýyk ýola goýulmagy gerek. Şu ýagdaýdan ugur alyp, Azady “Wagzy-Azadyň” ikinji babynyň dowamynda terbiýe meselesine, edep-ekramly bolmaklyga, adamkärçiligiň ähli kada-kanunlarynyň berjaý edilmegine aýratyn uly üns beripdir. Şahyr bu ýerde perzendiň ata-enäniň, şägirdiň halypanyň, kiçiniň ulularyň önünde ýerine ýetirmeli borçlaryny kesgitleýär. Şol ýerine ýetirilmeli borçlar jemi kyrk sany bolup, olar hem on-ondan dört topara bölünýär: onusy ten (hyzmat etmek) bilen, onusy dil (söz) bilen, onusy köňül bilen, onusy mal (baýlyk) bilen berjaý edilmeli. Şahyr ten, dil, köňül, mal bilen amal edilmeli talaplary hem birin-birin sanap geçýär. Olar şu aşakdakylardyr:

1. *Ten bilen (hyzmat bilen) bitirilmeli borçlar:* ata-enäniň hyzmatyny etmek, olara hormat goýmak, diýenlerini etmek, gadagan eden zadyny etmezlik, razy bolmasa, bir ýere gitmezlik, sapara gitse ugratmak, çagyrsa haýal etmän gelmek, möhümini tekepbirlik etmän bitirmek.

2. *Dil (söz) bilen amal edilmeli borçlar:* gepleşen wagtynda, ata-enäniň sesinden belent owaz bilen gürlemezlik, gödeksi, biedep sözleri aýtmazlyk, adyny tutup sözlemezlik, göwnüne deger ýaly gaty-gaýrym zat diýmezlik, ýüzüne garap sözlemezlik, hoşamaýlyk, mylaýymlyk bilen ýüzlenmek, “pylan zady et ýa-da etme” diýen äheňde gürlemezlik, ýüzüne garap tüýküinmezlik, ýanynda pyňkymazlyk, gülmezlik.

3. *Köňül bilen berjaý edilmeli borçlar:* mährem bolmak, dost tutunmak, şatlansa şatlanyp, gynansa gynanmak, köp zat aýdýar diýip darykmazlyk, köp işledip ýadatsa, gaharlanmazlyk, derdini deň paýlaşmak, ynjytmazlyk, ata-ene her näçe garrap, sandan galyp, ejizlän bolsa-da, olara uzak ýaş dilemek.

4. *Mal (baýlyk) bilen ýerine ýetirilmeli borçlar:* ata-eneňi özüňden gowy geýindirmek, iýdirip-içirmek, taýyn nahary edep bilen önüne alyp bermek, arzuw-islegini gysylman bitirmek, ýaşayşyna gerek

zatlaryň hemmesi bilen üpjün etmek, hemişe oňünde saçağyňy açyk goýmak, ata-eneňiň hormatyna olaryň garyndaşlaryna kömek bermek (goldamak), olary myhmançylyga çagyrmak, hassa bolsa, sagalma-gyny istemek, ýagşy arzuw-islegler etmek, sadaka bermek.

Döwletmämmet Azadynyň bu pikirleri şol döwür üçin uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolup, olaryň köpüsi häzir hem öz ähmiýetini ýitirenok. Sebäbi şahyr şeýle pikirleri orta atmakda, durmuş hakykatyndan ugur alypdyr. Bize belli bolşuna görä, Azady köp ýyllap oba mekdebinde oylan okatmak, ýaşlara ylym-terbiýe bermek işi bilen meşgullanypdyr. Şonda hem ol ýaşlara ylym-blim öwretmegiň, terbiýe bermegiň kyn hem çylşyrymly ýollaryny geçipdir, baý tejribe toplamdyr. Şahyryň öz kitabynyň ikinji babynda terbiýe baradaky öňe süren pikirleri onuň şol köpýyllyk durmuş tejribesiniň, ylmy-pedagogik garaýyşlarynyň jemidir.

Şahyr edep-terbiýe baradaky pikirleri bilen ugurdaş adamlaryň özara gowy gatnaşykda bolmaklary, gerek ýerinde birek-biregi goldamaklary, birek-birege mähribanlyk, howandarlyk etmekleri, göwünleriniň päk hem açyk, özleriniň güler ýüzli bolmaklary, agzybir hem parahat durmuşda ýaşamaklary barada gowy öwüt-nesihatlar berýär:

Bolmagaýlar bir-biriniň duşmany,
Hem başga bilmeýeler jan-u teni.

Bir-birile eýläňiz baryş-geliş,
Hak üçin ol bir-bire aşna-biliş.

Ýüz sowutmaň bir-biriňizden heman.
Bolmaňyzlar bir-bire hem betgüman.

Bir biriňizge dahy etmäň sütem,
Gelse goldan, bir-bire eýläň kerem.

Tutmagaý siz bir-biriňiz masgara,
Hem utandyryp ýüzün bermäň ýere.

Eýlemän hor bir-biriňizni taky.
Diýse bolgaý imdi sizge muttaky.

“Wagzy-Azadyň” üçünji baby ylym hem alymlar hakyndadyr. Il arasynda “Bir okana bar, birem dokana”, “Okan il ozar, okamadyk il tozar”, “Bilegi ýogyn birini ýykar, bilimi bolgyn müňüni” diýen ýaly birnäçe nakyllar bar. Bu parasatly sözler türkmen halkynyň geçmişde ylma-bilime nähili uly ähmiýet berendigini görkezýär. Azady hem ýurduň rowaçlanmagyny, halkyň gowy durmuşda ýaşamagyny berkarar etmek üçin, ilkinji nobatda, ylmyň zerurdygyna düşünpdir. Şahyr ylmy ýagtylyga, güneşe deňeýär. Ylymsyzlygy bolsa garaňkylyk, körlük hasaplaýar. Ýagtylykda hemme zatlar gowy görünýär. Gitjek ugruňy, etjek işiňi anyk bilip bolýar. Dogryny-nädogryny, beýigi-pesi, ulyny-kiçini, agy-garany, mahlasy, gowyny-erbedi saýgarmak mümkin. Garaňkylykda bolsa, köp zatlary görüp bolmaýar, ýönekeýje bir işi etmek-de kyn düşýär. Adam tebigata, jemgyýetçilik durmuşyna hakyky öz bolşunda akyl ýetirip bilmeýär:

Ýa dahy ogşat any kör kimsege,
Ýok gözi bir nerseni (hem) görmege.

Herne gelse alnyna goýgaý aýak,
“Ne turur alnymda” diýp, eýlär saýak.

Näbiler ol ýahşy-ýaman ýol nedir,
Näbiler ol gül nedir, bilbil nedir.

Bilmegeý hem oý nedir, ol düz nedir,
Bilmegeý hoş ýüz nedir, ters ýüz nedir.

Bilmegeý rahy-sowap, rahy-hata,
Janyna her dem berer ýüz-müň jepa.

Azady adamzat ýaşaýşy üçin ylmyň möhüm ähmiýete eýedigini gündelik durmuşdan alnan ýönekeý deňeşdirmeler arkaly düşündirýär. Şahyr ylymsyz bolup, durmuşda haýsydyr bir iş etjek bolmaklygy sapaksyz inňe bilen tikiň tikjek bolmaklyga, golsuz suwda ýüzjek,

dilsiz sözlejek bolmaklyga, oraksyz orak orjak, galamsyz hat ýazjak bolmaklyga, saýgyçsyz ýüň saýjak, teşesiz agaç ýonjak bolmaklyga meňzedýär:

Örti tikmez riştesiz inňe heman,
Girse-çykça sed hezeran, ýok güman.

Ýüzmegi mümkin imes golsuzlara,
Sözlemek mümkin degil tilsizlere.

Usta kâri kim aňa ýokdur kürek,
Işlemekden ol kişi bolgaý yrak.

Bir orakçy kim orak ýok elgide,
Ormasy mümkin imesdir, eý dede!

Kätibi kim elgide ýokdur gara.
Ýazmak oýnamakdan ne peýda göre.

Saýgyjy kim çybygy elgide ýok,
Bes ki saýylmaz el ile ursa çok.

Ýongujy kim ýok elgide kerkisi,
Ýok agaç ýonmak elin ursa bes.

Azady durmuşda ylmyň derwaýysdygyny aýratyn nygtap geçýär. Ol adamzat durmuşynda ylmyň uly ähmiýete eýedigine, şonsuz ýaşaýşyň-da kyndygyna düşünişdir. Ine, şonuň üçin-de şahyr “Älem-jahana Günüň, ýeriň, suwuň, oduň zerurlygy ýaly, adamzat durmuşynda ylym gerek, gijä Aýyň zynat berşi ýaly, adamzat dünýäsini-de ylym bezeýär, göwrä ýüregiň möhümligi ýaly, ynsan ýaşaýşynda ylym derwaýys” diýýär:

Sahyby gündiz isedir – ylym gün,
Açyk eýlär görmäge batyl gözün.

Sahyby gije bolursa – aýdyr ol,
Röwşen olgaý hem ýaman, hem ýagşy ýol.

Eýesin ger gije diýseň – ol çyrag,
Çölge ogşatsaň eýesin – ol bulag.

Eýesi bolsa beden – oldur ýürek,
Hana bolsa eýesi – oldur direk.

Şahyr ylmy guşuň ganatyna deňeýär. Ony durmuşyň bezegizynaty, gider ugruny, ýörär ýoluny bilmeýän garamaýak halk üçin bolsa, asman giňişliginiň ýol görkeziji parlak ýyldyzy hasaplaýar:

Ger guş olsa – bu ylymdyr ganaty,
Hem ylymdyr, jümle älem zynaty.

Gerçi ylmy bolsa az – ýyldyz bolar.
Ylm eýesi kanda gitgenin biler.

Azady bu ýerde Demirgazyk ýyldyzyny göz öňünde tutan bolsa gerek. Sebäbi ol bütün ýylyň dowamynda ornuny üýtgetmän, bir duran ýerinde durýar. Uzak asyrlaryň dowamynda adamlar gijelerine ýol ýöränlerinde, şu ýyldyzdan ugur alypdyrlar, köp-köp menzilleri geçipdirler.

Döwletmämmet Azady durmuşda ylmyň möhüm ähmiýete eýedigini nygtamak bilen, onuň bilen gönüden-göni meşgullanýan, onuň hasabyny ýörediji adamlar bolan alymlar barada-da durup geçýär. Şahyr alymlaryň ruhy dünýäsiniň päk bolmalydygyny, olaryň ylmy gazanç etmek, baýlyk toplamak üçin däl-de, halky sowatly etmek, aňly-düşünjeli etmek, jemgyýete, ile-güne peýda getirmek maksady bilen öwrenmelidiklerini, ylym alyp, ony hem ile-güne öwretmän ýörmän, bilen zadyny köpe ýetirmelidigini aýdýar. Şahyr ylymly bolup, ony-da ile-güne ýetirmän ýörenleri miwesi ýygnalmadyk daragta meňzedýär:

Misli bünýat etmiş ol, gülzary-hoş,
Miwesige eýleşmiş köp perweriş.

Imdi özi iýmedi ol miwesin,
Iýmege hem halka bermedi any.

Batdy ýerge, çüýredi ol miwesi,
Almady nep, ýagny andan kimsesi.

Görşumiz ýaly, Azady orta asyr jemgyýetiniň tümlüğinde ýagtylyk, gowy, rõwşen durmuş isläpdir. Halkyň medeniýetiniň ýokary bolmagyny, olaryň durmuşda öz orunlaryny tapmaklaryny, aňly-düşünjeli iş alyp barmaklaryny, mertebeleriniň artmagyny isläpdir.

Azadynyň öz kitabynda ylym-bilim barada söz açmagyny, ol barada aýratyn durup geçmegini wagtynda gozgalan mesele hasaplamak bolar. Şol döwürde türkmen halkynyň durmuşynda sowatsyzlyk höküm sürýärdi. Ýurtda az sanly başlangyç bilim berýän hususy mekdepler bolarmasa, aýratyn döwlet tarapyndan edara edilýän ylym-bilim guramalary, orta hem ýokary ylym berýän okuw jaýlary ýokdy. Şeýle ýagdaýy göz önünde tutup, Azadynyň ylym-bilim barada söz açmagy, öz kitabyňyň ýörite bir babyny bu meselä bagyşlamagy onuň dünýägaraýşynyň giňdigini, watançylyk duýgusynyň ösendigini, öz döwrüniň medeniýetli, belent pikirli, öndebaryjy adamy bolandygyny görkezýär.

“Wagzy–Azadyň” dördünji baby garyp-pukaralara, oňar-oňmazlara, derwüşlere, gedaýlara bagyşlanypdyr. Şol döwürde tozgunçylyk, zulum-sütem çekip-çydardan agyr bolansoň, häli-şindi çapawulçylykly çozuşlar gaýtalanyp duransoň, ýurtda oňar-oňmazlar, ýetim-ýesirler, dul galan aýallar, öýsüz-öwzarsyz adamlar, gedaýlar köp bolupdyr. Şolary eklemek, olara garaşyk etmek hem halkyň üstüne düşüpdur. Azady garyp-pukaralaryň, ýetim-ýesirleriň göwnüniň ejiz bolýandygyny ýatlap geçmek bilen, olara güler ýüz bermegi, agyr söz aýtmazlygy, mümkinçiligiň bolsa, kömek berip, olary goldamagy wagyz-nesihat edýär. Şahyr garyp-gasarlaryň jemgyýetde örän uly orunlarynyň bardygyny, ýurdy dolandyryjy esasy güýjüň-de şolardygyny aýratyn nygtap geçýär:

Ger pakyrlar bolmasaýdy dünýede,
Bes heläk bolgaýdy baýlar, eý, dede!

Şu bapda şahyr derwüşleriň durmuşy, olaryň eýerýän kada-kannulary, ündeýän taglymatlary barada hem gürrüň berýär. Ol sopuçylyk hem sopular hakynda pikir ýöretmek bilen, öz garaýyşlaryny

şolaryň taglymaty bilen utgaşdyrýar. Netijede, göwnüçökgünlige, terkidünýälige meýil edýär. Garyplygy, pukaralygy kysmatyň, täleýiň adaty bir kanuny hasaplaýar. Bu şahyryň döredijiliginiň çäkli, ylahy garaýyşlar bilen bagly tarapy bolup durýar.

Umumylykda alanyňda, türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsine garanynda, Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda yslam dininiň we sopusylygyň täsiri güýçli. Elbetde, bu şahyryň ýaşan döwri, alan ylym-bilimi, terbiýesi, geçen durmuş ýoly, meşgullanan kesbi-käri bilen bagly dörän ýagdaýdyr. Şahyr dini eklenç çeşmesi ýa-da haýsydyr bir hökümdaryň öňe sürýän pikirlerini wagyz-nesihat etmek serişdesi hasaplamandyr. Ol ýurdy, halky tozgunçylykdan, zulum-sütemden, çapawulçylykdan halas etmegiň ýollaryny agtaran wagtynda hiç hili çykalga tapman, dine ýüzlenmäge mejbur bolupdyr. Şeýle ýagdaýy Gündogar şahyrlarynyň köpüsünde görmek bolýar.

Görşümüz ýaly, Azady “Wagzy-Azat” eserinde merkezleşen döwlet gurmak, häkim toparlar, haýyr-sahawatlylyk, edep-terbiýe, ylym-bilim, alymlar barada şol döwür üçin möhüm ähmiýetli pikirleri öňe sürüpdür. Ýöne olaryň hemmesi-de umumy äheňde beýan edilipdir. Haýsy mesele barada söz açsa-da, şahyr ony gönüden-göni XVIII asyr türkmen durmuşynyň anyk wakalary, keşpleri bilen baglaşdyrmandyr. Eserde ýöredilýän pikirler, şekillendirilýän keşpler diýseň umumy görnüşde beýan edilipdir. Şu ýagdaýa esaslanyp, eser türkmen durmuşy esasynda ýazylmandyr, ondan üzňe diýen netijäni çykarmak bolmaz. Onda öňe sürülýän meseleleriň ählisi-de halkyň şol döwür durmuşy üçin derwaýys hem möhüm. Şu babatdan alanyňda, Azadyny türkmen jemgyýetçilik aňynyň taryhynda döwlet hem döwleti edara etmek, ylym we edep-terbiýe meselesini ilkinjileriň biri bolup orta atan alym şahyr hasaplamak mümkin. Bu bolsa, Döwletmämmet Azadynyň uly taryhy şahs, belli alym, magaryfçy, filosof, görnükli şahyr hem jemgyýetçilik işgäri bolandygyny aňladýar.

Azadynyň “Wagzy-Azatda” her bir meseläni umumy äheňde teswirlemegini, onuň eserini ýazanda, Gündogar edebiýatynyň beýan ediş ýörelgelerine eýerendigi hem-de kitaby, medrese dilini giňden ulanandygy bilen düşündirmek bolar. Adatça kitaby, medrese dilinde eserler ýazylanda, olarda mazmun umumy häsiýete eýe bolup, olaryň

düşünilmesi belli bir derejede kynlaşýar. Sebäbi olarda arap, pars hem-de köne türki sözler çakdanaşa köp ulanylýar. Her halda, şahyr “Wagzy-Azadyň” çeper çykmagy barada tagalla baryny edipdir. Ol kitabyň aýry-aýry baplarynda dürli çeperçilik serişdelerini, birnäçe rowaýatdyr türkmen nakyllaryny peýdalanypdyr. Kitapdaky Sebuktegin, Bähram gur, Kubad şa, Samarkant patyşasy we beýlekiler barada getirilýän rowaýatlar muňa mysal bolup biler.

Göwre läş bolgaý eger baş bolmasa,
Bitmez iş hak lutfy ýoldaş bolmasa.

Her kişi kim ot ýakar, özi bişer.
Gazsa her kim çah, özi düşer.

Bes şirin söz birle ol zalym ýylan,
Meýil edip, çykgaý hinden, bigüman.

Bu bentler “Baş bolmasa, göwre läş”, “Ýakma bişersin, gazma düşersin”, “Ýagşy söz ýylany hinden çykarar” diýen halk nakyllary bilen bezelipdir. Şeýle mysallaryň sanyny ýene-de köpeltmek mümkin.

“Wagzy-Azat” kitaby mesnewi görnüşinde, aruz ölçeginde ýazylypdyr. Bize belli bolşuna görä, mesnewi iri göwrümlü eserler ýazmak üçin amatly hasaplanýar. Sebäbi onda her iki setir özara sazlaşyp, beýtleriň arasynda kapyýa babatdan baglanyşyk saklanmaýar. Bu bolsa şahyra uly erkinlik berýär.

Azady Gündogaryň şygry sungatyny gowy bilipdir. Munuň şeýledigini “Wagzy-Azat” kitabynda hem görmek bolýar. Kitap aruzyň “Remeli-müseddesi-mazuf” ölçeginde ýazylypdyr:

Ba-by-ow-wal pa-ty-şa-lar was-py-ny,
Ýa-ry-ber-se wasp-e der-rep bi-ga-ny

Bu setirleriň sazlaşygy şeýle:

-v - -// - v - -// - v -

Failatun // failatun // failat

Bu ölçeg birligi kitapda boýdan-başa berk saklanýar. Kwantatiw ölçeg bolan aruzyň bu kada-kanunyny birnäçe mün setirde üýtgeşsiz saklamak her bir şahyra başardybam durmaýar.

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabyny diňe onuň öz döredijiligi boýunça däl, eýsem, bütin türkmen nusgawy edebiýatymyzyň taryhy boýunça-da özboluşly eserleriň biri hasaplamak bolar. Ol bu eseriň üsti bilen hem şahyr, hem alym, hem magaryfçy hökmünde meşhurlyk gazanypdyr. Bu eser, birinjiden, çeper eser hökmünde türkmen nusgawy edebiýatymyzyň altyn hazynasyna girse, ikinjiden, onuň ylmy gymmaty hem ondan pes däl. Akademik A. N. Samoýlowiç Abdyssetdar Kazynyň “Jeňnama” poemasy hakyndaky işinde ylym-bilim barada söz açyp, Azadynyň bu ugurdan örän kämil alym bolandygyny nygtap şeýle ýazýar:

“Musulmança bilimleri häzir hem iňňän az bolan, garaşsyzlyk zamanynda bolsa bilimleri, şübhesiz, mundan-da az türkmenleri alsaň, Abdyssetdar alym kişidir. Men türkmen ýazyjylaryndan öz bilýänlerimiň arasynda bilimi boýunça diňe Magtymgulynyň atasy Döwletmämmet Azadyny şonuň bilen bir hatarda goýup bilerdim, hatda ondan-da birneme ýokarrakda goýmakdan gaýtjak däl”.

“Wagzy-Azatda” türkmen diline, edebiýatyna, taryhyna, etnografiýasyna, halk pedagogikasyna we beýleki ylmlaryna degişli ençeme gymmatly maglumatlar bar.

Döwletmämmet Azady türkmen halkynyň taryhynda görnükli alym, ussat şahyr hökmünde uly orun tutýar.

NURMUHAMMET ANDALYP

Nurmuhammet Andalyp XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda ussat dessançy, zehinli terjimeçi, başarjaň nezireçi şahyr hökmünde tanalýar. Ol diňe öz halkynyň arasynda däl, eýsem, garagalpak, özbek, gazak, täjik we beýleki halklaryň arasynda-da giňden tanalypdyr. Onuň eserlerini dürli halklar uly gyzyklanma bilen okapdyr. Dogry, geçmişde başga-da Andalyp lakamy bilen eser döreden şahyrlar bolupdyr. Olardan XVIII–XIX asyrdaky ýaşan azerbaýjan şahyry Andalyp Garajadagynyň, XIX asyrdaky ýaşan özbek şahyry Diwana Andalybyň we beýlekileriň atlaryny görkezmek bolar. Andalyp Garajadagy “Leýli-Mejnun” atly çaklaňja poemany, Diwana Andalyp bolsa “Şanama” eserini ýazypdyr. Bularyň döredijiligi many-mazmun babatdan-da, beýan ediş usuly babatdan-da Nurmuhammet Andalybyňky bilen deň gelmeýär, hatda oňa golaýlaşmaýaram. Nurmuhammet Andalyp ussatlyk, kämillik babatdan beýleki Andalyplardan has belentde durýar.

Andalybyň ömür beýany. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsünde bolşy ýaly, Andalybyň ömür beýanynda degişli maglumatlar hem örän az saklanyp galypdyr. Her halda, ýurdumyzyň dürli künçlerinden ýazylyp alnan maglumatlar, şahyryň öz edebi mirasy esasynda birnäçe zatlary takykklamaga mümkinçilik bar.

Serdar, Bereket, Köneürgenç etraplaryndan toplanan maglumatlarda aýry-ýury gürrüňçiler, aýdymçylar, bagşy-sazandalar Andalybyň takmynan XVIII asyrdaky ýaşap geçendigi, onuň Gül atly bir gyza aşyk bolandygy, şony söýendigi, şonuň yşkynda sergezdançylyk çekendigi üçin özüne Andalyp (Bilbil) lakamyny alandygy barada habar berýärler. Şeýle hem olar şahyryň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Zeýnelarap”, “Nesimi”, “Sagdy-Wakgas” atly eserleri ýazandygy-

ny ýatlaýarlar. Halk arasyndan ýygnalan maglumatlarda aýdylanlar Andalybyň öz eserlerinde berilýän maglumatlara laýyk gelýär. Şahyr poemadyr dessanlarynyň girişinde ýa-da başga bir ýerinde özi hakyn-da käbir ýazgylary galdyrypdyr.

Andalyp “Zeynelarap” dessanynyň girişinde özüniň söýünhan neslindendigini aýdyp geçýär:

Andalyby kylma ýolda muztaryp.
Jenneti-ryzwany eýleýe nesip.

Ýagşylara hormat eýleýe Garyp,
Söýünhan öwladý iliden bolur.

Şahyr “Nesimi” atly poemasynda we “Ýusup-Züleyha” dessanynyň girişinde bolsa, Şirgazy han zamanýnda Ürgenç welaýatynyň Garamazy obasynda doglandygy we şol ýerde ýaşandygy, çyn adynyň Nurmuhammet bolup, Garyp, Andalyp diýen tahalluslary alandygy barada maglumat berýär:

Ismim idi Nurmuhammet Garyp,
Sözde tahallusym idi Andalyp.

Şährimiz Ürgenç welaýat idi,
Hanymyz Şirgazy hemaýat idi.

Asly mekanym ki Garamazydyr,
Adamy eşretde gyş-u ýazydyr.

Andalyp “Ýusup-Züleyha” eserini ýazan wagtynda, ýagny Şirgazyň Hywada hanlyk eden döwründe özüniň elli baş ýaşandygyny hem ýatlap geçýär:

Barça halaýyk içinde bet işim,
Ýetdi elli başge meniň hem ýaşym.

Eger-de şu maglumatlar degşirilip, Şirgazy tagta çykanda şahyr elli baş ýaşan bolsa, onda Andalyp 1660-njy ýylda doglup, XVIII asyryň 40-njy ýyllarynda aradan çykypdyr diýip aýtmak mümkin.

Şahyryň ýaşlyk, yetginjeklik ýyllary Garamazyda geçýär. Ol başlangyç ylmy obada alýar. Soňra bolsa, ol Hywa medreseleriniň bi-

rini tamamlayar. Şahyr agyr kesel sebäpli, Hywa göçüp gitmeli bol-ýar. Käbir eserlerinde getirýän: “Andalyby-zar”, “Andalyby-hasta”, “Andalyby-belakeş”, “Andalyby-binowa” ýaly jümleleri onuň bir agyr kesele duçar bolandygyny aňladýar. Diňe bir ýarawsyzlyk hem däl, onuň üstesine şahyr бүтін ömrüni garyplykda, ýeter-ýetmezçilikde geçirýär. Ol eserlerinde bu barada ýygy-ýygýdan ýatlaýar:

Barçalar içre men erdim zebun.
Aklym idi gähi hoş, gähi jynun.

Kä harabatda işim, gähi pygan,
Külbeýi-ahzan idi gähi mekan.

Bu sypat ömrümni ötürdim, daryg,
Nury-hedaýatny neteý tutdy myg.

Nurmuhammet Andalyp öz döwrüniň dürli ylymlary bilen gyzyklanypdyr. Ol Gündogaryň taryhyny, pelsepesini, edebiýatyny, şeýle hem arap, pars dillerini gowy bilipdir. Bu ylymlardan oňat baş çykaryp bilendigini şahyryň eserlerinde ýöredilýän pikirler doly kepillendirýär. Şahyr oguz taryhy, oguz medeniýeti bilen has-da içgin gyzyklanypdyr. Ol ýitip gidipdir diýlip çak edilýän oguz elipbiýini öwrenmek, ony dikeltmek barada aladalanypdyr.

Andalyp Gündogaryň görnükli söz ussatlary Abylkasym Firdöwsiniň, Nyzamy Genjewiniň, Ymadeddin Nesiminiň, Omar Haýýamyň, Alyşir Nowaýynyň, Abdyrahman Jamynyň we beýlekileriň edebi mirasyny ymykly özleşdiripdir. Şahyr olara uly hormat goýupdyr we olary özüniň halypalary hasaplapdyr.

Şahyr terjimeçilik işi bilen-de içgin meşgullanypdyr. Bize belli bolşuna görä, Hywa edebi kowçumynda geçmişde arap, pars we beýleki dillerden çeper eserleri, ylmy kitaplary terjime etmek işi alnyp barlypdyr. Bu ugurdan ençeme görnükli alymlar, şahyrlar ýetişipdir. Andalyp bu ýörelgä eýerip, birnäçe eserleri türkmen diline geçiripdir. Ol Ymadeddin Nesiminiň arap dilindäki birnäçe sygyrlaryny, XI–XII asyrlarda ýaşap geçen Ahmet Jamynyň goşgularyny, şeýle hem “Mürze Hemdem” atly halk döredijilik eserini pars dilinden türkmen diline terjime edipdir. Türkmen edebiýatynyň taryhynda Andalyp-

dan başga-da terjimeçilik işi bilen meşgullanan şahyrlar bolupdyr. Geljekde olaryň eden işleriniň düýpli öwrenilmegi we edebiýaty baýlaşdyrmaga, edebi gatnaşyklary ösdurmäge goşan goşantlarynyň anyklanmagy gerek.

Andalyp gün-güzeranyny dolandyrmak üçin, ekerançylyk işleri bilen meşgullanypdyr. Ol daýhan adam bolupdyr.

Şahyryň maşgala durmuşy, meşgullanan kesbi-käri, onuň nebereleriniň kimlerdigi, nirede ýaşandyklary barada hiç hili maglumat ýok. Bu bolsa onuň edebi mirasynyň doly we dogry öwrenilmeginde belli bir derejede kynçylyk döredýär.

Andalybyň döwürdeşleri Şabende, Magrupy, Şeýdaýy, Magtymguly we beýlekiler bilen gatnaşykda bolan bolmagy mümkin. Ýöne şol gatnaşyklar barada hiç hili maglumat saklanyp galmadyr. XIX asyr türkmen nusgawy edebiýatynyň wekilleriniň Andalyby ýakyndan tanandygy, onuň edebi mirasy bilen ýakyndan tanyş bolandygy belli zat. Sebäbi şahyryň eserleri, ylaýta-da “Leýli-Mejnun” hem “Ýusup-Züleyha” dessanlary halk arasynda giňden ýaýrapdyr. Onuň edebi mirasy bilen öz döwürdeş we özünden soňky birnäçe garagalpak, özbek, täjik we beýleki halklaryň şahyrlary ýakyndan gyzyklanypdyrlar. Muhlysy we Munis Andalybyň gazaly esasynda tahmys ýazan bolsa, Zakyrjan Furkat özüniň “Saýdyň goýber, saýýat” atly müseddesini onuň täsiri bilen döredipdir.

ANDALYBYŇ DÖREDIJILIGI

Nurmuhammet Andalybyň baý we köp taraply edebi mirasy bar. Ol dürli görnüşdäki ençeme baý mazmunly, ýokary çeperçilikli eserleri döredipdir. Şahyr ençeme goşgulary, üç sany poemany, baş sany dessany döredipdir. Elbetde, bular entek onuň bize belli bolan eserleridir. Andalybyň ýene-de birnäçe eserleriniň bar bolmagy mümkin. Sebäbi gözlegler geçirilen wagtynda, şahyryň eserleri yzygider çykyp durýar. Goňşy döwletleriň golýazmalar hazynasynyň maglumatlary düýpli gözden geçirilip, şahyryň edebi mirasy ymykly öwrenilse, onuň eserleriniň sanynyň ýene-de artjakdygy ikuşsyzdyr.

Andalyp dürli temalara ýüzlenipdir. Ol nezireçilige has-da köp ýykgyň edip, Gündogarda ýörgünli bolan eserleriň birnäçesini täzeden işläpdir. Şolar esasynda-da XVIII asyr türkmen durmuşynyň möhüm meselelerini gozgapdyr, olar barada öz garaýyşlaryny beýan edipdir.

Goşgulary. Möçber taýdan şeýle kän bolmasa-da, şygyr gör-nüşinde ýazylan eserler Andalybyň döredijiliginde möhüm orun tutýar. Onuň gazal, murapbag, muhammes, müseddes, tahmys görnüşinde ýazylan kyrka golaý goşgusy häzir bize belli. Olar dürli temalary öz içine alýar.

Andalyp gazallarynda öňden gelýän ýörelgelere eýermek bilen, onuň mazmunyny baýlaşdyrmaga, beýan ediliş usulyny, dilini ýeňil-leşdirmäge çalşypdyr. Onuň “Çendan-çendan”, “Jebri-jepaga”, “Boldy Andalyp”, “Tap açdy” atly gazallarynda şeýle synanyşyklar has-da gowy duýulýar. Şahyryň wasp edýän gözeli şeýle çykanda, tebigatyň bar gzelligi onuň görk-görmegine haýran galýar, oňa baş egýär:

Geldi ol serwi-şehi nāz ile handan-handan,
Aldy könlümni nowazyş bilen çendan-çendan.

Galdylar seýr kylarda ýüzu-lagly-lebine.
Gül bakyp, gunça açyp agzyny haýran-haýran.

Şahyryň “Boldy Andalyp” atly gazaly onuň ömür beýany äheňinde ýazylyp, onda özüniň ýeke galyp, agyr günde, ýeter-ýetmezçilikde gün-güzeran ötürendigini, hatda ýyl aşmaga, kadaly ýaşamaga oňly bir öý-öwzarynyň-da bolmandygyny gynanç bilen habar berýär. El-betde, şol döwürde yüz-münlerçe zähmetkeş halk şahyryň çeken hor-lugyny başdan geçiripdir. Şonuň üçin hem ol Andalyp tarapyndan çeper esere geçirilipdir. Şol gazaly tutuşlygyna görüp geçeliň:

Daş era eýläp watan, daşwakga boldy Andalyp,
Toprakga bagryn basyp, gurbakga boldy Andalyp.

Bolmasa gurbakga, daşwakga ol nebsi ýaman,
Ne üçin bir öýde daýym ýekke boldy Andalyp.

Bikanagatlyk tutup agzasyndan balu-perin,
Bu ukubet birle tikke-tikke boldy Andalyp.

Dost bolganlar eşitseler sowukdan ölgenin,
Gülüşip aýturlar, ölse hekge boldy Andalyp.

Bolsa gyş, urmuş gowakga, ýaz bolsa ýazylur,
Gäh baýguş boldy, gähi çekge boldy Andalyp.

Nowruza bagyşlanan “Tap açdy” gazalynda bahar paslynyň göz-
zel görnüşi suratlandyrylýar. Sähralaryň al-elwan güllere bezenişini,
bütin tebigatyň, ähli janly-jandarlaryň oýanyşyny, dünýäde şowhun-
şagalaňyň artyşyny ol birin-birin sanap geçýär.

Andalyp murapbag hem muhammesleriniň köpüsini nezi-
reçilik usulynda ýazypdyr. Nezi-
reçilik Gündogar edebiýatynda giňden
ýaýrap, ol edebi gatnaşygyň we edebi hyzmatdaşlygyň bir görnüşidir.
Şahyrlar tema saýlap almakda, ony beýan etmekde belli-belli ýörel-
gelere eýeripdirler. Şonda tezmin, tahmys, teştir, şiru şeker, munaza-
re, hamsa düzmek; nama ýazmak, peýrew ýaly usullarda eser ýazmak
ýüze çykypdyr.

Şahyr “Ýaryň pyraky” atly murapbagyny tezmin usulynda ýa-
zypdyr. Ol Babarahym Meşrebiň goşgusyndan bir bent alyp, şonuň
mazmunyna, beýan ediş şekiline laýyklykda onuň yzyny dowam
etdiripdir. Has sadalaşdyryp aýtsak, şu goşgynyň başky bendi Meş-
rebiňki, dowamy Andalybyňky bolmaly. Şular ýaly bir şahyryň öz
döwürdeşleriniň ýa-da özünden öňküleriň sygyrlaryndan bölek alyp,
şony öz döredijiliginde ulanmagyna tezmin diýilýär. Şeýle usulda
beýleki türkmen nusgawy şahyrlary ençeme eserler döredipdir. An-
dalyp bu eserinde Meşrebiňkä ugurdaş pikir ýöredip, onuň bilen bir
ýörelgä eýeripdir. Goşgynyň dowamynda “Gam gylyjy birle başym
çapar men”, “Boldy garaňky iki jahanym” ýaly täze meňzetme-de duş
gelýär.

“Jykyr” goşgusyň diňe bir Andalybyň döredijiligi boýunça däl,
eýsem, tutuş nusgawy edebiýat boýunça-da daýhançylyk temasyn-
dan ýazylan näýbaşy eser hasaplamak bolar. Şahyr bu goşgusynda
şol döwürde ýörgünli peýdalanylan örän ýönekeý suwaryş guraly
bolan jykyry taryplaýar. Ol jykyryň işleýişini, şol gural arkaly ekin
meýdanlarynyň suwarylyşyny, onuň kömegi bilen daýhanlaryň ekin-
lerden, bag-bakjalaradan dürli hasyllary alyşlaryny birin-birin sanap,

onuň owazyny bilbile deňeýär, özüni bolsa, tapylgysyz gymmat baha zat hasaplaýar. Şonuň üçin oňa iki ýüz tylla berseň, azlyk edýär diýýär. Şahyr jykyryň gadyryny bilmegi, ondan peýdalanmagy ündeýär. Jykyr daýhançylykda geçmişde giňden ulanylypdyr hem-de birnäçe ýerleri suwulandyrypdyr. Şahyr ýetişen bol hasyly şeýle beýan edýär:

Hem üzüm peýda bolur, injir hem zerdalylar,
Alma, kişmiş, harbuzu-terbuzu, garalylar.
Pisseler, enarlar, naşbatyýu-şepdalylar,
Sowsany-sünbül, gyzył gül açylyp, gül-läleler,
Üşbu güllerni görüp, çendan bolur messan jykyr.

Şahyr jykyryň gadyr-gymmatyny bilmeýänleri, onuň bilen meşgullanman, daýhançylyga üns bermän, suw ýok diýen bahanany tapan bolýanlary ýazgarýar:

Kim ki bilmez bu jykyrnyň lezzetin haýwan erur,
Telmuryp oltursa “suw” diýp, akmagu-nadan erur.

Andalyp yşk-söýgä degişli şygrylarynda, köplenç, Gündogar edebiýatynda işlenen temalara ýüzlenip, öz wasp edýän gözeline taýyn keşpler, meňzetmedir deneşdirmeler arkaly suratlandyran hem bolsa, olary halky edebiýata ýakynlaşdyrmaga, mümkin boldugyça, sada, ýönekeý dilde özüçe beýan etmäge çalşypdyr. Onuň “Örgüley”, “Dilber” şygrylary diýseň akgyňly, ýeňil okalýar. Bularda şahyr inçe pikir-duýgulary şahyranalyk bilen suratlandyrýar. “Örgüley” muhammesinde şahyr soragdyr ýüzlenmäni, ulaltmany, kiçeltmäni, içki kapyýany örän ýerlikli ulanmagy başarypdyr:

Eý, şehi-näzik tebigat, gül ýüzüňden örgüley.
Eý, kamar ýüzlük, şeker-şirin sözüňden örgüley,
Hoş galam ol iki gaşy gündiziňden örgüley.
Yşwa-näz eýläp bakan nerkes gözüňden örgüley,
Hem ýüzüňden, hem gözüňden, hem özüňden örgüley.

Başga bir goşgusynda şahyr tirkeş sözleri ýerlikli peýdalanypdyr:

Haý-haý, ne düşüpdür bu huraman kaddy-kamat,
Beh-beh, ne gözel sen, ne ajaýyp, ne kyýamat.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda Nurmuhammet Andalyp iň köp tahmys ýazan şahyrdyr. Ol ýigrimiden gowrak tahmysyň ýazarydyr. Nezireçiligiň bu görnüşine ýykgyň etmek bilen, şahyr türkmen edebiýatynyň Gündogar edebiýaty bilen edebi hyzmatdaşlygyny we edebi gatnaşyklaryny ösdürmegi göz önünde tutan bolsa gerek.

Tahmys Gündogar edebiýatynda, şeýle hem türkmen edebiýatynda ýygy-ýygdydan ýüzlenilen usul bolup, onuň özboluşly kadakanalary, göz önünde tutulan ýörelgeleri bar. Tahmys haýsydyr bir şahyryň özünden öňki ýa-da döwürdeş şahyrynyň gazaly esasynda ýazan eseridir. Munda ol haýsydyr bir şahyryň gazalyny alyp, şonuň her beýdiniň önünden üç setir goşýar. Şonda ol setirler öňküler bilen many-mazmuny, ölçegi, kapyýasy, hatda beýan ediliş usuly boýunçada gabat gelmeli, şoňa ýakyn bolmaly. Has takygy gazalyň önünden goşulan täze setirler öňküler bilen sepini bildirmezden utgaşmaly. Bu, elbetde, tahmys ýazýan şahyryň ukybyna, başarnygyna, şahyrçylyk başarnygyna baglydyr. Şeýlelikde, iki şahyryň döredijilik güýji bilen öňki gazal muhammese (başlemä) öwrülýär, mazmun taýdan giň, uly gowrümli täze bir eser emele gelýär.

Tahmys ýazylanda, köplenç, şahyr öz döwürdeşi ýa-da özünden öňküler bilen güýç synanyşýar. Ol meniň ukybym, başarnygym, şahyrçylygym şolaryňkyça barmyka diýen soragy öz önünde esas edinip goýýar. Şonuň bilen birlikde olar özünden öňki ýaşap geçen görnükli söz ussatlaryna hormat goýmak, olaryň edebi mirasyny halk arasynda giňden wagyz-nesihat etmek, olaryň mertebesini beýgeltmek ýaly maksatlary-da göz önünde tutupdyrlar. Munuň şeýledigini ussat şahyrlaryň eserlerine tahmys düzülmegi kepillendirýär. Şahyrlar adaty şahyrlara däl-de, iň ýokary, iň ussat saýýan ussatlaryna deňleşmek, olaryň adynyň ýanynda öz atlaryny ýazmak isläpdirler.

Andalyp tahmysynyň köpüsini Alyşir Nowaýynyň, Muhammet Fuzulynyň gazallary esasynda ýazypdyr. Geçmişde türkmen halky bu iki söz ussadynyň eserlerini üç edip okapdyr, olara milli şahyr hökmünde garapdyr. Olaryň eserleri halkyň ruhy dünýäsine çuňňur aralaşypdyr. Ine, şu ýagdaýdan ugur alyp, Andalyp olaryň gazallaryna ýygy-ýygdydan ýüzlenipdir, şolaryň iň gowularyny bolsa, tahmys düzmäge esas edinip alypdyr. Andalyp Nowaýynyň gazaly esasynda

“Ýargaça”, “On sekiz ýaşyndadyr”, “Eý, köňül”, “Çäbikgine”, “Uýky gelmedi”, “Kuýaş”, “Hijran galmasyn”, “Güläp eýledi”, “Griftar men ýene”, “Öltürgisi”, “Bikarar eýleý”, “Howa bile Adam”, Fuzulynyň gazaly esasynda bolsa, “Şirazlar”, “Ýanmazmy” we beýleki tahmyslaryny düzüpdir. Mundan başga-da, şahyr Wepaýynyň, Habybyň, Ubaýdynyň, Ahmet Jamynyň gazallaryna-da tahmys ýazypdyr. Andalyp olaryň gazallaryny käbir halatlarda, gysgaldypdyr, olaryň has şowly çykan beýitlerini alypdyr. Umuman, tahmys ýazylanda, gazalyň bir setirini-de galdyrman almaly diýen düzgün bolmandyr. Bu meselä şahyrlar özleriçe çemeleşipdirler.

Andalyp tahmyslarynda döwrüň adalatsyzlygyndan, deňsizliginden zeýrenýär. Bu äheň onuň Nowaýynyn, Fuzulynyň gazallary esasynda döreden tahmyslarynyň köpüsinde ýaňlanýar. “Hijran galmasyn” eserinde pelege ýüzlenip şeýle diýýär:

Ömürlerdir görmedim senden wepa, eý çarh kim,
Razy men ornyga kylsaň jepa, eý çarh kim,
Eýle jismim tiri-barany-kaza, eý çarh kim,
Hijride ençe bela ötgür maňa, eý çarh kim,
Özgeler yşkyn höwes kylmakga imkan galmasyn.

Şeýle äheňi şahyryň Fuzulynyň belli gazaly esasynda ýazan tahmysynda has-da aýdyň görmek bolýar:

Çykypdyr nämusulmanym, kylypdyr kasdy-imanym.
Pelekke ahy-suzanym, gozümde eşki-galtanym.
Içimde derdi-pynhanym, tebib-a, ýokmy dermanym?
“Şebi-hijran ýanar janym, döker gan çeşmi-girýanym,
Oýadar halky efganym, gara bagtym oýanmazmy?”

Andalpyň tahmyslarynda söýgi temasy agdyklyk edýär. Ol aşykdyr magşugyň başdan geçirýän gam-gussalaryny, aýrallyk sebäpli dökýän gözýaşlaryny, biri-birlerine gowuşmak barada edýän süýji arzuw-umytlaryny, magşugyň gözeli görkünü beýan edýär. Aşykdyr magşugyň keşbini suratlandylanda, ony jadyly, hyýaly öwüşginler bilen-de bezeýär. Şygýrlarda magşugyňka garanyňda, aşygyň başdan geçirenlerini, oý-pikirlerini teswirlemäge uly orun berilýär. Ol hiç wagt söýgülisine duşup bilmeýär. Şonda-da ol ondan umyt üzmeýär.

Magşugyň biwepalygyna, rehimsizligine gahar edip, ondan ýüz sowmaýar. Gaýta tersine, oňa bolan söýgüsi, wepadarlygy güýçlenýär. Ol öz göwnüne teselli berip, başga göz galdyrmazlygy ündeýär:

Ol periden özgäge telmirmegeý sen, eý, köňül!
Eýlese jöwru-sütem ynjalмагаý sen, eý, köňül!
Muddagylar tagnydan tartylмагаý sen, eý, köňül!

Aşyk öz magşugynyň mertebesini aşa belent tutýar, ony horamatlaýar. Onuň gözelligini bolsa, ähli gözellikden ýokarda goýýar. Mahlasy, şygrydaky esasy gahryman bolan aşyk geljege umytly garaýar. Wysala ýetmese-de, göwün maksady hasyl bolmasa-da, öz tutan maksadyndan, söýgüsinden el üzmeýär. Şol gahrymanyň başdan geçirýän ahwallaryny täsirli beýan etmek üçin, öz ýagdaýyny Leýlidir Mejnunyňka, Şirindir Perhadyňka, Arzydyr Gammaryňka we beýlekilere deňeýär we şolaryňkydanam halynyň teňdigini habar berýär. Aşyk-magşuklyk babatda bolsa, özüni has belent tutýar.

Öz nobatynda, Andalybyň gazallaryna-da tahmys düzen şahyrlar bolupdyr. Şahyryň “Çendan-çendan” atly gazalyna Muhlysy, “Ne bela hup” atly gazalyna bolsa, Munys tahmys düzüpdir. Umuman, Andalybyň çeper döredijiligi özünden soňky şahyrlaryň köpüsiniň ünsüni özüne çekipdir. Garagalpak şahyry Berdimyrat Berdak “Kitap gördüm Andalypdan”, “Ne sözlerni aýdyp Andalyp, bul hem ötdi...” diýip, ony özüne halypa hasaplan bolsa, Ahmet Danyşdyr Zakyrjan Furkat onuň şygryrlaryna tezmin düzüpdir, tahmys ýazypdyr. Bu aýdylanlar Andalybyň şygyr sungaty babatda geriminiň giň bolandygyny, onuň Gündogar halklarynyň arasynda uly meşhurlyk gazanandygyny görkezýär.

Andalybyň şygryrlary öz döwri üçin ýokary edebi-çeperçilik gymmata, syýasy-jemgyýetçilik ähmiýete eýe bolup, olar biziň günlerimizde-de ähmiýetini ýitirenok.

Andalybyň poemalary. Poema ýazmak Gündogar edebiýatynda irki döwürlerden bäri dowam edip gelipdir. Bu görnüşde ýüzlerçe eserler döredilipdir. Olaryň möçber tarapdan ululary-da, kiçileri-de bar. Firdöwsiniň “Şanamasy” iň iri epik eser hasaplansa, Nyzamy Genjewiniň, Hysrow Dehlewininiň, Alyşir Nowaýynyň, Muhammet Fuzulynyň we beýlekileriň poemalarynyň möçberi o diýen uly däl.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda gadym döwürden XVIII–XIX asyrlara çenli dürli ýyllarda, dürli temalarda ençeme poemalar peýda bolupdyr.

Dessanlarynda bolşy ýaly, Andalyp poemalaryny-da taýyn many-mazmun esasynda döredipdir. Şahyr olarda taryhy temalara, edebi çeşmelere, rowaýatdyr legendalara ýüzlenipdir. Olary tertipleşdiripdir, gysgaltmaly ýerini gysgaldyp, goşmaly ýerleriniň bolsa, üstüni ýetiripdir.

“Oguznama” poemasy türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň taryhyna bagyşlanypdyr. Eserde beýan edilýän wakalaryň hem hemmesi Oguz hanyň keşbiniň töwereginde jemlenipdir. Onda oguzlaryň ýaşan ýerleri, olaryň eden ýörişleri, Oguz hanyň öz neberelerine ýer-ýurt paýlap berşi, oguzlaryň tagmalary, olaryň hata öwrülişi, oguzlardan galan çeper eserleriň kabir bölekleri we beýlekiler beýan edilýär.

Andalyp bu poemany ýazmakda ençeme taryhy, edebi çeşmeler bilen ýakyndan tanşypdyr. Sebäbi eserde beýan edilýän wakalaryň ýaýrawy giň, berilýän maglumatlaryň möçberi-de uly. Olaryň baryny bilmek üçin bu ugrundan öň bar bolan maglumatlaryň ählisini agtaryp çykmary bolýar. Andalypda şu işiň hötdesinden gelmäge mümkinçilikler bolupdyr. Bize belli bolşuna görä, oguzlar baradaky ygtybarly ýazgylar Mahmyt Kaşgarlynyň (XII asyr) “Diwany lugat at-türk» atly sözlüğünde, Reşideddiniň (XIII–XIV asyrlar) “Jamyg at-towaryh”, Hywa hany Abulgazy Bahadur hanyň (XVII asyr) «Şejereýi-teräkime» atly eserlerinde duş gelýär. Şahyr şolary doly özleşdiripdir diýmäge esas bar.

Şahyryň “Oguznama” poemasynyň ýeke-täk nusgasy biziň elimizde bar. Ony 1929-njy ýylda Guwan Eziz ogly Lebap welaýatynyň öňki Burdalyk (häzirki Hojambaz) etrabynyň Gultak obasynda ýaşayan Muhtar Haşym oglunyň golýazmasyndan göçürüp alypdyr. Muhtar Haşymyň habar bermegine görä, “Oguznamanyň” asyl nusgasy Türküstan şäherinden tapylypdyr. Poema ýazylyp alnanda, göçürijiler tarapyndan köp ýalňyşlyklar, säwlikler, nätakyklyklar goýberilipdir. Täze bir ygtybarly çeşme ýa golýazma tapylmasa, eserdäki şol ýalňyşlary, ýoýluşlary düzetmek kyn.

Poemada beýan edilýän wakalary şahyr öz adyndan gurrüň berýär. Şonda ol öz gürrüňleriniň arasynda taryhy maglumatlary-da, rowaýatlary-da, hekaýatlary-da peýdalanyndyr. Wakalar eseriň başyndan ahyryna çenli yzygiderli dowam etmeýär. Olar üzük-ýoluk görnüşde berilýär. Şonuň üçin poemada boýdan-başa hereket edýän gahryman ýok. Dogry, Oguz hanyň özi barada eseriň bütün dowamyny-da ýatlanýar, ýöne onuň hereketleri yzygiderli yzarlanmaýar. Bu ýagdaý, elbetde, poemanyň umumy gurluşyna, onuň bitewiligine belli bir derejede zeper ýetiripdir. Şeýle-de bolsa, eserde gutarnykylyk ýok ýa-da ol özbaşdak bir eser görnüşine girip bilmändir diýip aýdyp bolmaz. Dogry, poemanyň many-mazmun ýordumynyň dagynyklygy onuň çeperçiliginiň gowşamagyna-da uly zeper ýetiripdir.

“Oguznama” taryhy temadan ýazylyp, onda aýry-aýry döwürleriň wakalary, käbir taryhy şahslar barada gürrüň berilýän bolsa-da, ol taryh ylmynda dahylly ýazgy däl-de, çeper eser hasaplanýar. Ol şahyryň çeper döredijilik ussahanasynda taplanyp, çeper görnüşe giren hem-de şygry sungatynyň nepis nusgalary bilen bezelen eserdir.

Poema girişden we on bir sany çaklaňja bapdan ybarat. Andalyp şol baplary dessan diýip atlandyryndyr. Eser mesnewi görnüşinde beýan edilip, her baba özbaşdak at goýlupdyr.

“Oguznamada” beýan edilýän mazmun o diýen çylşyrymly däl. Poemanyň birinji babynda Oguz hanyň ata-babalary, onuň hanlyk süren döwri, Itbarak hanyň üstüne eden ýörişi, ikinji bapda Gypjagyň dünýä inişi, onuň eden ýörişleri, üçünji bapda Çingiz hanyň taryhy barada gürrüň berilýär. Çingiz han baradaky maglumatlar oguzlaryň taryhy bilen gytaklaýyn baglanyşýar. Belki-de ony oguznamalary göçürijiler esere girizendir. Şeýle edilmegi poemanyň bitewiligine belli bir derejede zeper ýetirýär. Dördünji bapda Oguz hanyň Itbarak hanyň üstüne eden ikinji ýörişi, öňki ýeňleniniň aryny alşy görkezilýär. Bäsini bapda adamzat taryhynda pişdadylar, keýanylar, eşkanylar, sasanylar ýaly hökümdar kowumlaryň bolandygy ýatlanyp geçilýär. Bu bap hem öz ornunda däl. Eger şu maglumatlar zerur bolsa, onda ol eseriň giriş bölümünde ýa-da başky baplarda berilmeli. Şu babyň dowamynda Oguz hanyň täze ýörişleri barada maglumatlar berilýär. Altynjy bapda Oguz hanyň birnäçe wagtlap dynç alşy, soňra ýene-de

onuň öz ýurdunyň serhedini giňeldişi, örän uly döwleti döredişi habar berilýär. Ýedinji, sekizinji baplarda Oguz hanyň tagmalary, olaryň soňra hata öwrülişi, şolar bilen bagly halk arasynda dörän nakyllar we matallar ýatlanyp geçilýär. Dokuzynjy bapda ýene Oguz hanyň Müsüre ýörişi, onunjy bapda bolsa, uly ýörişden gaýdyp gelşi, öz ýurdunda aradan çykyşy barada gürrüň berilýär. On birinji bap Oguz hanyň nebereleriniň taryhyna bagyşlanypdyr. Poemanyň ahyrynda bolsa, Andalyp özüniň oguz elipbiýiniň ýitip gidişi hakyndaky mer-siýesini ýerleşdiripdir.

“Oguznamada” hereket edýän gahryman az. Onda ýeke-täk Oguz hanyň keşbi berilýär diýen ýaly. Oguz hanyň şahsyýetine dahylly tary-hy maglumatlar örän azlyk edýär. Ol baradaky bar bolan maglumatlar rowaýat, legenda ýa-da haýsydyr bir halk gürrüňleri görnüşinde biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Andalyp Oguz hany adyl häkim hökmünde suratlandyrmagy mak-sat edinipdir. Şonuň üçinem, eserde ol dagynyk ýurtlary birleşdirmek, merkezleşen häkimligi berkarar etmek, şony adyllyk bilen dolandyr-mak ugunda göreş alyp barýar.

Ol öz neberelerine we ýakyn adamlaryna adyllyk bilen iş alyp barmagy, hemmelere deň göz bilen garamagy öwüt-nesihat edýär:

Adyl bir söýgüli magşuk jahanda,
Aňa ýok duşman, äşgär zamanda.

Şeýlelikde, Andalyp Oguz hanyň alyp barýan işlerine, onuň tutan maksatlaryna, ýöredýän syýasatlaryna duýgudaşlyk bildirýär. Onuň keşbini mahabatlandyrmaga, adyl häkim hökmünde görkezmäge çalyşýar. Şahyr öz döwründe ýaşap geçen hökümdarlary adyllyga çagyrmak bilen, ýurdy adyllyk bilen dolandyrmaly diýen pikiri öňe sürýär. Ine, şonuň üçin ol Oguz hanyň alyp baran ýörişlerini makul-laýar. Onuň basyp alan ýurtlary ýarag güýji bilen däl-de, adalatly syýasat ýöretmek, adyllyk bilen iş alyp barmak, özüniň adyl şadygyny halkyň aňyna ýetirmek arkaly onuň raýatlygyna geçipdir diýen pikiri undeýär. Ony Oguz hanyň dilinden şeýle beýan edýär:

Anyň ýoly şuldur: “Deňlik, adyllyk”.
Bezäp tutdum, özi berkitdi ilni.

Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda bolşy ýaly, Andalyp “Oguznama” eserinde hyýaly arzuwa ýüz urýar. Ýokary gatlak wekilleriniň synpy jemgyýetde adyllyk bilen ýurdy dolandyryp bilmejekdigine, olar her näçe adyllyk bilen iş alyp barsalar-da, zulumsütemiň, ezilişiň ýok bolmajakdygyna göz ýetirip bilmändir. Elbetde, muňa akyl ýetirmäge şahyryň ýaşan döwrüniň jemgyýetçilik aňynyň ösüşi mümkinçilik bermändir.

“Nesimi” poemasynda Andalyp taryhy tema ýüzlenipdir. Şahyr bu eserini XIV asyrdaky ýaşap geçen nusgawy türkmen şahyry Seyit Ymadeddin Nesimä bagyşlapdyr.

Ymadeddin Nesimi 1370-nji ýylda Bagdatda balykçy maşgalasynda dogulýar. Ol hurufizmiň belli wekilleri Mansuryň, Naiminiň şägirdidir. Şahyr döredijiliginiň bütin dowamynda erkin garaýyşlary öňe sürýäpdir. Ol öz pikirlerini batyrgaýlyk bilen beýan edip, adamy hudaýlaşdyrmaga çenli baryp ýetipdir:

Hak-tagala – adam ogly özüdir,
Otuz iki hak kelamy sözüdir,
Jümle älem, bil ki, alla özüdir,
Adam – ol jandyr ki, Güneş – ýüzüdir.

Nesimi ynsan mertebesini ýokary götermek, ony hudaýlaşdyrmak bilen, adama zulumsütem etmeli däl, ony horlamaly däl, kimde-kim adama zulumsütem etjek bolsa, hudaýdan gorkmalydyr, sebäbi ol hudaý bilen bir zat diýen pikirleri öwrän-öwrän gaýtalapdyr. Ol şonuň üçinem “Enel-hak – men hak, men hudaý” diýen jümläni şygrylarynda köp getiripdir:

Bolmuşam haky, “Enel-hak” söýlerem,
Hak menem, hak mendedir, hak söýlerem.

1417-nji ýylda Nesimi dinsizlikde aýyplanyp, dine, ruhanylara, hudaýa dil ýetirdi diýip, häkim toparlar tarapyndan gyançly ýagdaýda öldürilýär. Bu pajygaly waka Halap şäherinde bolup geçýär. Nesiminiň ölümi halkda uly gahar-gazap döredýär. Onuň öňe süren pikirleri, şygrylary halk arasynda öňkündenem köp okalyp başlanýar. Şahyryň ady dilden-dile geçip, Gündogar halklarynyň köpüsiniň arasyna aralaşýar, olaryň ýüreklerinde ýaşaýar. Halk arasynda onuň

başdan geçiren wakalary, pajygaly ölümi barada gürrüňler ýaýrap, olar soňabaka rowaýata öwrülýär. Nesiminiň keşbi bolsa mertligiň, gaýduwsyzlygyň, tutan maksadyňa wepadarlygyň nusgasyna öwrülýär. Gündogaryň köp şahyrlary öz eserlerinde onuň keşbine ýüzlenipdirler. Türkmen nusgawy şahyrlarynyň hem hemmesiniň döredijiliginde onuň ady duş gelýär. Ol hakda Andalypdan başga Akmuhammet şahyr hem poema ýazypdyr.

Andalyp “Nesimi” poemasyny islände halk rowaýatlarydyr gürrüňleri bilen birlikde, Nesiminiň öz şygrylaryny-da giňden peýdalanyndyr. Olar bilen halk döredijiligi eseriniň üstüni ýetiripdir, belli-belli pursatlarda wakalaryň täsirliligini artdyrypdyr. Poemada Nesiminiň diwanyndan alnan goşgulara käbir özgerişler girizilipdir. Olaryň käbir setirleriniň üýtgedilen, belli-belli şygrylaryň gysgaldylan ýerleri bar. Eserde baglanyşyk üçin bary-ýogy ýigimi setir töweregi kyssa (proza) ulanylypdyr. Poemanyň möçberi 1312 setirden ybarat.

Şahyr poemasyny anyk taryhy şahs hakynda ýazan bolsa-da, onda ýygy-ýygydan başga eserlerden-de bölekler peýdalanyndyr. Muňa eseriň başynda Nesiminiň dogluşy hakyndaky berilýän gürrüňleri mysal görkezmek bolar. Onuň dünýä inişi ondan dört asyrdan gowrak öň ýaşap geçen Mansur Hallajyň ölümi bilen baglanyşdyrylýar. Şol rowaýatda aýdylyşyna görä, Mansur ruhanylar tarapyndan öldürilenden soň, ony oda ýakýarlar. Şonuň külünden Zunnun atly bir adam bir goşawuç alyp, ony derýa sepýär. Ol ak köpüge öwrülip, suwuň ýüzünde aýlanyp gidiberýär. Şol gidip barşyna-da onuň özünden “Enel-hak” diýen ses çykýar. Ol derýa Halap patyşasynyň bagynyň içinden geçýän ekeni. Bagda kenizleri bilen gezelenç edip ýören şa gyzy suwuň ýüzünden akyp gelýän köpükden dadyp görýär. Şondan hem Nesimi dünýä inýär. Görşümüz ýaly, Nesiminiň dogluşy halk eposlarynyň baş gahrymanlarynyň dogluşyny ýatladýar. Olar adaty adamlaryň dogluşyndan üýtgeşik dünýä inýärler. Muňa Göroglynyň dogluşy hem mysal bolup biler.

Nesimi mekdepde okap başlaýar. Ol öz deň-duşlaryndan zehinliligi akylllylygy bilen tapawutlanýar. Mollasy öz talyplarynyň arasynda üýtgeşik bir zehiniň, ukybyň, başarnygyň bardygyny duýýar. Ony has anyklaşdyrmak üçin, okaýan oganlaryň hersiniň eline bir towuk

berip, “Şuny hudaýyň ýok ýerinde soýup geliň” diýýär. Olaryň hersi bir ýerde towugy soýup gelyärler. Emma Nesimi ony janlylygyna getirýär. “Hany, soýmadyňmy?” diýip soranlarynda, “Hudaýyň ýok ýerini tapmadym” diýip, jogap berýär. Şonda mollasy Nesiminiň beýleki oglanlardan üýtgeşik zehininiň bardygyna göz ýetirýär. Şondan soň, Nesimi bilen ruhanylaryň arasyndaky garşylyklar ýitileşip başlaýar. Şol döwürde Nesimi bilen bile okan Emir atly ýoldaşy, dosty tagta şa bolup çykýar.

Günlerde bir gün ruhanylar Nesimi dine, mollalara dil ýetirdi diýip, ony hudaýsyzlykda aýyplaýarlar we hökümdara ýamanlaýarlar. Hökümdar kimdigini anyklamazdan, ony iň agyr jeza bilen jezalandyrmaga buýruk berýär. Ol diriligine dabanyndan soýulýar.

Andalyp “Nesimi” poemasyny ýazmak bilen, ruhanylaryň alyp baran adalatsyz işlerine, gazaply hereketlerine aýgytly garşylyk bildiripdir we öz tutan maksadyň ugrunda gaýduwsyz göreş alyp barmagy, ynsanperwerligi ündäpdir. Şahyr bu eseriniň üsti bilen adalatyň, hakykatyň dabaralanmagyny arzuw edipdir. Orta asyrlaryň garaňkylygynda ýokary gatlak wekilleriniň, ruhanylaryň ýowuz güýçleriniň höküm süren zamanynnda, ondan heder etmän, Andalybyň şeýle batyrgaý, erkin pikiri orta atmagyny uly gahrymançylyk hasaplamak bolar. Sebäbi şol döwürde ýokary gatlak wekillerine, ruhanylara garşy çykmak örän howply, hatarly bolupdyr.

Andalyp Nesiminiň keşbini XVIII asyr türkmen edebiýatyna getirmek bilen, uly işi ýerine ýetirdi, ony täze bir özboluşly keşp bilen baýlaşdyrdy. Bu, öz nobatynda, Andalyp tarapyndan Nesiminiň keşbini ebedileşdirmek barada edilen uly synanyşykdyr.

Şahyryň özi kiçigöwünlilik bilen bu eserine risale (traktat) diýip at goýan hem bolsa, “Nesimi” poemasy sözüň doly manysyndaky çeper eserdir. Dogry, Andalyp bu eserini “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha” ýaly sünnäläp, çeperçiligiň ýokary nusgasyna öwürüp bilmändir. Eseriň häzirki durky Andalybyň ussatlygynyň mümkinçiliklerinden pesde durýar. Her halda, ony doly görnüşde işlenen çeper eser hasaplamak bolar.

Andalybyň “Sagdy Wakgas” poemasy beýleki poemalaryna garanyňda, örän şowsuz çykypdyr. Şahyr tema saýlap almakda-da,

ony çeper görnüşe salmakda-da oňaýsyz ýagdaýa düşüpdür. Ol bu eseriniň üsti bilen sahylygy ündemegi maksat edinipdir. Ýöne şony beýan etmek, ýagny çeper görnüşde okyja ýetirmek üçin amatsyz many-mazmuny saýlap alypdyr. Netijede, ol çeperçilik babatda sagdyn esere öwürlip bilmändir. Elbetde, bu Andalybyň döredijiliginiň bärden gaýdýan tarapydyr.

Şahyryň dessanlary. Nurmhammet Andalybyň döredijiliginde dessançylyk uly orun tutýar. Ol türkmen edebiýatynyň taryhynda iň köp dessan döreden şahyrdyr. Häzir bize belli bolan maglumatlara görä, ol bu ugra degişli baş sany eser döredipdir. Onuň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Babaröwşen”, “Zeýnelarap”, “Melike-Mährinigär” atly dessanlary bar. Şahyr şular ýaly iri eserler arkaly öz döwriň birnäçe möhüm meselelerini gozgapdyr we döwürdeşlerine ençeme pähim-paýhaslary, pikirleri ündäpdir. Mahlasy, Andalyp dessançylygynyň mümkinçiliklerinden giňden peýdalanypdyr.

Andalyp dessanlaryny dürli temalarda ýazypdyr. Ol yşk-söýgi, taryhy, hyýaly başdan geçirmeler ýaly temalara öz döredijiliginde uly orun beripdir. Şahyr şular bilen birlikde dini häsiýetli eserleri hem döredipdir. Onuň “Baba Röwşen”, “Zeýnelarap” dessanlary şeýle eserlerdir. Bularda belli-belli dini şahslaryň keşpleri, olaryň amala aşyran sahawatly işleri çeperçilik bilen teswirlenipdir. Olarda ynsanperwerlik, sahylyk, belent adamkärçilik, gahrymançylyk wasp edilipdir. Ol dessanlar belli bir derejede şowuna düşüp, halk arasynda meşhurlyk hem gazanypdyr. Sonuň üçinem bu eserler öwrenilende ýa-da derňelende, olara oýlanyşykly, pähim-paýhasly çemeleşilmeli. Şeýlelikde, Andalyp türkmen dessançylygyny ösdürmäge, baýlaşdyrmaga saldamly goşant goşupdyr. Elimizde bar bolan eserleri onuň ussat dessançy bolandygyny aňry ýany bilen kepillendirýär.

“LEÝLI-MEJNUN” DESSANY

“Leýli-Mejnunyň” Gündogarda ýaýraýşy. Leýli bilen Mejnunyň gam-gussaly başdan geçirmeleri hakyndaky hekaýatlardyr rowaýatlar Gündogar halklarynyň folklorynda we ýazuwly edebiýatynda düýpli orun alypdyr. Ol ençeme asyrlaryň dowamynda dilden-dile

geçip, aýry-aýry şahyrlar tarapyndan işlenip, timarlanyp, kämilleşip gelipdir. Ol bir müň ýyldan gowrak wagt bäri okyjylara lezzet baryny beripdir. Bu eseriň şeýle uzak wagtlap ýaşap gelmegine, birinjiden, Gündogarda orta asyr jemgyýetiniň uzak wagtlap durnukly ýagdaý-da saklanmagy şert döreden bolsa, ikinjiden, onda beýan edilýän many-mazmunyň, öňe sürülýän pikiriň, döredilen keşpleriň adamlary hemişe gyzyklandyryp gelmegi onuň ömrüni uzaldypdyr. Gündogar edebiýatynda şeýle eserler başga-da az däl. Olardan “Perhat-Şirini”, “Wamyk-Uzrany”, “Arzy-Gambary”, “Ýusup-Züleyhany” we beýlekileri görkezmek bolar.

“Leýli-Mejnun” hekaýatynyň döreýşi, ösüşi barada ençeme taryhy, edebi, folklor maglumatlary bar. Olarda dürli-dürli pikirler öňe sürülýär. Şol maglumatlardan belli bolşuna görä, bu rowaýat VII asyrdan araplarda döredilipdir. Ol başda halk döredijilik eseri görnüşinde dilden-dile geçip gelipdir. Soňra ol XII asyrdan ýazuwly edebiýata aralaşýar. Ondan öň Leýli we Mejnunyň ady şahyrlaryň sygyrlarynda ýa-da belli-belli eserlerinde ýatlanan bolaýmasa, soňa çenli bitewi özbaşdak eser görnüşde işlenmändir.

Bu hekaýatyň ýüze çykyşy barada dürli pikirler orta atylýar. Birnäçeler Leýli bilen Mejnun taryhy şahslar bolupdyr diýse, birnäçeler geçmişde şeýle adamlar ýaşap geçmändirler, olar hakdaky rowaýatlar şahyrlar tarapyndan dörediläýipdir diýen pikirden ugur alýarlar. Taryhçylar Mejnunyň aradan çykan ýyly diýip, 684–685, 687–688, 689–690-njy ýyllar ýaly dürli seneleri görkezýärler we onuň şahyr bolandygyny aýdýarlar.

Ibn Kutaýba (IX asyr) özüniň “Şygyr we şahyrlar hakynda kitap” atly eserinde Leýli Mejnun barada giňişleýin maglumatlar beripdir. Ol kitabyňyň bir babyny aşyk-magşuklaryň başdan geçiren gam-gusaly rowaýatyny beýan etmäge bagyşlapdyr. Ý. E. Bertels Nyzamy Genjewi baradaky düýpli ylmy işinde onuň beýanyny berýär. Onda şeýle diýilýär:

Mejnunyň çyn ady Kaýys ibn Muad ýa-da Kaýys ibn Mullawah bolmaly. Mejnun bilen Leýli çagalykda düýe bakar ekenler. Mejnun owadan, ýiti zehinli, gowy gürlmegi başaryan ýigit bolupdyr. Ol kän goşgulary ýatdan bilýän ekeni. Leýli bilen Mejnun birnäçe wagt bile

tirkeşenlerinden soň, olaryň arasynda söýgi duýgusy oýanýar. Emma olaryň söýgüsi başa barmaýar. Olar bir-birlerinden aýra düşýärler. Mejnun çöle gaçyp gitmäge mejbur bolýar. Ony çagyrsalam, ol adamlaryň diline düşünmeýär. Adamlardan gaçyp başlaýar. Diňe Leýliniň adyny tutsalar, şonda baranlara jogap berip, başga wagt asla gürlемеýär.

Nowful ibn Musahik atly bir adam bu ahwalaty eşidip, çöle – Mejnunyň ýanyna gidýär. Ýalaňaç, ýeke özi gum oýnap otyrka, ol Mejnunyň üstünden barýar. Oňa egin-eşik geýdirýär. Soňra gürlеşjek bolýar. Birbada başa barmaýar. Haçanda Leýliniň adyny tutanda, ol sözläp başlaýar, hatda goşgy hem okap berýär. Nowful ony öýermek üçin, yzyna tirkäp alyp gaýdýar. Emma Leýliniň taýpadaşlary “Eý, Nowful, barymyz gyrylarys weli, Mejnun biziň külbämize aýagynam basmaz” diýýärler. Nowful hiç zat edip bilmejegine gözi ýetenden soň, “Biderek gan dökenden, gowusy şu meseläni goýbolsun edeýin” diyip, Mejnuna höre-köşe edip, onuň ýanyndan gaýdýar.

Ýazar soňra rowaýatyň yzyny şeýle dowam etdirýär. Güýçli ýagys ýagany sebäpli, Siriýa, Hijaz tarapa geçip barýan bir ýolagçy bir baý çadyra sowulýar. Onuň Nejd dagy tarapdan gelýänini eşidip, bir aýal ondan Kaýys atly birini ýolda-yzda görmediňmi diýip soraýar. Ol Mejnunyň başyna düşen agyr günleri eşidip, gözýaş döküp eňremäge durýar. Ol Leýli bolmaly.

Şol wagtlar Mejnunyň kakasy Leýlilere sawçylyga gelýär. Olar Leýlini hiç wagt Mejnuna bermejekdiklerini aýdýarlar.

Şondan soňra Mejnuny sagaltmak üçin Mekgä alyp gidýärler. Mina jülgesinden barýarkalar, gargys edilen şeýtana daş zyňylýan ýerde gulagyna “Waý, Leýli!” diýen ses eşidilip, şondan gaçyp gaýdýar. Ol Nejd dagynda aýlanyp geziberýär. Onuň töweregine adamlar üşşüp, gaýgyly aýdymlaryny diňläp ekenler.

Günleriň birinde bir şyh Mejnunlaryň dogan-garyndaşlarynyň ýanyna görme-görşe gelýär hem Mejnunyň ýagdaýyny soraýar. Olar uly hasrat bilen Leýlini başga birine durmuşa çykarandyklaryny aýdýarlar. Bu habar Mejnuna-da ýetýär. Onuň ýagdaýy öňküdenem agyrlaşýar. Ony zynjyrlap saklaýarlar. Ol dilini, dodaklaryny çeýnäp, özüni gaty heläkleýär. Bu ýagdaýdan gorkup, Mejnuny goýberýärler.

Ol çöllerde haýwanlaryň arasynda goşulyp, baş açyk, aýak ýalaň gezi-berýär. Käte oňa iýer-içer ýaly zat eltip gaýdýarlar. Ýaňky gelen şyh özüni Mejnunyň ýanynda äkitmeklerini soraýar. Mejnunyň ýanynda diňe onuň aýdan aýdymalaryny ýazyp alýan bir ýaş ýigidiň baryp bilýändigini, şonuň hem äkidip biljekdigini aýdýarlar. Ol bolsa şyh bilen bile gitmäge çekinýär. Sebäbi ony ýany bilen alyp barsa, soň Mejnun özüne ynam etmez öýdýär. Şonuň üçinem Mejnuny nähili tapmalydygyny, onuň bilen nähili ysnyşmalydygyny salgy berip, şyhyň ýeke özüni ýollaýar we jyny atlanyp, gorkuzjak bolsa, daş zyňsa, çekinmeli daldigini tabşyryar.

Şyh Mejnuny tapýar we her hili abaý-syýasat etse-de, sesini çykarman, onuň ýanynda oturýar. Biraz özüne öwrenişdirenden soň, Kaýysyň öz goşgularyny okap başlaýar. Şonda Mejnun “Meniň aýdymlarym ondanam oňat!” diýip, aýdym aýtmaga başlaýar.

Şyh ony ertesi ýene gözleýär. Emma tapmaýar. Yzyndan nahar eltýän ýaş ýigit üç günden bäri hiç zat iýip-içmeýär diýip, iberilen zatlary yzyna getirýär. Dogan-garyndaşlary onuň gözlegine çykýarlar. Bütün gijesi bilen agtarýarlar. Diňe ertesi irden bir oýda, harsaň daşlaryň arasynda onuň öli ýatanyny görýärler.

Bu rowaýatyň başga-da birnäçe görnüşleri bar. Olaryň-da käbir ýerleri tapawutlanýan bolaýmasa, rowaýatyň esasy durky birmeňzeş.

Bar bolan maglumatlara görä, Leyli bilen Mejnun hakdaky rowaýaty ilkinji bolup ýazuwly edebiýata geçiren, bitewi bir özbaşdak eser döreden Nyzamy Genjewi (1141–1203) bolupdyr. Ý. E. Bertels Nyzamy “Leyli-Mejnunyny” Ibn Kutaýbanyň kitaby esasynda ýazan bolmagy mümkin diýip çak edýär.

Nyzamy “Leyli-Mejnun” poemasyny örän çalt tamamlýar. Ony bary-ýogy dört aýda ýazyp gutarýar. Şahyr: “Eger, başga işlere güýmenmedik bolsam, bu eseri on dört günde ýazyp gutaryp bilerdim” diýýär.

Şahyryň bu eseri şowly çykýar. Şonuň ýaly-da ol bu hekaýaty işlemekde özünden soňkulara giň ýol açdy. Nyzamynyň “Leyli-Mejnun” poemasy, bir tarapdan, birnäçe şahyrlara eser döretmäge esasy çeşme hökmünde hyzmat eden bolsa, ikinji tarapdan, ol çeper döredijiligiň nusga alarlyk in gowy eserine öwrüldi.

Nyzamydan soň, “Leýli-Mejnun” hakyda hekaýaty arap, pars, türki we beýleki dillerde köp şahyrlar işleýärler. Bu hekaýaty olaryň hersi özüçe işleýär we mümkin boldugyça, döwür bilen baglaşdyrmaga, zamasynyň möhüm meselelerini gozgamaga çalyşýarlar. Häzir Gündogarda bir ýüz ellä golaý şahyryň bu eseri işlandigi anyklandy. Olaryň şowly çykanlary-da, şowsuz çykanlary-da bar. Emir Hosrow Dehlewî (1253–1325), Abdyrahman Jamy (1413–1492), Alyşir Nowaýy (1441 – 1501), Muhammet Fuzuly (1498–1556) ýaly görnükli söz ussatlarynyň döreden eserleri dünýä meşhurlygyny gazandy. Şol bir tema, şol bir hekaýat esasynda ýazylan hem bolsa, olaryň poemalarynyň hersi özbaşdak eser hasaplanýar. Sebäbi olaryň biri beýlekisini bolşy ýaly gaýtalamaýar. Her şahyr ony täze-täze pikirler, pähim-paýhaslar bilen baýlaşdyrypdyr. Alyşir Nowaýy “Leýli-Mejnun” poemasynda ynsanperwerligi esasy ýörelge edinen bolsa, Muhammet Fuzuly zamasynyň adalatsyzlyklaryny paş etmegi zerur hasaplapdyr. Şeýle aýratynlygy Nurmuhamet Andalybyň dessanynda-da görmek bolýar. Şahyr bu hekaýaty döredijilik ussahanasyndan geçirende, ony XVIII asyr türkmen durmuşyna uýgunlaşdyrypdyr, oňa döwrüň möhüm meselelerini siňdiripdir. Şeýlelikde, Andalyp uzak asyrlaryň dowamynda köp şahyrlaryň ünsüni çeken, olara üstünlük, şöhrat getiren bu hekaýatyň işleniliş taryhynyň jemini jemledi. Ony naýbaşy dessan görnüşinde okyja ýetirdi.

Dessanyň temasy. Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessany öňden gelýän yşk-söýgi hakyda temadan ýazylyp, onda azat, erkin söýgi, söýgä wepalylyk, ynsanperwerlik, adam mertebesini goramak, parahatçylyk baradaky pikirler öňe sürülýär. Şahyr bu temany işlemekde Gündogaryň görnükli söz ussatlarynyň gowy däplerine eýeripdir we ony türkmen durmuşynyň syýasy-jemgyýetçilik, sosial durmuş ýagdaýy bilen ýakyndan baglaşdyrypdyr, Hatda oňa türkmen halkynyň milli, etiki, etniki aýratynlyklaryny siňdirmegi-de başarypdyr. Şeýle alamatlary Leýli bilen Mejnun dünýä inenlerinde-de, olary gutlamağa oba adamlary geleninde-de, Leýliniň mekdepden alnyp galnanda dörän garşylyklarda-da, Mejnunyň ata-enesiniň ogluna berýän öwüt-ündewlerinde-de, çölüň, dagyň görnüşleriniň suratlandyrylyşynda-da, Mejnunyň Leýli bilen bolan duşuşyklarynda-da görmek bolýar.

Galyberse-de, Andalyp özünden öňki şahyrlardan tapawutlylykda, bu hekaýaty türkmen halk döredijiliginde we ýazuwly edebiýatynda ýörgünli bolan dessan görnüşinde işläpdir. Sebäbi bu temanyň işleniliş taryhynda şu görnüşde beýan edilen eser seýrek duş gelýär.

Şahyryň “Leýli-Mejnun” dessanyny ýazmakda haýsy çeşmeden peýdalanandygy barada çürt-kesik bir pikiri orta atmak kyn. Her halda, onuň Nyzamy Genjewiniň, Alyşir Nowaýynyň, Abdyrahman Jamynyň, Muhammet Fuzulynyň eserleri bilen ýakyndan tanyş bolandygy belli zat. Bulardan başga-da, şahyryň arap çeşmelerinden-de habarly bolan bolmagy mümkin.

Beýleki türkmen dessanlarynda bolşy ýaly, Leýli bilen Mejnun doglanlarynda aşyk-magşuk bolup dünýä inýärler. Bu syr olar gündagdakalar aýan bolýar. Mejnunyň kakasy oglunyň bolanyna begenip, uly toý tutýar. Oňa Kaýys diýip at dakýarlar. Ol dynman aglaýar. Haçanda birnäçe aýal öýlerine girende, ol sesini goýýar. Sebäbi şol gelen aýallaryň elinde Leýli hem bar ekeni. Şonda oglana nämäniň täsir edenini bilmek üçin, gelen aýallary ýeke-ýekeden daşaryk çykaryp görýärler. Leýliniň ejesi çagasyny alyp, daş çykanda, Kaýys ýene aglap başlaýar. Şeýdibem, bu iki çaganyň aşyk-magşukdygyny anyklaýarlar. Olara gowy arzuw-umytlar edýärler.

Leýli bilen Mejnun ýedi ýaşyna ýetende, olar okuwa gatnap başlaýarlar. Olar mekdepde has-da ysnyşýarlar. Emma olaryň, gülüp-ýaýnap ýörmekleri uzaga çekmeýär. Göze görünüp ugrandan, Leýlini mekdepden alyp galýarlar. Onuň ata-enesi il-günüň teýeneli sözlerinden halas bolmak, öz at-abraýlaryny goramak üçin şeýle edýärler. Iň esasy zat, synpy jemgyýet olara erkin söýüşmäge, halaşyp durmuş gurmaga ýol bermeýär. Şol döwürde dowam eden syýasy deňsizlik, zulum-sütem ýaşlaryň arzuw-umytlaryny puja çykarýar. Olaryň näzik duýgularyny zäherleýär, gül bedenlerini parçalaýar.

Andalyp dessandaky wakalaryň ösüş dowamynda söýgä bolan iki hili garaýyşdan ugur alýar. Leýliniň hem Mejnunyň kakasynyň hersi bir ýurduň häkimi. Ikisiniň mertebesi, baýlygy deň derejede. Ýöne olaryň hersi bir pikire gulluk edýär. Leýliniň kakasy azat söýgä düýbünden garşy. Ol gyzyna hiç-hili eglişik etmeýär. Onuň arzyny, haýyşyny diňlemek hem islänok. Ol baýlyga, şan-şöhrata kowalaşýar.

Mejnunyň kakasy bolsa, oglunyň göwnüni tapmak üçin elinden gelenini edýär. Emma baş goşan çylşyrymly wakalaryndan hiç hili çykalga tapmaýar. Şonuň üçin, bir tarapdan, oglunyň göwnüni ýykmajak bolup, ikinji tarapdan, döwür bilen aýakdaş gitjek, döwürdeşleriniň gözünden düşmejek, häkimlik derejesini elden gidirmejek, mertebesini peseltmejek bolup, janserek bolup gezýär. Aljyrany, ugruny ýitireni üçin, kim näme diýse gulak asýar, olaryň salgy beren zatlaryny etjek bolup dert-azara galýar. Haçanda, Leýlilere sawçylyga baranda, “Seniň ogluň däliräpdir, ol akylyndan azaşypdyr. Biz dälä gyz berip bilmeris. Ilki ogluň sagalsyn, ondan soň gel” diýenlerinde, haýdanhaý ony sagaltmagyň ugruna çykýar. Şonda adamlar oňa her hili emleri salgy berýärler. Dessanda şol pursat şeýle suratlandyrylýar:

“Mejnunyň bu ahwalyny görüp, atasyna aýtdylar:

– Ogluňy öwülýalara alyp bar, her ýerde şyh-şefi we tebib-i-kafi bolsa, alarga alaç kyldyrgyl – diýdiler. Bu her ýerde ulug bergäh we nazargäh bolsa, alarga koý-guzy birlen alyp bardy. Hiç birinden nefg görmedi. Ondan soň näumyt bolup, her ýerde azaýymhon, tebip bolsa jem edip, alarga tagam berip, niçe türlük-yzzatlar we hormatlar edip, öýüne alaç kyldylar. Bulardan asla zerre haýyr görmedi.

Azaýymhonlardan biri: “Bu derde Leýliden özge derman ýokdur” – diýdi. Onda beýlekiler bolsa: “Sen söwdaýy, nämäni bilýärsiň?” diýip, ony kowdular, ol biçäre gitdi. Ondan soň ikinji biri: “Endamyn-da öli gan bar” – diýip, basyp gan aldy. Üçünji biri: “Beýnisi sarsypdyr” – diýip, başyna şor kepek ýapdy. Dördünji biri: “Ýel ýöräpdir” – diýip, köne daşyň suwuny içirdi. Haýdar işan: “Käpir periden zahym ýetipdir, ýedi gün okamak gerek” – diýip, tasma gamçy birle urup: “Bir gara goýun uçugy bar” diýip, dem salyp başlady. Abyt işan “Ebjet” hasabyn görüp: “Musulman periden zyýan ýetipdir. Bir ak towuk birle kakmak gerek” diýip, bu zor berdi.

Mejnun biçäre munça belanyň ortasyna düşüp, näme etjegini bilmän, her haýsyna bir ýalbaryp, zar-zar ýyglaý, bir söz diýdi”.

Görşümüz ýaly, Mejnuny sagaltmak üçin edilýän emleriň hiç birini oňa kömek etmeýär. Sebäbi Mejnunyň keseli sosial kesel. Ony berjemek üçin orta asyrlar jemgyýetinde höküm süren sosial deňsizligi, ezilişi ýok etmeli. Ine, şonuň üçin Mejnun sagalmaýar. Andalyp bol-

sa ony sagaltmak üçin edilýän synanyşyklaryň, şonda dowam eden çaknyşyklaryň üstünden aýy gülýär, ony başa düşen bela hasaplaýar.

Şondan soňra, Mejnuny keselinden saplamak üçin Mekgä zyýarata äkidýärler. Ol hem peýda etmeýär. Mejnuna ata-enesinden, Zeýt halypadan başga duýgudaşlyk bildirýän örän az. Şonuň üçin ol jemgyýeti terk edip, çöl-beýewana çykyp gidýär.

Wakalaryň ösüşiniň dowamynda Nowful serdaryň Mejnuny maksadyna ýetirmek üçin eden synanyşyklary-da netijesiz gutarýar. Gaýta onuň özi hem Mejnunyň garşysyna duran gara güýçleriň tarapy-na geçýär. Hatda Mejnuny öldürmek ýaly bet niýeti hem göwnüne düwür. Emma ol başa barmaýar.

Andalyp eserinde aşyk-magşuklary maksada ýetirmek üçin hiçhili çykalga tapmaýar. Şonuň üçin şahyr söygülileriň azat söýgi, ynsanperwerlik ugrunda alyp baran göreşlerini gam-gussaly soňlama bilen jemlemäge mejbur bolýar. Bu şol döwür türkmen durmuşynda hakykatdanam şeýle bolupdyr. Ýöne halkyň geljege bolan berk ynamyny şeýle şowsuzlyklar syndyryp bilmändir. Şonuň üçinem, erkin söýgi ugrundaky göreşi suratlandyrmak biziň nusgawy edebiýatymyзда soňky döwürlere çenli dowam edip gelipdir. Nusgawy şahyrlar geljege umytly garapdyrlar.

Dessanda ynsanperwerlik hakdaky garaýyşlar azat söýgi ugrundaky göreş bilen utgaşdyrylyp alnyp barylýar. Mejnunyň süýji arzuw-umytlarynyň, belent adamkärçilik mertebesiniň basgylanmagyna Andalyp aýgytly garşylyk bildirýär. Eseriň bütün dowamynda şahyr öz gahrymanlarynyň başyna düşen agyr günlere duýgudaşlyk bildirýär. Şonda ol okyjyny öz ýanyndan goýmaýar. Ine, şonuň üçin Leýli bilen Mejnunyň başyndan geçiren gam-gussaly wakalaryny suratlandyran bu dessany halk elden düşürmän okapdyr, ony aýdym edip aýdypdyr.

Andalyp häkim toparlar tarapyndan öjükdirilen gazaply çaknyşyklaryň, alnyp barlan basybalyjylykly uruşlaryň ýurdy tozdurýandygyny, halkyň başyna uly betbagtçylyk getirýändigini görüpdir, ençeme pajygaly wakalaryň janly şaýady bolupdyr. Şonuň üçinem, şahyr eserleriniň köpüsinde bu meselä degip geçýär we oňa garşy aýgytly göreş alyp barýar. “Leýli-Mejnun” dessanynda-da ol dowam

etdirilýär. Muňa Nowful serdar bilen Leýliniň kakasynyň arasyndaky çaknyşygy mysal hökmünde görkezmek bolar. Şonda köp gyrgynçylyk bolýar. Ol aşyk-magşuklaryň ýagdaýyny ýeňilleşdirmeyär, gaýta ony öňküdenem agyrlaşdyrýar, olary çykgynsyz güne sezewar edýär.

Eserde beýan edilýän ähli wakalar, suratlandyrylýan keşpler sosial mazmun bilen baýlaşdyrylýar. Dessanyň ýazylmagy üçin esas edilip alnan söýgi temasy ýokary gatlak bilen zähmetkeş halk köpçüliginiň arasynda dowam eden syýasy göreşler esasynda ýaýbaňlanýar.

Döwrüň keşbini dessanyň бүтін dowamynda görmek bolýar. Gahrymanlaryň aýrallyk zerarly çekýän gam-gussalary, dökýän gözyaşlary zamananyň ýowuzlygyny görkezýär. Gara günler, gara daglar, gara garganyň keşbi tozgunçylygyň alamatlarydyr.

Dessanyň gahrymanlarynyň keşbi. “Leýli-Mejnun” dessanynda geçmişde ýokary gatlak bilen zähmetkeş halk köpçüliginiň arasynda dowam eden göreşler teswirlenýär. Onda haýyr bilen şer, adalat bilen adalatsyzlyk, namys bilen bihaýalyk, sahylyk bilen husytlyk, rehimdarlyk bilen zalymlyk barlyşyksyz tutluşýar. Adalatyň tarapdary hökmünde Mejnun, Leýli, Zeýt halypa, Mejnunyň ata-ene-si, adalatsyzlygyň tarapdarlary hökmünde bolsa, Leýliniň atasy, Ibni Salam, Nowful we beýlekiler çykyş edýärler. Şu iki toparyň özara alyp baran göreşlerinde olaryň keşbi aýdyňlaşýar, ruhy dünýäsi aýan bolýar. Şol göreşlerde olar özleriniň kimlerdigini görkezýärler.

Mejnunyň keşbi. Mejnun dessanda esasy baş gahryman. Eserde beýan edilýän wakalaryň, keşpleriniň ählisi onuň bilen baglanyşýar, şonuň töwereginde jemlenýär. Mejnun Gündogar halklarynyň arasynda söýgä wepadarlygyň, gaýduwsyzlygyň, tutan maksadyndan dönmezligiň nusgasy hökmünde adygydyr. Olaryň her hili kynçylyklar duş gelse-de, agyr günleri başdan geçirseler-de, öz tutan maksatlaryndan dönmezligi biygytyar Nesiminiň keşbini ýatladýar.

Mejnun ýaşlykdan gowy terbiýelenýär, oňat ylym-bilim alýar. Ol akylly, edenli, başarnykly görmegeý ýigit bolup ýetişýär. Çagalykdan Leýli bilen bile oýnap ulalýar. Okuwa-da bile gatnaýarlar, ýöne olaryň şagalaňly, şatlykly günleri uzaga çekmeýär. Kämilik ýaşyna aýak basanlaryndan beýläk, olara oýnamak-da, gülmek-de ýat bolýar.

Mejnun şondan soň tä ömrüniň ahyryna çenli azat söýgi ugrunda ir-ginsiz göreş alyp barmaly bolýar.

Leýli mekdepeden alnyp galnandan soň, Mejnun birbada näme etjegini bilmeýär. Ol aljyraýar, özüni ýitirýär we elewräp başlaýar. Sähra gezelenje gidenlerinde, Leýlä duşýar. Soň olaryň öýlerine ýörite-de barýar. Emma olara ine-gana sözleşmäge, pikir alyşmaga şol jemgyýet, Leýliniň kakasy we onuň tarapdarlary ýol bermeýär. Bütün il-halk, Leýliniň garyndaşlary Mejnunyň bolşuny geňleýärler. Ony adaty gezip ýören sag adam hasap etmeýärler. Ony ýeldirgäpdir, kellesi üýtgäpdir diýip aýyplaýarlar. Mejnunyň kakasy Leýlilere gudaçylyga baranda, bu aýyplama has-da äşgär bolýar. Leýliniň kakasy biz dälä gyz berip bilmeris, ogluňyz sagalsyn, ondan soň geliň diýip, olary yzyna gaýtarýar. Mejnunyň kakasy oglunyň sagdygyna gözi ýetip dursa-da, muny ile-güne ynandyryp bilmeýär. Gaýta durabara özem şolaryň pikirine goşulyp gidiberýär.

Mejnunyň kakasy ogluny sagaltmak üçin birnäçe çäreleri görýär. Ony tebiplere görkezýär, molla-müftülere okadýar. Olaryň hiç birem netije bermeýär. Oňa Käbe-de kömek etmeýär. Netijede, oňa bu ugurdan hiç hili däri-dermanyň ýokdugy ýa-da haýsydyr bir gudratyň Mejnuny şol ýagdaýdan halas edip bilmejekdigi çürt-kesik belli bolýar. Kakasynyň ýalbaryp-ýakarmasam ony ýolundan alyp galyp bilmeýär. Mejnuna onuň kakasy, ejesi, Zeýt halypa ýaly az sanly adamlar duýgudaşlyk bildirýär. Olaryň hem elinden gelýän zat ýok. Şondan soňra hiç hili çykalga tapman, Mejnun jemgyýeti taşlap gitmäge mejbur bolýar. Sebäbi ol şol jemgyýetden orun tapmaýar, arzuw-islegi hasyl bolmaýar. Iň ýamanam, şol zamanda höküm süren adalatsyz kada-kanun, köne urp-adat, sosial deňsizlik ony aýylganç awundyryýar.

Mejnun çöle çykyp, haýwanlaryň, guş-gumrularyň arasynda geziberýär. Olar oňa tiz höwrügýärler. Wagşy jandar bolsalar hem, Mejnunyň erbet adam daldigini, onuň özlerine zyýan etmejegini tiz duýýarlar. Bu ýerde erkinlik isleýän üçin şol jemgyýet haýwanat dünýäsiçe-de ýok diýen pikir orta atylýar.

Mejnunyň şondan soňky ýagdaýy gitdigiçe agyrlaşýar. Ol beden taýdanam, ruhy taýdanam köp kynçylyklary başdan geçirýär. Emma ýan bermeýär. Tutan maksady ugrundaky göreşi dowam etdirýär.

Hatda ol gedaýlara goşulyp, Leýliniň didaryny görmek üçin gedaýçylyk etmäge ýüz urmaga-da mejbur bolýar. Bu şeýle ýagdaýda ýüze çykýar. Bir gün bir kör adamyň boýnuna ýüp daňyp, idip baryan garry mama Mejnuna duşýar. Mejnun ondan näme işläp ýörenlerini soraýar. Mama şu kör adama kömek ediň diýip, gedaýçylyk edip ýörenini, ýyg-nan zatlaryny deň paýlaşýandyklaryny aýdýar. Olar ýaly bolsa, menem äkidiň, näme düşse, deň paýlaşaryn diýip, garry mama ýalbarýar. Şeýdip, olar gedaý gezip başlaýarlar. Haçanda Leýlileriň çadyryna baranlarynda aşyk-magşuklar duşuşýarlar, biri-birlerine haýran galyşyp seredişip durýarlar, düşen gözgyny ýagdaýlaryna ahmyr edýärler. Şol wagt Leýliniň kakasy eline ýarag alyp, olara topulýar. Mejnun bialaç boýnuna daňlan ýüpi üzüp, ýene çöle gidiberýär.

Bu dessanda beýan edilýän wakalaryň dartgynlaşyp, ýokary derejä ýeten pursaty bolmaly. Mejnunyň boýnundaky ýüpiň uzulmegi onuň adamzat jemgyýeti bilen bolan gatnaşyklarynyň kesilendigini aňladýar. Şondan soňra, Mejnun şol jemgyýete gaýdyp geler diýen umyt gutarýar. Şeýlelikde, eseriň çözülişi başlanýar.

Şondan soňra, Mejnun çekip çyardan agyr kynçylyklary başdan geçirýär. Öýsüz-öwzarsyz, ýarym ýalaňaç halda, il-günüň aýak ýeterinden daşda gün-güzeran görýär. Ynsan şekilli kadaly ýaşamak ýadyna-oýuna-da düşmeýär. Bu ýagdaýlar onuň ruhy dünýäsine uly zarba urýar. Şonda-da Mejnun adamkärçiligi ýatdan çykarmaýar. Gowa sarpa goýmagy, ýamany ýigrenmegi başarýar. Onda ynsanperwerligiň asylyly sypatlaryny görmek bolýar. Adam-a beýlede dursun, hatda janly-jandarlara-da zeper ýetirilmegine, olara degilmegine ýol bermezlik ugrunda çalyşýar. Ol bir awçynyň tutan iki sany keýik owlagyny gulagyndaky tylla halkasyny, başga bir awçynyň tutan iki sany kepderi çagasyny aýagyndaky köwşüni berip, azat edýär. Mejnunyň bu hereketlerini ynsanperwerligiň belent nusgasy hasaplamak bolar. Sebäbi janly-jandarlara howandarlyk edýän, olaryň tutulyp, atylp ýok bolup gitmegine ýol bermezlik ugrunda bütün durky bilen aladalanýan gahrymanyň adama bolan söýgüsiniň nähili belent boljakdygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek.

Mejnunyň ynsanperwerlik garaýyşlary Nowful bilen Leýliniň atasynyň goşunlary çaknyşandan soň, söweş bolan meýdana aýlanan

wagtynda has-da gowy duýulýar. Ol şeýle uly gyrgynçylygyň bolanyna gaty gynanýar, ýüzlerçe bigünä adamlaryň gyrlanyna nätjegini bilmeýär. Bu pursat şeýle suratlandyrylýar:

“Mejnun bu sözi tamam etdi. Ol ölüleriň arasyga gelip garap ýörür erdi. Gargalar ölgen adamlaryň gözlerini çokup iýerler. Mejnun any görüp:

– Bu gözlerde günä ýokdur. Günä meniň gözlerimdedir. Eger meniň bu gözlerim bolmasaýdy, men Leýlini görmez idim we bu belalarga galmaz erdim. Gel, indi bu gözlerimni kör edeýin – diýip, gözlerige gan sürtüp, ölüleriň arasyda arkan düşüp ýatdy. Şol wagt Zeýt halypa gelip: “Mejnun biçäre öldümikä, ýa ýaraly bolup, ölüler arasyda ýatyrmyka? Gel bir baryp göreýin, belki any şol ölüleriň arasyndan taparyn” diýip, ölüleriň arasyny garap ýörer erdi. Şol wagt Mejnunyň üstünden geldi. Zeýt Mejnunyň gursagyga elini goýup gördi – anyň dem alýanlygy mälim boldy. Zeýt Mejnunyň diriligini bilip:

– Eý, Mejnun, tur, ölüleriň arasynda näme işläp ýatar sen? Janyň sagmy ýa-da ýaralymysyň? – diýip, anyň başyny ýerden göterdi, dyzynyň üstüğe goýdy. Ýüzüniň ganyny, topragyny süpürdi. Anda Mejnun:

– Eý, halypa jan, maňa degme. Men bu iki gözüm sebäpli bu belalarga duçar boldum. Gözlerim bolmasaýdy, Leýlini görmezdım, belalarga duçar bolmazdım. Bu ölüleriň arasynda ýatganymyň sebäbi, belki, gargalar gözümi çokup, kör ederler diýen umyt bile ýatar men – diýdi. Anda Zeýt:

– Eger hudaý tagala seni Leýlige miýesser kylsa, göz görmek üçin gerekdir. Beýle işni etme! – diýip, birnäçe öwüt-nesihatlar birle any ýerinden turzup goýberdi”.

Görşümüz ýaly, Nowfulyň alyp baran uruşlary Mejnuny Leýlä gowşuryp bilmeýär. Gaýta tersine, onuň durmuşyny agyrlaşdyrýar. Köp adamlaryň ölüp, ýok bolup gitmegine sebäpkär bolýar. Bu meselede Mejnun özüni günäkärleýär.

Mejnunyň dünýäde ýeke-täk guwanjy Leýli. Onuň bar arzuw-umytlaram şonuň bilen bagly. Ol Leýlini jany-teni bilen söýýär. Ondan başga hiç kim onuň gözüne ilmeýär. Ol diňe Leýli hakdaky oý-pikir-

ler, süýji arzuw-umytlar bilen ýaşaýar. Orta asyrlar zamanynyň tüm-lüginde hiç hili çykalga görünmeýän hem bolsa, ol ruhdan düşmeýär, maksadyna ýetip bilmerin diýip müzzermeýär. Gaýta mertlerçe gö-reşýär, özüniň ruhubelentligini saklaýar, geljege umytlý garaýar.

Mejnun hemişe “Özüni süýt bilgin, dostuňy gaýmak” diýen nakyl-dan ugur alýar. Ol hiç wagt Leýlini ýatdan çykarmaýar. Hemişe onuň gözleginde gezýär. Onuň at-abraýyna, adamskärçilik mertebesine ze-per ýetmezligi ugrunda elinde baryny edýär. Ine, şonuň üçinem ol ähli azap-güzaplary, pidalary öz gerdeninde çekmäge, oňa döz gelmäge taýyn. Mejnunyň keşbindaki şeýle häsiýeti dessanyň dowamynda birnäçe ýerde görmek bolýar.

Günlerde bir gün Leýlileriň ýaşaýan obasyna barýar. Şonda olar duşuşýarlar:

“Şol gün Mejnun anyň üstünden dogry geldi. Leyli aýtdy:

– Eý, Mejnun, tenimiň rahatý, ýüregimniň kuwwaty, bagy-öm-rümniň güli-harmany, eý meniň aby-haýýatym, Mejnun jan, sen aý-dar imiş sen: “Leýliniň elginden bir suw içsem, Leýliniň özüni gören dek bolar men diýip. Bu gün myrat wagtydyr, pursat ganymat durar. Häzir rakyplar ýok. Gel, ikimiz istirahat alaly – diýdi. Emma Mejnun Leýliniň sözüge gulak salman, “Wah, Leýli! Wah, Leýli!” diýip, ýene deşti-beýewanga rowana boldy”.

Görşümiz ýaly, Mejnun bu ýerde özleriniň başyna agyr mela-matlaryň düşmeginden howatyr edýär. Leýliniň at-abraýyny gorama-ly diýen pikirden ugur alýar.

Dessanyň dowamynda bu pikiri Mejnunyň öz agzyndan eşitmek hem bolýar. Aşyk-magşuklaryň ikinji duşuşyk pursatlaryny, şonda Mejnunyň özüni alyp barşyny Andalyp şeýle bir ussatlyk bilen su-ratlandyrmagy başarypdyr. Ony şondan oýlanyşykly, şondan ýerlikli, şondan dogruçyl suratlandyrmak asla mümkin däl. Şahyr döwruň gapma-garşylyklaryndan bu ýerde örän dogry netije çykarýar. Ony başgaça beýan etmek asla mümkin däl. Şu ýerde şol pursaty dolu-lygyna görüp geçmek örän ýerlikli bolsa gerek:

“Birnäçe günler ötüp, bahar pasly ýetişdi. Il-halklar daglara, çöllere mal üstüne çykdylar. Leýliniň obalary göçüp gitdi. Göçüp ba-ran wagtlarynda Leýliniň münüp oturan düyesiniň burunlygy üzülip, hatardan galdy we sährağa tarap ýüzlenip, bidir gitdi. Mundan hiç

kimiň habary bolman galdy. Leyli keжебäniň içinde süýji ukuda erdi. Daň halatlar idi, ol bir düş gördi. Düşünde bir laçyn gelip, onuň dyzyna gondy. Leyli ony tutmakçy boldy, ol uçdy. Şol wagt Leyli ukudan oýanyp:

– Men Mejnunymy görer men, emma ondan myrat hasyl bolmaz – diýip, çar tarapga garady. Görse, düýesi çöl-beýewanda gezip ýörür. Töweregige garasa, ne adam, ne-de göç, hiç bir zat görünmez erdi. Leyli muňa harap bolup, düýäni öz ygtyýaryga goýberdi. Bir zamandan soň daşdan bir top gara göründi. Ýakyn-ýakyn barsa, bir süri keyik, bir bölek kepderiler bir kişiniň degre-daşyny alypdyrlar. Ol adam toprakga bulaşyp ýatar erdi. Bir şir ýanynda bile ýatypdyr. Leyli ýagşy garap görse, ol öz kuwwaty-jany, ruhy-rowany, derdine dermany, arzuwly armany – Mejnuny eken... Ah urup, düýeden özüni taşlady. Mejnunyň başyny dyzynyň üstüge alyp, her çen seda kyldy. Mejnun ses bermedi... Mejnunyň başyny yralap, ukudan oýardy. Mejnun gözünü açyp, Leyliniň didaryny gördi. Ukusy ýa-da oýalygyny saýgaryp bilmän, agzyny açyp, ýaşyn saçyp, huşy gaçyp, reňgi öçüp, ruhy göçüp, bir-biriniň boýnuna gol salyp, zowky tomaşaga meşgul boldular. Kä huşlaryna gelip, aglaşar erdiler, kä gülşer erdiler. Mejnun Leylige garap:

– Eý, aramy-janym, ruhy-rowanym, derde dermanym, arzuw-armanym, dinim-imanym, jennet mekanym, dünýäde guran dükany, niçik bolup bu ýerlere ýoluň düşdi? – diýip, arzy-hal aýdyşdylar. Leyli niçik bolup gelşini Mejnuna beýan etdi:

– Men seniň ýanyňa gelip, köp intizar bolup, telmuryp durdum, sen ne üçin maňa söz bermediň? – diýdi. Onda Mejnun:

– Sen bu çöllerge geler diýip, hiç gümanym ýok erdi – diýdi. Leyli:

– Men öz aýagym birlen özüm geldim, indi näme maksadyň bolsa aýt! – diýdi.

Onda Mejnun:

– Eý, Leylim, meniň myradym, maksadym, seniň gül ýüzüň, şirin sözüň, gara gözüň, bilbil owazyňdyr. Eý, mähribanym, men maksadymyň hasyllygyn tiläp, seni biabraý kyla bilmes men. Mende başga maksat ýok. Bu ýerde bolsaň, il tagn eder. Hälä hem bolsa, turgul. Seniň gelgeniňi kişi bilmesin. Leyli öz aýagy birle Mejnunyň

ýanyga barypdyr – diýip, il-halk tagn etmesinler. Men seni ýolga salaýyn – diýip, Leýlini öz ygtyýaryga goýmaý düýesine mündürdi. Özi düýäniň başyny idip gitdi. Mejnun Leýliniň obasyny görkezip, anyň bilen hoşlaşdy. Mejnun yzyga gaýtdy, owalky jaýyga geldi. Anyň sabry-takaty galman, öz-özige aýtdy: “Men ne şum täleý bende eken men. Leýli öz aýagy birle gelip erdi, any bir gije myhman edip, aňa ýagşy yzzat-hormat etmedim. Ol tüngünden bári göç üstüde aç-suwsuz ýörgen bolsa, ana bu janawarlardan soýup, kebab bişirip bersem gerek idi. Waý daryg-waý daryg, anyň birlen ýagşy sözleşip bilmedim – diýip, bu eden işige puşeyman etdi...”

Bu ýerde Mejnunyň ahlak päkligi, belent adamkärçilik mertebesi uly synagdan geçýär. Görnüşi ýaly, bu ýerde Andalyba aşyk-magşuklary duşurmaga, olary birleşdirmäge amatly pursat döreýär. Emma şahyr dessany beýle tamamlamagy makul bilmeýär. Eger ol şeýle eden bolsa, ol hakykatdan daşlaşardy. Sebäbi XVIII asyr türkmen durmuşynda beýle zat bolup biljek däl. Azyp-tozup aşyk-magşuklaryň biri-birine gowşany bilen, azat söýgini gazanyp boljak däl.

Bu hakykata gowy göz ýetirenligi üçin, şahyr şol pursaty diňe baş gahrymanyň ynsabyny terezä salmak, ony uly synagdan geçirmek bilen çäklenýär. Mejnunyň mertebesi bolsa, şondan soň okyjynyň göz önünde bir gez beýgelyär.

Dessanda şeýle göräýmäge, Mejnun gowşak hereket edýän ýaly, täleýe, kysmata ynanyp ýören ýaly duýulýar. Emma, hakykatda bu beýle däl. Ol öz maksadyna ters gelýän zatlar bilen asla ylalaşmaýar. Ol kim bolaýsyn, Mejnuny, birinjiden-ä boýun egdirip bilenok, ikinjidenem, öz tutan maksadyndan dönderip bilenok. Dogry, Mejnunyň keşbinde döwruň möhri, şonuň bilen baglanyşykly onuň çäkli taraplary ýok diýip bolmaz. Mejnun döwruň adalatsyzlyklary bilen ylalaşmasada, oňa garşy aýgytly göreşe baş götermeýär. Muňa esere esas edilip alnan rowaýatyň gadymylygynyň täsiriniň ýetýän bolmagam ähtimal. Galyberse-de, Mejnunyň keşbi sufistik täsirden hem halas däl.

Dessanyň baş gahrymany Mejnun arzuw-hyýal esasynda döredilen keşp. Onuň keşbinde türkmen durmuşynyň aýry-aýry taraplarynyň örän dogruçyl suratlandyrylan pursatlaryny-da görmek bolýar. Ol şol bir wagtyň özünde gam-gussaly häsiýete-de eýedir.

Leyliniň keşbi. Dessanda Leyliniň keşbi degerli orun tutýar. Andalyp şol döwür üçin bu keşbiň uly ähmiýete eýedigine düşüňipdir. Şonuň üçin ony beýan etmäge örän oýlanyşykly çemeleşipdir.

Leyli diňe görk-görmegi bilen däl, eýsem, ruhy dünýäsiniň päkligi, baýdygy bilen-de gözeli. Ol edenli, başarnykly gyz. Mekdepde okanda, özüniň zehinliligi bilen tapawutlanypdyr. Elinden bolsa dür dökülýär.

Dessanda Leyliniň keşbi, onuň görk-görmegi beýleki dessanlardaky ýaly, öňden işlenen hem-de taýyn görnüşde berilýär. Andalyp folklorda we ýazuwly edebiýatda dowam edip gelen däbi bozup bilmändir. Eserde Leyliniň keşbi şeýle suratlandyrylypdyr:

“Mekdepniň bir tarapyda erkek oglanlar we bir tarapyda gyz oglanlar oturar erdiler. Bu mekdepde göýä hüýru-gulman ýygnaýşan dek erdi. Emma ol gyzlarnyň arasyda perizat sypatly, zülpleri tar-tar, halka-halka, algyr laçyn bakyşly, maral gözli, şirin sözli, hüýr ýüzli, gunça dahan, şirin suhan, murça-miýan, badam gabak, ýuka dodak, lebleri lagyl dek, dişleri dür-Leyli gyz Kaýsga muhupbet peýda kылды”.

Andalyp Leyliniň keşbinde türkmen gyzlaryna mahsus sypatlary, çarwa adamlarynyň häsiýetlerini bermegi başarypdyr. Şonuň üçin ol wakalaryň ösüşinde özüni batyrgaý alyp barýar. Leyli ata-enesine öz pikirini aýdyp bilýär.

Leyliniň kakasy gyzyna örän gazaply daraýar. Ol il-günüň myş-myş gürrüňlerini eşidip, gaty gahar-gazaba münýär:

“Leyliniň atasy neň kылp (namys edip – K. A.), Leyliniň enesige diýdi:

– Indi gyzyňny mekdepge ibermegil we taşkary çykarmagyl. Eger sözüňni terk kылsaň, gyzyňny hem özüňni iki para kылar men”.

Leyli mekdebi, öz deň-duşlaryny, Mejnuny küýseýär. Mekdepden galmagy onuň dünýäsini tukatlandyryýar, ony dar kapasa gabap goýýar. Bu ýagdaýa takat edip bilmän, Leyli birbada ata-enesine garşy çykýar. Ol aýgtyly hereket edýär:

“Erse Leylige Mejnunyň yşky zor kылp, iztrapga düşüp, kitapny golyga alyp, enesige bakmaý gidiberdi. Emma enesi Leyliniň etegin-den uşlap goýmady...”

Belli bolşuna görä, orta asyrlar döwrüniň durmuşy, köne döp we dessurlar, kada-kanunlary Leýlä hiç bir ýazylganlyk bermeýär. Onuň öz maksadyna ýetmeginde uly böwet bolup, garşysynda keserip durýar. Şondan soňra Leýli gam-gussa çekip, dört tärimiň arasynda galyberýär. Elbetde, bu ýagdaý şahyryň ýaşan zamanynnda türkmen durmuşynda dowam eden adaty ýagdaýdyr. Şahyr döwrüň keşbini eseriň dowamynda dogruçyl beýan edipdir.

Leýli nähili agyr günleri başdan geçirse-de, müzzerilip oturmaýar, öz söýgüsini elden bermeýär. Agyr pidalary çekýändigine garamazdan, ruhdan düşmeýär. Ol hemişe Mejnunyň aladasyny edýär. Zeýit halypanyň kömegi arkaly onuň halyndan habar tutup durýar. Hat ýollaýar, Mejnundan hat alýar. Mejnuny şol gara günden halas etmegiň ýollaryny agtarýar. Emma döwrüň elhenç tüm garaňkylygynda hiç hili umyt ýagtysy şöhle saçmaýar.

Soňabaka Leýli daşary çykмага-da zar bolýar. Käte bir enesi atasyndan gorka-gorka oňa бага gezelenç edip gelmägerazylyk berýär.

Leýliniň haly gitdigiçe agyrlaşýar. Ilki oňa Ibn-Salam, soň Nowful hyrydar bolýar. Olar öz mal-mülküne, güýjüne buýsanyp, Leýlini ele salmaga çalyşýarlar. Olaryň bet niýetleri başa barmaýar.

Hiç hili sala salmazdan, närazylygyna garamazdan, hernäçe zarynlasa-da, onuň sözlerini diňlemän, Leýlini Ibni-Salama durmuşa çykarýarlar. Jemagatyň önünde batyrgaý çykyş edip bilmese-de, bu pursatda Leýli öz söýgüsini, adamkärçilik mertebesini goramagy unutmaýar. Ol Mejnuna bolan mukaddes söýgüsinden güýç-kuwwat tapýar. Leýli Ibni-Salam bilen yüzbe-ýüz duranda, örän batyrgaýlyk bilen özüni alyp barýar hem-de oňa berk jogap berýär:

“Elkyssa Ibni-Salamny Leýliniň ýanyga saldylar. Ibni-Salam Leýlige gol uzadar boldy. Leýli aýtdy:

– Eý, ýagşy ýigit! Saňa birki agyz sözüň bar. Owaly, meniň saňa razyçylygym ýok. Sebäbi Mejnundan habaryň bardyr. Ol meniň üçin ar-namysyny taşlap, ata-enesinden geçip, çöl-beýewanlarda gezip ýörür. Ikinji hem, men anyň birlen ähdi-peýman etdim. Indi seni özümge kabul etsem, dünýäde yüzügara bolar men. Saňa gyz azmy? Eger indi sözüňge gulak salman, maňa el uzatmakçy bolsaň, seni heläk eder men, janyňa haýpyň gelsin!—diýip, Mejnuny ýatlap, bir ah

urdy – agzyndan ýaşyl tütün çykyp gitdi. Ibni-Salam bu sözlerge gulak salmaý, Leýlige gol ýetirmekçi boldy.

Erse Leýliniň bir pynhan hanjary bar erdi, any sogrup, mes jynlylar dek kükräp, agzyndan köpük saçyp, bir para sözlerini aýdyp, hanjaryny alyp topuldy. Erse Ibni-Salam öýden çykyp gaçmak birle boldy. Bir keleme hoş söz hem sözleşe bilmeý, Leýlini talak kylyp turup gitdi”.

Öz erk-ygtyýaryny gorap saklamak, baýlygyna, güýç-kuwwatyna baýrynýan hökümdara gul bolmazlyk üçin Leýliniň alyp baran bu göreşi uly gahrymançylykdyr. Munuň üçin diňe bir beden sagdynlygy ýeterlik däl. Ony amala aşyrmak üçin synmaz ruhy guýç, gaýduwsyz batyrgaýlyk, uly ýürekliklik gerek. Şeýle häsiýetleri bolsa, şahyr öz gahrymanynyň keşbinde açyp görkezmegi, ony ynandyryjylyk bilen beýan etmegi başarypdyr.

Şondan soňra Leýli hem edil Mejnun ýaly häkim toparlar tarapyndan akylyndan azaşan, däli hasaplanýar. Şeýlelikde, birbada Leýliden el çekýärler. Ýöne şonuň bilen Leýli azap-güzaplardan halas bolmaýar. Ol ýene-de öňküsi ýaly Mejnuna gowuşmagyň arzuwy bilen ýaşaýar.

Dessanda oýlanmalar, tebigata, daglaradyr düzlere soragdyr ýüzlenmeler we beýleki çeperçilik serişdeleri arkaly-da Leýliniň keşbiniň dürli taraplary açylýar. Ol бага şeýle çykanda, gülleriň arasynda gezip ýörkä, şeýle oý-pikirleri aňynda öwürýär:

“Ýüz-müň elwan açylgan gullerniň ýakasy pelek zulumyndan çäk-çäk, yşk odydan bagry köýüp, kömür dek garalyp, her gülnüň daşyda hanjar dek tikenini bar erdi. Leýli bulardan özüne tynsal edip: “Bu pelekniň işi şeýle eken» diýdi”.

Leýli ýanyp duran şeme ýüzlenip bolsa şeýle diýýär:

“– Eý, çyrag, sen mençe ýok sen. Men gije we gündiz ýanar men. Sen diňe gije ýanyp, gündizleri öçer sen. Ýöne sen aýan ýanar sen, men ilden pynhan ýanar men”.

Leýliniň derdi gün geldikçe beterleýär. Bir günem ol agyr keselleýär. Ony tebiplere görkezýärler. Onuň peýdasy degmeýär. Şonda ol hiç hili çekinmezden, ata-enesiniň ýüzüne durýar. Leýli enesine ýüzlenip: «Eý, ene, çendenaşa jiger hunlaryny ýutdum, indi janym

damakga gelip durar. Mejnunyň hijriden ölsem, atam bilen sen zalym bolar siz, webalym sizlerniň boýnuňyzadyr” diýýär. Şondan soňra Leýliniň haýyşyny ýerine ýetirip, ölmezden öňurti görüp bir galsyn diýip, enesi Zeýt halypa Mejnuny getirmegi haýyş edýär. Ol bularyň ýumşuny ýerine ýetirýär.

Leýli hemişe Mejnunyň aladasy bilen ýaşaýar. Hatda onuň ene-sine iň soňky aýdan wesýeti şol hakda bolýar. Ol:

“– Eý, ene, meniň ölenimi eşidip, zar-zar aglap, Mejnun geler. Saňa wesýetim şol: eger menirazy etmekçi bolsaňyz, Mejnuny bolar-bolmaz söz aýdyp, ony ynýtmaň. Eger ynýtysaňyz, meniň ruhum sizden näşat bolar. Menirazy kylar bolsaň, bu pendimi tutgul” – diýýär.

Leýliniň başdan geçiren günleri Mejnunyňkydan agyr bolýar. Sebäbi ol hemişe öýde gün geçirýär. Hiç ýere gidip ýa-da gezelenç edip bilmeýär. Bu durmuş ony diýseň gysyp-gowurýar. Ol çekip-çydardan agyr kynçylyklara döz gelýär.

Leýliniň keşbi Andalybyň döredijiliginiň bezegidir. Elbetde, bu keşbi döretmegiň şahyra ýeňil düşmändiginiň öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Sebäbi şol döwür türkmen durmuşynda gelin-gyzlar öz hak-hukugyny talap edip ýa-da erkin söýginiň tarapyny tutup, aç-açan çykyş edip bilmändirler. Olaryň oý-pikirleri, asyly arzuw-umytlary diňe lälelere, monjugatdylara, hüwdülere we beýleki halk döredijiligi eserlerine siňip galypdyr. Andalyp şu ýagdaýy nazara alyp, Leýli ýaly batyrçaý, edenli, tutanýerli, adamkärçilikli keşbi edebiýat meýdanyna çykarmagy zerur hasaplapdyr. Onuň möhüm syýasy-jemgyýetçilik ähmiýete eýedigine ol sözüň doly manasynda göz ýetiripdir.

Zeýt halypanyň keşbi. “Leýli-Mejnun” dessanynda aşyk-magşuklaryň özara gatnaşyklarynda Zeýt halypa uly işleri ýerine ýetirýär. Ol Leýli bilen Mejnunyň habaryny biri-birine wagtly-wagtynda ýetirip durýar. Kyn pursatlarda olara kömege ýetişýär. Olara göwünlik berýär, dertlerini paýlaşýar. Mejnunam, Leýli-de oňa hormat goýýar, oňa özleriniň ähli syrlaryny ynanýarlar. Zeýdiň keşbi “Şasennem-Garyp” dessanyndaky Ezber hojany, “Zöhre-Tahyr” dessanyndaky Wahyt galandary biygtyýar ýadyňa salýar. Ezber hoja Akja, Wahyt galandar Şährijan diýen gyza aşyk bolsa, Zeýt halypa Zeýnebi söýýär. Zeýnep Leýlileriň kabylassyndan bolmaly.

Haçanda Mejnun Leýlini söýýändigini ata-enesine doly aýdyp bilmän ýören wagtynda, Zeýt halypa oňa kömege ýetişýär. Mejnunyň atasyny Leýlilere gudaçylyga iberýär.

Zeýt halypa Leýlidir Mejnuna ýakyndan duýgudaşlyk bildirmek, olara hemişe kömege ýetişmek, goldamak bilen birlikde, Mejnunyň aýdan aýdymalaryny-da ýazyp alýar, olary köpçüligiň üýşen ýerlerinde okap berýär.

Mejnun her gabat gelen adam bilen gürleşmeýär, oňa syryny hem bermeýär. Diňe Zeýt halypa doly ynanýar. Ol islän wagty Mejnunyň ýanyna barýar, onuň bilen derdinişýär. Mejnun Zeýt halypany gowy görýär, ony hormatlaýar. Sebäbi ol oňa dogandanam ileri durýar. Ine, şonuň üçinem Mejnun atasy aradan çykandan soň, oňa edilmeli ähli hormat-hatyralar edilenden soň, ondan miras galan zatlaryň bir bölegini garyp-pukaralara paýlaýar, bir bölegini bolsa Zeýt halypa bagyşlaýar:

“Elgaraz, Mejnun sözüni tamam edip: “Bu biwepa, atamga ne wepa kyldy?” diýip, atasynyň malynyň ýaryny Zeýt halypaga berip:

– Sen Zeýnepni al!–diýdi. Galganny pakyr-pukaralarga berip, özi ýene gadymky keýik, kepderleriň arasyga bardy”.

Zeýt halypanyň keşbi arkaly şahyr aşyk-magşuklara halkyň edýän duýgudaşlygyny görkezmek isläpdir. Ol dessanda özi garypdy, şonuň üçin garyp-pukaralara kömek ederd diýen ýaly maglumatlar berilýär. Galyberse-de, Zeýt halypanyň keşbi Andalybyň özüni-de ýada salman duranok. “Zöhre-Tahyr” dessanynda Mollanepes bilen Bossantäjiň gatnaşyşy ýaly, bu ýerde-de Zeýt halypa bilen Zeýnep gatnaşýar. Leýli bulary öz ata-enesinden-de ileri tutýar. Şonuň üçin ol aradan çykandan soň, özüni Zeýt halypa bilen Zeýnebiň jaýlamagyny wesýet edip gidýär. Mejnuna-da şolar eýelik edýär. Onuň ömrüniň ahyrky günlerinde Zeýt halypa ýanyndan aýrylmaýar: “Ahyr Mejnun biçäre:

– Leýli, Leýli!” – diýip, ahy-nala tartyp, Leýliniň gaburynyň üstide jan berdi.

Arap kabylassy habar tapyp, Mejnuny Leýliniň ýanynda jaýladylar. Zeýt halypa özi garyp we ýetim perwer erdi. Ol garyplykda horlangan kişilerge mähri-wepalyk we hossarlyk kylar erdi. Ol Mejnunyň

üstüğe gümmez saldyrdy. Zeýt halypa ol gije Mejnunyň guburyny düýnäp ýatdy”.

Zeýt halypa aşyk-magşuklary düýşünde görýär. Olaryň ahyry maksat-myratlaryna ýetenine örän begenýär. Ony illere gürrüň berýär. Bu habar dessanyň ahyrynda şeýle beýan edilýär:

“Bu wakany Zeýt halypa düýşünde görüp erdi. Görse, Leýli birle Mejnun bir köşknüň üstünde bir-birige bada sunup, şerap içip, gerdenlerige gol salyp, olturar erdiler. Zeýt halypa düýşide görgeň bu ahwalyny ähli arap kabylasyga beýan kylyp:

– Men Leýli birle Mejnunyň ahyrda myrat-maksatlaryga ýetgenlerini gördüm–diýip habar berdi.”

Andalyp bu ýerde-de halk pähiminden, halkyň geljege bolan umytlý garaýyşlaryndan ugur alypdyr, dessany geljege umytlý garaýyşlar bilen jemläpdir.

“Leýli-Mejnun” dessanynda Mejnunyň, Leýliniň, Zeýt halypanyň dostlugy uly güýje öwrülýär. Şol uly guýç baş gahrymanlary geljege tarap ynam atyna atarýar, olara güýç-kuwwat berýär, azat söýginiň ir-u-giç dabaralanjakdygyna berk ynam döredýär.

Ata-eneleriň keşbi. “Leýli-Mejnun” dessanynda ata-ene bilen perzendiniň özara gatnaşyklaryna uly ähmiýet berilýär. Beýleki birnäçe yşky-hyýaly häsiýetli dessanlardaky aşygyň diňe söýgülisine ýetmek ugrunda alyp barýan göreşlerini suratlandyrmak bilen çäklenilmän, bu eserde durmuş has giňden beýan edilýär. “Leýli-Mejnunda” baş gahrymanlaryň ata-eneleri hem boýdan-başa hereket edip, perzentleriniň özlerini alyp baryşlaryna biperwaý garamaýarlar. Olar öz perzentleriniň her bir hereketini, her bir tutan maksadyny, ähli oý-pikirlerini bilýärler. Olara öz täsirini ýetirýärler. Andalyp her bir ata-ene öz perzendiniň durmuşy, kysmaty, onuň geljegi, bagty barada içgin gyzyklanmalydyr diýen pikiri ündeýär.

Dessanda ata-eneleriň hemmesi perzentlerine birmeňzeş garamaýarlar. Mejnunyň ata-enesi ogullarynyň maksadyna ýetmegi üçin ellerinden gelenini gaýgyрмаýarlar, hemişe onuň ugrunda kökenek bolup gezyärler. Leýliniň kakasy (başda onuň ejesi kakasy bilen pikirdeş) bolsa doňýürek hökümdar. Ol öz gyzyň arzyny diňlemek islänok, onuň maksadyna düşünjek hem bolanok, asla ony adam hem

hasap edenok. Oña duýgudaşlyk etmeg-ä beýlede dursun, gaýta tersine zulum-sütem edýär. Onuň bir uýy Mejnuna-da baryp ýetýär. Leýliniň kakasy Mejnunyňam, öz gyzynyňam gül ömrüni köýdürýär.

Dessandaky wakalaryň gidişine Mejnunyň kakasy işjeň gatnaşýar. Ol ogluna ýaşlykdan gowy ylym, terbiýe berýär. Soň Leýli bilen söýüşýänini bilip, olary bagtly etmek üçin, Leýlilere sawçylyga adam iberýär. Leýliniň kakasy “Ogluňyz sag däl, ýeldirgäpdir, haçan sagalsa, şonda geliň” diýen bahana bilen, olary yzyna gaýtarýar. Mejnunyň kakasy ogluny sagaltmak üçin molla-müftülere okadýar, tebiplere, porhanlara, münejjimlere görkezýär. Nepi degmeýär. Mekgä zyýarata äkidýär. Ondanam peýda tapmaýar. Ol tä ömrüniň ahyryna çenli oglunyň ugrunda janserek bolup gezyýär. Mejnunyň kakasy örän sada. Ol her bir diýlen zada ynanýar. Ähli kişini özi ýalydyr hasap edýär. Emma ol başgaça bolup çykýar. Şol jemgyýet onuň isleg-arzuwlaryny puja çykarýar. Mejnunyň kakasy ogluna ýalbarybam görýär: “Elgaraz, atasy bu sözni tamam edip:

– Turgul balam, sähralarda aglap ýatma, öýge baraly, ýeriňden tur, gyz höwes edýänçäň, at höwes et, gaş höwes edýänçäň, ýaý höwes et, kirpik höwes edýänçäň, ok höwes et! – diýip, nesihat etdi”.

Kakasynyň ogluny ýoldan sowmak niýeti başa barmaýar. Ýöne şu ýerde atyň, ok-ýaýyň edermenligiň, gözelligiň alamaty bolup durýandygyny-da belläp geçmek gerek.

Mejnunyň kakasy ogluna “Sen Leýli diýip, ömrüňi kül etdiň, meni hem tükeniksiz dert-azarlara goýduň. Indi, men garrap sandan galdym. Indi, Leýli diýip ýörme, ony ýatdan çykar, ol Ibn Salama durmuşa çykdy” diýip, ony öýlerine alyp gaýtmakçy bolýar. Onuň bu synanyşygy-da başa barmaýar. Mejnunyň ýagdaýy öňküdenem agyrlaşýar. Kakasy şonda ogluna şeýle ýalbarýar:

“– Eý, janym balam, eý, nury-didäm, Leýli diýgen bir biwepa, köňli gatyg daş turýar. Ol mekgara Leýlini köňlün içre jaý kylyp, perýadyňny artdyrma. Sen öz bagy-ömrüň güli-harmanny berbat kyldyň. Leýli diýip ömrüňni ötürdiň. Meni tükeniksiz belalarga goýduň. Seniň derdi-pyrakynda we köýi-gamynda men garyp biçäre ýürek-bagrymny para-para kylar men. Hemme hyş-akrabalaryň: “Ol jynly Mejnun bolupdyr. Onuň dek öwlat we zürýat gerek imes” diýip,

senden ýüz öwürdiler. Sen indi hiç bolmasa, garry ataň dogasyny algyl. Men pirlige ýetip men. Leýli diýip ýörseň, hiç haçan bu Mejnunlykdan, bu belakeşlikden, bu elemzedelikden sahat bolmaz sen. Gel, indi Leylini unutgyl we sahatlykny ygtyýar kylgyl, andan saňa paýan ýokdur. Ahyrda hem özi Ibni Salamga bardy”.

Şondan soň, ol ogluna ýalbar-ýakar etmeýär. Ony Leýliden sowasdyrjagam bolmaýar. Gaýta ömrüniň ahyrynda doly Mejnunyň tarapyna geçýär. Oglunyň söýenini alyp bilmedigine, oňa öz söýýän gyzyny alyp bermäge güýjüniň ýetmedigine ahmyr edýär. Ol ölüm ýassygynda ýatyrka tutulan maksadyň hasyl bolmadygyna, azat söýginiň dabaralanmadygyna ahmyr edýär:

“Elkyssa, Mejnun bu salamnamany okap, bargan birle atasynyň ýanyga gaýtdy. Ol atasynyň aýagyga ýykylyp, köp uzr kyldy. Atasy hoşwagt bolup, mal-eşýa, mülk-esbaplaryn Mejnunga tabşyryp aýtdy:

– Eý, gözüm röwşeni, nury-didäm, sendenrazydyr men, sen bizlerdenrazy bolgul. Leýlini seniň üçin köp diledik, dilegimiz bolmady...»

Mejnunyň ejesi onuň kakasy bilen pikirdeş. Ýöne, dessanda onuň keşbi giňden açylyp görkezilmeýär. Ol belli-beldi halatlarda ogluna ýalbar-ýakar etmek bilen çäklenýär.

Dessanda Leýliniň ejesiniň keşbi yzygiderli ösüşde berilýär. Başda ol Leyliniň kakasynyň tarapynda durýar. Öz gyzyna örän dözümlü daraýar. Kakasy nämäni talap etse, şony ýerine ýetirmäge çalyşýar. Ol Leýlini okuwdan alyp galanlarynda, gyzynyň söýgä baş goşmagyna düýbünden garşy bolýar. Öz gyzyna geljekde özüni nähili alyp barmalydygy barada şeýle maslahatlary berýär:

“Eý, nury-didäm, balam, Leýli jan, bu ne sözdür, bu ne betnamlyk turur, biziň neslimizde we şährimizde mundan betnamlyk bolmaz. Ataň bir namdar kişilerden turur. Anyň pyglyny we gylykny özüň ýagşy biler sen. Pylan kesniň ogly pylan kesniň gyzyga aşyk bolupdyr diýip, il arasyga habar ýaýrapdyr. Ataň bu habarny eşidip, köp takyklady we maňa närowa sözlerni aýtdy. Bes seni aşyk-magşuk diýrler. Bu aşyklyk aýyp, hata iş turar, indi mekdepege barmagyl, öýde olturyp, keşdäniň nagşyn öwren, öýden çykyp oýnama, bir kimse birle olturma, biweç gülme...”

Wakalaryň ösüşinde aşyklaryň başdan geçirýän azap-güzaplaryny gözi bilen görenden soň, olary ýakyndan synlandan soň, Leýliniň ejesi perzendiniň halyna duýgudaşlyk edip başlaýar. Ol ýuwaş-ýuwaşdan Leýliniň tarapyňa geçýär. Ýöne ol Leýliniň kakasynyň – äriň gahar-gazabyndanam örän çekinýär. Şeýle gorkuly-hatarly hem bolsa, ol aşyk-magşuklara elden gelen kömegini gaýgyрмаýar. Leýliniň ejesi başda gyzyna daş çykmaga-da rugsat bermeýän bolsa, soňabaka oňa çöle, бага gezelenç etmäge-de razylyk berýär. Hatda Leýli agyr näsaglanda, diri wagty bir Mejnuny görüp, mährinden gansyn, armanly dünýäden gitmesin diýip, Zeýt halypa ýalbaryp, ony çölden alyp gelmegi haýyş edýär.

Dessanyň ahyrynda Leýliniň ejesi has-da aýgytly hereket edýär. Leýli ölmezinden ön ejesine özüni idäp Mejnun gelse, oňa göz-gulak bolmagy, ony ynýt看mazlygy wesýet edýär. Haçanda gyzynyň bu haýyşyny ýerine ýetirende, onuň örän mährirli hem pāk göwünli enedigini, Mejnuny edil öz perzendi ýaly eý görýändigini aýan bolýar: “..bildi kim, bu Mejnun turur. Gyzymnyň wesýetini berjaý geltireýin diýip, ýyglaп аýtdy:

– Eý, Mejnuny-dil-efkar balam. Leýli maňa wesýet kylyp erdi. “Meniň ölgenimni ešidip, Mejnun geler, hup perwa kylyp, yzzat-ekram birle könlüni algy!” diýip erdi. Turgul, öýümge ýörgül, egniňni-başyňny pāk kylyp, ýüzüňni, sakgalyňny, kākilleriňni ýuwup darap, gol-aýagyňny pāk kylyp, saňa hossarlyk kylaýyn, tākini Leýliniň ruhy menden hoş wagt bolsun”.

Görşümüz ýaly, Leýliniň ejesiniň keşbini şahyr örän ýerlikli beripdir. Ol Leýliniň kakasynyň garşysyna hereket edýär. Ol doňýürek hökümdaryň gara güýjünden gorkman, aşyk-magşuklara duýgudaşlyk edýär. Başardygyndan olara kömek berýär.

Leýliniň kakasy halanmaýan adamlaryň hataryna girýär. Ol aşyk-magşuklaryň söýgüsine gazaply daraşýar. Baýlygyna, mal-mülküne, şan-şöhratyna buýsanyp, söýgi, halaşyp durmuş gurmak diýlen zada düşünmek-de islänok. Şonuň üçinem, Leýliniň, Mejnunyň üstüne hemişe ýyrtyjy ýolbars ýaly topulýar, olary ýarag güýji bilen gorkuzmak isleýär. Şeýle etmegi gahrymançylyk hasaplaýar. Hakykatda bolsa, ol gahrymançylygam, hiç zadam däl. Şonda ol diňe özüniň ruhy dünýäsiniň garypdygyny, ähli zady mal-mülk bilen ölçäp, adamynyň

pähim-paýhasyna, ukybyna, başarnygyna, asylly maksatlaryna kem-baha garaýandygyny görkezýär.

Bir gezek Leýliniň Mejnun bilen gürleşip duranynyň üstünden baranda, Mejnunyň üstüne gahar-gazap bilen topulýar. Bu pursady şahyr şeýle suratlandyrýar:

“Elgaraz, bular bu halda durgan wagtlary, Leýliniň atasy geldi. Leýli gaçyp öýge girdi. Ol Mejnuny öldürmekçi bolup, anyň başyga bir gylyç urdy, emma gylyç kär etmedi. Bir niçe adamlar aralap, Mejnuny çykaryp iberdiler”.

Bu ýerde Mejnunyň tenine gylyjyň ötmezliginiň göçme manysy bar. Şahyr azat söýgüni ýarag bilen öldürip bolmaýar diýen pikiri nygtamak isläpdir. Hakykatdan hem, halkyň azat-erkin pikirlerini gara güýçler, zulum-sütem asyrlar dowamynda ýok edip bilmändir.

Andalyp ata-eneleriň keşbini işlemek bilen, perzendi gara güýç bilen urup-ýenjip ýa-da ýarag bilen terbiýelemeli däl-de, olara düşünişmek, bilmeýän zatlaryny öwretmek bilen durmuşa tarap ýol görkezmeli diýýär. Şahyr bu ýerde zähmetkeş halk köpçüliginiň bähbitlerinden ugur alyp, ata-enäniň öz perzendiniň, şonuň ýaly-da, perzendiň ata-enäniň önündäki ýerine ýetirmeli borçlaryny dogry kesgitläpdir.

Ibni-Salamyň we Nowfulyň keşbi. Dessanda Leýliniň atasyn-dan başga-da birnäçe oňaysyz keşpler çykyş edýär. Olar Ibni-Salam bilen Nowfuldyr. Bularyň ikisi-de ýokary gatlak wekilidir. Şonuň üçinem, olar öz tarapdarlaryna gulluk edýärler, ähli meselede ýokary gatlak wekilleriniň bähbitlerinden ugur alýarlar.

Ibni-Salam Bagdat welaýatynyň häkiminiň ogly. Ol Leýlini bir görende, oňa göwni gidýär we baý atasynyň mal-mülküniň kömegi bilen Leýlini almakçy bolýar. Leýliniň kakasy aşyk-magşuklaryň biri-birine gowuşmak üçin alyp barýan göreşlerinden dynmak we öz baýlygyny artdyrmak, häkimligini berkitmek maksady bilen, Bagdat welaýatynyň häkiminiň gudaçylyga gelen ýaşulularyny kabul edýär. Tiz wagtdan gyzyny şolara çykaryp goýberýär. Leýliniň närazylygyna garamazdan, ýalandan ol razy diýen bolup, ony Ibni-Salama nikalap berýärler. Şonda Leýli öz başyny özi çaramaly bolýar. Ol çykalga-da tapýar. Leýli aýgytly hereket edip, eline hanjar alyp, Ibni-Salama topulýar. Ibni-Salam ýüregi ýarylan ýaly gaçyp gidýär we “Leýli

däliräpdir” diýen bahana bilen şol gidişi gidiş bolýar. Onuň aşyk-magşuklaryň arasynda düşmek, olaryň adamkärçilik mertebesini basgylamak ýaly bet niýeti başa barmaýar. Görşümüz ýaly, Ibni Salamda adamçylykdan nam-nyşan ýok. Ol ähli zady baýlyk bilen amala aşyryp bolar diýen çüýrük pikirden ugur alýar. Leýlä öýlenmekden esasy maksady hem onuň atasynyň mal-mülküne eýe bolmak. Sebäbi Leýliniň atasynyň ýeke gyzyndan başga hiç bir perzendi bolmandyr. Gyzyny kim alsa, ähli mirasy hem şoňa galmaly.

Leýli Ibni-Salamyň gara güýjünden başyny gutarandan soň, ikinji bir howp onuň üstüne abanýar. Rum şäherinde ýaşaýan Nowful atly serdar Leýlidir Mejnunyň söýgüsi hakyndaky gürrüňleri diňläp, Mejnuny görmek üçin onuň ýanyna gelýär. Serdaryň başda oňa nebsi agyrýar. Onuň hakyky aşykdygyny bilmek üçin, yşkdan bir nyşan görkez diýýär. Şonda ol şeýle hyýaly gudratyň şaýady bolýar:

“Nowful serdar:

– Eger sen çyn aşyk bolsaň, yşkdan bizge bir nyşan görkezgil! – diýdi. Mejnun bileğine neşter urdy – şol halatda gan akyp başlady. Ol ganyň her bir damjasyndan “Leýli, Leýli!” diýen owaz çykdy we ol ýere düşende, ýerde çyzylgan Leýliniň adyga nagys boldy”.

Şondan soňra Nowful Mejnuny gowy geýindirip, at-ýarag berip, ony öz ýany bilen alyp gidýär.

Nowful Leýliniň kakasynyň üstüne goşun çekip barýar. Ol Leýliniň kakasyna ilçi iberip, şeýle sargytlary sargaýar: “Baryp, Leýliniň atasyga aýdyň – Leýlini Mejnunga bersin, her näçe mal we hazyna istese men berer men. Toý-tomaşasyn özüm eder men. Eger bermek istemese, uruş jaýyny taýýar kylsyn! Ýene-de aýdyň – bihabar galmasyn, meniň adyma Nowful serdar diýerler. Owazym dünýä meşhurdyr! Eger sözümi kabul etmese, garyndaş urugy bilen hemmesini ýerge ýegsan eder men”.

Göräýmäge, Nowful batyr, edermen mert adam ýaly. Emma iş jygba-jyga gelende, ol Leýliniň kakasyny boýun egdirip, Leýlini Mejnuna toý tutup bermeli bolanda, ol başga adama öwrülýär-de duruberýär. Nowful Leýlini görüp, oňa özi aşyk bolýar:

“Nowful serdar öz göwnüge: “Bu gyz dälige haýpdyr. Bular dek gözel gyz maňa mynasyp” – diýip, Mejnuny öldürmekniň we Leýlini

özige nikalap almaknyň pikirige düşdi. Emma bu syrny hiç kimge aýtmady. Ol öz ýanyndan oýlanyp:

“Eger Mejnuny öldürmän, Leýlini alsam, Mejnun meni gargap öldürer, maňa lagnat aýdarlar. Anyň üçin hiç kim bilmez ýaly, Mejnuny zäher berip öldüreýin!” diýip, bir mähremige: “Zäherni şerbetge goşup alyp gel! – diýip buýurdy”.

Nowful “Ýakma – bişersiň, gazma – düşersiň” diýlişi ýaly, öz gazan çukuryňa özi düşýär. Ol Mejnun üçin taýynlanan zähri özi içýär. Şeýdibem, bu dartgynlyk çözülýär. Andalyň bu ýerde örän dartgynly wakalary, pursatlary suratlandyryp, şol ýagdaýdan ynandyryjy dogry çykalga tapypdyr.

Nowful başda oňyn keşbiň häsiýetinde çykyş edýän bolsa, soň ýokary gatlak wekilleriniň tarapyna geçýär. Bu çylşyrymly özboluşly keşpdur. Ol Ibni-Salama garanynda, mekir hereket edýär. Mejnuny ýok etmese, Leýli bilen ýaşasyp bilmejegine gözi ýetýär. Galyberse-de, ol il-halkyň gahar-gazabyndan heder edýär.

“Leýli-Mejnun” rowaýatynyň işleniliş taryhynda Nowfulyň keşbi köplenç oňyn häsiýete eýedir. Ol Nowaýynyň “Leýli-Mejnun” poemasynda Mejnuna kömek edýän, garyp-gasaryň, Mejnun ýaly gara güne düşeniň howandary hökmünde çykyş edýär. Hatda Leýlini alyp bilmejeklerine gözleri ýetenlerinde-de, Mejnuna öz gyzyny berip, öýli-işikli etmäge razy bolýar. Haçanda onuň gyzynyň ýanyna baryp bu habary aýdanlarynda, ol başga birini söýýändigini aýdýar. Şonda onuň bu maksady iş ýüzüne geçmän galýar. Andalyň Nowaýynyň bu pikiri bilen ylalaşmaýar. Ol ýokary gatlak wekili hiç wagt adyl bolmaz, olardan adyllyga-da garaşma diýen pikirden ugur alypdyr. Bu meselede Alyşir Nowaýynyň garaýyşlaryna umumylykda eýeren hem bolsa, Andalyň durmuş hakykatyndan ugur alyp, oňa has dogruçyl çemeleşipdir.

Andalyň “Leýli-Mejnun” dessanynda, beýleki türkmen dessanlaryna garanynda, ýaramaz garaýyşly gahrymanlaryň sanyny köpeldip, haýyr bilen şeriň arasyndaky garşylyklary güýçlendiripdir. Garşylygyň ýitileşmegi bolsa, baş gahrymanlaryň keşbiniň has doly açylyp gerkezilmegine, eseriň ynandyryjylygynyň, durmuşylygynyň artmagyna uly ýardam edipdir. Iň esasy hem şol oňaslyz gahryman-

lary Leýlidir Mejnunyň ýeňmegi üçin gowy çykalga tapypdyr. Ibni-Salama Leýliniň hanjar alyp topulmagy-da, Nowfulyň Mejnuna bermek üçin taýynlan zäherini özi içmegi-de durmuşda bolup biläýjek zatlardyr. Bu ýerde hiç hili hyýaly toslama-da, ulaltma-da ýok. Olar durmuş hakykaty. Ýöne Leýli bilen Mejnun Leýliniň kakasyna nähili aýgytly zarba urmagyň, ondan üstün çykmagyň ýoluny tapmaýarlar. Elbetde, bu XVIII asyr türkmen durmuşynda aňsat hem däl. Bu barada şahyr köp oýlanan bolsa gerek. Ahyrda-da durmuşda bolşy ýaly, Leýliniň kakasyny dyza çökerjek güýç tapylan galýar.

Dessanyň çeperçiligi. Andalyp “Leýli-Mejnun” dessanyňy ýazmakda, esasan, öňden gelýän ýörelgelerden ugur alan hem bolsa, onda durmuşyň hakyky wakalary, özboluşly adam keşpleri, dogruçyl oýlanmalar berilýär. Umumylykda alanyňda, dessanyň many-mazmuny XVIII asyr türkmen durmuşyny göz önüne getirmäge mümkinçilik berýär. Şeýle bolansoň, onuň çeper dili, beýan edilişi halka düşnükli görnüşde berlipdir.

Dessanyň dili halk gepleşigine ýakyn bolup, onda käbir arap-pars sözleri duş gelýär. “Leýli-Mejnunda” kyssanyň, şygry sungatynyň kämil nusgalaryny görmek bolýar. Şahyr kitaby dilde eser döredilende edilişi ýaly, mahabatly suratlandyrmalara, çakdan aşa öwgüli sözlere, kaşan söz owadanlamalara kowalaşmaýar. Ol öz dessanyňy adaty türkmen ýaşulularynyň gürrüňçilik usulynda, şygrylaryny halk döredijiliginiň şahyrana eserlerine ýakyn görnüşde beýan edýär:

“Ahyrda Mejnun alaşsyz bolup, çöl-beýawanga ýüzlenip gitdi. Şol baryşda köp jerenler sähralarda dürli çeçeklerden otlap ýörer erdi. Mejnunyň hyýalyga geldi kim, – bu jerenler Leýliniň otagyndaky jerenlerdir, bular Leýlige aşyk bolgandyr, ol sebäpden bulary çöle kowup iberendirler. Bular bilen syrlaşyp-sözleşýin – diýip bularga tarap ýöredi”.

Şu getiren mysalymyzdaky ulanylan sözleriň hemmesi-de düşnükli. Olar şu günki türkmen diliniň sözleri bilen deň gelýär. Dogry, bu ýerde “hyýalyga, bolgandyr, ýördi” ýaly sözleriň grammatik gurluşynda käbir tapawutlar bar. Olar aslynda ýok bolup, ýagny Andalybyň öz golýazmasynda bolmasa-da, göçürijiler tarapyndan üýtgedilen bolmagy mümkin.

Dessanyň şygry bölümünde sözler has-da timarlanypdyr. Şahyr sözleri şeýle ýerlikli hem başarnykly ulanyp, olaryň mazmunyna giň ýaýraw, gerim beripdir:

Gara gözli, ak jerenler!
Duruňlar, habarlaşalyň.
Sähra güllerin tirenler.
Duruňlar, habarlaşalyň.

Ýene-de bir mysal. Leýli baga şeýle çykanda, joralaryndan aýrylyp, ýekelikde aglamak üçin olara şeýle diýýär:

– Eý gyzlar, gelin, her haýsyzmyz bir ýana gidip, gül ýygalyň, kim köp ýygnap biler? – diýdi. Andan soň Leýli, sesi gyzlara eşidilmez ýaly, özüni bir guşäge (çete, jaýyň burçy diýen manyda) alyp, Mejnuny ýatlap, zar-zar aglap, bir söz diýdi:

Çykdyň güller seýran edip,
Görmeýen bikaýar oldum.
Mejnunyň men ýat edip,
Dagdan-daga garar oldum.

Andalyp gahrymanlaryň suratlaryny çekende, halk dessanlaryndaky ulanylan adaty suratlandyrmalary peýdalanylýar.

“Bu mekdepe göýä hüýru-gulman ýygnanyşan dek erdi. Emma ol gyzlaryň arasynda perizat sypatly, zülpleri tar-tar, halka-halka, algyr laçyn bakyşly, maral gözli, şirin sözli, hüýr ýüzli, gunça dahan, şirin suhan, murça-miýan, badam gabak, ýuka dodak, lebleri lagyl dek, dişleri dür dek – Leýli gyz Kaýysga muhupbet peýda kyldy”.

Elbetde, bu suratlandyrmada käbir dessanlardaky ýaly gyzyň keşbiniň şekillendirilişi doňup duranok. Onda şahyr janlandyrmany güýçlendiripdir.

Andalyp dessanynda türkmen şygry sungatynyň ähli nepisliklerini ulanypdyr. Ol dessanyň şygry bölümünde goşuk (murapbag) görnüşini köp ulanypdyr. Onda muhammes, gazal görnüşli şygrylarda duş gelýär. Onuň murapbaglary *a b a b, w w w b, g g g b...* görnüşde, muhammesleri *a a a a a, b b b b a, w w w w a* görnüşde, gazallary bolsa, *a a, b a, w a* görnüşde kapyýalaşýarlar. Dessanda murapbagyň *a a a a, b b b a, w w w a* görnüşde gelýän nusgasy-da bar.

Andalyp gahrymanlaryň oýlanmalaryny, pikirlenmelerini, biri-birlerine ýüzlenmelerini gazalda beýan edipdir. Gündogar şygry sungatynyň şeýle kyn görnüşini şular ýaly ulanmak, bir tarapdan, uly ussatlygy talap etse, ikinji tarapdan, Andalybyň halky edebiýata, türkmen halk döredijiligine, şygry sungatyny halkylaşdyrmaga köp ähmiýet berendigini görkezýär. Şahyryň gazal görnüşini gahrymanlaryň içki dünýäsini açyp görkezmekde ulanyşyny görüp geçeliň. Mejnuny söýgüsinden el çekdirmek – sagaltmak üçin Kábä äkidýärler. Şol ýerde-de onuň Leýlä bolan söýgüsi güýçlenip, ýene çöllere, daglara tarap gaçyp gidýär. Enesi ony gözläp köp ýerleri aýlanýar. Hiç ýerden tapman, suwsap, bir ýerde ýykylyp galýar. Şonda ol ogluny ýatlap şu gazaly aýdýar. Ol şeýle setirler bilen başlanýar:

Boýuňa gurban bolaýyn, istäp gelip men, jan balam!
Hem ataňnyň, hem eneňniň derdine derman balam!

Senden aýry düşgeli, bagrymda köpdür daglar,
Gözlerimden akyzyp men sil deý eşkim, jan balam!

Görşümüz ýaly, enäniň zaryn nalasy örän sada düşnükli dilde, edil goşuk (murapbag) görnüşindäki ýaly beýan edilipdir. Gazalyň şular ýaly görnüşleri türkmen dessançylygynda seýrek duş gelýär.

Andalyp dessandaky şygrylaryň ölçeginiň, kapyýasynyň sagdyn bolmagyny gazanypdyr. Onda şygry sungatynyň ähli bezeglerini ýerlikli peýdalanyndyr.

“ÝUSUP-ZÜLEÝHA” DESSANY

Dessanyň gadymylygy. “Ýusup-Züleýha” hekaýaty diňe bir Gündogarda däl, eýsem, бүтін dünýä boýunça-da giňden ýaýrapdyr. Ol beýleki türkmen dessanlarynyň köpüsinden many-mazmunynyň, keşpleriniň özboluşlylygy, döreýiş taryhynyň gadymylygy, ýaýraýyş geriminiň giňligi bilen tapawutlanýar. Bu dessan häzirki nusgawy edebiýatda işlenen hekaýatlaryň iň gadymysy hasaplanýar. Onuň döreýiş, ösüş taryhy gaty irki döwürlerden başlanýar. Alymlaryň tassyklamalaryna göre, “Ýusup-Züleýha” rowaýaty üç müň ýyldan gowrak mun-

dan öň, takmynan, biziň eramyzdan öňki XII asyrlarda araplarda ýüze çykyp, ilki başda erteki-rowaýat görnüşinde halk arasynda ýaýrapdyr. Ol biziň eramyzdan öňki IX asyrdan “Bibliýa” girýär. Şonuň üçin kähalatlarda oňa Injiliň rowaýaty diýýänler hem bar. Aslynda bolsa, ol düýpgöter başgaçadyr. Zenon Kosidowskiý Ýusup hakyndaky rowaýatyň baryp biziň eramyzdan öňki XII asyrdan gözbaş alyp gaýdýandygyny aýdýar we aslynda onuň arassa halk döredijiligi eseri bolandygyny ygtybarly ylmy maglumatlar bilen delillendirýär.

“Ýusup-Züleyha” hekaýatynyň ösüşiniň uzak taryhy bar. Ol ençeme asyrlaryň dowamynda halk döredijiligi eseri we dini kitaplaryň öwüt-ündewlerini tekrarlaýan eser görnüşinde dünýä halklarynyň köpüsiniň durmuşyna aralaşypdyr. Ol biziň eramyzyň IV asyrynda halk döredijiliginden ýazuwly edebiýata geçýär. Şondan soňra, uzak asyrlaryň dowamynda bu hekaýat ýüzlerçe şahyrlaryň ünsüni özüne çekýär. Häzirki elýeterde bar bolan çeşmeler, edebiýatlar arap, pars, türk, azerbaýjan, özbek, türkmen, hindi, gürji, owgan we beýleki dillerde, ýagny Gündogarda 120 töweregi şahyryň “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny işlendigini habar berýär. Elbetde, bularyň şu rowaýat esasynda işlenen eserleriň hemmesi dældigi belli zat. Eger, düýpli ylmyderňew işleri geçirilse, şol şahyrlaryň sanynyň artjakdygy bellidir. Galyberse-de, dünýäniň beýleki ýurtlarynda-da “Ýusup-Züleyha” baradaky rowaýatyň Gündogarda işlenilişinden köp bolmasa, az däl. Onuň nemes ýazyjysy Tomas Mann, latyş ýazyjysy Ýan Raýnis ýaly görnükli söz ussatlarynyň ünsüni özüne çekendigini biz bilýäris. Eger şeýle bolsa, onda başga-da ýüzlerçe şahyrlar, ýazyjylar, dramaturglar ol esasyda eser döredendir diýip çak etmek mümkin. Şu aýdylanlar “Ýusup-Züleyha” hekaýatynyň umumy adamzada degişli bolup durýandygyny, onuň edebi gatnaşyklaryň ösmeginde uly ähmiýete eýe bolandygyny görkezýär.

“Ýusup-Züleyha” hakyndaky rowaýat esasynda arap dilinde ilkinjileriň biri bolup, siriýaly Afrema (IV asyr), Narsan (V asyr) atly şahyrlar çeper eser döredýärler. Ony pars dilinde ilki işläň şahyr Abu-Maýýat Balhydyr (X asyr). Aly şahyryň hem-de Şaýýat Hemzäniň tagallalary bilen bolsa, ol XIII asyrlarda türki edebiýata aralaşýar.

Öz döwrüniň möhüm meselelerinden we ýaşan zamanynyň ýagdaýlaryndan ugur alyp, “Ýusup-Züleýha” hekaýatyna her şahyr özüçe çemeleşipdir. Şonuň üçin olaryň döreden eserleri diňe bir haçan we haýsy dilde beýan edilendigi bilen däl-de, many-mazmuny, çeperçiligi, beýan ediliş usuly, milliligi babatdan-da biri-birinden tapawutlanýar.

Birnäçe alymlar Abulkasym Firdöwsî (940-1020) “Ýusup-Züleýha” eserini ýazypdyr diýip habar berse, birnäçeler ony ret edýär. Şahyryň bu eseriniň asyl nusgasy bolsa, saklanyp galmandyr. Şonuň üçin bu mesele häzir gutarnykly çözülmän gelyär.

“Ýusup- Züleýha” hekaýatyny Burhaneddin Rabguzy (XIII- XIV asyr), Durbek (XIV-XV asyr), Abdyrahman Jamy (1414-1492) ýaly görnükli söz ussatlary täzeden işläpdirlir we özboluşly täze eserleri döredipdirler.

Bu rowaýatyň işlenilişiniň hersiniň özboluşly taryhy bar. Olar “Ýusup-Züleýha” eserlerini haýsydyr bir taryhy waka ýa-da başga bir ýüze çykan möhüm mesele bilen baglaşdyrypdyrlar. Şu babatdan Durbegin bu temany işleýşi döwrüň pajygaly wakalary bilen utgaşýar. Şahyr bu eserini 1409-njy ýylda ýazýar. Teýmir aradan çykandan soň, onuň zorluk bilen guran döwleti dargap başlaýar. Onuň mirasdarlary häkimlik, mal-mülk üstünde özara göreşlere başlaýarlarsa. Ol göreşler Horasanda-da, Mawerannahrda-da dowam edýär. Teýmir ogy Miranşany Horasana häkim edip belleýär. Teýmiriler nebereleriniň zulum-sütemine çydamadyk halk yzly-yzyna gozgalaňlar turuzýar. Şeýle gozgalaňlaryň biri 1409-njy ýylyň ýaz aýynda Balh şäherinde bolup geçýär. Gozgalaňy ýatyrmak üçin şäher üç aýlap feodal hökümdarlar tarapyndan gabalyp saklanýar. Galada açlyk, keselçilik, ölüm-ýitim köpeliýär. Şeýle agyr şertlerde Durbek beýleki halk köpçüligi bilen ýokary gatlak wekillerine garşy göreş alyp barýar. Şol agyr günlerde ol “Ýusup-Züleýha” eserini ýazyp gutarýar. Halkyň başyna düşen agyr günleri, çekilen agyr pidalary ol “Ýusup-Züleýhanyň” girişinde giňden beýan edipdir. Durbek bu eseri ýazmak bilen, häkim toparlaryň özara göreşlerini paş etmek, şol göreşleriň ýurdy, halky tozdurýandygyny anyk maglumatlar bilen açyp görkezmek isläpdir.

Magtymguly hem bu hekaýat bilen ýakyndan gyzyklanypdyr. Onda öňe sürülýän pikirler arkaly döwrüň möhüm meselelerini goz-

gap boljakdygyna şahyr göz ýetiripdir. Şonuň üçin hem Magtymguly bu rowaýaty özbaşdak iri eser görnüşinde işlemedik hem bolsa, ol esasda özüniň “Ýusup diýe-diýe”, “Arap tilli, söwdügi”, “Atly, ýaranlar” ýaly eserlerini döredipdir. Şahyryň “Atly, ýaranlar” atly eserini poema atlandyrmak boljak. Sebäbi onda “Ýusup-Züleýhanyň” mazmuny ýygjam görnüşde doly beýan edilýär. Magtymguly başga goşgularynda-da ýygy-ýygdydan Ýusupdyr Züleýhanyň keşplerini ýa-da rowaýatyň haýsydyr bir wakasyny ýatlap geçýär. Şeýle ýagdaýy beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde-de görmek bolýar.

Dessanyň ideýasy. Nurmuhamet Andalybyň “Ýusup-Züleýha” dessanyny şu hekaýat boýunça döredilen eserleriň iň gowy nusgalarynyň biri hasaplamak bolar. Şahyr bu rowaýaty işlemekde diňe bir dessan görnüşinde ýazanlygy bilen däl, eýsem, onuň many-mazmuny, keşpleriň görnüşleri babatdan-da özünden öňkülerden tapawutlanýar. Eseri türkmen durmuşyna uýgunlaşdyrmak bilen, Andalyp oňa uly özgerişler girizipdir, gerek ýerinde gysgaldypdyr, täze goşundylar goşupdyr. Mahlasy, oňa erkin çemeleşipdir.

Şahyr “Ýusup-Züleýhanyň” girişinde dessany ýazmakda nähili ýagdaýdan ugur alandygyny, haýsy çeşmeden peýdalanandygyny aýdyp geçýär. Çeper sözüň gadyr-gymmatyny bilýän, şahyr bilen öňden gowy görüşip ýören birnäçe adamlar oňa “Ýusup-Züleýha” eserini ýazyp beräýseň diýip ýüz tutýarlar. Andalyp olaryň pikirini makullaýar we ony ýazmak üçin “Kysasyl-enbiýadan” peýdalanandygyny habar berýär:

Geldi ýene bir niçe hemdertler.
Gurb-u şeýagatda şiri mertler.

Geldi meniň gaşyma bir şasuwar.
Nutky-nezih, ýagşy söze intizar.

Barçalary erdi maňa hemneşin.
Ýüzleri gül, sözleridir engebin.

Diýdi alar: – Andalyby-binowa.
Könlümüzge düşdi ajap majera.

Bar “Kysas” içre ajap destan,
Ne boladyr kylsaň any bostan!?

Arap, pars, türki dillerde birnäçe “Kysasyl-enbiýalar” ýazylypdyr. Andalybyň şolaryň haýsyny göz önünde tutýandygy takyk däl. Her halda, oňa iň ýakyny Rabguzynyň eseri bolmaly. Ýöne, şahyr diňe şu çeşmeden peýdalanmak bilen çäklenipdir diýen netije çykarmak bolmaz. Şahyr şu hekaýat esasynda ýazylan “Ýusup-Züleýhalaryň” hemmesi bilen, şonuň ýaly-da, halk döredijiligi eserleri bilen-de ýakyndan tanşyp, olardan geregiçe peýdalanyndyr diýmäge doly esas bar. Sebäbi Andalyp Gündogaryň köp taryhy, edebi çeşmelerini gowy öwrenipdir.

Geçmişde häkim toparlar tagt, baýlyk ugrunda özara uly darkaşlar gurupdyrlar. Ata oğla, ogul ata, dogan dogana garşy barlyşyksyz, birehim göreş alyp barypdyrlar. Goňşy döwletleriň çaknyşyklary bolsa has-da uly betbagtçylyklara getiripdir. Andalybyň ýaşan jemgyýetinde-de ýagdaý şeýle bolupdyr. Şol döwürde Hywa hanlygy birnäçe gezek elden-ele geçýär. Köp obalar ýakylyp-ýandyrylýar, ekin meýdanlary tozdurylýar, ýurt diýseň agyr pidalar çekýär. Bularyň bary zähmetkeş halk köpçüliginiň gerdenine düşýär. Ähli ýitgileriň öwezini şolar dolmaly bolýar. Beýleki garamaýaklar bilen birlikde bularyň baryny şahyr gözi bilen görüp, egni bilen çekýär. Ine, şonuň üçin ol “Ýusup-Züleýha” hakyndaky rowaýaty saýlap alyp, şonuň üsti bilen-de talaňçylykly uruşlary ýazgaryp, onuň getirýän zyýany, ýagny adamlary il-ýurdundan jyda salýandygyny, gulçulyga, gedaýçylyga sezewar edýändigini, ähli baýlyklaryň tozup gidýändigini çeper suratlandyrmalar, keşpler arkaly okyjylara ýetirmegi göz önünde tutupdyr.

Ýusup bilen Züleýha ýedi aşygyň biri diýilýän bolsa-da, dessanda söýgi baş tema edilip alynmadyr. Eserdäki wakalar haýyr bilen şer işiň arasyndaky göreş esasynda ýaýbaňlanýar. “Ýusup-Züleýhada”, ilkinji nobatda, agzalalyk, birek-birege duşmançylyk, talaňçylykly uruşlar, şolar esasynda ýüze çykýan gulçulyk ýazgarylýar. Şahyr bu dessanynda ynsanperwerlik, watansöýüjilik, azatlyk, parahatçylyk, erkin söýgi ýaly asylly pikirleri öňe sürmegi maksat edinipdir. Halk arasynda bolsa ol watansöýüjilige ýugrulan kämil eser görnüşinde

adygypdyr. Şonuň üçinem, halk onuň bütin mazmunyny “Müsürde şa bolandan, öz ýurduňda geda bol” diýip, bir nakylda jemläpdir.

“Ýusup-Züleýhanyň” many-mazmun ýordumy beýleki türkmen dessanlarynyňkydan üýtgeşiğrāk. Garşylyk iki häkimiň ýa-da ýokary gatlak bilen zähmetkeş halk köpçüliginiň arasynda däl-de, bir maşgalanyň öz içinde ýüze çykýar. Ýakubyň bir aýalyndan on ogly, beýleki aýalyndan iki ogly, bir gyzy bolýar. Ýusup üç doganyň biri. Körpe ogly bolany üçin, Ýusuby kakasy beýleki ogullaryndan gowy görýär. Ýusubyň enebaşga doganlary ony ýigrenip, görübilmezlik edip başlaýarlar. Iň körpe doganlarynyň ýoguna çykmagyň ýollaryny agtaryp ugraýarlar. Ýakubyň öýüne şeýle agzalalygyň aralaşmagyna onuň öz ýaşajyk guly Beşeri satmagy sebäp bolýar. Beşeriň ejesi eneke hökmünde Ýusuby ese-boýa galdyrýar. Haçanda, ol ogly Beşerden aýra düşende, “Meniň başyma düşen agyr gün seniň başyňa-da düşsün” diýip, Ýakuba gargyş edýär. Ýakup şol gargyşyň jezasyny çekmeli bolýar. Beşer öz enesine gowuşýança, Ýusup hem atasyna gowuşmaýar.

Doganlary gezelenje gitjek bahanasy bilen, kakalaryndan Ýusuby diläp alýarlar we meýdana çykça, onuň göwni açylar diýip, ony öz ýanlary bilen alyp gidýärler. Ýusuby dagda, düzde öldürip bilmänlerinden soň, bir gurrak guýa taşlap, doganlary onuň köýnegini gana boýap, muny kakamyza görkezers diýip alyp gaýdýarlar we ogluňy böri (möjek) iýdi diýip aýdarys diýip ýolda dilleşýärler. Olar şeýle hem edýärler. Şonda Ýakup ogluňyň köýneginiň hiç bir ýeriniň ýyrtylanyny görüp: “Meniň Ýusubymy iýen möjek, gör, nähili akyllý eken?! Ol ilki ogluňyň köýnegini çykaryp, soň ony iýipdir” diýip, ogullarynyň üstünden ajy gülýär. Ol ogullaryna başga hiç hili çäre görüp bilmeýär. Sebäbi, birinjiden-ä, ogullary bu gabahat işi oňa görkezmän edýärler. Ikinjiden, Ýusubyň başyna düşen bela-beter onuň öz başyna-da düşäýmegi mümkin. Ýakup şondan hem çekinmän duranok.

Ýusuby üç günden soň Musüre barýan söwdagär Mälik Zagyr guýudan çykarýar. Şonda doganlary muny bilip, ýene baryp, “Biziň gulumyz gaçdy, bu şol bolmaly” diýip onuň elinden alýarlar. Söwdagär ony özüne satmaklaryny sorayär. Şonda doganlary Ýusuby örän ujypsyz pula satyp goýberýärler.

Söwdagär Ýusuby Müsüre alyp gidýär. Şol ýerde-de ony gul hökmünde satmak üçin bazara salýar. Şeýlelikde, Ýusup azatlykdan mahrum bolýar – gula öwrülýär.

Ýusubyň Müsüre düşjegini, soňra onuň şa boljagyny Züleýha öňünden bilýär we Ýusuba aşyk bolýar. Emma wakalaryň ösüşinde howlukmaçlyk edip, heniz Ýusup Müsüre gul hökmünde satylmazyndan has öň, Ýusupdyr öýdüp, Müsür şasy Mälik Riýana durmuşa çykýar. Haçanda gul bazarynda Ýusuby görende özüniň ýalňyşandygyny duýup galýar. Şonda-da ol syr bildirmän, ony agramyna-agram gyzylypula satyn alýar we öz maksadyna ýetmek – Ýusuba durmuşa çyk-mak ugrunda göreşip başlaýar. Emma onuň bu niýeti birbada başa bar-ýanok. Sebäbi ol Ýusuby näçe jandan söýýändigini duýdursa-da, ol oňarazylyk bermeyär. Has takygy, Ýusup Züleýhany söýüp bilmeýär. Sebäbi ol gul. Guluň bolsa söýmäge-de, söýülmäge-de, hakyky adamlar ýaly, diýen ýerine arkaýyn gitmäge-de haky ýok. Ol Züleýhany söýmek üçin ilki gulçulykdan boşamaly. Şu ýerden dessandaky ikinji bir şaha – söýgi temasy ýaýbaňlanyp ugraýar.

Züleýha Ýusuba gowuşmak üçin köp kynçylyklary ýeňip geçmeli bolýar. Şu ýerde ýene bir zady belläp geçmek gerek. Beýleki türkmen dessanlaryndan üýtgeşiklikde, “Ýusup-Züleýhada” ýigit gyza ýet-mek ugrunda däl-de, gyz ýigide ýetmek ugrunda göreş alyp barýar. Züleýha ýalbar-ýakar bilenem, abaý-syýasat bilenem, gorkuzmak ýoly bilenem, baýlygyň güýji bilenem Ýusuby özüne boýun egdirip bilmeýär.

Günleriň birinde Müsür şasy düýş görýär: ýedi sany semiz öküz deňizden çykyp otlap başlaýar. Soňra ýene ýedi sany arryk, süňkleri çykyşyp duran öküz deňizden çykyp, öňki öküzleri ýuwudýar. Bu düýşi hiç kim ýorup bilmeýär. Ahyrda Ýusup ony ýorup biljekdigni aýdýar. Ol Müsürde ilki ýedi ýyl dokçulygyň, soňra ýedi ýyl açlygyň boljakdygyny, deňizden çykan öküzleriň hem şony aňladýandygyny aýdýar. Şonda Müsür şasy bu heläkçilikden nähili gutulyp boljakdygyny sor-aýar. Ýusup onuň ýoluny salgy berýär. Şa ony başaryp bilme-jekdigini, bu işi Ýusubyň boýun almagyny sor-aýar.

Ýusup ýedi ýyl dokçulyk bolanda, bir daban ýer goýman ekdirýär. Ähli artykmaç iýer-içer, geýer ýaly zatlary soňky ýedi ýyllap boljak

gurakçylyga ätiýaçlyk üçin ýygnaýarlar. Şeýdibem, Müsür halkyny uly açlykdan sag-aman alyp çykýar we uly ilniň alkyşyny alýar. Halk ony hakyky hökümdar hökmünde kabul edýär. Öňki Müsür şasy hem oňa razylyk berýär. Şondan soň öňki gul şa derejesine göterilýär.

Ýusubyň gulçulykdan halas bolup, şa derejesine göterilmegi bilen, söýgi meselesi-de çözülýär.

Ýusup hakdaky hekaýa “Bibliýa”, “Kurana” aýratyn bölüm görnüşinde girizilen bolsa, ony ruhanylar öz wagyz-nesihatlary üçin yzygiderli goldanyp gelen bolsalar, uzak asyrlaryň dowamynda birgiden görnükli söz ussatlary tarapyndan işlenmegi netijesinde, bu hekaýat dünýewi mazmun bilen baýlaşypdyr, onuň üsti bilen durmuşyň derwaýys meseleleri gozgalypdyr. Andalybyň dessany barada-da şeýle pikiri ýöretmek bolar. Doganlarynyň Ýusuba bolan duşmançylykly garaýyşlary, olaryň Ýusuby gul hökmünde satyp goýbermekleri, Müsürde onuň ikinji gezek gul bazaryna salynmagy, Züleýhanyň oňa berýän azap-güzaplary, Ýusubyň Müsür halkyny açlykdan halas edişi, onuň doganlaryna eden kömekleri – bularyň hemmesi adaty durmuş hakykatlarydyr. Dessanda Ýusubyň guýa taşlananda Jebraýylyň kömegi bilen ol ýeriň gülzarlyga öwürilmegi, Ýusubyň her hili agyr ýagdaýlar başyna düşende-de özüni sabyr-takatly alyp barmagy, oňa adatdan daşary gözelligiň berilmegi, Züleýhanyň garrap, diş-dyrnagy, saçy dökülenden soň, ýene on sekiz ýaşa gaýdyp gelmegi, Ýakubyň kör gözünüň açylmagy bolsa dini taglymat esasynda delillendirilýär. Ýöne olaryň birnäçesine jadyly ertekilerdäki hyýaly güýçler hökmünde garamak mümkin. Adaty durmuş hem dini-sopuçylyk äheňdäki mazmunyň gatyşyk görnüşde gelmegi öňki döwürde döredilen eserleriň köpüsine mahsus ýagdaýdyr.

Dessanyň keşpleri. “Ýusup-Züleýha” dessanynyň many-mazmunynda bolşy ýaly, keşpleri-de beýleki türkmen dessanlarynyňkydan epesli tapawutlanýar. Ýusubyň, Züleýhanyň, Ýakubyň we beýlekileriň keşbini Andalypdan öň hem soň döredilen şolara kybapdaşyrak keşpler bilen deneşdirip göreninde, olaryň tapawudy örän çalt aýyl-saýyl bolýar. Ýusubyň tutýan maksady, alyp barýan göreşi Mejnunyňkydan, Bilbiliňkiden, Garybyňkydan, Tahyryňkydan üýtgeşik. Züleýhada Leyli, Gül, Şasenem, Zöhre däl. Ýakup Mejnunyň kakasynyň, Asym şanyn, Hasan, Bahar weziriniň keşplerinden düýpgöter başgaça

häsiýetde berilýär. Bu bolsa, Nurmuhammet Andalybyň türkmen nusgawy edebiýatyny täze keşpler bilen baýlaşdyrandygyny aňladýar.

Ýusubyň keşbi. “Ýusup-Züleyha” dessanynda öňe sürülýän pikirler Ýusubyň keşbinde jemlenýär. Ol beýleki dessanlardaky ýaly öňden aşyk-magşuk görnüşinde dünýä inmeýär. Ol adaty adamlar ýaly ulalýar, kemala gelýär. Ýöne ol ýaňy kämillik ýaşyna aýak basanda, mal-mülk, häkimlik ugrunda alnyp barlan göreşleriň heläkçiligine sezewar bolýar. Dogry, Ýusup mal-mülke, häkimlige kowalaşmaýar. Ýöne doganlary öňden dowam edip gelýän döp-dessurdan we orta asyr jemgyýetiniň kada-kanunlaryndan ugur alyp, kakamyz öläýse, mal-mülk Ýusuba galar diýen gorky bilen, ony aradan aýyrmagyň ugruna çykýarlar. Ýusubyň bolsa, bu zatlar şol wagt ýadyna-oýuna-da düşenok. Ýusup doganlary şeýle wagşyçylykly iş eder diýip asla pikir hem etmeýär. Hatda özüni öldürjek bolup, ençeme synanyşyk eden wagtlyry-da Ýusup oňa birbada ynanmaýar. Bir gezek Ýusup kah-kah urup gülýär. Agalary “Eý, biakyl, bu ölüm jaýydyr. Sen ne üçin güler sen?” diýip sorayarlar. Şonda Ýusup özüniň asla güman etmeýän zadynyň ýüze çykandygyny, her hili duşman üstüne dökülende-de, olardan üstün çykyp biljek pälwan sypat agalaryna biderek guwanyp ýörendigini, olaryň özi üçin iň ganym duşmana öwrülendigini kinaýa bilen aýdýar. Ýusubyň bu sözleri diňe Ýehuda biraz täsir edýär. Ol Ýusuby ölümünden alyp galýar.

Ýöne onuň guýa taşlanmagy-da ölüm jezasyndan ýenil düşmeýär. Ýusup gulçulykda agyr we muşakgatly günleri başdan geçirýär. Onuň adamkärçilik mertebesi depelenýär. Ençeme gezek urlup-sögmülmelere, ten jezasynyň awusyna döz gelmeli bolýar. Ol özüniň pähim-paýhasy, sabyrlylygy, durnuklylygy bilen gulçulykdan boşayar. Müsür halkyny gurakçylyk belasyndan, uly gyrgynçylykdan halas etmek bilen, asylly işi ýerine ýetirýär, il-halka bahasyna ýetip bolmajak peýda getirýär. Halk ony adyl häkim hökmünde tagta çykarýar. Şeýdibem, Ýusup öz tanamaýan-bilmeýän adamlaryny bagtly edýär. Bu gazanylan ýeňiş ony gulçulykdan halas edýär, ýöne özgelere bagtly edip, özi ýene bagtsyz galýar – il-halkyň bähbidi üçin Müsur şalygyny taşlap, öz dogduk mekany Kengana (Palestina) gaýdyp bilmeýär. Ýusup ömürboýy aýrallyk dagyny çekip gezmeli bolýar. Ine, şonuň üçinem ol

öz ilinde gedaý halyna gezmegi Müsürdäki şa tagtynda oturandan gowy görýär. Bu pikiri Zelili “Watanym seni” diýen goşgusynda şeýle beýan edýär:

Etdiler Ýusupny Müsürge soltan,
Diýdi: “Bolsam ýegdir bir guly-Kengan”.

Bu ýerde Ýusubyň Watanyna bolan belent söýgüsi görkezilýär. Dessanda watansöýüjilik, ynsanperwerlik pikirleri utgaşyp, baş gahrymanyň şondan soňky durmuş ýoluny çylşyrymlaşdyrýar.

Ýusup köp kynçylyklary başdan geçirýär. Ýöne ol ruhdan düşmeýär, gelejege umytly garaýar, haýyr işiň ýol aljakdygyna, adalatyň dabaralanjakdygyna ynanýar. Ýusup hemişe ynsanlara ýagşylyk etmeli diýen pikir bilen ýaşaýar. Ol hiç wagt, hatda şa bolandan soňam hiç kimi agyrtmaýar ýa-da göwnüne degmeýär. Ol doganlaryndanam ar aljak bolup durmaýar. Tersine, halkyň “Daş bilen urany aş bilen ur” diýen dana sözlerinden ugur alýar. Açlyk wagtynda doganlary kömek sorap gelende, olary azyk bilen üpjün edip, hiç zat almazdan ýola salýar. Ýusup ilki gelenlerinde, doganlaryna özüni tanatmaýar. Ikinji sapar gelenlerinde, olar Ýusubyň dogany Ibni Ýemini özlari bilen alyp gelyärler. Argyşa gelen agalarynyň yüklerini mazaly tutup, yzlaryna ugradýar. Bu gezek Ýusup süýtdeş dogany Ibni Ýeminiň çuwalyna ölçeň gabyny salyp goýberýär hem-de yzyndan ýetip, ony ogry hökmünde alyp galýar. Agalary ötünç sorap, oňa ýalbarýarlar. Şonda Ýusup özüni tanadýar. Doganlary begenip, bu habary kakalaryna buşlaýarlar.

Görşümüz ýaly, Ýusup geçirimlilik etmegi, doganlarynyň etmişini bagyşlamagy özüne kiçilik bilmeýär. Ol bu ýerde adamkärçilik babatdan örän belentde durýandygyny iş ýüzünde subut edýär.

Ýusup söýgä howaýy bir zat hökmünde garamaýar. Ol gul bolup gezip ýörkä, Züleyhany söýmegi, oňa göwün bermegi özüne peslik hasaplaýar. Baş gahryman şeýle etmek bilen, dogry pähim-paýhasdan ugur alýar. Şahyr bu ýerde adamlar azatlykdan mahrum bolsa, azat söýgi hakda hiç hili söz bolup bilmez diýen pikiri öňe sürýär.

Ýusup kakasyna uly hormat goýýar, onuň sarpasyny saklaýar. Ol gulçulygy başdan geçirýän wagtlyry-da, şa tagtyna çykanda-da ony ýatdan çykarmaýar, ondan habar alyp durýar.

Dessandaky wakalaryň ösüşiniň dowamynda Ýusup Beşeriň öz ata-enesine gowuşmagy barada-da aladalanýar. Olar Müsürde duşýarlar. Beşer ejesine gowuşýar, soňra hem Ýakubyň ýanyna barýar. Şu duşuşykdan soň, dessandaky esasy garşylyklar çözülýär.

Oňki döwürde döredilen keşpleriň köpüsinden tapawutlylykda, “Ýusup–Züleyha” dessanynyň gahrymanlarynyň keşpleri bir taraplaýyn, ýagny tutuş oňyn ýa-da tutuş erbet häsiýet bilen berilmän, keşpleriň ýagşy ýaman taraplarynyň ikisi-de ünsden düşürilmeyär. Oňaýly keşbiň kemçilik tarapy, erbet häsiýetli keşbiň gowy tarapy görkezilýän halatlary ençeme ýerde duş gelýär. Şeýle ýagdaýy Ýusubyň keşbinde-de görmek bolýar. Ol ýaşlykda örän lälilik saklanýar, edenine däl diýilmeyär. Ýusup jahyl çykanda-da edensiz, naýynjar, kynçylyklara garşy aýgytly göreş alyp baryp bilmeýän ýaşdanjaň bir kişi sypatynda hereket edýär. Ol agalaryna garşy aýgytly bir zat aýdyp bilmeýär, olaryň bet pyglyndan halas bolmagyň ýollaryny-da agtarmaýar, näme etseler, şoňa kaýyl bolup ýör. Haçanda, gulçulygyň zulm-sütemini gerdeninde çekenden, onuň awusyny dadandan soň, agagara doly düşüniپ başlaýar, zähmet çekmegi öwrenýär, haýyr näme, şer näme, ony seljerip ugraýar. Ol adamlara elden gelen ýagşylygy edip başlaýar. Şeýlelikde, Ýusup durmuşda işjeňleşip, göreşe girişýär. Şol göreş oňa ýeňiş getirýär.

Umumylykda alanyňda, Ýusubyň keşbinde dini-sopuçylyk häsiýetleri bermäge synanyşyklar edilen bolsa-da, onuň durmuşylyk tarapy agdyklyk edýär. Ol agzalalyga, duşmançylyga, gulçulyga, zulm-süteme, adam mertebesiniň her hili kemsidilmelerine garşy göreş alyp barýar. Ýusubyň keşbinde ynsanperwerlik, watansöýüjilik, erkinlige teňnelik, sabyr-takatlylyk, azat söýgä, kadaly maşgala durmuşyna sarpa goýmak ýaly asylly häsiýetler jemlenýär.

Züleyhanyň keşbi. Bu keşp türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda döredilen beýleki gelin-gyzlaryň keşbinden düýpli tapawutlanýar. Züleyhanyň keşbi arkaly Andalyp iki sany möhüm meseläni çözüýär. Birinjiden, azat söýgi esasynda durmuş gurmaly diýen pikiri tkrarlasa, ikinjiden, ýokary gatlak wekilleriniň ahlak durnuksyzlygyny ýazgarýar. Züleyhanyň azat söýgi esasynda durmuş gurmak barada alyp baran göreşlerini hemmeler oňlaýar. Ýöne onuň durmuşa

çykandan soň, Müsür patyşasynyň ar-namysyny depelemegi, adamzat durmuşynda iň mukaddes zat bolan maşgala sarpa goýmazlygy, ony äsgermezligi örän geliksiz. Bu ýerde Züleýha ýokary gatlak wekillerine mahsus häsiýetlerden ugur alýar. Emma durmuş onuň bu pikiriniň ýalňyşdygyny subut edýär. Başda ol mal-mülk, çäklendirilmedik häkimlik bilen Ýusubyň gözünü baglaryn, şeýdibem tutan maksadymy iş ýüzüne geçirerin diýip pikir edýär. Emma ol başa barmaýar. Her näçe kyn işleri ýerine ýetirmegi buýursa-da, urup-sökse-de, dürli hileler gursa-da, näçe ýalbar-ýakar etse-de, Ýusup onuň bu pikiri bilen ylalaşmaýar. Züleýha Ýusuba gowuşmak üçin üç kynçylygy ýeňip geçmeli. Birinjiden, olaryň arasyndan Müsür şasy Mälik Riýan aýrylmaly. Has sadalaşdyryp aýdylanda, Züleýha Mälik Riýan bilen bolan öňki nikasyny bozmaly. Ikinjiden, Ýusup gulçulykdan halas bolmaly. Üçünjiden, Züleýha Ýusubyň dinini kabul etmeli. Bu çäreleriň amala aşmagy üçin ol köp göreşmeli bolýar.

Züleýha öz ygtyýaryny ata-enesiniň eline berip, kysmata kaýyl bolup oturybermeýär. Ol Müsür şasynyň baýlygyna-da guwanmaýar. Bu meselede ol Ýusubyň doganlarynyň garşysyna goýulýar. Ýehuda, Şemgun, Rawyl dagy mal-mülk ugrunda her hili aýylganç işlere baş ursalar, baýlyk diýlen zat Züleýhanyň gözüne-de ilenok. Ol täleýe, kysmata-da gaty bir ynanyp baranok. Züleýha maksada ýetmegiň dogry ýollaryny agtarýar. Ýusubyň gulçulykdan halas bolup, tagta çykmagy bilen, ähli garşylyklary ýeňip geçmäge amatly şertler peýda bolýar. Ýusup zyndandan çykmaly bolanda, Müsür şasyna Züleýhanyň özüni söýendigini, şonuň üçinem özüni köp ýyllap bendilikde saklandygyny, bu zatlardan onuň habarynyň ýokdugyny aýdýar. Şonda Mälik Riýan aşyk-magşuklaryň arasyndan özüniň aýrylýandygyny aýdýar.

Züleýha ylymly-bilimli gyz. Ol hemişe batyrgaý hereket edýär. Hiç ýerde ýaýdanyp ýa-da çekinip durmaýar. Bu keşp gadymy bolandan soň, onda matriarhat döwrüniň käbir alamatlary-da duýulýar. Ol köp kynçylyklary başdan geçirenden soň, baýlyk bilen, zorluk bilen azat söýgünü gazanyp bolmajakdygyna göz ýetirýär.

Bu keşbiň hyýaly, romantik taraplarynyň bardygyny-da ýatdan çykarmak bolmaz. Şahyr gadymy miflerden, halk döredijilgi eserlerinden ugur alyp, aşyk-magşuklary biri-birine gowşurmak üçin, hyýaly

güýçlere, romantika ýüzlenmäge mejbur bolupdyr. Ine, şonuň üçinem aşyk-magşuklar kyrk ýyllap azap-güzaplary başdan geçirenlerinden, garrap, görk-görmekden, diş-dyrnakdan, saçdan, göreçden mahrum bolanlaryndan soň, ýene on sekiz ýaşa gaýdyp gelýärler. Olar öňküsi ýaly gözəl görke gelýärler, maksatlaryna ýetýärler.

Görşümüz ýaly, Züleyha sözüň doly manysynda oňyn keşp däl. Şahyr onuň häsiýetlerindäki ýetmez taraplaryny bassyr-ýussur etjek bolmaýar. Ony durmuşda bolşy ýaly suratlandyrmak bilen, ol uly utuş gazanypdyr.

Züleyhanyň keşbinde geljege umytly garaýyşyň bardygyny bel-läp geçmek gerek. Ol köp azap-güzaplary başdan geçirse-de, öz ar-zuw-umytlaryndan el çekmeýär, geljege ynamly garaýar.

Ýakubyň keşbi. Asly gelip çykyşy boýunça Ýakup şa, pygam-ber hasaplansa-da, Andalybyň dessanynda adaty ata hökmünde çykyş edýär. Ol öz perzentlerini gowý görýär. Olaryň agzybir ýaşamaklaryny isleýär. Emma onuň durmuşy muňa doly mümkinçilik bermeýär. Onuň maşgalasynda agzalalygyň ýüze çykmagyna özi günäkär. Sebä-bi, birinjiden, Ýakup şol döwrüň beýleki häkimleri ýaly köp aýally. Andalybyň dessanynda Ýakubyň iki aýaly bardy, olaryň biri, ýagny Ýusubyň ejesi, aradan çykypdy diýilýär. Emma bu hekaýaty işlän beýleki şahyrlaryň käbirinde onuň alty aýalynyň bolandygy aýdylýar. Şu ýagdaý maşgalada agzybirligi bozýar, Ýakubyň başyna köp kül-petleri getirýär. Ikinjiden, Ýakup öz öýünde hyzmatkär bolup ýören (has takygy gyrnak bolup ýören) aýalyň Beşer atly ogluny gul edip satýar. Bu etmişi oňa uly betbagtçylyk getirýär. Ýakup körpe ogly Ýusupdan aýra duşýär. Beýleki ogullary bolsa, onuň özüne-de, ogly Ýusuba-da duşmançylykly garaýyşda bolýarlar. Şeýle agzalalyklar netijesinde, Ýakup ömür boýy aglap-eñröp geçmeli bolýar. Onuň бү-tin ömri ahy-zar bilen geçýär, hiç wagt dişi ýylgyрмаýar. Onuň şeýle agyr halyna okyjy, bir tarapdan, duýgudaşlyk bildirse, ikinji tarapdan, munuň üçin özüň günäkär, “Eli bilen eden egni bilen çeker”, kör bol diýýär.

Ýakup dessanda beýan edilýän wakalaryň içinde köp hereket et-meýär. Onuň elinden gelýän zat ýok. Onuň gam-gussa çekmekden, gözyaş dökmekden başga oňarýan zady ýok. Her halda, ol ata hök-

münde ogullaryna diňlese-diňlemeseler öwüt-ündew edýär. Ýokary gatlak wekilleri ýaly, olaryň arasynda duşmançylygy öjükdirmeýär ýa-da olary gyrlyşdyрмаýar, ogullaryny gowy bolmaga çagyýar. Şeýlelikde, ol Leýliniň kakasy ýaly doňýürek hökümdarlara garşy goýulýar.

Edil Ýusupdyr Züleýhanyň keşbinde bolşy ýaly, Ýakubyň keşbiniň hem asgyn we üstünlik taraplary görkezilýär. Bu bolsa onuň durmuşylygyny güýçlendirýär, ynandyryjylygyny artdyrýar. Keşbiň şeýle häsiýetde berilmegi ony türkmen nusgawy edebiýatynda dördilen beýleki atalaryň keşbinden tapawutlandyrmaga uly ýardam edýär.

Doganlaryň keşbi. Ýusubyň doganlarynyň Ibn Ýeminden beýlekileri pes häsiýetli keşplerdir. Olar atasynyň mülküne eýe bolmak maksady bilen örän gabahat işe baş goşýarlar, Ýusuby öldürmegiň, ondan dynmagyň ýollaryny agtaryp başlaýarlar.

Dessanyň ilkinji sahypalaryndan doganlar arasyndaky garşylyk güýçlenip başlaýar. Andalyp Ýusubyň doganlaryny güýçli, batyr ýigitler görnüşinde olary şeýle häsiýetlendirýär:

“Emma her oglunyň bir häsiýeti bar erdi. Bir oglunyň ady Ýehuda erdi. Dergazap bolup, nagra kylsa, eşitgenleriň zähresi ýarylyp, öler erdi we biriniň ady Şemgun erdi. Anyň häsiýeti bu erdi, kim gylyç ursa daş-demirni suw dek keser erdi. Ýene biriniň ady Rawyl erdi. Häsiýeti bu erdi, kim her nije leşger aldyga duçar gelse, şir dek kükräp, çaş-paş kylar erdi”.

Beden taýdan şeýle güýçli doganlar gahrymançylyk görkezmegiň deregine, öz in kiçi inileriniň kastyna çykýarlar. Şahyr olary örän güýçlüdi diýip häsiýetlendirip, soňra bolsa, olaryň Ýusubyň daşyna geçýändiklerini aýtmak bilen, Ýehuda, Şemgun, Rawyl dagynyň üstünden gülýär.

Her näçe synanyşyklar etseler-de, Ýusubyň doganlarynyň bet niýetleri başa barmaýar. Olar doganlarynyň başyna çykgynsyz gara günler salýarlar. Emma ahyrda adalat üstün çykyp, haýyr iş dabaralanýar. Ýusup Müsürde tagta çykanda, açlyk höküm sürende, doganlary utanman onuň ýanyna barýarlar. Ýusup olar bilen deň bolmaýar.

Ýusubyň doganlary ähli zady baýlyk bilen amala aşyryp bolar diýen çüýrük pikire gulluk edýärler. Durmuş olaryň bu pikiriniň nä-

dogrudygyny iş ýüzünde görkezýär. Şahyr bu keşpleriň üsti bilen häkim toparlary, baýlyk, häkimlik ugrunda olaryň alyp baran göreşlerini, tozgunçylykly uruşlaryny ýazgarýar, olaryň soňunyň nähili betbagtçylyklar bilen gutarýandygyny görkezýär.

“Ýusup-Züleyha” dessanyndaky Ýusubyň doganlarynyň keşbi “Hüýrlukga-Hemra” dessanyndaky Hemranyň doganlarynyň keşbini biygtyýar ýadyňa salýar. Olar atalary Hysrow şanyň mal-mülküniň üstünde gyrlyşýarlar.

Umumylykda alanyňda, Andalýbyň “Ýusup-Züleyha” dessany şu hekaýat esasynda döredilen eserleriň arasynda özüniň beýan edilişi, many-mazmuny, keşpleri, çeperçiligi babatdan iň kämil nusgalaryň biri hasaplamak bolar.

Nurmuhammet Andalyp XVIII asyr türkmen edebiýatyna dürli görnüşdäki eserleri bilen uly goşant goşdy. Ol şygryrlarynda tahmys düzmek arkaly nezireçiligi – edebi gatnaşyklary ösdürdi. Poemalary arkaly bolsa, taryhy wakalara ýüzlenip, bu temalary işlemegiň derwaýsdygyny subut etdi.

Andalyp ussat dessançydyr. Ol dessanlarynyň sany boýunça-da, hili boýunça-da beýleki türkmen nusgawy şahyrlaryň köpüsinden belentde durýar. Ol bu ugurdan tema saýlap almakda-da, ony çeper görnüşe salmakda-da, keşp döretmekde-de, döwrüň möhüm meselelerini gozgamakda-da görelde alarlyk nusga görkezdi.

Şahyr edebi mirasymyzy ynsanperwerlik, watansöýüjilik, parahatçylyk, dost-doganlyk, agzybirlik, erkin söýgi baradaky pikirler bilen baýlaşdyrdy.

Andalyp türkmen dessançylygynyň durmuşylygyny, döwrebaplygyny ösdürdi. Ony halk durmuşyna ýakynlaşdyrdy, onuň syýasy-jemgyýetçilik mazmunyny güýçlendirdi.

Şahyr türkmen nusgawy edebiýatyna täze keşpler getirdi. Nesiminiň, Mejnunyň, Leyliniň, Nowfulyň, Ibni-Salamyň, Ýusubyň, Züleyhanyň, Ýakubyň we beýlekileriň keşpleri tutýan maksatlary, alyp barýan göreşleri, oý-pikirleri, edim-gylymlary, özlerini alyp baryşlary

taýyndan biri-birinden tapawutlanýarlar. Şahyr keşplere bir taraplaýyn çemeleşmeýär. Ol oňyn keşpleriň-de asgyn taraplaryny görkezmegi ýatdan çykarmaýar. Bu bolsa olaryň durmuşylygyny güýçlendirýär. Nusgawy edebiýatda keşp döretmäge şeýle çemeleşmek seýrek duş gelýär.

Andalybyň dessanlarynda kyssanyň kämil nusgalaryny görmek bolýar. Ol belli-belli wakalary, gahrymanlaryň ruhy dünýäsini diýseň dogruçyl, diýseň çeper suratlandyrýar, oňa haýran galýarsyň. Şonda türkmen diliniň baýlygy-da, nepisligi-de, güýji-de görünýär.

Şahyr köp taraply döredijilik işiniň daşyndan terjimeçilik bilen-de meşgullanypdyr. Ol birnäçe eserleri türkmen okyjylaryna ýetirdi.

Andalybyň edebi mirasy biziň günlerimizde has-da uly ähmiýete eýe bolup durýar. Onuň eserleri möhüm terbiýeçilik hem çeperçilik ähmiýete eýedir.

MAGTYMGULY PYRAGY

Magtymguly türkmen halkynyň milli şahyry, milli guwanjy, milli buýsanjy hasaplanýar. XVIII asyrdan bäri Magtymguly her bir türkmeniň öýünde, kalbynda, aňynda ýaşap gelýär. Türkmen diýlende, Magtymguly, Magtymguly diýlende, türkmen diýen söz biygtyýar ýadyňa düşýär.

Şahyr nusgawy edebiýatyň we jemgyýetçilik aňynyň ösüşine örän uly goşant goşdy. Magtymguly sözüň doly manysyndaky nusgawy edebiýaty esaslandyrdy. Bu barada Ý. E. Bertels şeýle ýazýar:

“Eger belli bir halkyň belli bir döwürdäki mahsus sypatlaryny has mahsus suratda görkezýänligi manysynda edebiýata “nusgawy” edebiýat diýlip at berilmegi türkmen edebiýaty barada ulanylmakçy bolsa, onda, elbetde, şol at XVIII–XIX asyrlaryň türkmen edebiýatyna berilmelidir, ol edebiýatyň has aýdyň we mahsus wekili bolsa türkmen halky tarapyndan henize çenli-de örän hormatlanýan şahyr Magtymguly bolupdyr”.

Garaşsyzlyk eýýamynda Magtymgulynyň edebi mirasyna has-da möhüm ähmiýet berildi, oňa uly gadyr-gymmat goýuldy.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow ýaş alymlaryň bäsleşigine gatnaşyjylara iberen hatynda beýleki birnäçe nusgawy edebiýatymyzyň görnükli söz ussatlary bilen birlikde Magtymgulynyň edebi mirasynyň häzirki zaman ähmiýetine ýokary baha berdi hem-de onuň eserleriniň ylmy esasynda düýpli öwrenilip, giň okyjylar köpçüligine ýetirilmelidigini belläp geçdi: “Türkmen halkynyň taryhynda Azady, Magtymguly, Andalyp, Kemine ýaly çuňňur pelsepä, ýiti pähim-paýhasa ýugrulan ajaýyp eserleri peşgeş beren söz ussatlary az däl. Nusgawy şahyrlarymyzyň baý mirasyny öwrenip, ylmy taýdan seljermek we asyl nusgasyny halka ýetirmek,

türkmen halkynyň taryhy, medeni mirasy boýunça ylmy barlaglary alyp barmak öňde duran möhüm meseleleriň biridir”².

Şeýle hem Hormatly Prezidentimiz nusgawy şahyrlarymyzyň baý edebi mirasyna ýokary baha berýär we olaryň halk arasynda mertebesiniň belent tutulmalydygyny şeýle nygtap geçýär:

“Türkmen edebiýatynda çuňňur halk parasatlylygyny beýan edip, ajaýyp eserleri peşgeş beren ussatlar az däl. Men Magtymgulynyň, Andalybyň, Azadynyň, Keminäniň... öňünde baş egýärin”³.

Magtymgulynyň esaslandyran edebi mekdebi öz döwründe-de, ondan soň hem edebiýatyň ösmegine we kämilleşmegine uly ýardam edipdir hem-de Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly görnükli söz ussatlarynyň hem-de beýleki ençeme şahyrlaryň halypasy bolupdyr. Halk rowaýatlarynyň birinde aýdylyşyna görä, geçen asyrdä şahyrlaryň birnäçesi gürrüňçilige ýygnaýarlar. Gürrüňçilik gyzyşyp, edebiýat barada söz açylanda, kimdir biri “Indi näme hakda ýazmaly?” diýen soragy orta atýar. Şonda Kemine “Magtymguly söz meýdanynyň oragyny orup gitdi. Indi bize diňe onuň hoşasyny çöplemek galdy” diýip jogap berýär. Zelili bolsa, “Hoşa bugdaý arassa bolar” diýip, onuň sözünüň üstüni ýetirýär.

Geçmişde Magtymgulynyň edebi mirasy özüne mynasyp orun alyp bilmändir. Synpy jemgyýet şahyryň eserleri bilen ýakyndan tanyşmaga, ondan geregiňçe peýdalanmaga zähmetkeş halk köpçüligine mümkinçilik bermändir. Ýokary gatlak wekilleri, ruhanýar şahyryň erkin pikirleriniň, dana pähim-paýhaslarynyň halk arasynda ýaýramagyndan heder edipdirler. Onuň edebi mirasyny kemsitmäge, edebiýat meýdanyndaky, jemgyýetçilik aňynyň ösüşindäki ornuny peseltmäge dyrjaşypdyrlar. Şonuň üçin hem, olar öňki döwürde Magtymgulynyň eserleriniň mekdep-medreselerde okadylmagyna rugsat bermändirler, hatda şahyryň goşgularynyň aýdyjylar, bagşy-sazandalar, hatdatlar tarapyndan il arasynda ýaýradylmagynyň öňüni almaga-da synanyşypdyrlar.

² *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2009, 307 sah.

³ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007, 126 sah.

Türkmen halky diňe Garaşsyzlyk eýýamynda ata-babalarymyz tarapyndan döredilen medeni mirasyň, şol sanda Magtymgulynyň edebi mirasynyň-da hakyky eýesi boldy. Ondan döredijilikli peýdalanmaga mümkinçilik tapdy. Indi, şahyryň eserleri Abylkasym Firdöwsi, Nyzamy Genjewi, Sagdy Şirazy, Ýunus Emre, Jeleddin Rumi, Hafyz Şirazy, Ymadeddin Nesimi, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly, Baýram han, Garajaoglan, Nurmuhamet Andalyp we beýlekiler bilen bir hatarda okyjylar tarapyndan söýlüp okalýar. Onuň eserleri daşary ýurt dilleriniň hem birnäçesine terjime edildi. Dünýäniň hoşniýetli halklary Magtymgulyny söýýärler, hormatlaýarlar, onuň eserlerinden tälim-terbiýe hem-de lezzet alýarlar.

Şahyryň ömür beýany. Döwürdeşleri hem-de ondan soňkular, alymlardyr şahyrlar tarapyndan Magtymgulynyň ömür beýany barada düýpli bir iş ýazylmadyr.

Ol barada takyk taryhy maglumatlar hem saklanyp galmadyr. Bu mesele bilen şahyryň özi-de, onuň nebereleri-de içgin gyzyklanmandyrlar. Her halda, öz eserleri, ol hakdaky halk arasyndan toplanan maglumatlar, rowaýatlar, gürrüňler esasynda Magtymgulynyň geçen durmuş hem döredijilik ýoly barada birnäçe zatlary anyklamaga esas bar.

Magtymguly, takmynan, 1733-nji ýylda Etrek derýasynyň boýunda, Hajygowşan diýen ýerde, ylymly-bilimli maşgalada eneden bolýar. Ol önüp-ösen ýurdy barada “Äleme belgilidir” atly goşgusynda şeýle maglumat berýär:

Bilmeýen soranlara aýdyň bu garyp adymyz:

Asly – gerkez, ýurdy – Etrek, ady Magtymgulydyr.

Magtymguly Durdy şahyra ýüzlenip ýazan bir şygrynda “Sen gözli ata bolsaň, biz gerkez ili” diýip, özüniň aslynyň kimlerdendigini ýatlap geçýär.

Magtymgulynyň ýaşlyk, ýetginjeklik ýyllary Etrek, Gürgen derýalarynyň boýunda, Soňudag, Gyzyldaýy töwereginde, tebigatyň göz-ýerlerinde geçýär. Şol döwürde Eýran hanlyklarynyň çözüşleriniň häli-şindi gaýtalanyp durandygy sebäpli, şahyryň nebereleri öz ildeşleri bilen birlikde ilki Soňudaga, soňra bolsa Çendir, Garrygala tarapa göçmäge mejbur bolýarlar. Şeýle göçhä-göçlükler soňam ýy-

gy-ýygydan gaýtalanyp durupdyr. Bir gezek Büjnürt, Astrabat hanlary Soňudagynyň üstüne çozanda, gökleňler dagyň ýeňsesindäki Gyzylbayyr diýen ýere göçmeli bolýarlar. Bahar aýlary bolansoň, güýçli ýagş ýagyp, sil gelýär. Şonda Tersakanyň olumyndan (güzerinden) geçjek bolanlarynda, Magtymgulylaryň göçüni sil alýar. Şol siliň alyp giden zatlarynyň arasynda şahyryň birnäçe eserleriniň golýazmasy hem bar ekeni. Olaryň diňe ujypsyzja bölegini alyp galmak başardýar. Golýazmalaryň köpüsini sil alyp gidýär. Bu pajygaly wakany şahyr “Reýgan eýledi” atly goşgusynda ýatlap: “Baş ýylda bir kitap eden işimiz – Gyzylbaşlar alyp, weýran eýledi”, “Golýazma kitabym sile aldyrды...” diýip ýazýar.

Magtymguly ýaşlykdan zähmete bişişýär. Ol işe ýarap başlandan özi ýaly oglanlar bilen owlak-guzy bakar ekeni. Şonda ol halk durmuşy, onuň dāp-dessury, şahyrana döredijiligi bilen ýakyndan tanyşýar. Dürli kesbi-kārdāki adamlar bilen duşuşýar. Şeýlelikde, ol çagalykda zähmetde taplanýar.

Şahyr başlangyç ylym hem terbiýäni öz atasynyň elinde alýar. Döwletmämmet Azady oglunyň düýpli ylym almagy üçin köp tagallalar edýär. Ol diňe öz okadany bilen hem çäklenmän, ony oba mekdebinde okaýan çagalaryň arasyna goşýar. Magtymgulynyň ilkinji mugallymy Nyýazsalyh diýen adam bolýar. Ol atasynyň baý kitaphanasynda toplanan birnäçe eserleri okap, mekdepde öwrenen zatlarynyň üstüni ýetirýär. Şahyr yetginjeklik ýyllaryndan pars dilini hem gowy bilipdir. Ol “Azadym kany?”, “Atamyň” we beýleki goşgularynda kakasynyň hyzmatlaryny guwanç bilen ýatlap, “Ylym öwreden ussat kyblam pederdir” diýýär hem-de oňa özüniň minnetdarlygyny bildirýär. Magtymguly kakasyny hemişe hormatlapdyr. Onuň sarpasyny belent tutupdyr. Şahyr ony kiçi göwünli uly alym, il-günüň söýen adamy hasaplapdyr.

Magtymgulynyň ýaşlyk hem yetginjeklik ýyllary galagoply döwürde geçýär. Nediriň türkmen topragyna eden çozuşlary ençeme obalary ýakyp-ýandyryýar, ekerançylyk ýerlerini, öri meýdanlaryny tozdurýar. Köpler öýsüz-öwzarsyz, ýetim-ýesir galýar. Birnäçeler ýesir äkidilýär. Şanyň zulum-sütemine garşy halkyň gahar-gazaby çakdan aşa güýçlenýär. Köp ýurtlarda halk gozgalaňlary başlanýar. 1747-

-nji ýylda şanyň zorluk bilen guran döwleti dargaýar. Gündogaryň köp ýurtlary ondan bölünip, özleriniň özbaşdaklyklaryny alýarlar. Kawkaz halklary, Yrak, Siriýa, Owganystan, Orta Aziýa hanlyklary we beýlekiler Eýranyň golastyndan çykýarlar.

XVIII asyryň ortalarynda emele gelen şu taryhy ýagdaý hem-de halkyň gün-güzeran durmuşynda oturmlylyga geçişň güýçlenmegi, türkmenleriň arasynda-da erkinlik, özbaşdaklyk, birleşmek ýaly pikirleriň döremegine getirýär. Türkmen nusgawy şahyrlary, ilkinji nobatda bolsa, Magtymgulylar neberesi, şol pikirleri wagyz-nesihat edijiler bolupdyrlar. Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” kitaby türkmen durmuşynyň şu wajyp meselesine bagyşlanypdyr. Onda dagynyk türkmen tire-taýpalarynyň arasynda dowam eden agzalalygyň soňuna çykmak, olary birleşdirmek, merkezleşen döwlet gurmak pikiri öňe sürülýär. Eserde ýurda umumy bir ýolbaşçylygyň zerurdygy nygtalyp geçilýär. Şeýle taryhy şertlerde Magtymgulynyň beýnisi syýasy taýdan bekäp başlaýar. Atasynyň oý-pikirleri, onuň öz eserinde öňe süren pähim-paýhaslary bolsa, onuň geljekdäki göreş ýolunyň esasyyny goýýar.

Nedir şanyň döwleti dargandan soň hem türkmen halky asuda ýaşamaýar. Eýran hanlyklarynyň arasynda mal-mülk, häkimlik, şan-şöhrat ugrundaky özara göreşler güýçlenýär. Türkmen topragyna daşary ýurt basybalyjylarynyň çözüslary, häkim toparlaryň özara çaknyşyklary häli-şindi gaýtalanyp durýar. Türkmen halky şu agyr ýagdaýdan çykalga gözleýär. Goňşy döwletler bilen birnäçe gepleşikler geçirilýär.

1747-nji ýylda Ahmet Dürrany özbaşdak Owgan döwletini döredýär. Ol Eýran şalygynyň golastyndan çykýar. Şonda Ahmet Dürrany türkmenlerden kömek sorap, 1754-nji ýylyň 6-njy awgustynda hem-de 1755-nji ýylyň 28-nji martynda iki sapar hat (perman) ýollaýar. Owgan döwleti bilen gepleşikler geçirilip başlaýar. Türkmen ýaşululary, hanlary, serdarlary şanyň ýanyna wekiller ýollaýarlar. Magtymguly hem şol wakalaryň jümmüşinde bolýar. Ol Ahmet Dürranynyň owgan halkynyň özbaşdaklygy üçin alyp baran işlerini nazarda tutup, şonuň ýaly-da, türkmen halkynyň-da erkinlige çykmagyna ondan hemaýat bolar diýen umyt bilen, ol hakda “Arşy-

aglaýa” atly goşgusyňy ýazýar. Şahyr “Oglum-Azadym” atly aýdyşyk goşgusynda bolsa, Ýazyr hanyň ýolbaşçylygynda Owganystana il-halkyň aladasy bilen gepleşik geçirmäge gitmek üçin kakasyndan rugsat sorayar. Birnäçe sorag-jogap aýdyşanlaryndan soň, oglunyň il bähbidi üçin uly işe baş goşýandygyny göz önünde tutup, Azady oňa rugsat berýär. Emma Magtymgulyňyň şol gepleşiklere gatnaşandygy ýa-da gatnaşmandygy barada takyk maglumat ýok. Her halda, şahyr şol geçirilen gepleşiklere gatnaşypdyr diýmäge esas bar. Sebäbi ondan öň agalary Abdylla bilen Muhammetsapa bu ugurdan iş alyp barýarlar. Emma şowsuzlyklar zerarly, olaryň ikisi-de atsyz-sorsuz ýitýärler. Bu pajygaly waka barada şahyr “Abdylla”, “Terk eýleme bu mekany”, “Bular gelmedi” atly eserlerini döredýär.

XVIII asyryň ortalarynda hem-de ikinji ýarymyňyň başlarynda dowam eden türkmen-owgan gatnaşyklaryna, ýagny geçirilen gepleşiklere we harby hereketlere gatnaşan birnäçe adamlaryň alyp baran işleri Magtymgulyňyň döredijiliginde-de öz beýanyňy tapypdyr. Ahmet Düranynyň türkmenlere ýollan hatynda (permanynda) Döwlet Aly hanyň, Öwezgeldi hanyň, Selim hanyň atlary gelýär. Şahyr “Döwlet Alynyň”, “Ýany biläni”, “Geçdi diýdiler” atly goşgularynda olary nähili tanaýandygy barada maglumatlar berýär. Ol Döwlet Alyny, Öwezgeldini il-günüň derdine ýaraýan, edermen, batyr hökümünde suratlandyryp, olaryň ölümüne uly gynanç bildirse, Selim magtym bilen özleriniň ýakýndan gatnaşykda bolandyklaryny habar berýär. Bu barada rowaýatlaryň birinde şeýle diýilýär: “Döwletmäm-met Azady Selim magtym diýen bir adam bilen kyýamatlyk dogan okaşypdyr. Ol wagtal-wagtal Döwletmämmediniň öýüne gelip, birküç gün myhmançylykda bolar ekeni.

Magtymguly Pyragy eneden bolanda, şol Selim magtym diýen adam Döwletmämmediniň öýünde myhmançylykda ekeni. Döwletmäm-met ýaňy bolan çagany Selim magtymyň öňüne berip:

– Şu çaga seniň guluň bolsun! –diýipdir. Onda Selim magtym:

– Goý, bu çaga halkyň guly bolsun!–diýip aýdypdyr. Şondan soň ol çaganyň ady kem-kemden Magtymguly bolup gidipdir”.

Beýleki bir maglumatda-da bu taryhy şahsyň Magtymgulylar maşgalasy bilen ýakyn aragatnaşykda bolandygy ýatlanyp geçilýär.

Şahyryň özi hem şygrylarynyň birinde “Atamyň dogany Selim magtymyň, Goýsalar giderin ýany biläni” diýip ýazýar.

Ahmet Dürranydan goldaw taparys diýen umyt bilen, hanlaryň, serdarlaryň ýolbaşçylygynda türkmenleriň uly topary onuň harby hereketlerine goşulýarlar. Şonda örän köp adam pidalary bolýar. Çowdur han hem şolaryň biri bolmaly. Ahmet şa bilen gepleşik geçirmäge gidende onuň ýogalmagy Magtymgulyny uly gam-gussa batyrýar. Ol şahyryň iň ýakyn syrdaşy hem garyndaşy bolmaly. Magtymguly oňa bagyşlap, “Çowdur han”, “Çowdur han üçin”, “Zarlar içinde” atly goşgularyny döredipdir. Şahyr onuň batyrlygyny, edermenligini tekrarlap, il içinde adygandygyny, iň esasy hem türkmen tirtaýpalarynyň agzybirliги, birleşmegi ugrunda peýdaly işler edendigini belläp geçýär.

Gökleň, ýomut ýola çykyp, bakyşyp,
Umyt etdi geler aman, Çowdur han!
Molla, müfti haka doga okuşyp,
Gutardylar kitap, Kuran, Çowdur han!

Ahmet şa bilen bolan gatnaşyklar, geçirilen gepleşikler düýpli netije bermeyär. Bütün halk hem, Magtymguly hem onuň türkmenlere erkinlik, özbaşdaklyk alyp berip bilmejegine birbada düşünmeyärler. Şeýle möhüm syýasy-jemgyýetçilik meseläniň dogry çözgüdini tapmak olara başartmaýar. Sebäbi Ahmet şanyň şol döwürde ýöreden syýasaty gizlin hem çylşyrymly bolýar. Onuň esasy maksady türkmenlere garaşyk etmek ýa-da olara haýsydyr bir peýdaly bolan işi amala aşyrmak däl. Ol türkmenler bilen Eýran hanlary arasynda, ilkinji nobatda-da, gyzyldaşlar bilen öňden dowam edip gelen duşmançylykly ýagdaýy peýdalanyp, birnäçe ýerleri öz golastyna geçirmegi, şeýlelikde hem häkimlik edýän ýurduny giňeltmegi, baýlyk toplamagy göz önünde tutupdyr.

Magtymguly düýpli ylym-bilim almak üçin birnäçe ýerlerde okamaly bolýar. Ol ilki Halaç etrabyň Gyzylaýak obasyndaky Idris babanyň medresesine barýar. Ol ýerde ýaňy bir ýyl okanda, medresäniň müderrisi aradan çykýar. Şondan soň ol okuwyny Buharada dowam etdirmegi göz önünde tutýar. Magtymguly şol ýerdäki Göğeldaş medresesinde okap başlaýar. Ýöne ol bu ýerde uzak eglenmeyär. Medresede tertip-düzgün ýaramazlaşýar, okaýan talyplaryň

arasynnda ahlak bozulmalary ýüze çykýar. Şonuň üçin, şahyr bir ýyl okap, Gögeldaş medresesinden gaýdýar.

Magtymguly Buharada şol ýere ders bermäge Siriýadan çagyrylyp getirilen Nury Kazym Ibn Bahyr atly alym bilen tanyşýar hem-de onuň bilen dostlaşýar. Oňa hem Buharadaky tertip-düzgünler ýaramaýar. Magtymguly onuň bilen ilki Orta Aziýanyň, Gazagystanyň birnäçe ýerlerine syýahat edýärler. Halk rowaýatlarynda berilýän maglumatlara görä, bu iki dost Owganystanda, Hindistanda hem bolýarlar.

Magtymguly medresede okan döwürlerinde-de, ondan soň hem birnäçe ýerlere syýahat edýär. Ol Yrakdyr Siriýada, Eýranyň köp ýerlerinde, Astrahanda, Kawkazda bolýar. Şahyr syýahatda bolanda, türkmenleri tozgunçylykdan çykarmagyň ýollaryny agtarýar, haýsy ýurtda halk üçin nähili amatly döwlet gurluşy, ýaşayyş ýörelgeleri barka diýip, gözlegler geçirýär. Emma hiç ýerde-de gowy durmuşa, il-gün üçin ýaramly gurluşa gabat gelmeýär. Şondan soňra, türkmen halkynyň öz erkinligini özüleri gazanmalydygy hakyndaky hakykata ýuwaş-ýuwaşdan göz ýetirip başlaýar. Ahyry hem türkmen tirtaýpalarynyň arasyndaky duşmançylygyň soňuna çykyp, olary birleşdirmeli, şol esasynda-da erkinlik, özbaşdaklyk gazanyp bolar diýen netijä gelýär.

Magtymguly şeýle pikire haçan gelipdir? Bu soraga takyk jogap bermek kyn. Sebäbi şahyryň ömür beýanynda-da, döredijiliginde-de sene ýazgylary seýrek duş gelýär, bolanlary-da örän umumy.

Magtymguly gutarnykly ylmy Hywada alýar. Ol 1757-nji ýylda Şirgazy medresesine okuwa girýär. Bu medrese 1713-nji ýylda gurlup, onda okamaga türkmenler üçin hem käbir mümkinçilikler döreýär. Şahyr bu ýerde üç ýyl okaýar. Şonda ol talyplar arasynda-da, halk arasynda-da zehinli alym hem şahyr hökmünde tanalyp başlanýar. Iki ýyl okandan soň, ol has-da kämilleşýär. Medresäniň müderrisi işi çykyp, başga bir ýere gidende, talyplara sapak bermegi Magtymgula tabşyran wagtlary hem az bolmandyr.

Şahyr 1760-njy ýylyň baharynda Şirgazy medresesi, şeýle hem Hywa, ondaky tanyş-bilişleri, dost-ýarlary bilen hoşlaşýar:

Mekan eýläp, üç ýyl ýýdim duzuňy,
Gider boldum, hoş gal, gözəl Şirgazy!

Ötürdim gyşyňy, nowruz-ýazyňy,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy!

Atasynyň aradan çykanlygy hakyndaky habar gelenden soň, şeýle hem türkmen halkynyň syýasy-ykdysady durmuşynda gala-goply ýagdaýyň, zerur çözülmeli meseleleriň ýüze çykanlygy sebäpli, Magtymguly gyssagly ýola düşmeli bolýar. Ol “Gözel Şirgazy” atly goşgusynda “Muşfygymdan ol pederden galyp men”, “Gelsin diýip garar ol gerkez ilim” diýip, bu barada ygtybarly maglumat berýär hem-de ol ýerde özüniň ymykly ylym-bilim alandygyny, dünýägaraýşynyň kämilleşendigini, şonuň üçin hem oňa uly minnetdarlyk bildirýändigini aýdýar.

Hakdan bize buýruk, baglydyr bilim,
Sende tälim aldy, açyldy dilim,
Gelsin diýip garar ol gerkez ilim,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy!

Magtymguly medresede okan ýyllarynda-da, ondan soň hem özbaşdak köp okaýar. Sebäbi mekdepdur medresede berilýän ylym-bilim, olarda geçilýän sapaklar şahyry kanagatlandyрмаýar. Şonuň üçin hem ol birnäçe gadymy golýazmalary, kitaplary tapyp, şolar esasynda Gündogar halklarynyň taryhyny, edebiýatyny, pelsepesini, jurafiýasyny, lukmançylygyny we beýleki birnäçe ylymlaryny düýpli öwrenýär. Şol bir wagtyň özünde arap-pars dillerini-de gowy bilmeli bolýar. Sebäbi şol wagtlar arap, pars, grek, hindi, türki alymlaryň, şahyrlaryň eserleriniň köpüsi şu dillerde ýazylypdyr ýa-da şol dillere terjime edilipdir. Türki dile olaryň belli-bellileri geçirilipdir.

Magtymguly Muhammet Horezmi, Faraby, Biruny, Ibn-Sina, Mahmyt Kaşgarly, Omar Haýýam ýaly alymlaryň, Abylkaşym Firdöwsi, Nyzamy Genjewi, Hysrow Dehlewi, Sagdy Şirazy, Hafyz Şirazy, Ymadeddin Nesimi, Jaleddin Rumi, Ferideddin Attar, Abdylkadyr Bidil, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly ýaly görnükli şahyrlaryň eserleri bilen ýakyndan tanyşýar. Ol “San bolsam” atly sygrynda we beýleki birnäçe eserlerinde bularyň atlaryny uly guwanç bilen ýatlap geçýär, olar bilen deňleşmek barada göwün ýüwürdüýär. Şahyryň döredijiliginde olaryň täsirini aýdyň duýmak bolýar. Mag-

tymguly olara köre-körlük bilen däl-de, döredijilikli eýeripdir, has takygy, olaryň haýsydyr bir aýdan pikirini, öňe süren pähim-paýhasyny gaýtalamak bilen çäklenmän, olaryň watansöýüjilik, ynsanperwerlik, erkin söýgi we beýleki temalar babatda gozgan meselelerini XVIII asyr türkmen durmuşynyň belli-belli taraplary bilen utgaşdyryp, çeper döredijiligiň hakykaty beýan edijiligini güýçlendiripdir. Şeýle hem, ol öz halypalaryndan Gündogar şygyr sungatynyň gizlin syrларыny, täsin tilsimlerini öwrenipdir.

Magtymgulyynyň döredijiliginiň kemala gelmeginde we kämilleşmeginde halk döredijiligi hem-de özünden öňki nusgawy edebiyat uly ähmiýete eýe bolupdyr. Sebäbi halkyň jümmüşinde onuň beýnisi bekeýär, halk mukamlary bilen ruhy dünýäsi baýlaşýar. Halk döredijiligi eserleriniň äheňleri onuň şygryларыnyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Ol nakyllary, matallary, ertekileri, halk aýdymlaryny, “Görogly” eposyny, “Ýusup-Züleyha”, “Leýli-Mejnun”, “Şasenem-Garyp”, “Wamyk-Uzra”, “Arzy-Gambar”, “Şirin-Perhat” ýaly dessanlary köp okapdyr. Magtymgulyynyň goşgularynda şolara salgylanmalar ýygýgydan duş gelýär.

Şahyr özünden öňki hem öz döwründäki nusgawy edebiyatyň asylyly dăplerini alyp göteripdir. Durdy şahyr bilen kakasy Döwletmämmet Azady ony şygryýet äleminiň ak ýoluna atarýarlar. Magtymguly olar bilen ençeme şygyr ýaryşларыny geçirýär, sorag-jogaplar aýdyşýar.

Şahyryň Durdy şahyr bilen gatnaşyklaryna degişli birnäçe maglumatlar saklanyp galypdyr. Magtymguly onuň bilen halypa hem şägirt hökmünde gatnaşyk saklaýar. Halk rowaýatlarynda aýdylyşyna görä, Magtymguly Durdy şahyr bilen ilki sorag-jogap aýdyşanda, ondan ýenilýär. Soň birnäçe wagt türgenleşip, ikinji gezek ýaryşanlarynda, Magtymguly üstün çykýar. Şonda Durdy şahyr oňa göwni ýetip: “Meniňki ýiter, seniňki biter. Meniňkini ýel alar, sil alar, seniňkini il alar” diýip, oňa örän uly baha berýär hem-de onuň geljekde uly söz ussady bolup ýetişjekdigini öňünden aýdypdyr. Şeýlelikde, Magtymguly uly synagdan geçýär we öz halypasyndan şahyrçylyk bilen içgin gyzykmaga rugsat alýar.

Döwürdeşleri Ussagara, Orazmeňli, Zunuby dagy Magtymgulyynyň iň ýakyn dostlary bolupdyr. Ussagara örän hatdat adam ekeni.

Şahyr onuň hatdatlyk sungatyna uly baha berýär. Orazmeňli bilen Zunuby bolsa ady belli şahyr hasaplanypdyrlar. Magtymgulynyň olar bilen aýdyşan aýdyşyklaryndan nusgalar saklanyp galypdyr. Şolara esaslansaň, Orazmeňli hem, Zunuby hem halky edebiyaty ösdürmäge degerli goşant goşupdyrlar diýip aýtsa boljak. Magtymgulynyň Orazmeňli şahyr bilen bolan döredijilik gatnaşyklaryna hem-de onuň şowsuz söygüsine degişli birnäçe rowaýatlar bar. Orazmeňli Hanserwer diýen gyzy söýýär. Bularyň gowy durmuş gurmaklary barada Magtymguly hem elinde baryny edýär. Emma ol başa barmaýar. Şol zamanda höküm süren deňsizlik, zulum-sütem ýaş juwanlary biri-birinden aýra salýar. Hanserweriň ata-enesi ony özleri ýaly bir baý ýere durmuşa çykarýar. Şonda Magtymguly “Gözel sen” diýen goşgusyny ýazýar. Hanserwerden aýra düşenligi, onuň görk-görmegi, adamkärçiligi, oňa bolan gyzgyn söygüsi barada Orazmeňli ençeme goşgular düzýär. Olaryň birnäçesi biziň günlerimize çenli hem saklanyp galypdyr.

Magtymguly Şabende, Magrupy, Döwletýar dagy bilen aragatnaşyk saklapdyr. Onuň Andalyp, Şeýdaýy, Gaýyby, şeýle hem azerbaýjan şahyrlary Wagyf, Widady dagy bilen hem duşan bolmagy mümkin. Sebäbi bularyň hemmesi hem onuň döwürdeşleri. Magtymguly “Ýaýlahlary bar” atly goşgusynda özüniň Nuşah mülküne gezelenç edendigi, ol ýerde geň-enaýy zatlary görendigi barada gyzykly gürrüň berýär. Şonda oňa Wagyfdyr Widady bilen-de duşuşmaga doly mümkinçilik bolandyr. Şeýle özara gatnaşyklar şahyryň döredijiliginiň baýlaşmagyna, kämilleşmegine uly ýardam edipdir.

Magtymgulynyň gatnaşyklarynyň ýaýrawy giň bolupdyr. Onuň duşuşan, iş salşan adamlarynyň arasynda hökümdar şa-da, han-da, serdar-da, oba ýaşulysy-da, alym-da, şahyr-da, sada daýhan-da, çopan-da we beýleki kârdäki-hünärdäki adamlar-da bar.

Magtymguly zähmetsöýer adam bolupdyr. Ol daýhançylyk bilen-de, çarwaçylyk bilen-de meşgullanypdyr. Şeýle hem, ol ýaşlykdan zergärlik hünäri ni öwrenýär. Onuň meşhur zergär bolandygy barada halk arasyndan köp maglumatlar toplanypdyr. Olaryň birinde şahyryň jahyl wagtlary Meňli bilen ussahanasynda duşan pursatlary, başga birinde bir gelnäň Magtymgulynyň ahlak päkligini synap görşi, ýene birinde onuň Astrabat, Büjnürt hanlaryna ýesir düşende,

eýer-esbap ýasap, şolara salan nagyşlarynyň arasyna hat ýazyp, ýesirlikden boşaýşy barada gürrüň berilýär. Türkmen halkynyň gadymdan bäri dowam edip gelýän bu nepis sungaty bilen şahyryň ýakyn-dan gyzyklanmagy, ony kemsiz ele almagy, bir tarapdan, oňa eklenç çeşmesi bolup hyzmat eden bolsa, ikinji tarapdan, onuň döredijilik ylhamyna ylham goşupdyr, edil altyn-kümüşiň jadylaýjy lowurdysy ýaly, onuň sygyrlaryna bezeg beripdir.

Magtymguly ömür boýy il-halkyň aladalary bilen ýaşapdyr. Tire-taýpalar arasyndaky agzalalyklaryň soňuna çykmak, olary ýarashdyrmak, birleşdirmek, halkyň asuda hem gowy durmuşda ýaşamagy, ýurduň rowaçlanmagy barada köp tagallalar edipdir. Ol bu ugurda ukybyny, başarnygyny, zähmetini gaýgyrmadyr. Hatda ol köp halatlarda halk bähbidini öz şahsy bähbidinden ileri tutupdyr. Onuň Ahmet Dürrany, Fethaly şa, Kemalhan owgan bilen geçiren gepleşikleri, türkmen hanlary, serdarlary, ýaşulylary Çowdur han, Döwletaly, Selim han, Öwezgeldi, Buzpolat we başgalar bilen alyp baran işleri, onuň birnäçe sapar Eýran hanlarynyň eline ýesir düşmegi, Hywa hany bilen edilen gatnaşyklar we beýlekiler muňa şaýatlyk edýär. Rowaýatlaryň birnäçesinde Eýran şasynyň ýa-da Hywa hanynyň Magtymgulyny köşk şahyry edip galdyrmak barada eden synanyşyklarynyň başa barmaýşy, birnäçelerinde bolsa öz pähim-paýhasy bilen ýesirlikden boşaýşy, ýesirleri halas edişi, parahat obanyň üstüne howp abananda, ony halas edişi barada gürrüň berilýär. Olaryň hemmesi-de Magtymgulynyň hakyky watançy şahyr bolandygyny görkezýär.

Azda-köpde ýoýlan, üýtgän görnüşde bolsa hem, halk Magtymgulynyň umumy keşbini (şekilini) hakydasynda saklap, ony biziň günlerimize çenli saklap gelipdir. Biz halk arasyndan toplanan maglumatlardan şeýle setirleri okaýarys:

“...Magtymguly çar deň saryýagy, at ýüzli, çokarak köse, no-maý sary sakally, gözi mawa ýakyn, goýun göz adam eken. Çekge sakaly hem ýukatap eken. Gulagynyň iç çentiginde tüýi bar eken”.

Ikinji bir ýazgyda-da şoňa ýakyn maglumatlar berilýär: “Magtymguly örän owadan adam bolupdyr. Ol saryýagy, siňirdenräk, uzy-na golaý, at ýüzli, sakaly döşüne düşüp duran, emma aşagy selçenräk, özem goýun göz adam eken”.

Şahyr ölmeziniň öň ýanynda iň soňky “Näler görüner” atly şygryny ýazýar. Onda şahyryň durmuşa, ýaşayşa teňneligi, geljege umytly garaýşy beýan edilýär:

“Magtymguly näsaglap, ölüm ýassygynda ýatyrka, töweregine üýşüp oturan adamlara garap:

– Meni bir usul bilen daşaryk çykaryň – diýýär. Şahyryň dostlary, hossarlary onuň goltugyna girip, emañ bilen daşarky işige çykarýarlar. Şonda Magtymguly daş işikde öýe arkasyny berip oturýar. Onuň oturan ýerinden seri dumanlap duran gojaman daglar, ulgam-ulgam jülgeler, beýikli-pesli baýyrlar, geçitler we ummasyz giden tekizlikler görünýär.

Şahyr bir meýdan garap durandan soň:

Seýil edeliň bu jahana,
Jahanda näler görüner.
Isgender, Jemşit saldyran
Beýik binalar görüner.

diýip başlanýan “Näler görüner” goşgusyny aýdanmyş. Soňra Magtymguly:

– Meni indi öýe salyň – diýipdir.

Magtymgulyny öýe salyp, deň-duşlary ony ýerinde rahat ýatyanmyşlar. Şondan soň şahyr tiz jan berenmiş”.

Şahyry Etrek derýasynyň boýunda “Aktokaý” gonamçylygynda jaýlaýarlar.

ŞAHYRYŇ DÖREDIJILIGI

Magtymguly geljek nesillere baý medeni miras galdyrypdyr. Onuň döredijiligi, sözün doly manysynda, türkmen halkynyň milli baýlygyna öwrüldi. Şahyryň eserleri indi iki ýüz ýyldan gowrak wagt bári halka hyzmat edip gelýär. Şeýle hem, ol edebiyat meýdanynda ençeme şahyrlara uly döredijilik mekdebi boldy, olara halypalyk kömegini berdi.

Şahyryň döredijiligi zulum-sütemiň, ezilişiň, deňsizligiň höküm süren zamanynda kemala gelip, ol zulum-süteme, deňsizlige, ada-

latsyzlyga, ezilişe garşy göreşlerde ösüpdür we kämilleşipdir. Şahyr hemişe il-ýurduň, ezilenleriň, horlananlaryň bähbitleriniň goragynda bolupdyr. Ol ömür boýy hakykaty, adalaty agtarypdyr.

Magtymgulynyňky ýaly döwrüň syýasy-jemgyýetçilik aňyna, çeper döredijiligine, şonuň ýaly-da, halkyň aňýetine şeýle güýçli täsir eden döredijilik örän seýrek duş gelýär. Onuň gozgan watan-söýüjilik, dostluk, agzybirlik, ynsanperwerlik baradaky oý-pikirleri, ahlak päkligi, syýasy, etiki, estetiki garaýyşlary henize-bu güne çenli halkyň ünsüni özüne çekip gelýär. Durmuş hakykatyny çeper beýan etmekde, özboluşly keşpleri döretmekde, şahyrcylyk ussatlygy, şygyr sungatynyň täsin syrlary babatda hem onda öwrenere zat kän.

Ýurtda çaphananyň, metbugatyň bolmandygyna, ýeke gazetdir žurnalyň ýa-da ktabyň çykarylmandygyna garamazdan, öz döwründe Magtymgulynyň şygrylary halk arasynda örän giňden ýaýrapdyr. Onuň eserlerini ýat tutmak, aýry-aýry hatdatlaryň göçüren golýazmalary arkaly, bagşy-sazandalaryň aýdan aýdymlarynyň üsti bilen öwrenipdirler. Şeýlelikde, ol giň okyjylar köpçüliginiň ruhy dünýäsine aralaşypdyr. Hatda ol öz halkynyň çäklerinden daşarda hem meşhurlyk gazanypdyr.

Magtymgulynyň edebi mirasynyň möçberini kesgitlemek kyn. Sebäbi şahyryň özem, döwürdeşleridir ondan soňkulardan hem hiç kim onuň doly hasabyny ýöretmändir ýa-da tertipleşdirip, bir ýere jemlemändir. Şonuň üçin, dürli ýyllarda dürli hatdatlar tarapyndan göçürilen golýazmalarda eserleriň ýerleşdiriliş tertibem, sany hem bir meňzeş däl. Olary her kim özüçe ýazyp alypdyr. Galyberse-de, Magtymgulynyň goşgulary aýdyjylar, göçürijiler tarapyndan beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň eserleri bilen garjaşdyrylypdyr. Başga şahyrlaryň eserleriniň Magtymgulynyň adyna berlen ýerlerem, Magtymgulynyň şygrylarynyň başga şahyrlaryň adyna berlen ýerlerem duş gelýär. Bu ýagdaý onuň döredijiligini öwrenmegi belli bir derejede kynlaşdyrýar.

Özünden öňkülere garanyňda, Magtymguly edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrmakda, onuň wakalary dogry beýan etmegini, milliligini, halkylygyny, çeperçiligini ösdürmekde uly öňegidişlik edipdir. Halkyň durmuşyndaky derwaýys meseleleri gozgamak bilen bolsa,

syýasy göreşi ýitileşdiripdir. Şonda ol ýokary gatlak wekilleri bilen-de, ruhanylar bilen-de häli-şindi çaknyşmaly bolupdyr. Şeýlelikde, olaryň gara güýçlerinden, her hili yzarlamalaryndan goranmak, özüni aman saklamak meselesi ýüze çykypdyr. Munuň üçin Magtymguly belli-belli adamlaryň düýşünde şerap içip, ýa-da Baba Gambardyr Aşyk Aýdyňy görüp, olara şahyrçylyk, bagşy-sazandalyk ylhamynyň berlişi hakyndaky türkmen halkynyň arasynda öňden aýdylyp gelýän rowaýaty peýdalanyndyr hem-de “Turgul diýdiler” atly hem-de şonuň bilen äheňdeş goşgularyny ýazypdyr. Şol eserleriniň üsti bilen ol düýşünde ýagşyzadalaryň özüne şerap içirendigini, şondan soň bolsa dünýädäki ähli syrlara akyl ýetirendigini, özüne şahyrçylyk ylhamynyň berlendigini aýdyp, şahyrçylyk etmäge hukugynyň bardygyny kanunlaşdyrypdyr.

Ý. E. Bertels aýtmýşlaýyn: “Şahyr bu syry (dünýädäki ähli zatlaryň hem şahyrçylygyň syryny) bilen mahalynda, ony öz erki boýunça bilmän, birhili “heser kakan” görnüşde bolýar, munuň özi yslandan ozalky gadymy arap “mejnunyňa” doly suratda meňzeýär. Şahyr özüne berlen ylhamy şunuň ýaly edip düşündirip, türkmen halk köpçüliginiň arasynda şu hili garaýşyň örän makul görüljekdigine arkaýyn bolupdyr, diýmek, mesele şeýle goýulsa, öz goşgularynyň abraýynyň-da ýokary boljakdygyna, eýsem, Gurhana we hadysa salgylanyp ýazylan goşgularan-da abraýly boljakdygyna arkaýyn bolupdyr, çünki Gurhanyň we hadysyň köpçülik arasynda ýaýraýşy onçakly giň bolmandyr. Goşgularynyň bolsa il arasynda şeýle abraýly bolmagy şahyra zerur bolupdyr, çünki goşgularynyň şeýle abraýly bolan mahalynda, ol özüniň ýetirmekçi bolan çuň täsirini ýetirip bilerin diýip we türkmen halkynyň medeni taýdan ýokary göterilmegine kömek edip bilerin diýip hasap edipdir”.

Umuman, Magtymgulynyň öz eserlerinde çeper döredijilik barada ýöreden pikirleri möhüm ähmiýete eýe bolup, ol şahyryň eserleriniň halk arasynda ýaýramagyna-da uly ýardam edipdir.

Magtymgulynyň eserleriniň hemmesi şygry görnüşinde beýan edilipdir. Halk arasyndan ýygňalan rowaýatlarda Magtymgulynyň diňe goşgular ýygyndysy däl, ondan başga-da, birnäçe kitaplarynyň bolandygy aýdylýar: “Soňudagynyň gaýrasyndaky Tersakanyň olu-

myndan geçjek bolanlarynda, Magtymgulypyň göçüni sil alýar. Adamlara akan kitaplaryň diňe ýekejesini alyp galmak başardýar”.

Ikinji bir rowaýatdan bu pikiriň üstüni ýetirýän jümleleri okarys:

“Ýiten kitaplaryň arasynda Magtymgulynyň “Totuguş dilli dessan” diýen kitaby hem gyzybaşlara olja bolupdyr. Magtymguly aýratyn hem şol kitabyň ýitenine gynanypdyr. Ol:

– Arman, şol kitap galan bolsa, halka köp peýda bererdi. Men ony näçe ýyllar iş edinip ýazypdym – diýip gynanypdyr.

Şahyryň şol kitaby hünärler kitaby eken. Onda otuza golaý hünär agzalýan ekeni. Her hünärden habar bereni üçin halk oňa “Totuguş dilli dessan” diýip at beripdir”.

Bu rowaýatda halkyň arzuw-islegi hyýaly äheňde beýan edilipdir.

Şahyryň özi hem “Dessanym bar”, “Ajaýap dessanymdan galmady nyşan” diýen pikiri birnäçe şygrynda ýatlap geçýär. Ýöne şahyryň dessan ýazandygyny subut etmek kyn. Sebäbi şeýle eser ýa-da ondan haýsydyr bir bölek hiç ýerde duş gelmeýär. Belki, şahyryň öz ýazan poemalaryny dessan diýip atlandyran bolmagy mümkin.

Hakykatda ol dessan döreden bolsa, ondan haýsydyr bir nyşan galaýmaly, ol atsyz-sorsuz ýitip gidäýmeli däl.

Şahyryň birnäçe poemalary bar. Olardan “Mar-u Şahy-jahan”, “Jöhüt oglan”, “Akja it”, “Çakyr kelle” ýaly eserlerini görkezmek bolar. Magtymgulynyň poemalary ideýa-mazmun babatdanam, çeperçilik jähtdenem onuň şygrylary ýaly kämil däl. Olaryň many-mazmun ýordumy örän ýöntem. Şahyr, köplenç, eşiden ýa-da haýsydyr bir kitapdan okan rowaýatyny goşga geçiripdir. Dogry, onuň “Mar-u Şahy-jahan” poemasy taryhy temadan ýazylyp, onda Marynyň geçmişi barada gürrüň berilýär. Ýöne onda mazmun üzük-ýoluk görnüşde, örän guraksy beýan edilýär. Onuň gurluşy-da şeýle bir sagdyn däl. Dili agyr. Netijede, ol şeýle bir gyzykly okalmaýar. Magtymguly poemalarynyň köpüsini döredijilik işine ýaňy başlan döwürlerinde hem-de medresede okan ýyllarynda ýazandyr diýip çak etmek mümkin. Sebäbi olarda heniz Magtymgulynyň döredijilik ýüzi-de, şahyrçylyk ussatlygy-da doly duýlanok. Şonuň üçin olaryň köpüsi şahyryň neşir edilen ýygyndylaryna-da girmändir. Dogry, Magtymgulynyň ýygyn-

dylaryna giren, ýöne düzüjilerdir çapa taýýarlaýjylar tarapyndan adaty goşgulardan tapawutlandyrylmadyk “Atly, ýaranlar”, “Gökje kepderi”, “Jan içinde”, “Jela eýledi”, “Galar ýaranlar” atly eserlerini poema atlandyrmak mümkin. Sebäbi olar adaty goşgulardan göwrümi babatdanam, mazmun ýordumy babatdanam tapawutlanýar. Olar göwrümi boýunça-da, many-mazmuny boýunça-da goşgudan uludyr. Şahyryň “Atly, ýaranlar” diýen eserinde “Ýusup-Züleyha” hekaýaty gysby görnüşde beýan edilýär. “Gökje kepderide” haýyr bilen şeriň özara göreşi hakdaky rowaýat gürrüň berilýär. Magtymgulynyň «Jan içinde» atly eseri mazmuny babatdanam, beýan ediliş usuly taýyndanam özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Onda aýry-aýry haýwanlaryň durmuşy, ýaşayşy, nämelere ukybynyň bardygy öz sözleri arkaly açylyp görkezilýär. Onuň beýan edilişi basnýa-da çalym etmän duranok. Ol gönüden-göni çagalara niýetlenip ýazylana meňzeýär. “Jela eýledi”, “Galar ýaranlar” atly eserlerinde bolsa rowaýat getirilýär.

Magtymgulynyň bu poemalary çap edilmedik poemalaryndan göwrüm babatdan kiçidir. Bularda mazmun örän ýygjam beýan edilýär. Çeperçiligem el-hal ganymat. Beýan ediliş usuly sagdyn, dili sada. Bularda şahyryň ussatlygynyň kämilleşip ugrandygy aýdyň duýulýar. Her halda, Magtymguly poema döretmäge ýykgyň etmegi, iri eserleriň üstünde iş alyp barmagy derwaýys hasaplamandyr. Ol bu meselede öz döwürdeşleriniň hatly-sowatlylygynyň örän ýagdaýlydygyny nazara alyp, çaklaňja sygyrlar döretmegiň utuşly boljakdygyna düşünişdir. Sebäbi şol döwürde halkyň köpüsi okap hem ýazyp bilmändir. Çaphana, metbugat bolmandyr, kitap, gazet-žurnal çykarylmandyr. Ondan-mundan satyn alnyp getirilen kitaplary hem köp adamlar okap bilmändir. Şonuň üçin halk köpçüligi okamak üçin däl-de, ýat tutmak, aýdym edip aýtmak üçin amatly eserleriň ýazylmagyny talap edipdir. Şu ýagdaýy nazara alyp, Magtymguly döredijiliginiň bütin dowamynda sygyr sungatyna ýykgyň edipdir. Şonda ol uly utuş hem gazanypdyr.

Magtymgulynyň döredijiliginiň temasy örän giň. Onda XVIII asyr türkmen durmuşynyň degilmedik tarapyny tapanmak kyn. Şahyr halkyň gündelik ýaşayşynyň ähli meselelerine seslenip, ol barada pikir ýöredipdir. Şonda ol il-ýurdunyň umumy keşbini, yüze çykan möhüm taryhy wakalary, döwürdeşleriniň isleg-arzuwlaryny, wa-

tançylyk, ahlak, etiki, estetiki duýgularyny, olaryň biri-birleri bilen bolan raýdaşlyklaryny, dini garaýyşlaryny, çeken azap-güzaplaryny, alyp baran göreşlerini, adamkärçilik mertebelerini, nesil terbiýeläp ýetişdirmekdäki eden tagallalaryny, yşk-söýgi babatda başdan geçiren ahwalatlaryny, jemgyýet, häkimlik, häkim toparlar baradaky oýlanmalaryny we beýlekileri çeper görnüşde beýan edipdir. Diňe bir beýan etmek hem däl, eýsem olary örän dogruçyl hem anyk görkezmegi-de başarypdyr. Ine, şonuň üçin hem Ý. E. Bertels beýik akyldaryň döredijiligini Jemşidiň jamyna meňzedipdir. Miflerde aýdylyşyna görä, gadymy Eýran şalarynyň biri Jemşidiň bir jadyly jamy bolup, haçanda onuň gyrasyna kakanda, dünýäniň ähli ýerini görüp bilenmiş.

Magtymgulynyň köp taraply döredijiligini watançylyk, durmuşy, syýasy-jemgyýetilik, öwüt-nesihat, yşk-söýgi, filosofik goşgulary diýen temalara bölmek mümkin. Dogry, beýleki nusgawy şahyrlarymyzda bolşy ýaly, Magtymgulyda-da köp temalylyk güýçli, ýagny haýsydyr bir goşguda birnäçe tema deglip geçilýär. Ýöne özünden öňkülere hem-de döwürdeşleriniň birnäçesine garanyňda, şahyrda wakalary, keşpleri anyk beýan etme güýçli. Ylaýta-da, umumy Gündogar edebiýaty bilen deňeşdirip göreninde, Magtymgulynyň şygrylarynda uly öňe gidişlik aýdyň duýulýar. Galyberse-de, belli-belli temalaryň biri-biri bilen utgaşýandygyny hem unutmak bolmaz. Aýdaly, şahyryň watançylygy barada söz açylanda, onuň syýasy-jemgyýetçilik, öwüt-nesihat, yşk-söýgi baradaky eserlerine degip geçmek zerurlygynyň ýüze çykýan halatlary-da bolýar. Şonuň üçin bu ýerde pylan goşgy pylan tema degişli diýip, olaryň arasynda serhet çekmek ýa-da toparlara bölmek kyn. Olaryň ählisi-de, edil durmuşyň özünde bolşy ýaly, biri-biri bilen sepleşýär hem birleşýär. Şonuň üçin her eser öwrenilende, onuň umumy äheňiniň haýsy ugra ýykgyň edýändigini göz önünde tutulsa, has ýerlikli bolsa gerek.

Watançylyk goşgulary. Il arasynda “Magtymguly – halkyň guly”, “Magtymguly – wagtyň guly”, “Magtymguly – bagtyň guly” diýen sözler häli-şindi eşidilýär. Şahyryň özi hem “Magtymguly, sözlär dili türkmeniň”, “Öz halkymyň görer gözi, sözlär sözi idim” diýipdir. Dogrudan hem, Magtymguly бүтін өмүр боёу илне-гүнүне hyzmat edipdir, ähli ukybyny, başarnygyny, ussatlygyny halkyna bagyşlapdyr,

täleýini-kysmatyny hem halkyň täleýi-kysmaty bilen baglapdyr. Mahlasy, ol halka iň ýakyn duran adam bolupdyr.

Watansöýüjilik sagdyn pikir, ygtybarly ynanç görnüşinde Magtymgulynyň tutuş döredijiliginiň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şahyryň watançylyk goşgulary bilen ýurduň gözel tebigatyny wasp etmek, dostluk, agzybirlik, merkezleşen döwlet gurmak, at-ýarag, batyrlyk, gahrymançylyk hakyndaky goşgulary sepini bildirmezden utgaşyp gidýär.

Şahyr hemişe Watan hakyndaky oý-pikirler bilen ýaşaýar. Watanysyz, il-günsiz ýaşaýyş asla onuň ýadyna oýuna-da düşmeýär. Ine, şonuň üçin hem ol “Gözel ilim, sen diýip sökerem ýollar”, “Saba turup, watan, seni çaglar men”, “Pyragy, watan diýip gan döker gözüm” diýen sözleri ýygy-ýygydan gaýtalaýar.

Watana bolan çäksiz söýgi, uly guwanç Magtymgulynyň şygrylarynda belent owaz bilen ýaňlanýar. Şeýle gyzgyn mähir bilen hem ol il-ýurdunyň abadançylygyny, bagtly, gözel durmuşda ýaşamagyny, ähli işleriniň rowaçlanmagyny, “ýaýlalarynyň reňbe-reň gül açyp, ýurt binasynyň gaýym gurulmagyny, gargyşa, nazara giriftar bolmazlygyny” arzuw edipdir. Munuň üçin bolsa ol, ilkinji nobatda, parahatlygyň zerurdygyna düşünpdir:

Türkmen ilim, eý, adamzat!

Azat sil, güzer gözlärin.

Ýurduň owadan keşbini wasp edip ýazan goşgularynda şahyryň il-ýurduna bolan söýgüsi has-da aýdyň duýulýar. Ol türkmen topragynyň ähli gözelliklerini, baýlygyny, ösümlik hem haýwanat dünýäsiniň täsinliklerini, ekin ekilýän meýdanlaryny, onuň zähmetsöýer adamlaryny, çölünü, dagyny, düzüni, tokaýlaryny, baglaryny, sowuk suwly çeşmelerini, ter öleňlerini... wasp edipdir. Ol “Gürgeniň” atly goşgusynda ol ýeriniň tebigatyny teňnelik hem nebsewürlik bilen suratlandyrypdyr:

Öňünde belent dag, serinde duman,

Deňizden öwürer ýeli Gürgeniň.

Bulut oýnap, baran dolsa çaýlara,

Akar boz bulanyp sili Gürgeniň.

Tokaýlary bardyr gargy-gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn-kümüşli,
Boz güsbent, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly gäw bolar maly Gürgeniň.

Şahyr bu goşgusyny “Gözlär men” şygryndaky “Azat sil, güzer gözlär men” diýen jümlesinde gelýän “güzer” sözi bilen jemleýär. Ýöne bu ýerde ýerli ýagdaý nazara alnyp, ol “olum” diýen manydaş söz bilen çalşyrylypdyr:

Magtymguly, ilden-ile aralar,
Hijran tygy bilen bagryn paralar,
Golun sallap maral gabak periler,
Iner olumyndan däli Gürgeniň.

Magtymgulynyň “Gökleň”, “Soňudag”, “Ýagmyr ýagdyr, sol-tanym”, “Hasar dagy”, “Ýaýlahlary bar”, “Türkmeniň” we beýleki birnäçe goşgularynda tebigat gözelligi wasp edilýär. Ol “Türkmeniň” goşgusynda geljek hakynda süýji arzuwlar edip, Jeýhun bilen Bahry-Hazar aralygyny gülzarlyga öwürülen, otly-suwly, dürli naz-nygmatly, baý ýlke görnüşinde göz önüne getirýär. Onuň “Ýagmyr ýagdyr, sol-tanym” goşgusy hem geljege şeýle ynamly garaýyş äheňinde ýazylpdyr. Magtymguly hoşniýetli pikirleri halkyň aňyna ýetirmegi, olary ruhy taýdan goldamagy, gowy arzuw-umytlar bilen ýaşamagy wagyz-nesihat etmegi özüniň watançylyk borjy diýip düşünişdir.

Şahyryň ýaşan zamanynda türkmen halky galagoply hem ençeme agyr wakalary başdan geçiripdir. Daşary ýurt basybalyjylarynyň hälişindi yzy üzülmän gaýtalanyp duran çözüşlary, olaryň baýlyk hem häkimlik üstünde guran darkaşlary, gazaply çaknyşyklary ýurdy tozdurypdyr, halky garyplaşdyrypdyr. Obalar dargap, ekerançylyk hem öri meýdanlary boşap galypdyr, bar ýerde açlyk, horluk, gedaýçylyk höküm sürüpdir. Magtymgulynyň “Reýgan eýledi”, “Galdy, neýläýin”, “Fetdah” we beýleki ençeme goşgularynda şol gam-gussaly wakalar suratlandyrylypdyr:

Gapyllykda duşman aldy daşymyz,
Dargatdy her ýana deňi-duşumyz,
Bäş ýylda bir kitap eden işimiz,
Gyzylbaşlar alyp, weýran eýledi.

Bir niçämiz goly bagly gul bolup,
Niçeler yzynda sargaryp, solup,
Kimi berip, anyň bahasyn alyp,
Her kime bir belli baha eýledi.

Magtymgulynyň «Galdy, neýläýin» atly goşgusynda Astrabat hem Büjnürt hanlarynyň bilelikde Soňudag töwereginde oturan türkmenleriň üstüne dökülip, eden talaňçylyklary barada gürrüň berilýär. Munda hem “Reýgan eýledidäki” ýaly, duşman ordasynyň parahat oturan ilin üstüne çapawulçylyk geçirendigi beýan edilýär:

Dagdan aşyp gyzylbaşyň ordasy,
Gözel ilim weýran kyldy, neýläýin.

Şonda halk kän pidalar çekmeli bolýar. Köpler öýünden-öwzaryndan, ýakyn hossaryndan, dogan-garyndaşdan aýrylýar, köpler bolsa goly bagly duşman önünde sürlüp äkidilýär. Oňaran, ugruny tapan hossaryny pul bilen ýesirlikden boşadýar, degerli adamy, satyn alara zady bolmadyklar hem gul bazaryna düşýär. Bu ýagdaý şahyry gaýgy-gama batyrýar:

Mahrum kyldy gözel görkün hünärin,
Ata-enäň aldy göwün kararyn,
Her gün açdy gul-gyrnagyň bazaryn,
Namysym bazara saldy, neýläýin.

Şahyryň “Fetdah” atly goşgusynda beýan edilýän wakalar has-da anyk görkezilýär. Bu goşgy basybalyjylara berk nägilelik bildirmek äheňinde ýazylyp, olaryň geçiren talaňçylyklary, parahat oturan obalara gan çaykandyklary, halka çekip-çydardan agyr azap-güzap berişleri, bigünä adamlary nähak bendilige sezewar edişleri, gyrgynçylyga berişleri paş edilýär. Şahyr gana suwsan ganhorlara şeýle ýüzlenýär:

Sen türkmeniň ilin, gülün soldurdyň,
Ganlar döküp, gözel ýurdun doldurdyň,
Şehit bolanlaryň serin galdyrdyň,
Unudar sen tagty-käni sen, Fetdah!

Doňýürek talaňçylaryň zulum-sütemi zerarly ýurduň, il-günüň başyna düşen uly betbagtçylyga şahyryň ýüregi gyýym-gyýym gyýýl-ýar. Näçe zarynlasa-da, eser yzyna eser döretse-de, il-gününiň, deň-duşlarynyň derdini deň paylaşsa-da, onuň gam-gussasy egsilmeýär:

Aýyrdyň atadan, ene, gardaşdan,
Gollardan, aýakdan, sakgaldan, saçdan,
Dendandan zybandan, akyldan, huşdan,
Zyndan etdiň bu jahany sen, Fetdah!

Aýyrdyň, aglaýyp galdy ýarlarmyz,
Pelege ýetedir tartan zarlarmyz,
Adamlar asylgy durar darlarňyz,
Ýüzden tutduň, bil, gassaby sen, Fetdah!

Magtymguly basybalyjylaryň bu çapawulçylyklarynyň, zulum-süteminiň uzaga gitmejekdigi, halkyň gahar-gazabyndan, ahy-nal-asyndan emele gelen siliň güýji ýaly uly güýjüň bir gün olaryň tagtyny başyna ýumurjakdygyny, bu gün şa hem bolsa, ertir onuň gedaý galaýmagynyň mümkindigini duýdurýar hem-de olaryň bu etmişleri üçin iru-giç hasabat sorajakdygyny uly ynam bilen aýdýar:

Halkyň öji çohdur, ykbalyň ýaman,
Ýa öler sen, ýa zyndandyr bigüman,
Tagtyň synyp, diýme «Galar men aman»,
Çünki zäher kyldyň nany sen, Fetdah!

Şahyr bu ýerde halkyň “Ýakma – bişersiň, gazma–düşersiň” diýen dana sözlerinden ugur alýar. Ol halkyň taryhda uly güýç bolup durýandygyna, eger ol bir ugra gönükse, bir maksada ymtylsa, onuň önünde hiç bir zadyň durup bilmejegine göz ýetiripdir. Şonuň üçin hem, Magtymguly bar ýerde halkyň adyndan çykyş edýär, ony özüne arka tutunýar, penakär hasaplaýar. Şu beýik hakykata akyly ýetireni üçin hem ol бүтін ömrüni halkyň hyzmatyna bagyşlapdyr, öz şahsy bähbidinden il-günüň bähbidini ileri goýupdyr.

Doly yzygider häsiýete eýe bolmasa-da, Magtymgulynyň döredijiliginde halky göreşe, ýagny zulum-süteme, ezilişe garşy aýaga gal-

maga çagyrys ýaňy duýulýar. Ol “Ýörmeli boldy” atly goşgusynda bu babatda söz açyp şeýle ýazýar:

Magtymguly, aýama jan,
Biliň guşa, geý gazap don,
Hetden aşdy bu zalym han,
Ahyr tor gurmaly boldy.

Ol “Görülsin indi”, “Gökleň” atly goşgularynda daşary ýurt basybalyjylarynyň talaňçylykly çozuşlaryny, olaryň zulum-sütemini, ezişlerini çekip, ýegşerip oturman, başa düşen kynçylyklary mertlik bilen çekmäge, halky ýurdy goramaga, ar almaga çagyryar:

Gorka-gorka üflis ýagdaýa düşdük,
Takdyr näme bolsa, görülsin indi.
Pikir gazanynda gaýnadyk, bişdik,
Degme, ol joş urup ýörülsin indi.

Bu eserinde şahyr diňe bir serdarlara hem-de batyr ýigitlere däl, bütin türkmen iline ýüzlenýär. Sebäbi ol göreşi ählihalk işi hasaplapdyr:

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
Duşman gol urmasyn gyzył gülüne,
Dostlar, bizi ahyretiň siline,
Gark etmänkä, rakyp gyrylsyn indi.

Ýöne bu çagyrys äheňi şahyryň şygrylarynda yzygiderli dowam etdirilmeýär. Sebäbi şol jemgyýetdäki synpy bölünşik, synpy garşylyklar, onuň ykdysady esaslary Magtymgula bu meselä düýpli akyl ýetirmäge mümkinçilik bermändir. Şonuň üçin şahyr köp halatlarda durmuş nogsanlaryny birin-birin sanap geçmek, olary dogry suratlandyrmak bilen çäklenipdir.

Magtymguly ýurdy, halky tozgunçylykdan, daşary ýurt basybalyjylarynyň çozuşlaryndan halas etmegiň ýollaryny agtarypdyr. Ol bu ugurda köp agtaryşlar, gözlegler geçiripdir. Umyt bilen adatdan daşary bir güýjüň hemaýat bererine, halkyň bagtynyň oýanaryna, gowy günleriň gelerine, käte bolsa han-begleriň, serdarlaryň umumy halk bähbidi üçin möhum işler alyp bararyna garaşypdyr. Emma bu arzuwlarynyň hiç biri-de başa barmaýar. Şondan soň ol türkmen

tire-taýpalarynyň arasyndaky duşmançylygyň soňuna çykyp, olary birleşdirmeli, merkezleşdirilen bir döwlet gurmaly diýen netijä gelýär. Magtymguly türkmen halkynyň tozgunçylyga, talaňçylyga düşmeginiň düýp sebäbiniň olaryň agzala hem dagynyk ýaşamaklaryndadygyna akyl ýetiripdir. Dogry, birleşmek, agzybirlik, merkezleşen döwlet gurmak pikiri Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda hem gozgalýar, ýöne şahyr bu meseläni umumy goýýar. Magtymguly bolsa ony XVIII asyr türkmen durmuşy bilen baglanyşdyrды hem anyklaşdyrды. Has takygy, ol ony iş ýüzüne geçirmäge synanyşdy, onuň ýollaryny agtardy. Netijede, Magtymguly türkmen jemgyýetçilik aňynyň taryhynda ilkinji bolup, bu taryhy hakykata akyl ýetirdi, ony jemagat arasynda giňden wagyz-nesihat etdi. Şu maksat bilen hem ol “Türkmeniň”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Türkmen binasy” ýaly eserlerini döredipdir.

Şahyr türkmen tire-taýpalary arkalaşykly, agzybir hereket etseler, bir maksat ugrunda göreş alyp barsalar, olaryň bagty göteriler, işleri rowaçlanar diýýär:

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Magtymguly bir saçakdan (supradan) çörek iýmegi, duz-emek bolmagy birek-birege ynanyşmagyň ýokary çägi, ygtybarly görnüşi hasaplaýar. Eger ähli halk “bir çukura tüýkürse”, bir agza garasa, uly güýjüň emele geljekdigine, onuň önünde hiç bir zadyň durup bilmejekdigine şahyr ynanypdyr.

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili.
Teke, ýomut, gökleň, ýazyр, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.

Şahyr бүтін halk daşary ýurt basybalyjylaryna garşy göreşe çyкса, onda oňa hiç kim batyrynyp bilmez, onuň özüni özi gorar ýaly uly goşuny hem bolar diýýär:

Ýomut, gökleň täsip edip özünden,
Çekdi goşun, öňi-ardy bilinmez.
Sygmaý çykdy deşti-Dahhan düzünden,
Ýörän ýoly, gonan ýurdy bilinmez.

Ol “Türkmen binasy” atly gazalynda-da şu pikiri ýöredip, birleşen güýjüň uly sarsmaz galany döredip biljekdigini tekrarlap geçýär:

Teke, ýomut, ýazyr, gökleň, Ahal ili bir bolup,
Kylsa bir jaýga ýörişni, açylar gül lälesi.

Külly gyzylybaş baryny atdy dag arkasyna,
Gije-saba ýatmaýyr, geler olaryň nalasy.

Magtymguly bu pikiri beýleki goşgularynda-da umumy görnüşde, aýlawly sözleriň, dürli deňeşdirme meňzetmeleriň üsti bilen gaýtalaýar:

Beýik dagyň başyndaky üç agaç –
Düýbi bir bolmasa çatyp bolmaýyr.

Şahyr dostluk, agzybirlik, birleşmek pikirlerini öňe sürmek bilen, agzalalygy, dagynyklygy, birek-birege duşmançylygy ýazgarýar:

Agzy ala bolan ilin,
Döwletiň gaçan ýalydyr.

Duşmanyň aldawyna, hile-pirimine gidip ýa-da haýsydyr bir ýönekeý zat üstünde dogan bilen doganyň, bir taýpa bilen başga bir taýpanyň arasynda çaknyşyklaryň bolmagyny şahyr köre-körlük, ilhalkyň dargamagy, döwletiň synmagy hasaplaýar:

Bir-birini çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şeýtanydyr, belki, körlükden,
Agzalalyk aýrar ili dirlikden,
Döwlet dönüp, nobat duşmana gelgeý.

Geçmişde “Agzyny alart-da höküm sür” diýen gabahat pikiirden ugur alyp, keseki ýurt basybalyjylary obany oba, taýpany taýpa, bir halky başga bir halka garşy goýup, olaryň arasynda duşmançylykly garaýyşlary döredipdirler, birini beýlekisine garşy küşgüripdirler.

Şeýdibem, ençeme ýurtlary gyrgynçylyga beripdirler. Haçanda, olaryň güýji gaçanda bolsa, özleriniň basybalyjylykly syýasatlaryny amala aşyrypdyrlar. Beýik akyldar Magtymguly özara duşmançylygyň, uruşlaryň hiç kime gerek däldigini, parahatlygyň, asudalygyň derwaýysdygyny düşündirip, ýaşan döwründe tozgunçylygyň, açlykdyr horlugyň, gedaýçylygyň, köre-körlügiň, nadanlygyň soňuna çykylmagyna, ajap eýýamyň, gowy döwrüň gelerine sabyrsyzlyk bilen garaşypdyr. Ol azatlygyň, erkinligiň bolmagyny arzuw edipdir:

Ilimiz ulaşsyn sowulmaz ýaza –
Togsan dolup, tamam bolsun gyşymyz.

Magtymguly goşgularynda hakyky watançynyň keşbini açyp görkezmäge, ony okyja ýakyndan tanatmaga, şol esasyda-da döwürdeşlerini, ýaş nesilleri watançylyk ruhunda terbiýelemäge, olarda watana, il-güne belent söýgi döretmäge aýratyn üns beripdir. Ol edermen, batyr, arly-namysly il-gün üçin janyňy orta goýan ýigitleriň keşbini suratlandyryp, halk döredijiligi eserleriniň gahrymanlaryny-da peýdalanyapdyr. Olary Görogla, Rüsteme, Zala, Isgendere (Aleksandr Makedonskâ), Süleýmana deňeýär. Ol ylaýta-da “Görogly” eposyny köp okap, ondan güýçli täsirler alypdyr. Şonuň üçin şahyr edermenlik, batyrlyk hakda söz açsa, ilki Göroglynyň adyny getirýär:

Görogly Reýhana niçik ýalbardy,
“Amandyr” diýene diýanat ýagşy.

Edensiz, bigaýrat, nadanlary köteklemekde-de şahyr bu keşbi peýdalanyapdyr:

Ançalar adyna Görogly dakdy,
Namysly, edenli pälwan galmady.

Öňden halk arasynda adygan halk döredijiligi eserleriniň keşplerini peýdalansa, öňe sürmek isleýän pähim-paýhaslarynyň, nygtamak isleýän pikirleriniň halka has düşnükli hem täsirli boljakdygyna Magtymguly bil baglapdyr. Şonuň üçin hem şahyr olary geregiçe ulanypdyr:

Hany ol Isgender dünýäni alan,
Rüstem-u Zal ötdi gylyjyn çalan.

Magtymguly keşp döretmekde türkmen ertekilerine-de köp ýüzlenipdir. Bize belli bolşuna görä, halk ertekilerinde hereket edýän haýwanlaryň keşpleri arkaly adam häsiýetleri berilýär. Olaryň hersi bir hili häsiýetdäki adamyny göz önüne getirmäge kömek edipdir: ýolbars ýürekliigi, möjek (gurt) açgözlügi, tilki mekirligi, garga hüşgärligi, gulan guratlygy, laçyn ýitigözlüligi, doňuz okgunlylygy, garynja zähmetsöýerligi, ner güýçlüligi, towuk ýaňrallygy, peşe ejizligi aňladypdyr. Şahyr şeýle häsiýetleriň köpüsiniň hakyky watançyda bolmagyny, olardan ýerlikli peýdalanyp bilmegini isläpdir. Watan, il-halk ugrundaky söweşlerde adamyň başyna her hili agyr pursatlaryň düşmegi mümkin. Şonda bu häsiýetleriň hemmesiniň-de gerek bolýmagy ähtimal. Şony göz önünde tutup, Magtymguly adamlaryň ýaşlykdan şeýle häsiýetde terbiýelenmegini zerur hasaplapdyr:

Gaplaň kimin arlap girse meýdana,
Tilki kimin bazy berse her ýana,
Duranda, gaýa dek durup merdana,
Alar ýerden at salyşy gerekdir.

Bu ýerde şahyr erteki keşplerini deňeşdirmedir meňzetme arkaly ulanan bolsa, kä ýerde “ýaly, kimin, dek, misli” kömekçileri getirmezden, olary gönüden-göni adam keşbi görnüşinde işledýär: “Tilkilenip gezdim, adym gurt boldy”, “Mün tilki ýygylsa, ýeke gurt bolmaz”, “Kelpežä ýuwturmaz aždar maslygy”. Şeýle mysallaryň sanyny ýene köpeltmek mümkin:

Üç ýyl şire uçramasa,
Tilki, şagal şire döner.

Magtymguly hakyky watançy üçin zerur şertleri birin-birin sanap geçýär. Şahyryň pikirçe, watan goragyna çykan adam hökman öýli-işikli bolmaly, at-ýaragy ýerli-ýerinde bolmaly. Şonuň ýaly-da, ol öz kesbi-kärini, watançylyk däplerini dowam etdirer ýaly nesil terbiýeläp yetiştirmeli, ýagny ornuny tutar ýaly ogly bolmaly. Şahyr “Ýat ýagşy”, “Göze myhmandyr”, “Aty gerek” atly goşgularynda bu barada şeýle pikir ýöredýär:

Ýigidiň dünýäde üçdür myrady,
Mahbup ýagşy, ýarag ýagşy, at ýagşy.

Ýigidiň bolmasa ýaragy, aty,
Şony belli biliň, ýokdur gaýraty.

At gazanar goç ýigidiň
Owwal bedew aty gerek.
Gelene garşy çykмага
Ýagşy muhupbeti gerek.

At-ýaragsyz ýigide gahrymançylyk görkezmek kyn. Söweş meýdanynda ol hiç kimçe-de bolmaýar. Ol her näçe batyr, edermen hem bolsa, at-ýaragsyz iş bitirip bilmeýär. Şahyr “Är işlemez, gural işlär” diýen halk nakylyndan ugur alyp, bu barada şeýle diýýär:

Ýürekleri at başy dek batyrlar,
Hatynça yok, at-ýaragy bolmasa.

Magtymguly nesil terbiýeläp ýetişdirmegi hem söweş meýdanynda görkezilen gahrymançylyk bilen deň hasaplaýar, ony uly baýlyk-döwlet diýip düşünpdir:

Ýagşy ogul, ýagşy aýal, gyz, gardaş,
Bu döwlet her kimiň eline degmez.

Huda berse sagadatly bir perzent,
Garrygan çagyňda ýaş eder seni.

Ýigide ogul döwletdir,
Mal tapynça, zürýat galsyn.

Şahyr ýaş nesli terbiýeläp ýetişdirmekde, ilkinji nobatda, il-halkyň bähbidi göz önünde tutulmalydyr, olar öz ýurduna, halkyna peýda getirmelidir, şondan ileri goýlan maksat bolmaly dälär diýen pikirden ugur alypdyr. Ol halkyň “Goç ýigide toýdur-baýram, Her iş gelse il biläni” diýen dana sözlerine uýup, watany söýmegi, onuň gadyr-gymmatyny bilmegi, ony gözüň göreji ýaly gorap saklamagy ündäpdir;

Eşit adam, dogan ilden –
Gaýry mähriban ýurt bolmaz.

Jeň wagtynda ýigitleriň başdaşy,
Il üstünde namys bilen baş döker.

Goç- ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir.

Hakyky watançy adaty parahatçylykly günlerde-de, söweş wagtynda-da akyllý, pähim-paýhasly, ugurtapyjy, edenli, hoş gylykly, sy-paýýçylykly, sahy, suýji dilli... bolmaly. Şonuň ýaly-da ol dostluga, ýoldaşlyga sarpa goýmaly. Söweş meýdanynda ýoldaşlaryna hemaýat bermeli. Eger onuň başyna agyr iş düşse ýa-da söweşde ýaralansa, ony taşlap gaýdaýmaly däl, bir jan, bir ten bolmaly:

Mert oldur ki, bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

Magtymguly, söweş bolar.
Ýigidiň syry paş bolar,
Ýa baş berer, ýa baş alar,
Goçaklar ýoldaş üstünde.

Şahyr edermen, batyr ýigitleri taryplamak bilen, namartlary, gorkaklary, lellimleri ýazgarypdyr. Ol bu iki keşbi anyk suratlandyrmak bilen, uly utuş gazanypdyr. Sebäbi hakyky watançylary terbiýelemek üçin diňe batyrlygy, gahrymançylygy taryplamak ýeterlik däl. Sebäbi söweş günü, halkyň başyna agyr iş düşende, gorkaklaryň zyýany diňe olaryň özlerine däl-de, бүтін halka ýetýär. Olar aýak bagy bolýarlar, il-günüň syryny açýarlar, duşmana taýyn olja bolýarlar. Magtymguly “Mala seretmez”, “Baş üstüne”, “Aty gerek”, “Depe nedir, düz nedir”, “Golda bary bolmasa”, “Maly bolmasa”, “Başy gerekdir” we beýleki şygryrlarynda şol sypatlary açyp görkezýär, hakyky watançylara guwanýar. Mert bilen namardyň kimdigine göz ýetirmek üçin şahyryň köp goşgularyny okap çykmary. Biz şu ýerde şolardan diňe iki setiri mysal getirmek bilen çäklenýäris:

Mert ýigitler gylyjyna daýanar,
Namart tuta bilmez, golda çöp bolsa.

Magtymgulynyň döredijiliginde watançylyk meselesine şeýle uly ähmiýet bermegi, bu ugurdan köp eserler döretmegi ýöne ýere dälidir. Ý. E. Bertels aýtmyşlaýyn, “Türkmenler san tarapdan az bolup, elmydama keseki ýurtly şalaryň, hanlaryň hüjümlerinden goranmaly bolupdyrlar, şonuň üçin özleriniň edebiýatyny-da, halk döredijiligini-de ýurduň bähbidine – goranmaklyga, erkinlige uýgunlaşdyrypdyrlar”.

Durmuşy goşgulary. Beýik akyldar Magtymgulynyň durmuşy goşgulary hem Watan, gahrymançylyk hakyndaky sygyrlary bilen sepleşýär gidýär. Bu topara girýän eserlerinde ol adamlaryň gündelik ýaşayşynda duş gelýän çilim çekmek, nas atmak, arak-şerap içmek, gybatkeşlik, ogurlyk, köp aýallylyk, hapaçylyk ýaly ýaramaz gyllyk-häsiýetleri, endikleri paş edipdir. Magtymguly döwürdeşleriniň, geljek nesilleriň beden hem ruhy taýdan sagdyn bolmagyny, olaryň jemgyýete, ýurda kän peýda getirmegini, gündelik durmuşa höwesli bolmaklaryny isläpdir. Şu maksat bilen hem ol şeýle ýaramaz häsiýetleri, endikleri paş edip, olary her hili zyýanly neşelerden, ýaramaz endiklerden el çekmäge, ogurlykdyr gybatkeşligi goýmaga, arasaçylyga, päklige çagyrypdyr.

Şahyr çilim çekmegiň, nas atmagyň, arak-şerap içmegiň adamyň saglygyna uly zyýan ýetirýändigini örän sada dilde düşündirýär. Ol şu maksat bilen “Çilim”, “Çilimkeş”, “Çilim çekmegil”, “Nas atan”, “Naskeş”, “Munda çilimkeş” atly eserlerini döredipdir. Ol çilim çekmegiň zyýany, adam saglygyna ýetirýän zelesi barada şeýle ýazýar:

Şeýle duşmandyr ki, taňla syryňyz paş eýleýir,
Wagty ýetmez solduryp, bu jisminiň läş eýleýir,
Gaýgy hasrat ýok ekende çeşminiňiz ýaş eýleýir,
Her zaman düýt ýuwtduryp, hem öýkenňiz daş eýleýir,
Bary gapyl olmaňyzlar, şeýle betkärdir çilim.

Ýene bir mysal:

Kuwwatyň kemelder, güýjüň az durar,
Keýpi kellä gelse, aklyň azdyrar,

Süňňüni syzdyrar, etiň gyzdyrar,
Bir nyşana budur sende, çilimkeş!

Çilim çekmek, nas atmak, arak-şerap içmek, gybat etmek adamlaryň saglygyna zyýan ýetirmek bilen, olaryň ruhy dünýäsini hem zaýalaýar. Şonuň üçin şahyr şeýle ýaramaz endiklere erkini aldyranlary imansyzlykda aýyplaýar:

Magtymguly, möwlan jandan ýakyndyr,
Çilim bir şor suwdur, ten bir zemindir,
Iman bir tilkidir, göwre bir hindir,
Tilki tussä dözmez hinde, çilimkeş!

Çilim çekmek ýaly, nas atmak hem, birinjiden, adamyň saglygyna zyýan ýetirse, ikinjiden, hapaçylygy döredýär. Bu ýagdaýy şahyr şeýle suratlandyrýar:

Temmäki diýp her işige ýortar sen,
Çala owup, üç mysgaldan tartar sen,
Bir sümgürüp, ýanbaşıňa sürter sen,
Haram olur üst-u başyň, nas atan.

Gözüni ýaşardyp, mähriň gandyrrar,
Gelse humar, imanyňy ýandyrar,
Tagam iýseň, tabagyny doldurar,
Murdar bolar içen aşyň, nas atan.

Her adamy görseň, gizläp gaçar sen,
Burnuňdan dem gelmez, agzyň açar sen,
Keýpi gelse, ogul gyzdan geçer sen,
Haýran bolar oba-goňşyň, nas atan.

Magtymguly “Akly bolan şerap içmez” diýip jemagata ýüzlenipdir. Ol arak-şerap içip, akyl-huşuny ýitirip, janyna, saglygyna kast edip ýören adamlary ýigrenipdir. Olaryň serhoşlyga ýüz urup, ýagşyny-ýamany, toýy ýasy bilmän, adam diýen belent ady masgaralap ýörüşlerine gahary gelipdir:

Içer bolsa her kes şerap –
Galarmyş huşdan, dogrusy.

Ne tama bar çakyr içen gedemden,
Buzahor ýagşyny, ýasy näbilsin.

Şahyr haýsy halk arak-şerap içmegi dessur edinse, endik edinse, bu ýaramaz kesel sebäpli, şol ýerde bela-beter, howp-hatar köpeler, ýurt uly betbagtçylyga duçar bolar diýýär:

Her il dessur etse şerap içmäge,
Ol ýuwurtda tawan durmana gelgeý.

Bu setirlerdäki tawan sözi howp-hatar diýen manyny aňladýar.

Ýaramaz neşelere ýüz uran adamlaryň arasynda gybat etmek, ogry-jümrülik hem döräberýär. Şahyr şeýle adamlaryň, bir tarapdan, özlerini özleriniň syýakdan, il-günüň gözünden düşürýändiglerini, görene göz bolup gezýändiglerini, olaryň bar ýerde ýigrenilýändiglerini, näletlenýändiglerini aýtsa, ikinji tarapdan, şeýle näletkerdeleriň il-güne-de kessiniň ýetýändigini, adamlaryň arasynda agzalalygy döredýändiglerini belläp geçýär:

Ömrüň ýele berme, azma ýoluňdan,
Agyrtmagyl il-iň-günüň, gybatkeş!

Magtymgulyň beýleki eserleri bilen bir hatarda onuň durmuşy goşgulary hem henize-bu güne çenli öz ähmiýetini ýitirmän gelyär.

Şahyryň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlary. Magtymguly ýaşan jemgyýeti, onuň umumy ýagdaýy, gatlaklaryň gurluşy, gatlaklaryň tutýan orunlary, şahsyýetiň jemgyýete bolan gatnaşygy, şol döwürde dowam eden ezilişiň, zulum-sütemiň sebäpleri, halkyň geljekki ýaşayşy barada köp oýlanypdyr. Ol XVIII asyr türkmen durmuşynyň ýüze çykaran soraglaryna dogry jogap bermäge, olary başardygyça dogry düşündirmäge çalşypdyr. Şonda şahyr köplenç durmuş hakykatyndan ugur alypdyr. Ýöne şol döwürde jemgyýetiň ösüş derejesiniň, ylmyň, medeniýetiň umumy ýagdaýynyň pesligi, ýurtda dini ideologiýanyň höküm sürmegi, türkmen halkynyň dünýäniň beýleki halklary, ilkinji nobatda bolsa, Ýewropa ýurtlary bilen ýakyndan aragatnaşygynyň bolmazlygy bu meseläni çylşyrymlaşdyrypdyr, kä zatlara dogry akyl ýetirmäge mümkinçilik bermändir. Her halda, Magtymguly bütün döredijiliginiň dowamynda şol meseleler bilen ýakyndan gyzyklanypdyr, olar barada özüçe pikir ýöredipdir.

Şahyr ýaşan jemgyýetiniň iki uly topara, ýagny barly ýokary gatlak wekillerine we garyp zähmetkeş köpçüligine bölünýändigine, olaryň bähbitleriniň deň gelmeýändigine, az sanly ýokary gatlak wekilleriniň elinde öndürilýän önümleriň köpüsiniň jemlenýändigine, garyp-gasarlaryň paýyna bolsa ondan ujypsyz paý ýetýändigine düşünişdir. Ol bu barada köp şygrylarynda pikir ýöredipdir. Muňa onuň “Ili gözlär”, “Maly bolmasa”, “Golda bary bolmasa”, “Ýat bolar”, “Garyplyk”, “Iş bolmaz” we beýleki goşgularyny mysal görkezmek bolar. Şahyr ýaşan döwründe dowam eden sosial deňsizligi şeýle suratlandyrýar:

Kim nan tapmaz iýmäge,
Kim ýer tapmaz goýmaga,
Kim don tapmaz geýmäge,
Kim tirme şaly gözlär.

Ýene bir mysal:

Kimseler döwletmen, kimseler garyp,
Kimseler haýr edip, zekatyn berip,
Kimseler ömründe nan diýip ýörip,
Kimselerde ýassyk, düşek, aş bolmaz.

Ýüz-müňlerçe ýeňi ýoluklary garyplyk, ýeter-ýetmezlik basmarlaýar. Olaryň görýän güni çekip-çydardan agyr bolupdyr. Şahyr aýtmýşlaýyn, şol döwürde ol derdiň dermany tapylmandyr:

Garyplyk bir dertdir-adam öldürmez,
Öldürmese, dirilikde güldürmez.

Magtymguly türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda ilkinji bolup, garyby bitewi keşp görnüşinde çeper döredijilige girizdi, onuň ruhy dünýäsini, tutuş keşbini açyp görkezmeği başardy. Şol keşp onuň eserlerinde başdan ahyra çenli hereket edýär. Ony şahyr şeýle suratlandyrýar:

Garyp aýak ýalaň, kendir guşakdyr,
Bir märekä barsa orny aşakdyr,
Garyplar at münüp, depse – eşekdir,
Döwletliler eşek münse, at bolar.

Maddy tarapdan hernäçe horluk çekse-de, ýykma-ýykylma gün-güzeranyň dolandyrsa-da, sanda-salada görülmese-de, garybyň ruhy dünýäsinin baýdygyna, onuň jemgyýeti herekete getirýän esasy güýç bolup durýandygyna şahyr göz ýetiripdir. Ol garybyň çekip-çydardan agyr horluk, zulum-sütem, tozgunçylyk görýändigine gynanýar, olara duýgudaşlyk bildirýär. “Garyp, sen ýyglama şir dek bolarsen” diýip, göwünlik berýär:

Gam çekme, garyp adam,
Begler-şalar galmazlar!
Azym-azym şäherler,
Ak otaglar galmazlar.

Ýene-de bir mysal:

Magtymguly, garyplaryň gözyaşy,
Daglary ýandyryp, erider daşy.

Şahyr hemişe garyp-gasarlaryň tarapyny tutup çykyş edýär. Şonda ol keseki ýurt basybalýjylary bilen ýerli han-begler bilen-de, yslam dini bilen-de, ruhanylar bilen-de çaknyşmaly we ýüzbe-ýüz durmaly bolupdyr. Magtymguly olaryň gara güýçlerinden heder etmändir. Olaryň etmişlerini, nädogry hereketlerini ýüzlerine basypdyr. Garamaýak halkyň bähbitlerini gorapdyr, olara arka durupdyr. Şeýle hem olaryň aýdyp bilmedik zatlaryny aýdyp beripdir, düşünmedik zatlaryny düşündirmäge synanyşypdyr, arzuw-umytlaryny, geljege bolan ynamly garaýyşlaryny beýan edipdir. Şahyr hemişe “Iliň güýji – siliň güýji” diýen dana sözlerden ugur alypdyr. Şu aýdylanlary onuň “Döke başlady”, “Gaça başlady”, “Zaman bolmady”, “Aý-günüňiz batmaga”, “Yhsan kaýsy bilinmez”, “Dag-u hasratdan nyşan”, “Galdy, neýläýin” we beýleki goşgularynda görmek bolýar. Şahyr halkyň şol döwürdäki durmuşyny şeýle suratlandyrýar:

Gömüldi derýalar, ýykyldy daglar,
Ýetimler göz yaşyn döke başlady.
Orramsydan bolan haramhor begler,
Ýurdy bir ýanyndan ýyka başlady.

Zalymlar mazluma syrtyn gabardyp,
Gamçysyndan ganlar dama başlady.

Ýene-de bir mysal:

Mertler namart boldy, namart mert boldy,
Gurtlar peşe boldy, peşe gurt boldy,
Ýurtlar weýran boldy, zyndan ýurt boldy,
Şum pelek leşgerin saldy neýläýin.

Ýurdy talamakda, il-güni horlamakda ruhanylar hem keseki ýurt basybalyjylaryndan, ýerli han-beglerden pes oturmaýarlar. Şahyr olaryň alyp baran adalatsyz işlerini, açgözdüklerini, parahorduklaryny, öz işlerine amal etmeýändiklerini ýazgarylýar:

Işanlary her gapyda tapylar,
Mollalarna ýok myjabat ýapylar,
“Öwlüýä men” diýip jögi sopular,
Gygyryp asmana böke başlady.

Pygamber ornunda oturan kazy,
Para üçin elin aç a başlady.

Ine, şonuň üçin hem şahyr “Altmyş ýaşan, ýetmiş ýylky sopular, Az galypdyr Aý-Günüňiz batmaga” diýip, olara ýüzlenýär. Has sadalaşdyryp aýtsak, olara siz zamanasyny geçiren adamlar, siziň döwrüňiz geçdi, indi ýok bolup gitmegiňiz gerek diýýär. Sebäbi olar öz daban azaby bilen gün-güzeran görmän, hemişe halkyň, onda-da garybyň, oňar-oňmazyň malyna göz dikipdirler:

Magtymguly, başa baglap selleler,
Aç böri deý ýortup niçe mollalar,
Halaldan, haramdan ýygnap gallalar,
Her ne tapsa, dynmaý dyka başlady.

Şular ýaly äheňdäki pikirlere esaslanyp, Magtymguly yslam dinini, ruhanyçylygy inkär edipdir, ol dini garaýyşlardan daşda bolupdyr diýip bolmaz. Şahyr öz ýaşan jemgyýetiniň, şol döwrüň ogly. Şol wagtyň jemgyýetçilik gurluşynyň syýasy ýagdaýy, onda dowam eden kada-kanun, alan ylym-bilimi şahyryň dünýägaraýşynyň emele gelmegine we ösüşine täsir edipdir. Şonuň üçin onuň dini garaýyşlardan halas bolup bilmejekdigi-de öz-özünden düşnüklidir. Hatda ol ençeme

dini, sopusylyk mazmunly eserler hem döredipdir. Şahyryň watançylyk, öwüt-nesihat, yşky-söýgi, filosofik tema degişli goşgularynda-da dini garaýyşlar duş gelýär. Eger şeýle bolsa, onda şahyryň edebi mirasyna ýa-da onuň döredijiliginiň haýsydyr bir tarapyna baha beriljek bolnanda, oňa ol dine ynanypmy ýa-da ynanmandyr diýen ýörelgeden çemeleşilmeli däl. Bu ýerde, ilkinji nobatda, onuň haýsy gatlagyň bähbitlerinden ugur alýandygy göz önünde tutulmalydyr. Önde nygtalyşy ýaly, Magtymguly hemişe halk bähbitlerinden ugur alypdyr, ýurduň, il-halkyň umumy ýagdaýyny gowulaşdyrmagyň ýollaryny agtarypdyr. Şonda çykalga tapman, birnäçe zatlary düşündirip bilmän, ol kä halatlarda öz pikirlerini dini garaýyşlar bilen-de utgaşdyrmaly bolupdyr. Şeýle ýagdaýlar Gündogar şahyrlarynyň eserlerinde, şol sanda türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda hem ýygy-ýygýdan duş gelýär.

Magtymgulynyň sygyrlarynda dini garaýyşlar nähili peýda bolupdyr? Muňa iki hili ýagdaý sebäp bolupdyr. Birinjiden, şahyr durmuşy dogry suratlandyrmak bilen, onuň nogsanly taraplarynyň deňinden göz ýumup geçip bilmändir, ony bolşy ýaly beýan etmäge çalşypdyr. Şonda ruhanylaryň edýän nädogry işlerine garşy pikirleri hem aýtmaly bolupdyr. Ikinjiden, şahyr sygyrlarynda ruhanylaryň dini kada-kanunlary berjaý etmeýändiklerinden, olaryň adaty adamyk kada-kanunlaryny bozýandyklaryndan, olaryň öz nebisleriniň ugruna gidip, nädogry, galp işleri edýändiklerinden zeýrenipdir. Bu ýerde hem ol ruhanylar bilen çaknyşmaly bolupdyr. Şonda käte şahyr olary inkär etmeklige çenli baryp ýetipdir. Birnäçe wagtlarda muny onuň özüniň duýmadyk bolmagy hem mümkin. Şeýle halatlar çeper döredijiligiň taryhynda başga-da az däl.

Umumylykda alanyňda, Magtymguly özüniň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlary bilen türkmen edebiýatyny baýlaşdyrypdyr. Ol dowam eden nogsanlaryň köpüsine sosial deňsizlik, synpy deňsizlik sebäp bolýar diýip düşündiripdir. Zähmetkeş halkyň horlanmagynda-da, ýurduň tozgun ýagdaýa düşmeginde-de, aşyk-magşuklaryň biri-birine gowşup bilmezliklerinde-de synpy garşylyklary, sosial deňsizligi aýyplaýar. Dogry, şahyr ýygy-ýygýdan dünýäden-de, pelekden-de, ykbaldan-da zeýrenipdir. Ol dünýä “Ýalan, pany, däli talaňçy... dünýä”

diýip ýüzlenipdir hem-de onuň gurluşyndan, panylygyndan, täleýiniň, kysmatynyň päsliginden zeýrenipdir:

Dyrnagy demirden talaňçy dünýä,
Işň ýokdur namys bilen, ar bilen.

Gerdişi keç gahba pelek elinden,
Ertiri şat bolan, öýlän gülmedi.

Ykbalyň oýansa, döwlet ýar bolsa,
Daga azy ursaň, daşy syndyrar.

Magtymgulynyň dünýäden, pelekden, täleýden zeýrenmeleri ondan öňki Gündogar edebiýatyndaky şu babatdan ýazylan eserlere garanyňda, ep-esli aýyl-saýyllaşýar. Şahyr şol zeýrençleri gündelik durmuş ýagdaýlary bilen baglanyşdyrypdyr ýa-da öz döwrüne kybapdaş beýan edipdir. Şonuň üçin şahyryň dünýäden, pelekden, kysmatdan nalaýan goşgularyny durmuşdan üzňe hasaplamak bolmaz.

Geçmişde jemgyýet bilen şahsyýetiň arasynda uly gapma-garşylyklar dowam edipdir. Synpy jemgyýet şahsyýetiň ösmegine, durmuşda öz ornuny tapmagyna ýol bermändir. Adamyň ukyby, başarnygy, jemgyýetde tutýan orny, hatda onuň mertebesi-de baýlyk, mal-mülk bilen ölçenilipdir. Halk nakylyn-da aýdylyşy ýaly, “Geçiň üç – sözüň puç, geçiň ýüz – sözüň düz” diýen zamana bolupdyr. Bu ýagdaý Magtymgulynyň-da ýiti nazaryndan sypmandyr. Şahyr bu adalatsyzlyga garşy göreş alyp barypdyr. Ol adam mertebesiniň basgylanmagyna, onuň kemsidilmegine, sanda-salada görülmezligine gynanypdyr. Magtymguly birnäçe goşgularynda bu baradaky garaýyşlaryny beýan edipdir:

Zamana beýledir göze ilmezler,
Her ýigidiň golda bary bolmasa,
Ýüz tümenlik sözüň şaýa almazlar,
Her kişiniň ygtybary bolmasa.

Goç ýigidiň ady çykmaz,
Döwleti, maly bolmasa.

Magtymgulynyň syýasy-jemgyýetçilik äheňinde ýazan şygrylary türkmen jemgyýetçilik aňynyň ösüşine uly itergi berdi. Şahyryň döwürdeşleri we şägirtleri özleriniň özboluşly eserleri bilen bu temany has-da baýlaşdyrypdyrlar.

Öwüt-nesihat goşgulary. Uzak asyrlaryň dowamynda halka öwüt-nesihat bermek türkmen nusgawy edebiýatynyň esasy üns beren meseleleriniň biri bolupdyr. Bu tema Magtymgulynyň döredijiliginde-de uly orun tutýar. Şahyr döwürdeşlerine adamkärçiligiň gowy sypatlaryny, ahlak arassalygyny öwretmegi, olarda Watana, zähmete, ýaşayşa, gозellige, dostluga, agzybirlige söýgi döretmegi, ynsan mertebesini wasp etmegi, adamçylyga gelişmeýän ýaramaz häsiýetlere ýigrenç döretmegi özüniň borjy hasaplapdyr. Şahyr goşgularynda wagyz-nesihatyň şol döwür üçin derwaýys bolandygyny öwran-öwran ýatlap geçýär:

Sözümi diňlese bir bilen belkä,
Maksadym nesihat etmekdir halka.

Sözüm nesihatdyr, bir gulak salyň,
Bendesini men söze hyrydar guluň.

Magtymguly “Ýagmyr bilen ýer gögär, alkys bilen är gögär” diýen pähim-paýhasdan ugur alyp, adamlaryň biri-birini goldamaklaryny, olaryň özara gowy gatnaşyk saklamaklaryny, bir-birleriniň sarpasyny saklamaklaryny, agyr güne düşene maddy taýdan kömek bermeklerini isläpdir. Eger hor-homsy, aç-ýalaňaç adamlara berer ýaly zadyň bolmadyk wagtynda-da, “Ýagşy niýet – ýarym döwlet” diýen pikirden ugur almalydygyny aýdýar.

Ýetimi göreňde, güler ýüz bergil,
Goldan gelse, oňa tagam-duz bergil,
Bir gamly göreňde, şirin söz bergil,
Entäni goldara hemaýat ýagşy.

Goldan gelen ýagşy işiň bolmasa,
Köňül içre ýagşy niýet ýagşydyr.

Şahyr hemişe ýagşylygyň, oňatlygyň ýol alyp, ýamanyň ýüzüniň aňry bolmagyny, haýyr işiň rowaçlanyp, ýamanlygyň ýok bolup gitmegini arzuw edipdir. Ine, şonuň üçin hem ol “Ýamanyň örtübän, ýaýyň ýagşysyn”, “Ýagşyny ýamana çatyjy bolma”, “Hoşdur ýagşa ýar bolup, Bir ýamandan daş gitmek” diýen pikiri öňe sürüpdir.

Magtymgulynyň öwüt-nesihat beriji goşgularynyň many-mazmuny we öňe sürýän pikirleri adamsöýüşiň belent hem asylyly sypatlaryna, adam ruhunyň gозzelliklerine, täsinliklerine, ruhbelentlige ýugrulandyr. Şahyr halkyň asyrlar dowamynda adamsöýüşlik, edep-terbiýe, görüm-görde babatdan toplan baý tejribesini giňden peýdalanmak bilen, olary döwrüň talaplaryna laýyklykda timarlapdyr, tertibe salypdyr, şeýle hem olary ösdüripdir, baýlaşdyrypdyr. In esasy hem, olary kämil görnüşde, ýokary çeperçilik, jadylaýjy hem özüne imrindiriji şahyranalyk bilen beýan edipdir.

Halk döredijiligi eserleri şahyryň edebi mirasyny baýlaşdyrjy çeşmeleriň biri bolup, öwüt-nesihat beriji temany işlemekde-de oňa ýygý-ýygýdan ýüzlenipdir. Bize belli bolşuna görä, öwüt-nesihat halk döredijiligi eserlerinde uly orna eýedir. Şahyr hem şu ýagdaýy göz önünde tutup, şahyranalyk halk döredijiliginiň, ilkinji nobatda bolsa, atalar sözüdir nakyllaryň kämil nusgalaryny peýdalanmagy, olary täzeçe pikirler, pähimler bilen baýlaşdyrmagy makul bilipdir. Şahyr bu ýerde, bir tarapdan, halk döredijiligi eserleriniň hasabyna öz döredijiligini baýlaşdyran bolsa, ikinji tarapdan, ol il-güne ýetirmek isleýän pähimleriniň, pikirleriniň täsirli bolmagyny, sada, düşnükli dilde beýan edilmegini gazanypdyr. Käbir mysallary görüp geçeliň:

Dostuňy egleme nepden galmasyn,
Duşmanyň saklama, syryň bilmesin,
Açda algyň, bege bergiň bolmasyn,
Iş müşgildir, aňlamaza duş gelse.

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

Magtymguly halkdan alan zatlarynyň öwezine ondan birnäçe esse köp zady gaýdyp hem beripdir. Onuň tutuş döredijiligi halka hyz-

mat etmek bilen, goşgularynyň köp setirleri nakyla öwrülip gidipdir. Olar henize-bu güne çenli halk dilinden düşmân gelýär.

Şahyryň eserleri adamlara durmuşda özüni alyp barmagyň kada-kanunlaryny öwredipdir. Halk onuň sygyrlaryna ýgy-ýgydan ýüzlenip, durmuşda çözülmegi kyn ýa-da haýsydyr bir jedelli mesele ýüze çykanda, ondan peýdalanyypdyrlar. Her bir düşündirmesi kyn sorag bolanda, kimde-kim öz pikirini şahyryň sözlerinden alnan mysallar bilen berkitse, onuň aýdanlary gutarnykly hasaplanypdyr. Sonuň üçinem, “Magtymguly aýdypdyr”, “Magtymguly diýipdir” diýip, onuň sygyrlaryny ýgy-ýgydan gepleşikde ulanyypdyrlar. Bu, bir tarapdan, şahyryň sygyrlarynyň halkyň jümmüşine düýpli aralaşandygyny, onuň ruhy baýlygyna öwürülendigini, ikinji tarapdan bolsa, köpçüligiň Magtymgula, umuman, söz sungatyna uly gadarygymmat, belent sarpa goýandygyny görkezýär.

Magtymguly hemmeleriň ruhy dünýäsiniň baý hem gözəl bolmagyny arzuw edipdir. Adamlary hemişe gowy gylyk-häsiýetler, nepis duýgular, belent aň-düşünjeler, dana pähim-paýhaslar bilen terbiýelemäge çalşypdyr. Ol döwürdeşlerinden akylyly, pähim-paýhasly, parasatly, hoşamaý, dözümlü, edenli bolmagy, dosty, duşmany tanamagy, gowyny, erbedi saýgarmagy, iniş-çykyşy bilmegi, ýerini bilip sözlemegi, birek-birege hormat goýmagy talap edipdir. Şahyr, ilkinji nobatda bolsa, adamyň gadryny bilmegi, oňa hormat goýmagy ündäpdir:

Adam bolup, adam gadyryn bilmeýen,
Ondan ýene otlap ýören mal ýagşy.
Sözlegende söz manysyn bilmeýen,
Ondan ýene sözlemeýen lal ýagşy.

Ynsanperwerlik adam ruhuny bezeýän in asylyly sypatlaryň biridir. Emma synpy jemgyýet adamlara örän ýowuz darapdyr. Zähmetkeş halk sanda-salada görülmändir, her hili kemsidilmelere sezewar edilipdir. Sosial deňsizlik olaryň başarnygyny, ukybyny inkär edipdir. Olaryň ruhy taýdan baýlaşmagyna, agy-garany saýgarmagyna ýol bermändir. Olary körlükde saklamak ýokary gatlak wekilleri üçin amatly bolupdyr. Halkyň aňly-düşünjeliligi ýokarlansa, olaryň gahar-gazabyňyň artmagyndan, özleriniň hak-hukuklaryny talap etmekler-

inden, turjak gozgalaňlardan heder edipdirler. Şonuň üçin hökümdarlar zähmetkeş halk köpçüligini garaňkylykda saklamaga çalşypdyrlar, olara garşy rehimsiz göreşler alyp barypdyrlar, olary maddy hem ruhy tozgunçylyklara sezewar edipdirler. Şeýle ýagdaýda Magtymguly ynsan mertebesiniň goragyna çykmagy özüniň borjy diýip düşünişdir:

Asla adamzada aýy söz urma,
Pakýra-misgine delalat ýagşy.

Pukaralar ynsandyr hem öýtmazler,
Garyp, sen gezer sen gury san bilen!

Magtymguly edepli-ekramly, ýagşy terbiýeli kişilere sarpa goýupdyr. Hemmeleri-de şeýle bolmaga, olardan görüm-görelde almaga çagyrypdyr, ýamanlary bolsa ýazgarypdyr:

Aryf bolsaň, aslyn sorma ýigidiň,
Edebinde-ekramynda bellidir.

Ýagşylygy umyt etme ýamandan,
Boljak oňlan ýaşlygyndan bellidir.

Magtymguly, ile ýaýdyň nesihat,
Zynhar, ýaman bilen bolmagyn ülpet.

Adamyň güýji onuň akylyna, pähim-paýhasyna baglydyr. Ol näçe akyly, näçe pähim-paýhasly bolsa, şonça-da güýçlüdir. Şahyr munuň şeýledigine göz ýetiripdir. Şonuň üçin hem ol “Gudrat bilen bina bolan adamzat” diýýär hem-de aňly-düşünjeliligi bilen onuň ähli zatdan belentde durýandygyny belläp geçýär:

Adam ýaradylmyş belentli pesli,
Akyly-pikirli, dälili-mesli.

Magtymguly ruhy baýlygy ähli zatdan ýokary hasaplapdyr. Döwürdeşleri ýeter-ýetmezçilik, açlyk-ýalaňaçlyk zerarly näçe horlansalar-da, olaryň ruhy dünýäsiniň baý bolmagyny isläpdir. Ol bir şygrynda “Magtymguly, garyp göwnün baý edip” diýse, “Göze myhmandyr” atly goşgusynda şeýle ýazýar:

Gelen aş diýip gelmez, turşutmagyl ýüz,
Nana mätäç däl, söze myhmandyr.

Halk sözüň güýjüne uly ähmiýet beripdir. Adamlar kimdir birini tanajak bolanlarynda, ilki bilen “Gepi-sözi bir ýerindemi?” diýip sorapdyrlar. Göwni ýetmedik kişilerine bolsa “Onuň-a gepi-sözünüňem ugry-utgasy ýok” diýip baha beripdirler. Şonuň üçin hem hemmeler ýaman sözden gaça durup, ýagşy sözlemäge, adamlarda gowy täsir galdyrmaga çalşypdyrlar. Köpler “Ýagşy söz ýylany hinden çykarar” diýen nakyla uýupdyr. Magtymguly halkyň şu ýörelgelerinden ugur alyp, söz hakynda öwran-öwran pikir ýöredipdir hem-de ýaman söz bilen adamlaryň göwnüne degmezligi, ýüregine bitmez ýara salmazlygy, olaryň synyk we agyran-ynjan göwünlerini awlamagy maslahat beripdir:

Bir ýaman söz ýürek bular,
Ýagşyny älem arzuwlar,
Ýatdan çykmaz, görmek dilär,
Birewden köňli hoş bolan.

Şahyr ýagşy sözi uly baýlyga deňeýär:

Gepin tapyp, ýagşy sözlän,
Misli dür saçan ýalydyr.

Şahyr dünýä gelip, hiç bir nyşan galdyrman gitmegi berk ýazgarypdyr. Ol adamlaryň il-gün üçin nämedir bir zat etmelidigini, peýda getirmelidigini isläpdir:

Jahanda ýaman işdir,
Gury gelip, boş gitmek.

Hiç bir masgaralyk mundan ötermi,
Giden gury gitse, gelen boş gelse.

“Ýagşylyk ýerde ýatmaz” diýlişi ýaly, ol adamlara hezzet-hormat getirýär, olaryň mertebesini arşa göterýär, at-abraýyny ile ýaýýar. Ile özüni ýagşy diýdirmek üçin bolsa, ilki bilen-ä niýetiň-päliňi düzүw tutmaly, galyberse-de, güler ýüzli, sahy bolmaly, ýagşylyk edip, köpçüligiň göwnüni awlamaly:

Gelene garşy çyk, bolsa mejalyň,
Ýagşy tutawergin niýetiň-päliň,
Dünýä döwranynda açyk tut eliň,
Döwür senden gider, döwrän eglenmez.

Ýagşylykda ile özün aldyran,
Alkyş alyp, derejesi zor bolar.
Ýaman bolup, ýagşylygy unudan,
Öz yzzatyn gidir, itden hor bolar.

Magtymguly “Ýusup-Züleýhany” birnäçe sapar okan bolsa gerek. Şahyryň Ýusuba syny oturypdyr. Ol agalarynyň doňýürekliligi, açgözlügi, baýlyga, mal-mülke aňyny aldyranlygy sebäpli, ilinden ýurdundan aýra düşýär, gulçulyga sezewar edilýär. Şonda-da ol ruhdan düşmeýär. Özünüň pähim-paýhasy, zähmeti bilen ýeňiş gazanýar, gulçulykdan halas bolýar, şa derejesine göterilýär. Ol Müsür halkyny uly açlykdan halas edýär, ýöne ol ynsanperwerligi sebäpli, öz iline gaýdyp bilmeýär. Şeýle hem ol “Daş bilen urany aş bilen ur” diýen nakyla eýerip, doganlaryna-da örän köp ýagşylyklar edýär. Magtymguly şonuň üçin hem Ýusubyň adyny sygyrlarynda ýygy-ýygýdan ýatlaýar, gönüden-göni şol hekaýat bilen bagly “Atly, ýaranlar”, “Arap tilli söwdüğim”, “Ýusup diýe-diýe” atly goşgularyny döredipdir. Şahyr şu keşbe salgylanmak bilen, döwürdeşlerini ynsanperwerlige çagyrypdyr.

Magtymguly häsiýet, ahlak, adamkärçilik meselesini watansöýüjilik, batyrlyk, edermenlik, dostluk, agzybirlik bilen bagly çözüär. Şular bilen bagly häsiýetleriň, ahlak sypatlarynyň hemmesi diýen ýaly merdiň hem namardyň keşbinde jemlenýär. Mert – edenli, başarnykly, il derdine ýaraýan, köplere ýagşylyk etmegi başaýan, sahy, göwni açyk, güler ýüzli, il-güni, watany goramaga ýakyndan gatnaşýan, dostluga sarpa goýýan adam. Namart bolsa onuň tersine, hiç zada ýaramaýan, elinden hiç bir iş gelmeýän, il derdine ýaramaýan, ýagşyny-ýamany saýgarmaýan, gysyk, husyt, özüni oňarmaýan bir adam. Kābir mysallary görüp geçeliň. Şahyr merdiň keşbini şeýle berýär: “Mert ýigitler atar, salar gylyjy”, “Söweşde mert başdan geçer”:

Mert oldur ki bolsa köňli rehimli,
Göwresi giň gerek, özi pähimli,
Giň ýerde garga deý bolsun wehimli,
Ýerinde hünäri, işi gerekdir.

Şahyr “Baş üstüne” atly goşgusynda namardyň kimdigini örän
ýerlikli sözler bilen okyja tanyşdyrýar:

Namart kimdir, biler bolsaň,
Ne diýseň, diýr: “Baş üstüne!”
Ezmaýysyn kylar bolsaň,
Hiç tapylmaz iş üstünde.

Murtun towlap, her ýan tartar,
Haýbaty peleňden artar,
Gök dek gürläp, damak ýyrtar
Taýýar bolan aş üstünde.

Magtymguly mert bilen namardyň keşbini biri-birine garşy goý-
mak bilen, olaryň tapawudyny aýyl-saýyl edip berýär:

Mert çykar myhmana güler ýüz bilen,
Namart özün gizlär, myhman ýoluksa.

Mertler jeňde – toý içinde –
Aç börüdir koý içinde,
Namart gorkar öý içinde
Barsaň, hyra-hyra döner.

Döwletiň, düzgün-nyzamly goşunyň ýok wagtynda, ýurdy gora-
mak halka ýeňil düşmändir. Şonuň üçin adamlarda watansöýüjiligi,
mertligi, batyrlygy, gaýduwsyzlygy, parasatlylygy we beýleki gowy
häsiýetleri ýaşlykdan terbiýelemeli bolupdyr. Hakyky watançy ýurdy
goramaga hemişe taýýar bolup durmaly, höwesjeň bolmaly, haýal-
ýagallyk etmeli däl. Gerek bolsa janyny gurban etmekden hem ho-
watyrklanmaly däl:

Ýigit öler ýurt üstünde,
Janyn berip ar üstünde,

Goç ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir.

Şahyr ýokary gatlak wekillerinden ýurdy adyllyk bilen soramagy, hemişe halkyň gamyny iýmegi, özlerinde adamsöýüşiň gowy sypatlaryny terbiýelemegi talap edipdir:

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsaň, halky Gün kibi çöýgul,
Akarda suw, ýa öserde ýel bolgul!

Elbetde, häkim toparlary, adyllyga çagyraryň bilen, onuň netije bermejekdigi öz-özünden düşnükli. Her halda, şahyr şeýle wagyz-nesihaty ýöretmegi makul bilipdir.

Magtymguly öwüt-nesihat temada döreden eserlerinde durmuşyň hemme ugurlaryna degip geçipdir. Ol adamyň ruhy dünýäsiniň ähli taraplary barada pikir ýöredipdir. Şonda ol gowy gylyk-häsiýetleri öňe sürmek bilen, olaryň durmuşa ornaşmagyny, adamlara peýda getirmegini, ýaramaz gylyk-häsiýetleriň bolsa aradan aýrylmagyny, zyýanyňyň degmezligini isläpdir. Dana şahyr döwürdeşlerini gowy maksatlar ugrunda göreşmäge, ýaş nesli zamananyň gowy adamlary edip terbiýelemäge çagyrypdyr.

Yşk-söýgi, dostluk goşgulary. Irki döwürlerden bäri Gündogar edebiýatynda yşk-söýgi hakyndaky şygrylar agdyklyk edip gelipdir. Özüniň tutuş döredijiligini şu temada ýazan şahyrlar-da bolupdyr. Ýüzläp-müňläp gazallar diwanlary düzülipdir, gam-gussaly söýgi rowaýatlaryny aýdyp berýän poemalar döredilipdir. Şu ýagdaýy nazara alyp, käbir günbatar alymlary, edebiýatşynaslary Gündogar şygryýetiniň syýasy-jemgyýetçilik, terbiýeçilik, estetiki-çeperçilik ähmiýetini inkär etmäge synanyşypdyrlar. Olar Gündogar şygrylaryny yşkbazlygy, jalaýlygy beýan edýän, durmuşdan, göreşden üzňe, hyýaly edebiýat hökmünde görkezmäge synanyşypdyrlar. Bu hakykatdan daşlaşma bolýar. Gündogar poeziýasy gündogar halklarynyň durmuş, ýaşayyş hem göreş beýanydyr. Onuň uly öwredijilik, terbiýeleýjilik ähmiýeti bolup, döwrüň möhüm syýasy-jemgyýetçilik ähmiýetli meselelerini gozgaýar.

Söýgi hakdaky eserler türkmen nusgawy edebiýatynda, şol san-da Magtymgulyň döredijiliginde-de degerli orun tutýar. Şahyr bu temanyň derwaýysdygyna, şonsuz durmuşyň köp meselelerini çözmegiň mümkin däldigine göz ýetiripdir. Ol ýşk-söýgi hakynda eser döredilmese, çeper döredijilik diýlen zady asla göz önüne getirmegiň mümkin däldigi barada şeýle ýazýar:

Dünýä sözi meňzär duzsuz tagama,
Söz içinde gelin-gyz hem bolmasa.

XVIII asyrdan başlap, söýgi temasynyň beýan edilişiniň hakykylygy, halkylygy, milliligi güýçlenýär. Hyýaly beýan etme, umumylyk peselip, gönüden-göni türkmen durmuşyna mahsus wakalar, keşpler giňden teswirlenip ugraýar. Şeýle eserleriň halk arasynda täsirçililiginiň örän uly boljakdygy öz-özünden düşnüklidir. Edebi döredijilikde dowam eden bu ýagdaý barada Ý. E. Bertels şeýle ýazýar: “Türkmen poeziýasynda-da söýgi lirikasy bar, emma Ýakyn we Orta Gündogar poeziýasyna mahsus bolan zaryn gazallar, magşugyň zalymlygyndan zeýrençli gazallar türkmen şahyrlarynda bolmandyr. Türkmen şahyrlarynyň söýgi lirikasy ýa maksadyna ýeten söýginiň şatlygyndan ýa-da magşugyň zalymlygyndan däl-de, söýşenleriň tapyşmagyna ýol bermedik rehimsiz adatyň zulumyndan nalamak lirikasy bolupdyr”.

Magtymguly gelin-gyzlaryň durmuşda uly orunlarynyň bardygyna, olaryň jemgyýetde esasy güýç bolup durýandyklaryna, maddy hem medeni baýlyklary öndürmekde olara uly paýyň degişlidigine düşünişdir. Şahyr gelin-gyzlar bolmasa, maşgala durmuşynyň kadaly bolup bilmejekdigi ençeme sapar ýatlap geçýär:

Aýalsyza eşret ýokdur,
Hoş günün hasrata meňzär.

Ýene-de bir mysal:

Aýalsyza mydar bolmaz,
Dönse hökmi – Süleýmana.

Beýik akyldaryň öz döredijiliginde söýgi hakyndaky goşgulara uly orun bermeginiň möhüm syýasy-jemgyýetçilik ähmiýeti bar. Bize belli bolşuna görä, Gündogarda dowam eden döp-dessurlar gelin-

-gyzlary ähli hukuklardan mahrum edip, olary jemgyýetçilik işlerine gatnaşdyrmandyr. Hatda ruhanylar olar hakda goşgy goşmaga, aýdym aýtmaga-da rugsat bermändir. Olar şahyrdyr bagşylardan jennetiň, hüýr-perileriň, gözelligini taryplamagy talap edipdirler. Kimde-kim şeýle etmese, onuň ýazgarylyp, kemsidilen halatlary-da bolupdyr. Her halda, Magtymgulynyň döwründen başlap, söýgi hakynda şygrylar döretmek giň gerim alyp ugraýar, ol eserler halkyň jümmüşine has-da içgin aralaşýar.

Magtymguly söýgä degişli goşgularyna köp zehin siňdiripdir. Ol eserler şahyryň arzuw-umytlarynyň, geçiren gözlegleriniň, ýaşlyk, ýetginjeklik höwesleriniň, maşgala hözirine teňneliginiň, çeken gaýgy-gamlarynyň, başdan geçiren hasratly günleriniň, durmuş, gözellik baradaky çuňňur oýlanmalarynyň beýanydyr. Şahyr söýgi hakyndaky şygrylaryny diýseň nepis, diýseň çeper, diýseň gözəl ýazypdyr. Türkmen diliniň ähli baýlyklary, dürli çeperçilik serişdeleri arkaly olara jadylaýjy, özüne çekiji, okyjyny özüne ýesir ediji güýç bermegi başarypdyr.

Şahyryň yşk-söýgi hakyndaky eserleri çylşyrymly hem köptaraplydyr. Onda durmuşyň dürli meselelerine deglip geçilýär hem-de döwrüň möhüm meseleleri gozgalýar. Şahyryň bu tema degişli eserleriniň barynyň ýazylyş, beýan ediliş usuly birmeňzeş däl. Olaryň Gündogaryň mekdep-medrese diliniň äheňinde, hyýaly öwüşginli, arap-pars şygyr sungatynyň kada-kanunlaryna eýerilip düzülenleri-de, halk döredijiligine ýakyn ýazylanlary-da, halky edebiýatyň ýörelgeleri esasynda hemmelere düşnükli, sadadan çeper beýan edilenleri-de bar. Onuň Gündogar edebiýatynyň däpleri esasynda döreden eserlerinde mazmuny umumy, dilinde bolsa düşünmesi kyn arap-pars sözleri köp ulanylypdyr. Muňa şahyryň gazallary, muhammesleri, müseddesdir müsemmenleri... mysal bolup biler. Halk döredijiliginiň, halky edebiýatyň äheňindäki eserleri sada, örän düşnükli dilde ýazylypdyr. Magtymgulynyň kitaby mekdep-medrese dilindäki şygrylarynyň köpüsini medresede okan döwürlerinde döreden bolmagy mümkin.

Magtymguly yşk-söýgi hakyndaky eserlerinde söýginiň mukaddesligini, yşk heseriniň agyrlygyny, gelin-gyzlaryň görk-görmegini, adamkärçilik mertebesini, edep-ekramlylygyny, el hünäri-zähme-

tini taryplaýar. “Zer gadryny zerger biler” diýlişi ýaly, şahyryň özi hem söýginiň gam-gussaly wakalaryny başdan geçirýär. “Gyzmaly boldum” atly goşgusynda aýdyşy ýaly, ol ýarynyň adyny suratkeşlik bilen köňül aýnasyna ýazyp, yşka nöker bolup gezýär, dolup-daşan yşk derýasyny boýlaýar, ahyrynda-da gury, boş çykýar. Ine, şonuň üçin hem ol söýginiň ähli meselesi barada örän beletlik bilen dogry pikir ýöredýär:

Ýolda ýolukdyrdy çeşmi-jadyny,
Ölçerdim, el çöýdüm yşkyň oduny,
Köňül gözgüsine ýaryň adyny,
Suratkeşlik edip, çyzmaly boldum.

Ol “Bu derdi” atly goşgusynda yşk derdiniň agyrlыgy, oňa döz gelmegiň kynlygy, onuň azap-güzaplary barada şeýle diýýär:

Yşk dagyn assalar gögüň boýnundan,
Gök titreýip, çeke bilmez bu derdi.

Yşk eser etmese, ýanmaz çyraglar,
Yşka düşse, guşlar eñrär, gurt aglar,
Egiler haýbatly, kuwwatly daglar,
Daşlar erip, çeke bilmez bu derdi.

Magtymguly yşk-söýgi hakyndaky şygrylarynda öňden gelýän meňzetme, deňeşdirme, ulaltma, kiçeltme, ýüzlenme, janlandyрма ýaly ýörgünli çeperçilik serişdelerini giňden ulanypdyr. Şonda wasp edilen gözeliň owadanlygyny Aýa, Güne, ýyldyzlara, güle, gunça, tawusa, kepderä, gaza, dürli gymmat bahaly daşlara we beýlekilere meňzedipdir. Ýöne bu ýerde hem şahyr olaryň halka düşnükli hem täsirli bolmagy barada alada edipdir. Ol şygrylaryny mümkin boldugyça, sada çopana, daýhana düşnükli dilde ýazmaga çalşypdyr. Käbir mysallary görüp geçeliň. Bu babatda şahyryň “Aşyk bolmuşam”, “Istemen”, “Bürýana boldum imdi”, “Meñzär hökümlü”, “Kaýda sen”, “Seda boldum”, “Aýrylyp”, “Bar meniň” we beýleki goşgularyndan mysallar getirmek bolar:

Eý, ýaranlar, bir ýüzi gül, Aýa aşyk bolmuşam,
Barçalar maksudy – gül ragnaýa aşyk bolmuşam,

Bilbilem, bag içre bir gowgaýa aşyk bolmuşam!
Özi gaýyp, zülpleri eldaýa aşyk bolmuşam.
Menzilim dag içredir, sähraýa aşyk bolmuşam.

Şahyryň «Meňzär hökümlü» atly goşgusynda has-da täsin de-
ňeşdirmedir meňzetmeler getirilýär:

Humaý oturyşly, laçyn turuşly,
Kebuter topukly, maral görüşli,
Täze helal gaşly, merwerit dişli,
Tawus guş zynatly, Dawut towuşly,
Tezerw şiweli, käkilik ýörişli,
Tugun guş timarly, tarlaň bakyşly.

Görşümüz ýaly, bu ýerde dāp bolup gelyān çeperçilik serişdeleri
peýdalanylan hem bolsa, wasp edilyān gözeliñ görk-görmegi here-
ketde berilyār, ýagny şol bir wagtyñ özünde meñzedilyān zatlaryñ
özüne mahsus oturyşy, turşy, ýörişi, özüne esewan edişi we beýlekiler
hem ýatlanýar. Netijede, suratlandyrylýan keşp doňup duran bir zat
dāl-de, janly hem başarnykly hereket edýān görnüşde göz önümüzde
janlanýar.

Magtymguly gelin-gyzlaryñ çeper keşbini döretmekde olaryñ
daş görnüşiniñ, görk-görmeginiñ tarypyny ýetirmek bilen çäklen-
meyār. Şahyr bu meselede, esasan, olaryñ akylyna, pähim-payhasyna,
edep-ekramyna, adamkärçiligine, özüni alyp barşyna, arassaçylygy-
na, zehinine, ukybyna üns berýār. Has sadalaşdyryp aýtsak, gelin-
gyzlaryñ gözelligine olaryñ adamkärçiligine garap baha berýār. Bu
ýagdaý yşk-söýgi temany beýan etmekde-de, şahyryñ şol döwür türk-
men durmuşynyñ talaplaryndan ugur alandygyny aňladýar. Sebäbi
şahyry hemişe ýaşayşyñ gaýragoýulmasyz aladalary gurşap alypdyr.
Ol döwürdeşlerine agzybir maşgala gurmakda takyk hem peýdaly
maslahatlar bermek islāpdır. Şonda-da durmuş gurmak, öyli-işikli
bolmak ilkinji ýüze çykan meseleleriñ biri bolup durýar:

Hyrydar olsañyz gyza-geline,
Edebin, ekramyn, oturşyn görüñ.

Oturşy-turşy edaly
Gaşlary galam islārin.

Şahyr gelin-gyzlaryň akyllý, pähim-paýhasly bolmaklaryna aýratyn uly üns beripdir. Bu maşgalanyň sagdyn, agzybir ýaşamagynda, nesil terbiýeläp ýetişdirmekde möhüm ähmiýete eýedir:

Dil bilen akly kemally,
Ýüzi hem bolsun görkana.

Akylsyz näkes bolmasyn,
Sadadan bolsun türkana.

Şahyr güler ýüzli, süýji dilli, hezzet-hormat etmegi başaryan zenanlara uly hormat goýupdyr:

Özüne hormat getiren,
Äriniň hyzmatyn bitiren,
Gaşyny çytman oturan –
Maňlaýy gülen islärin.

Ýene-de bir mysal:

Gadyr bilenden daş etme,
Nägadra ýoldaş etme,
Til bilmez bela duş etme,
Sada dil bolsun – türkana.

Magtymguly gelin-gyzlaryň süýji dilli bolmaklaryny zerur hasaplapdyr. Sebäbi maşgala terbiýesinde, adamlar bilen bolan umumy gatnaşyklarda bu örän derwaýysdyr. Şonuň üçin ol şygrylarynda “Tili süýji, lebi handan”, “Sözlese, dürler saçylar” ýaly jümleleri köp getiripdir.

Şahyr her kimiň özüne mynasyp ýanýoldaşynyň bolmagyny uly döwlet, uly bagt hasaplapdyr :

“Menem” diýen goç ýigide,
Bir mynasyp ýar gerekdir.

Magtymguly “Durasyn geler”, “Syýagyndan bellidir” atly goşgularynda ýagşy hem ýaman zenanlary deňeşdirip, olaryň biri-birinden tapawudyny açyp görkezipdir. Olaryň hakyky keşbini okyja ýakyn-dan tanyşdyrmakda, ýagşy hem ýaman aýalyň gündelik durmuşda

özünü nähili alyp barýandygyny, şonda olaryň özleriniň kimdigini aýan edýändigini birin-birin sanap geçýär. Ol ýagşy zenanyň keşbini şeýle şekillendirýär:

Gözel bardyr, gözellerden zyýada,
Anyň hyzmatynda durasyň geler.
Edepli, ekramly, mylaýymzada,
Tä ölinçäň bile ýöresiş geler.

Gözel bardyr, günde-günde görmeli,
Şol gözeliň syýa zülpün örmeli,
Döküp, hazynanyň zerin bermeli,
Anyň söwdasynda bolasyň geler.

Özüni oňarmaýan, üsti-başyna seretmeýän, sölite, ulyny-kiçini sylamaýan aýallaryň hereketlerini beýan edende, şahyryň durmuşa beletligi, synçylygy has-da aýan duýulýar:

Bagzy gözel sirkä basdyr saçyny,
Artmaz, ýuwmaz, tabagyny, daşyny,
Sylamaz atasyn, ene, ýaşyny,
Anyň hyzmatyndan gaçasyň geler.

Magtymguly ýaşlaryň bir-birlerini tanap, halaşyp durmuş gurmaklarynyň tarapdary bolupdyr. Bu hakda ol şeýle diýýär:

Är ýigidiň köňli bitmez,
Seçip jenan almagynça.

Ýene-de bir mysal:

Ýigit köňül söýenini almasa,
Ynjalyp, parahat ýatyp bolmaýar.

Öňki döwürde höküm süren synpy deňsizlik, zulum-sütem, eziliş ýaşlaryň maksatlaryna ýetmeklerine ýol bermändir. Könedan gelýän dāp-dessurlar, ýeter-ýetmezçilik söýüşenleri biri-birinden aýra salypdyr. Şahyr bu barada şeýle ýangynly söz sözleýär hem-de gyzlaryň pula, galyňa satylýandygyna garşy bolupdyr:

Gyz alynar galyň bilen,
Ýigit solar zulum bilen.

Ýa-da:

Ykbal çapmaz ýöreý diýsem,
Ýokdur malym bereý diýsem.

Sen garyp sen, men pakyr men, sende, mende çäre ýok.

“Gün güýçliniňki” diýlişi ýaly, şol döwürde ýaş gyzlar mal ýaly satylypdyr. Olar tanamaýan-bilmeýän adamlaryna, hatda aýal üstüne-de satylyp goýberlipdir. Şahyr bu ýagdaýy nädogry hasaplaýar hem-de oňa garşy çykýar:

Haznasyn dolduran berkarar şalar,
Günde bir öýlener, keýpi kök bolsa.

Şahyr dakylma, adaglama ýaly ýaramaz däpleri-de ýazgarypdyr. Ol bu barada-da goşgularynda durup geçýär:

Namysly goç ýigit alsa ýeňňäni,
Elmydam agasy ölen ýalydyr.

Magtymguly ýaşlykdan göwün beren gyzy Meňlä bagyşlap ençeme eserler döredipdir, Olarda şahyr Meňliniň görk-görmegini, adamkärçiligini, onuň bilen durmuş gurmak hakynda eden süýji arzuw-umytlaryny, ondan aýra düşüp, hijranda gören azap-güzaplaryny teswirleýär. Bu topara girýän şygrylar şahyryň döredijiliginiň bezegi bolup durýar. Olardan “Uýat eýleýir”, “Kerem islärin”, “Nowruzdan seni”, “Nägehan pyrak”, “Har kyldy”, “Meňli ýarymdan jyda”, “Aýryldym” we beýleki goşgularyny görkezmek bolar.

Şahyryň Meňli hakyndaky goşgularynda türkmen durmuşy, türkmen gelin-gyzlaryna mahsus: gylyk-häsiýetler, geým-gejimidir şaýsepler, edim-gylymlar dogruçyllyk bilen görkezilýär. Olary okanymyzda, Meňliniň kimdigine, onuň nähili häsiýetdäki gyzdygyna, onuň kysmatynyň, täleýiniň nähili bolandygyna anyk göz ýetirýäris. Ol Meňlini daşdan synlap, şeýle diýýär:

Meňli hanym golun dişläp,
Bizden ki uýat eýleýir.

Kä daranyp, uz ýörişläp,
Bizden ki uýat eýleýir.

Geýinipdir gyzyl-aly,
Bilmen nedir ýar hyýaly,
Göz edip ýomut, ahaly,
Bizden ki uýat eýleýir.

Meňli barada ýene-de şeýle maglumatlar bilen tanyşýarys:

Illeri bar diňli-diňli,
Sowuk suwly, ter öleňli,
Ili – gökleň, ady – Meňli,
Näzli dildardan aýryldym.

Şahyryň süýji arzuwlary puja çykýar. Meňlini başga birine durmuşa çykarýarlar:

Bilbilem ahy-zar çekip,
Täze gülzardan aýryldym.
Gözden ganly ýaşym döküp,
Ol söwer ýardan aýryldym.

Magtymgulynyň Meňli bilen bolan söýgüsi barada ençeme rowaýatlar hem peýda bolupdyr. Olarda beýan edilýän wakalar şahyryň eserlerinde berilýän maglumatlar bilen, köplenç, deň gelýär.

Magtymgulynyň yşk-söýgi barada döreden birnäçe eserlerinde hakyky durmuş wakalary ylahy hem sopusylyk garaýyşlar bilen utgaşdyrylýar. Ylaýta-da onuň “Bu derdi”, “Näme sen?”, “Gördüňmi”, “Gözel sen” ýaly goşgularynda şeýle garaýyşlar beýan edilýär. Ol Ymadeddin Nesimi, Abdyrahman Jamy, Jelaleddin Rumi, Alyşir Nowaýy ýaly görnükli söz ussatlarynyň ýörelgelerine eýerip, ynsan mertebesini, onuň gозelligini arşa göterýär. Şonda ol öz söýgi hakdaky goşgularyny hyýaly öwüşginler bilen-de, ylahy garaýyşlar bilen-de çakdan aşa bezeýär. Netijede, wasp edilýän gözeliň keşbi tebigat gözelligi, hyýaly gözelligi bilen umumylaşýar. Gündogar sygyrýetinde hyýaly hem-de umumy beýan etme güýçli. Şeýle beýan etme hem käte çeper eserlerde berilýän mazmuny adaty durmuşa bolşundan

daşlaşdyrýar. Dogry, Magtymgulynyň gönüden-göni dini, sopusylyk garaýyşlary ündeýän eserleri-de bar.

Magtymgulynyň «Näme sen?» atly goşgusyna seredip geçeliň. Bu şygryda wasp edilýän gözeliň waspy örän umumy. Has gönüläp aý-dylanda, bu eseriň mazmuny sopusylyk garaýyşlary boýunça berilýär. Belli bolşuna görä, sopusylyk taglymatynda materiýa bilen hudaý bir zat hasaplanýar. Olaryň pikiriçe, materiýanyň ähli görnüşlerinde hem hadysalarynda hudaý ýaşaýar. Başda sopular musulmançylygyň kanunlaryny doly berjaý etmändirler. Olar bütindünýä ruha – hudaýa gowuşmaga ymtylyp, yslamyň ol dünýä hem bu dünýä, jennet, dowzah diýen düşünjesini inkär edipdirler. Hatda olar “Anal-hak”, ýagny “Men hudaý” diýip, adamy hudaýlaşdyrmaga çenli baryp ýetipdirler. Şahyryň “Näme sen?” atly goşgusyndaky wasp edilýän gözellig hem dünýäniň ähli zatlarynda bar gözellig:

Asla seni görmemişem, dildarym,
Gumrumsen, bilbilmi sen, näme sen?!
Gamgyn köňlüm hyýalyňda aldaram,
Bag içinde gül-gülmi sen, näme sen?!

Garaçymyň, ýa seýitmiň, hojamyň,
Ýa sakymyň, ýa şerapmyň, ýa jammyň,
Ýa ýylmy sen, ýa gündizmiň, gijemiň,
Ýa Aýmy sen, ýa Günmi sen, näme sen?!

Goşgynyň soňky bentleri hem şeýle äheňde gidýär. Ahyrky bentde şahyr “Jahan doly, sen gapyl sen ýaryňdan” diýip, onuň görüp bolmaýan gözelligidigini belläp geçýär.

Magtymgulynyň döredijiligindäki dini, sopusylyk garaýyşlaryň täsiri bilen ýazylan eserler onuň dünýägaraýşynyň özboluşly taraplarynyň biri hasaplanmalydyr.

Umumylykda alanyňda, Magtymgulynyň yşk-söýgi hakdaky goşgularynda XVIII asyr türkmen durmuşy dogruçyl suratlandyrylyp, olarda türkmen gelin-gyzlarynyň täleýi, kysmaty bilen bagly möhüm meseleler gozgalypdyr. Olarda şahyr örän sagdyn hem gymmatly pähim-paýhaslary, döwrebap pikirleri orta atypdyr.

Magtymgulynyň şygrylarynda Ýusup kyssasynyň beýany.

Nusgawy edebiýatymyzda öňden dowam edip gelýän rowaýatdyr hekaýatlary, “Ýusup-Züleyha”, “Şirin-Perhat”, “Leýli-Mejnun”, “Zöhre-Tahyr” ýaly mowzuklary täzeden işlemek däbi ýörgünli bolupdyr. Şeýle usulda döredilen çeper eserler arkaly şahyrlar ýaşan döwrüniň möhüm meselelerine seslenmegi, öz syýasy-jemgyýetçilik, filosofik garaýyşlaryny, dana pähim-paýhaslaryny, dürdäne pikirlerini çeper beýan etmegi hem-de ölmez-ýitmez eserleri döretmegi başarypdyrlar. Nusgawy şahyrlaryň birnäçeleri adygan mowzuklar esasynda täzeden özbaşdak eserler döreden bolsalar, birnäçeleri olaryň many-mazmunyny şygrylaryna siňdirip, öz edebi mirasyny baýlaşdyrypdyrlar. Magtymguly hem bu edebi ýörelgä ýygy-ýygydan ýüzlenipdir. Ol Ýusup hakyndaky kyssa has-da köp üns beripdir.

Magtymgulynyň şygrylarynda Ýusup kyssasy bilen bagly many-mazmun, özboluşly pikirler, garaýyşlar örän köp beýan edilipdir. Şahyryň eserlerine bu kyssa iki hili ýol bilen aralaşypdyr. Birinjiden, Magtymguly Ýusup hakda ýazylan kitaplary okap, olary şygrylarynda gönüden-göni teswirläpdir. Bu barada şahyryň özi hem şeýle pikir ýöredipdir:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
“Kyssasy Enbiýa” atly, ýaranlar!
Hezreti Ýusupny beýan eýläliň,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar.

Şu usulda ol “Atly, ýaranlar!”, “Arap tilli, söwdügim”, “Ýusup diýe-diýe” atly şygrylaryny döredipdir. Bularda şahyr esasan Ýusup kyssasynyň mazmunyny umumy görnüşde beýan edýär. Onuň “Atly, ýaranlar” goşgusynda kyssanyň many-mazmuny gysga görnüşde doly berilýär. Başga-da, şahyr Ýusubyň nesil sejeresini – onuň atababalarynyň, kakasynyň, doganlarynyň kimler bolandygyny sanap geçýär. Soňra bolsa kyssada bolup geçýän wakalary, onda hereket edýän gahrymanlaryň kimlerdigini birin-birin aýdyp geçýär. Goşgyny okap çykanynda kyssa boýdan-başa hakydaňda janlanýar.

Beýleki birnäçe goşgularynda hem “Ýusup-Züleyha” bilen bagly setirleri girizipdir. Ine, olaryň birnäçesi;

Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup-Züleyhanyň taýy gözel sen.

Gardaşlary Ýusup kimin janana
Rowa görmediler jaýyň ýagşysyn.

“Arap tilli, söwdügin” atly goşgusynda şahyr kyssanyň ýatda galaýjak pursatlaryny agzap geçmek bilen, onuň okyja umumy durkuny göz önüne getirerlik ýagdaý döredýär. Şeýlelikde, ündeljek pikirler, öwüt-nesihatlar örän gysga, ýöne örän täsirli hem çeper beýan edilýär.

Şahyryň bu goşgusynda gam-gussa, gaýgy-hasrat agdyklyk edýär. Bu eserini ol türkmen halkynyň tozgunçylykly, talaňçylykly, agyr kynçylykly günleri başdan geçiren döwründe ýazan bolmaly.

“Ýusup diýe-diýe” atly goşgusyny bolsa Magtymguly pelsepewi pikirler bilen baýlaşdyrypdyr. Onda şahyr özüniň dünýä, ýaşaýyş, jemgyýet, şahsy başdan geçirmeleri hakdaky oý-pikirleri bilen kyssanyň many-mazmunyny baýlaşdyryp, oňa täze öwüşgin, täzeçe äheň beripdir:

Içdi seniň zalym gözün meniň ganym gana-gana,
Zülpün damyga saýd oldum, görüp halyn däne-däne,
Halym pida kyslam azdyr seniň kibi jana-jana,
Öter eýýam döne-döne,
Geçer bu jan ýana-ýana,
Ertir-agşam Aýa, Güne
Bakam Ýusup diýe-diýe.

Magtymguly beýleki birnäçe goşgularynda hem öňe süren pikirlerini baýlaşdyrmak, onuň täsirlilikini artdyrmak maksady bilen, käbir halatlarda Ýusup kyssasyna ýüzlenipdir. Ine, ol öz magşugyna bolan söýgüsiniň çyn ýürekden çykandygyny nygtamak maksady bilen şeýle setirleri düzüpdir:

Ýakup ýurt etdi Kengany,
Ogludyr Müsür soltany,
Misli Ýusup Züleyhany
Söýen dek söýmüşem seni.

Magtymguly türkmen halkynyň dagynyk halda, kynçylykly, toz-gunçylykly günleri başdan geçirýän zamanynnda ýaşap geçipdir. Her näçe geçirimlilik etse-de, şahyryň şygryrlarynda gam-gussa äheňleri ýygy-ýygydan ýaňlanýar. Muny onuň Ýusup kyssasyna ýüzlenen halatlarynda hem görmek bolýar:

Ýusup-Sahypjemal Ýakup oglunda,
Ajyz galdy gardaş-dogan elinde,
Gardaşlary azyp şeýtan ýolunda,
Ýusupny “gul” diýip satdy ýaranlar.

Gönüden-göni Ýusup kyssasy ýatlanmaýan hem bolsa, ikinji bir ýol bilen onuň many-mazmuny Magtymgulynyň şygryrlaryna giripdir. Köp halatlarda ony duýmak hem kyn. Sebäbi Magtymgulydan öň hem Ýusup kyssasy türkmen halkynyň ruhy dünýäsine düýpli ornaşypdyr, onuň esasynda il-günüň aňynda ençeme durnukly söz düzümleri, atalar sözleridir nakyllar emele gelipdir. Halkyň gepleşik dilinde şygryrlaryny düzüp, ony şahyrana halk döredijiliginiň dürdäne gymmatlyklary bilen bezänligi üçin, Ýusup kyssasy bilen bagly garaýyşlar hem Magtymgulynyň şygryrlaryna geçipdir. Ony yzarlap tapmak, ýüze çykarmak çylşyrymly meseleleriň biri bolup durýar.

Ençeme asyrlaryň dowamynda halkyň hakydasynda saklanyp gelen gymmatly maglumatlar halk döredijiliginde hem nusgawy edebiýatymyzda häli-şindi duş gelýän, düşünmesi kyn käbir meseleleriň çözülmegine uly ýardam edýär. Olar belli-belli türkmen nakyllarynyň nähili dörändigine, onuň döremegine nämäniň, nähili wakalaryň sebäp bolandygyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Bu babatda Ýusup hakdaky kyssany gymmatly manylar hazynasy hasaplamak bolar.

Umumylykda alanyňda, bu kyssanyň, şeýle hem onuň esasynda dörän nakylyň ulanylyş ýaýrawy diýseň giň bolupdyr. Nusgawy edebiýatymyzyň ençeme söz ussatlary, şol sanda Magtymguly hem ony nakyl görnüşinde ýa-da eseriň belli-belli pursatlaryny öz eserlerine siňdiripdir.

Magtymguly Ýusubyň watansöýüjiligini, ynsanperwerligini, sabyr-takatylygyny we beýleki gowy adamkärçilik sypatlaryny döwürdeşleri üçin-de nusga alarlyk gowy gylyk-häsiýetler hasaplapdyr. Şonuň üçin ol döredijiliginiň bütin dowamynda ony ençeme sapaýat-

lapdyr. Ine, şahyr “Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol” diýen nakyly bir goşgusynda özüçe şeýle beýan edipdir:

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

Bu ýerde “mysapyr” sözi ejiz, pakyr, biçäre, goldawsyz diýen manyda däl-de, onuň asly “sapar” dien sözden bolany üçin, ol gezelenç edýän ýolagçy diýen manyda gelýär. Has dogrulap aýdylanda, bu ýerde Ýusubyň öz ýurdundan aýra düşüp, gul edilip satylyp, zyndana düşüp, soňra Müsürde şa bolup, öz watanyndan aýrallykda sergezdançylyk çekip ýören pursatlary ýatlanýar hem-de şeýle sergezdançylyk çekip ýa-da şalyk sürüp ýöreninden urlup, sögülip horlansaň-da, öz dogduk mekanyň gowy diýen pikir öňe sürülýär. Şahyr bu ýerde ursa, sökse, horlasa-da diýen sözleriň üsti bilen Ýusubyň doganlarynyň etmişlerini aýan edýär.

Magtymguly başga-da birnäçe ýerde “Müsürde şa bolandan Kenganda geda bol” diýen nakyla salgylanypdyr:

Her kimiň özüne Müsürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýar baýramy, toýy.

Dessanyň bütin dowamynda Ýusup belent adamkärçiligi, sa-byr-takatlylygy, hoşniýetliligi bilen gulçulykdan boşaýar, Müsüre şa bolmak ýaly belent mertebä ýetýär. Agalary bolsa adamkärçiliklerini ýitirip, Ýusubyň janyna kast etmek ýaly gabahat işe baş goşup, baýlygyň, puluň guly bolup, erbet ýagdaýa düşýärler. Türkmen halky bu ahwaly “Sabyr – rahmandan, äwmek – şeýtandan” diýen nakylda beýan edipdir. Magtymguly bolsa ony goşgy setirlerine şeýle geçiripdir:

Bisabyr gul tiz ýolugar belaga,
Sabyrly gul dura-bara şat bolar.

Bu bisabyr gul diýlip Ýusubyň agalarynyň, sabyrly gul diýlip bolsa Ýusubyň özüniň göz önünde tutulýandygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Şeýlelikde, şahyryň bu setirleri “Sabyr – rahmandan, äwmek – şeýtandan” diýen nakylyň nähili dörändigini bilmäge ýardam edýär.

Halk arasynda “Özge ýagyň bolmasa, babadaşyň ýokmudy?” diýen pähim henize-bu güne çenli ulanylyp gelýär. Bu nakylyň şeýle görnüşde nähili emele gelendigini birbada biläýmek aňsat hem däl. Ýöne “Ýusup – Züleyha” dessanyny okanyňda, bu jümläni kebsirlemekde türkmen halkynyň nämäni göz önünde tutandygy ap-aýdyň bolup duruberýär. Bu jümlede ýagy diýlende, biygtyýar Ýusubyň agalary hakydaňa gelýär. Bu ýerde babadaş diýlen söz oňa düşünmegiň açary bolup durýar. Sebäbi Ýusup agalary bilen ene başga dogan bolup durýan-da bolsa, olaryň kakalary bir. Olaryň ählisi-de Ýakubyň perzentleri. Şonuň üçinem, bu ýerde ýagynyň kimdiginiň anyklanmagynda babadaş sözünüň getirilmegi derwaýys bolup durýar.

Bu ýerde aýdylanlar “Özge ýagyň bolmasa babadaşyň ýokmudy?” diýen halk nakylynyň many-mazmunynyň bir gaty bolup durýar. Onuň many-mazmunynyň ikinji gaty hem bar. Ol Adam atanyň ömür beýany bilen bagly. Belli bolşuna görä, bütün adamzadyň atasy – kakasy Adam ata bolup durýar. Şonuň esasynda dünýädäki ähli adamlar bir atanyň nesilleri hasaplanylýar. Şeýlelikde, halk pähiminiň miwesi bolan bu many-mazmun hem “Özge ýagyň bolmasa, babadaşyň ýokmudy?” diýen jümlä siňen bolmaly.

Bu halk nakylynyň şular ýaly jümlede jemlenmegi ata-babalarymyzyň pähim-paýhasynyň diýseň inçelik bilen, çeper hem nepis beýan edilendigini görkezýär. Magtymguly bu nakylyň many-mazmunyny has umumylaşdyrylan görnüşde öz şygrylaryna siňdiripdir:

Bir-birini çapmak ermes ärlikden,
Bu iş şetanydyr, belki körlükden.

Magtymguly başga bir goşgusynda-da, gönüden-göni bolmasada, gytaklaýyn görnüşde Ýusubyň doganlarynyň oňa eden haýynlyklaryny sypaýyçylykly hem-de umumylaşdyrylan halda ýatlap geçýär:

Gul diýip, ýigidiň aslyny sorma,
Hojasy bar, belki guluna degmez.

Bu ýerde şahyr söwdagärleriň Ýusuby guýudan çykaryp, “Sen kim?” diýip, aslyn soranlarynda, öz agalarynyň gorkuzyp talap etmek-

leri bilen, men şolaryň guly diýmäge mejbur bolan pursatyny ýatlaýar. Şeýlelikde, Ýusup gul, agalary bolsa onuň hojasy – hojaýyny hasaplanýar. Magtymguly dessandaky bu dartgynly pursaty tutup alyp, onuň çeper beýanyňyň öz şygryna siňdiripdir. Şondan soňra “Hojasy bar, belki guluna degmez” diýen sözler nakyla öwürülip gidipdir.

Halk arasynda “Gurduň agzy iýse-de gan, iýmese-de gan” diýen söz bar. Bu halk pähiminiň hem nähili dörändigini, onda gönüden-göni nämäniň göz önünde tutulýandygyny takyklamak birtada ýeňil düşenok. Her halda, muňa-da “Ýusup-Züleyhada” düşündiriş bar.

Doganlary Ýusuba azap-güzap baryny berip, ahyrynda-da ony bir guýa taşlap, onuň köýnegini bolsa owladyň ganyna bulap, kakasy-na eltip berýärler hem-de “Ýusuby böri iýdi” diýýärler. Ýakup şonda “Be, ol gurt akylyly gurt ekeni. Meniň oglumyň köýnegini çykaryp, ondan soň ony iýipdir. Sebäbi köýnegiň ýyrtylan ýeri ýok” diýip, oganlarynyň üstünden aý gulýär. Haçanda Ýakup “Şol oglumy iýen böriňi tapyp getir!” diýende, oganlary Müsürden gelen hem-de öz doganyny idäp ýören bir böriňi tutup, onuň agzyny-burnuny gana bulap:

– Eger kakamyz “Ýusuby sen iýdiňmi?” diýip sorasa, “Hawa, men iýdim” diýip boýun alýn. Eger boýun almasaň, seni öldüreris” – diýip, ony gorkuzýarlar.

Şondan soňra ol böriňi Ýakubyň ýanyna getirýärler hem-de “Ýusuby iýen, ine, şu böri bolmaly” diýip, ony görkezýärler. Şeýdibem, Ýusubyň doganlarynyň gabahat pirimleri netijesinde, Ýusuby görmese-de, ony iýmese-de, ol böri günäkär hasaplanýar. Şu esasynda-da “Gurduň agzy iýse-de gan, iýmese-de gan” diýen nakyl emele gelýär.

Bu pursatda bolup geçen wakalar Magtymgulyň kalbynda güýçli sarsgyn döredýär, onuň ruhy dünýäsine uly zarba bolup degýär:

Boýadylar köýnegiňi gan bile,
Ady belli, arap tilli söwdügi!
Aýralykda ýandy ataň jan bile,
Ady belli, arap tilli söwdügi!

Halk arasynda “Jany ýananyňam bir gülküsi bolarmyş” diýen bir söz bar. Bu halk pähiminiň döreýşi hem “Ýusup-Züleyha” eseri bilen

baglanyşýar. Doganlary kakalarynyň ähli emlägi iň kiçileri Ýusuba galmasyn, oňa özümiz eýe bolaly diýen bet niýet bilen, ony ýok etmegiň ugruna çykýarlar. Olar düzde, dagda, çölde oňa ezýet baryny berýärler. Ahyrda-da ýadap, bir ýerde düşleýärler. Şonda Ýusup gül-ýär. Doganlary “Öljegiňe gülýärmiň?” diýip, onuň sebäbini soranlarynda, Ýusup:

– Meniň gülenimiň bir sebäbi bar. Bir gün men oganlar bilen birle oýnar erdim. Sizler garşymda tomaşa kylar erdiňiz. Sizlere gözüm düşdi. Her haýsyňyz pälwan haýbat, on agam bar. Bularyň amanlygynda maňa duşman kim bar bolgaý? Bu gün Huda takdyry birle duşman sizler bolduňyz ... Şu sebäpden güler men, bu sözler ýadyma düşüp güler men – diýip jogap berýär.

Ýagşylyga ýagşylyk, her kişiniň işidir,
Ýamanlyga ýagşylyk, är kişiniň işidir.

Magtymguly Ýusup kyssasy bilen bagly dörän bu halk nakylyny ençeme ýerde özüçe çeper beýan edipdir.

Aklyň bolsa, abraýly kişiniň,
Ýamanyn örtüban ýaýyň ýagşysyn.

Hoşdur ýagşa ýar bolup,
Bir ýamandan daş gitmek.

“Daş bilen urany aş bilen ur” diýen nakylyň many-mazmunyna düşünmäge-de “Ýusup-Züleyha” dessany ýardam berýär. Doganlary Ýusuby urup-sögüp, daşlap, oňa edip bilen ýamanlyklaryny edýärler. Her näçe jan çekip urunsalar-da, olaryň bet niýetleri başa barmaýar. Ýusuba näçe hüjüm etseler-de, oňa dişleri ötmeyär. Tersine, Ýusup öz pähim-paýhasy, hoşniýetlilik, sabyr-takatlylygy, başaraňlygy bilen agalaryndan üstün çykýar. Ol şa derejesine ýetýär, Müsür tagtyna eýe bolýar. Ýusup doganlarynyň eden etmişlerine ýagşylyk bilen jogap berýär. Haçanda Müsürde, Kenganda ýedi ýyllap uly gahatçylyk, açlyk dowam edende, Ýusubyň doganlary bolçulygyň mekany hasaplanan Müsüre iýer ýaly galla sorap barýarlar. Ol wagt Ýusup Müsür halkyny açlyk belasyndan halas etmek üçin, uly işler alyp barýar. Doganlary galla sorap baranlarynda ony tanamaýarlar. Ýusup bolsa olary

tanaýar. Olara gaty-gaýrym söz aýtmaýar ýa-da ar alayyn diýip, olara hiç zat diýmeýär. Ýusup özüni daş bilen uran, gul edip satyp goýberen agalaryny açlyk belasyndan halas edýär. Hiç zat alman, geregiçe galla berip, olary yzlaryna ugradýar.

Görşümüz ýaly, ata-babalarymyz ençeme nakyllary döretmekde Ýusup hakyndaky kyssany peýdalanyypdyrlar. Özleriniň dana pähim-paýhaslaryny Ýusubyň başdan geçiren wakalary, onuň belent adam-kärçiligi, ahlak päkligi bilen baglanyşdyrypdyrlar. Taryhdan belli bolşuna görä, Ýusup hakdaky kyssa üç müň ýyldan gowrak mundan öň döräp başlaýar. Başda ol rowaýat şeklinde arap taýpalarynyň arasynda ýaýrap ugraýar. Soňra ol beýleki halklaryň hem ünsüni özüne çekýär. Biziň eýýamymyzdan öňki XII asyrda ol Töwrata girizilýär. Kuranda bolsa oňa “Kyssalaryň gözeli” diýlip at berilýär.

Aýdylanlardan çen tutulsa, türkmen halky Ýusup hakdaky rowaýat ýazuwa geçenden, belki-de Kurana girenden soň, ony ymykly öwrenen bolmaly. Şeýlelikde, “Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol”, “Müsürde şa bolandan, öz iliňde geda bol”, “Her kimiň öz ili özüne Müsür”, “Sabyr – Rahmandan, äwmek şeýtandan”, “Özge ýagyň bolmasa, babadaşyň ýokmudy?”, “Gurduň agzy iýse-de gan, iýmese-de gan”, “Daş bilen urany aş bilen ur”, “Hojasy bar, belki guluna degmez”, “Jany agyranyňam bir gülküsi bormuş” “Kasas kyýamata galmaz” diýen nakyllar şondan soň bu kyssa esasynda döräpdir diýip, arkaýyn aýtsa bolar. Ýöne şu ýerde ýene bir zady hem belläp geçmegimiz gerek. Ol nakyllaryň döremeginiň esasynda heniz bize belli bolmadyk başga-başga durmuş hakykatlarynyň-da ýatan bolmagy mümkin. Sebäbi türkmen halkynyň taryhy baş müň ýyldan hem has irki döwürden gözbaş alyp gaýdýar. Şonuň üçin Ýusup hakyndaky kyssa peýda bolmazyndan öň hem ata-babalarymyz öz pähim-paýhaslaryny nakyllardyr atalar sözlerinde jemläpdirler. Şonuň üçin agzap geçen nakyllarymyz diňe Ýusup kyssasy esasynda döräpdir diýip tutup oturmak bolmaz. Olar halk ýaşayşynyň başga-başga wakalary esasynda döräp biler. Muňa göz ýetirmek üçin, “Müsürde şa bolandan, Kenganda geda bol” nakylynyň döreýiş taryhyny ýatlamak hem ýeterlik diýip hasap edýäris. Halkymyz bu nakyllyň many-mazmunyny ondan

irki döwürde başgarak görnüşde beýan edipdir. Ol “Towşana dogduk depe” diýen nakyl bolmaly.

Şu aýdylanlar Magtymgulynyň Ýusup kyssasynyň many-mazmunyny şygrylaryna siňdirmek bilen döredijiligini baýlaşdyrandygyny görkezýär. Ony öz ýaşan zamanasy, türkmen durmuşy, döwürdeşleriniň ýaşaýyşlary, ruhy ahwallary bilen baglanyşdyrypdyr, öz eserleriniň ýaýrawyny giňeldipdir, gyzykly hem özüne çekiji bolmagyny gazanypdyr. Bu bolsa Magtymgulynyň şygryýet äleminiň giňdigini görkezýän bir alamat bolup durýar.

Filosofik goşgulary. Magtymguly türkmen halkynyň jemgyýetçilik aňynyň we filosofik pikirleriniň ösüşine önjeýli goşant goşupdyr, ony özboluşly sagdyn garaýyşlar bilen baýlaşdyrypdyr.

Şahyryň dünýägaraýşynyň kemala gelmeginiň esasy çeşmesi XVIII asyr türkmen durmuşy bolup, onuň ösüşine diňe şol jemgyýetiň syýasy-ykdysady gurluşy, medeni ýagdaýy däl, umumy Gündogaryň edebiýaty, filosofiýasy, ylmy, medeniýeti hem degerli täsir edipdir. Onuň filosofik garaýşyny Gündogaryň edebiýatyndan, filosofiýasynan, ylym hem medeniýetinden üzňe göz önüne getirmek mümkin däl. Magtymguly arap-pars ylmy, medeniýeti bilen ymykly tanşypdyr. Şeýle hem, terjime arkaly hindi, grek medeniýetini öwrenmäge-de azda-kände mümkinçiligi bolupdyr. Ol grek alymlary Aristoteliň, Platonyň işleri bilen azda-kände tanyş bolupdyr. Dünýä belli Ibn-Ruşd, Al-Kindi, Muhammet al-Horezmi, Abunasr al-Faraby, Abu-Reýhan Biruny, Abu Aly ibn-Sina ýaly alymlaryň ylmy açyşlary bilen geregiçe tanşypdyr. Şahyr Firdöwsî, Nyzamy Genjewi, Ymadeddin Nesimi, Sagdy, Hafyz, Alyşir Nowaýy, Abdyrahman Jamy, Muhammet Fuzuly ýaly görnükli söz ussatlarynyň eserlerini bolsa öwran-öwran okapdyr.

Magtymguly filosofiýanyň esasy meselesini idealistik nukdaýnazardan çözen hem bolsa, onuň poeziýasynda sada materializmiň hem özakymly dialektikanyň elementleriniň bardygyny inkär edip bolmaz. Sebäbi geçmişde ençeme filosofik garaýyşlar garym-gatym görnüşde dowam edipdir. Haýsy bir filosofy ýa-da şahyry alyp görsek, onuň işlerinde dini sholastika-da, sada materializmiň we özakymlaýyn dialektikanyň elementleri-de, panteistik garaýyşlar-da, ateizm-de, idealistik nazarda, dini taglymat-da bar. Magtymgulynyň döredijili-

ginde-de ýagdaý şeýleräk. Ýöne şygrylarynda dini, idealistik ideýalar mese-mälim duýulsa-da, olar sada materializmiň elementleriniň üstüni basyp bilmändir.

Sada materializm her bir aňly-düşünjeli adama mahsus garaýyşdyr. Ol irki halk döredijiligi eserlerinde-de, ýazuw edebiýatynda-da duş gelýär. Munda adam dünýädäki hemme hadysalaryň hakykatdygyny ykrar edip, olaryň özüne garaşsyz dowam edýändigine, ýaşaýandygyna, ösýändigine şübhelenmeýär.

Magtymguly birnäçe filosofik häsiýetli eserleri döredipdir. Olardan “Nahana geldiň”, “Adamzat”, “Düşen günlerim”, “Bu dünýä”, “Dünýä heý”, “Geçip baradyr”, “Şalar galmazlar”, “Pygan eglenmez”, “Ölmezden burun” we beýleki goşgularyny görkezmek bolar.

Olarda şahyr dünýä, dünýäniň gurluşy, zatlaryň ösüp-özgerip durşy, hiç bir zadyň ýok bolup gitmeýändigigi, adamyň emele gelşi, ýaşayşy, jemgyýetiň gurluşy, onuň ösüşiniň aýratynlyklary we başga-da ençeme meseleler barada pikir ýöredýär.

Magtymgulynyň düşündirişiçe, dünýädäki ähli zatlar, hadysalar suwdan, toprakdan, daşdan, howadan, otdan ybaratdyr. Şolaryň hem möçberi bir meňzeş bolman, ýer ýüzüniň dördten üç essesi suw diýip düşündirýär:

Üç essesi däl derýa,
Bir esse ýerde müň gowga.

Şahyryň hasaplamasyny häzirki zaman ylmynyň çykarýan netijeleri bilen deňeşdirip görenimizde, olaryň tapawudy onçakly uly däl. Häzirki hasaplamalara görä, ýeriň üçden iki essesini suw tutýar.

Magtymguly dünýädäki ähli zatlaryň esasynyň materiýadygyny, onuň hem el degirilmesiz, adam erkinden daşary kada-kanunlarynyň bardygyny ýatlap geçýär. Ol “Ýör biläni” diýen goşgusynda şeýle diýýär:

Jeset - toprak, jan - jöwherdir,
Alyp bolmaz zer biläni.

Beýik akyldar ençeme eserlerinde dünýädäki köp tebigy hadysalaryň, şeýle hem adamyň döreýşini düşündirmäge synanyşyk edipdir:

Bu nakyldyr, adamzat, sen bu mekana geldiň,
Owwal ataň bilinden syzyp, nahana geldiň,
Atadan enä baryp, bir katra gana geldiň,
Enede surat bolup, bu şirin jana geldiň,
Emip eneň süýdüni, gundalyp dona geldiň.

Nebsimiz agyrsa-da, şahyr şeýle çuň manyly pikiri yzygiderli dowam etdirip bilmändir.

Magtymgulynyň özboluşly eserleriniň biri-de onuň “Bu dünýä” atly goşgusydyr. Şahyr bu goşgusynda ýer ýüzündäki dürli aralyklar, daglar, derýalar, köller, çöller, dürli ýurtlar, olaryň aralyklarynyň uzaklyklary, dünýä halklarynyň umumy möçberi barada maglumatlar berýär. Elbetde, ol döwürde takyk hasaplamalaryň bolup bilmejekdigi belli zatdyr. Şonuň üçin şahyryň berýän maglumatlarynyň käbiri şu günki gün bilen ýakyn bolup çykaýanynda-da, olaryň köpüsünde tapawut örän uly.

Özünden öňküleriň düşündirişinden tapawutlylykda, şahyr ýeriň gurluşyny başgaçarak göz önüne getiripdir. Ol ýeri sary öküziň şahynyň üstünde ýa-da piliň üstünde duran zat däl-de, düýpsüz bir derýa meňzeş bir zat diýip aýdypdyr.

Bu dünýä şeýledir – bir düýpsiz derýa,
Elli mün, bir batman maldyr bu dünýä.

Yslam dininiň dogmatlary bu hili düşündirişi dine we hudaýa garşy gitmek hasaplapdyr. Şeýle bolanda, olaryň reaksiýa gara güýçleriniň erkin pikirli adamlaryň garşysyna çykan halatlary, olardan wagşylarça oç alan halatlary hem az bolmandyr.

Magtymguly belli-belli goşgularynda batyrgaý pikirleri-de öňe sürüpdir:

Kim biler, bu köne dünýä,
Ýa reb, niçe ýaşyndadyr.

Şahyr ol dünýä diýen zada şübhelý garapdyr. Ol käbir goşgularynda ony inkär etmäge çenli baryp ýetipdir:

Ol dünýäge, ýaranlar, baran bar-da gelen ýok,
Diri, öli halyndan habar-hatyr bilen ýok.

Ýene-de bir mysal:

Kim biler ki ahyrýetde neýlärler,
Iýip, içip, münüp, guçup öt ýagşy.

Magtymguly dünýädäki zatlaryň hemişe bir durkuny saklaýandygyny, her näçe özgerse-de, üýtgeşe-de, öňki kaddynda durýandygyny aýdypdyr:

Günde ýüz mün göç hem bolsa ol dünýä,
Ol mukdar bu dünýä gelen-de bardyr.

Şahyr hiç bir zadyň müdimi dældigi, ähli zatlaryň ösüp-özgerip durýandygy, bol suwly tereň derýalaryň-da gurap ýer dek bolýandygy, başy belent garly daglaryň-da, ýel-ýagmyr zerarly uzak ýyllaryň geçmegi bilen, ýer bilen ýegsan bolýandygy barada pikir ýöredipdir. Şeýle diýmek bilen, ol dünýädäki ähli zatlar hemişe hereketdedir diýen düşüňjä eýeripdir:

Belent daglar, beýikligiňe buýsanma,
Güdazda suw bolan zer dek bolar sen!
Tereň derýa, haýбатыňa guwanma,
Wagtyň ýetse, gury, ýer dek bolar sen!

Magtymguly dünýäde bolup geçýän özgerişleriň, dowam edýän wakalaryň sebäpleri bilen ýakyndan gyzyklanypdyr. Şahyr şol özgerişleri, üýtgeşmeleri, hadysalary ylmy esasyda düşündirip bilmedik hem bolsa, ol dünýäniň käbir kada-kanunlary barada dogry pikir ýöredipdir, bolup geçýän özgerişleriň sebäplerini, zerurlyklaryny düşündirmäge çalşypdyr. Ol bir goşgusynda “Gökden nem düşmese, ýer ot getirmez” diýse, ýene bir ýerde “Ganatyň kuwwaty galdyr guşlary” diýýär. Şeýle mysallaryň sanyny ýene-de köpeltmek mümkin:

Serin duman tutan bu belent daglar,
Gojalyp serinden duman göterler,
Bilbiller saýraýan howaly baglar –
Hazan urup, serwi-reýhan göterler.

Ýene-de bir mysal:

Peltesiz ýag çyraga,
Yşyk galmaz gyraga.

Zerurlyk hakyndaky pikiri şahyr durmuş, ýaşayyş meseleleri bilen baglylykda has-da giňden beýan edipdir. Kābir mysallary görüp geçeliň:

At gazanar goç ýigidiň,
Owwal bedew aty gerek.
Gelene garşy çykmaga
Ýagşy muhupbeti gerek.

Ýa-da:

Adam ogly gury toprak –
Ten içre jany bolmasa.
Gara dagdan gaçar gymmat,
Sili, dumany bolmasa.

Ulug iller dagar, çaşar,
Mert ärden hany bolmasa.

Magtymguly jemgyýetiň kada-kanunlary bilen-de içgin gyzyklanyypdyr. Ol jemgyýet, onuň kada-kanunlary, döwlet, häkim toparlar, synplar, synpy garşylyklar barada öz garaýyşlaryny beýan edipdir. Ol türkmen durmuşyna döwletiň, häkimligiň derwaýysdygyny aýratyn nygtap geçipdir. Kakasy Döwletmämmet Azadydan tapawutlylykda, şahyr döwlet, döwlet gurluşy baradaky garaýyşlaryny umumy pikirleriň üsti bilen däl-de, anyk durmuş meseleleri, onuň ýüze çykaran zerurlyklary bilen baglylykda çözmäge synanyşypdyr. Şonda ol bu meselede kakasyndan uly öňe gidişlikler edipdir. Döwletmämmet Azady häkim toparlar adyllyk bilen ýurdy edara etmelidir diýen bolsa, Magtymguly synpy jemgyýetde häkim toparlar adyl bolmaz diýen pikiri orta atýar:

Şalar adyl bolmaýa, daglar dumansyz,
Çöller gurtsyz bolmaz, baglar reýhansyz.

Döwletmämmet Azady, umuman, ýurda häkimligiň, döwletiň gerekdigini aýdan bolsa, Magtymguly onuň gönüden-göni şol döwür türkmen durmuşy üçin gaýragoýulmasyz zerurlykdygyny subut etdi.

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,

Teke, ýomut, gökleň, ýazyr, alili,
Bir döwlete gulluk etsek başimiz.

Magtymguly döwrüň, ýaşaýşyň agyrlygyndan, adam ömrüniň gysgalygyndan dünýäniň panylygyndan, adamyň hiç bir zady etmäge ýetişip bilmeýänliginden kän zeýrenipdir. Ol: “Bu dünýä göýä bir kerwensaraýdyr. Gelen ýük ýazdyryp geçip baradyr”, “Ömür gysga...”, «Ömür az...» ýaly jümleleri ýygy-ýygdydan gaýtalapdyr. Her halda şahyr ruhdan düşmändir. Ol döwürdeşlerine döwür agyr, ömür gysga hem bolsa, hemişe hereket etmegi, arman-ýadaman zähmet çekmegi, geljek nesillere bir zatlar goýup gitmegi ündäpdir. Muňa onuň “Pygan eglenmez”, “Döwran tapylmaz”, “Göze myhmandyr”, “Ölmesden bu-run” we beýleki goşgularyny mysal görkezmek bolar:

Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun,
Hastalyk şükürin kylgyl, täki ölmesden burun,
Düz ýeriň gadryn bilgil, derýa dolmasdan burun,
Gämi-de hüşgär oturgyl, girdaba gelmesden burun,
Ýaşlygyň gadryny bilgil, tä ulalmasdan burun.

Magtymgulynyň filosofiýa dahylly eserlerinde gozgalýan meseleleriň, orta atylýan pikirleriň, öňe sürülýän meseleleriň ýaýrawy örän giň. Diňe aýdylyp geçilenler hem onuň beýik akyldar şahyr bolandygyny görkezýär.

Magtymgulynyň gözellig (estetika) baradaky garaýyşlarynda-da özboluşlylygy, ruhobelentligi görmek bolýar:

Kelam getirdim tilime,
Zünnar urmuşam bilime,
Magtymguly diýr, ilime,
Bagş etmişem bar dessany.

Ol döwürdeşleriniň akylyna, pähim-paýhasyna, edermenligine, başarnygyna, batyrlygyna, gaýduwsyzlygyna, zähmetine, bir-birleri bilen eden gowy gatnaşyklaryna guwanypdyr. Ol adam ruhuna nähili gowy gylyk-häsiýetler mahsus bolsa, şolary ile ýaýmagy, hemmelere ýetirmegi maksat edinipdir. Pis häsiýetleri, zatlary bolsa ýazgarypdyr. Ol adamlaryň ruhy dünýäsiniň hemişe gözəl bolmagyny isläpdir. Şahyr hakyky gözellig diýip hem şoňa düşünpdir. Ol ynsan gözəl-

ligini ähli mifiki we dini gözelliklerden ýokary goýupdyr. Bu barada ol şeýle ýazýar:

Adamzat ýagşydyr gulman, periden.

Magtymguly adamyň ýüz-keşbiniň, boýunyň-syratynyň, ýörişiniň owadanlygyny däl-de, onuň ruhy dünýäsiniň gözelligini wasp edipdir. Ol adamyň akylllygyny, ukyplygyny, zähmetsöýerligini, başarnyklygyny, adamkärçiligini gözelligiň nusgasy hasaplapdyr. Şahyryň pikiriçe, adam näçe pähim-paýhasly, akyly, edenli, başarnykly, ynsanperwer, sahy-jomart, güler ýüzli bolsa, şonça-da onuň mertebesi ýokary bolmaly. Ol ýigitleriň batyrlygyna, mertligine, parasatlylygyna, işeňnirligine, gelin-gyzlaryň bolsa edep-ekramyna, mylaýymlygyna, güler ýüzüne, şirin sözüne guwanypdyr. Ine, şonuň üçin hem ol hemişe gowy hem erbet adama uly parh goýup, olary deňeşdirip, “ýamanyn ýygşyryp, ýagşysyny ile ýaýypdyr”:

Adam bar, müň tümen iýdirseň azdyr,
Bardyr adam iýen nanyna degmez.

Aklyň bolsa abraýly kişiniň,
Ýamanyn örtüban, ýaýyň ýagşysyn.

Gözel bardyr, ak kagyz dek bilegi,
Jan içinde bile bolar ýüregi,
Şeýle gözel mert ýigidiň geregi,
Ne hajat istese, beresiň geler.

Şeýle mysallaryň sanyny ýene-de köpeltmek mümkin. Magtymgulynyň gözelligi baradaky garaýyşlary okyjylaryň arasynda gowy garaýyşy oýarmakda hem-de ýaş nesli döwrebap terbiýeläp ýetişdirmekde möhüm ähmiýete eýedir.

Magtymgulynyň sygyrlarynyň çeperçiligi. Ençeme asyrlaryň dowamynda türki halklaryň, şol sanda türkmen halkynyň-da edebiýatyna arap-pars edebiýaty täsir edip gelipdir. Köp şahyrlar öz eserlerini gönüden-göni arap-pars dilinde ýazypdyr. Olaryň türki dilde eser döredenleri-de öz döredijiliklerinde arap-pars sözlerini çakdanaşa köp ulanypdyrlar. Sebäbi arap-pars sygyrýetiniň kada-kanunlaryny

berjaý etjek bolsaň, şol dilleriň belli-belli sözlerini ulanmaga-da zerurlyk döräpdir. Netijede, edebiýatyň dili agyrlaşypdyr. Ol umumy halk köpçüligine doly düşnükli bolmandyr. Her halda, şonuň bilen birlikde halky edebiýat hem dowam edip, sada daýhana, çopana düşnükli dilde ýazylan eserler hem bolupdyr.

Alyşir Nowaýy özüni türki dilde eser ýazmagyň baýdak göterijisi hasaplaýar. Ol tutuş döredijiligini diýen ýaly türki dilde beýan edýär hem-de dünýäde meşhurlyk gazanýar.

Beýik söz ussadyň ýörelgelerine eýerip, Magtymguly onuň dil babatdan başlan ajaýyp başlangyjyny öz zamanasynyň talaplaryna laýyklykda ösdürdi hem-de türkmen dilinde eser döredip hem dünýäniň meşhur şahyrlary bilen deňleşip boljakdygyny subut etdi.

Magtymgulyň sygyrlarynda türkmen diliniň ähli baýlygy, gowzelligi, nepisligi, çeyeligi öz beýanyny tapypdyr. Şahyr ilkinji bolup, türkmen diliniň uly mümkinçiliginiň bardygyny, durmuş wakalaryny, keşpleri ähli çylşyrymlylyklary bilen açyp görkezmäge, düýpli pikirleri, beýik pähim-paýhaslary ýokary çeperçilik bilen okyja ýetirmäge hötde gelip bilýändigini subut etdi. Şol bir wagtyň özünde-de, Magtymguly türkmen diliniň belli-belli sözleriniň mazmunyny baýlaşdyrdy, birnäçe sözleriň ulanylyşyny güýçlendirdi, başga birnäçelerini bolsa timarlady, olary edebi diliň kada-kanunlaryna saldy. Mahlasy, onuň sygyrlarynda türkmen diliniň edebi kada-kanunlary talaba laýyk, kadalaşan görnüşde beýan edildi.

Magtymguly ähli türkmen tire-taýpalary üçin düşnükli bolan ortalyk dilde eser ýazmagy başarypdyr. Şahyryň ýaşan döwründe tire-taýpalaryň dilinde tapawutlaryň bolandygy ikuçsuzdyr. Sebäbi şol döwürde türkmen tire-taýpalarynyň arasynda syýasy-ykdysady birlik bolmandyr. Olar biri-birlerinden üzňe bolupdyrlar. Şol üzňelik hem olaryň diliniň umumylaşmagyna, türkmen edebi diliniň emele gelmegine uly päsgel beripdir. Her halda, Magtymguly bu päsgelçiligi ýeňip geçipdir.

Şahyr öz kakasy Döwletmämmet Azady ýaly mekdep-medrese, kitaby dilde eser ýazmagy makul bilmändir. Ýogsam, onda eser döretmegiň uly bir artykmaçlygy-da bar. Eger mekdep-medrese, kitaby dilde eser döredilse, ol ähli türki halklar üçin düşnükli bolýar, ýöne

munuň ikinji bir tarapy hem bar. Şol eserler diňe hatly-sowatly adamlar üçin elýeterli bolup, umumy halk köpçüligine ol doly düşnükli bolmaýar. Ine, şonuň üçin hem, Magtymguly türkmen diliniň sada halk gepleşigini saýlap alypdyr hem-de onuň kämilleşmegi, kadalaşmagy barada alada baryny edipdir.

Magtymguly türkmen dilini giňden işletmekde, onuň bar baýlyklaryny, dürli öwüşginliklerini ýüze çykarmakda halk döredijiligi eserlerinden ugur alypdyr. Şeýle hem ol öňden gelýän ýazuwly edebiýatyň halky nusgalaryny hem goldanypdyr. Galyberse-de, oňa Ymadeddin Nesimi, Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly ýaly görnükli söz ussatlarynyň döredijiligi-de hemaýat beripdir. Olar edebiýatyň halka ýakynlaşmagy barada kän tagallalar edipdirler. Olaryň eserleri sowatsyz halk arasynda giňden meşhurlyk gazanypdyr. Şahyr şony hasaba alyp, olaryň goşgularynyň ýazylyşyndan nusga alypdyr.

Şahyr türkmen diliniň dürli çeperçilik serişdeleri bilen öz şygrylaryny bezäpdir. Olary ýerlikli hem başarnykly peýdalanypdyr. Ol durnukly söz düzümlerini, deňeşdirme, meňzetme, ulaltma, kiçeltme, janlandyрма ýaly edebi çeperçilik serişdelerini eserlerinde getirmek bilen, az sözde köp many aňlatmagy, sözleri diýseň tygşytlamagy başarypdyr. Olary şahyr köp halatlarda sepini bildirmezden öz döredijiligine siňdiripdir. Käbir mysallary görüp geçeliň. Şahyryň şygrylarynda durnukly söz düzümleri diýseň köp gelýär:

Ýüňi ýeten goç ýigidiň ýanynda,
Elli nedir, altmyş nedir, ýüz nedir.

Bu dünýäniň işi beýlemiş beli,
Ömrüniň tanapyn kesdi atamyň.

Bazarym sowuldy, harydym galdy,
Dükanyň eýesiz galdy, neýläýin.

Bu goşgy setirlerinde “Ýüňi ýetmek” “Ömür tanapyny kesmek”, “Bazary sowulmak», “Dükany eýesiz galmak” ýaly durnukly söz düzümleri getirilipdir. Olar diňe pikiri ýygjam bermek üçin däl, eýsem nepis çeperçilik serişdesi hem bolup durýar.

Magtymgulynyň goşgularynda dürli edebi çeperçilik serişdelerini görmek bolýar. Olardan käbir nusgalary görüp geçeliň.

Meňzetme:

Gurt dek girip, goýun kimin dagyldan,
Är ýigidiň mert ýoldaşy gerekdir.

At salanda doňuz kimin topulyp,
Aýylaýyn asylyşy gerekdir.

Ýene bir mysal:

Ýolbars deýin goç ýigitler tilkidir,
Ilden-günden, garyndaşdan aýrylsa.

Deňeşdirme:

Bedew bar, pul berseň, bahasy ýetmez,
Bardyr bedew, salan juluňa degmez.

Aslyga dartadyr ýüwrük, çamanlyk,
Ýüwrükni çamanga satyjy bolma!

Metafora:

Garrylyk ýetişdi müň külpet bilen,
Mizan ýetdi, hazan geldi, gyş galdy.

Dyrnagy demirden talaňçy dünýe,
Işin ýokdur, namys bile, ar bile.

Ulaltma:

Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan Aýy, gözəl sen!

Tört müň, dört yüz ýaşan Lukman hekimiň,
Başy gara guma batdy, ýaranlar!

Kiçeltme:

Magtymguly aýdar, gapyl oturmaň,
Gylça jany uzyn gaýga batyrmaň.

Bulardan başga-da, şahyr çeper diliň dürli many, keşp aňladyş serişdeleriniň, şahyrana sintaksisiň dürli öwüşginlerini öz şygrylarynda giňden ulanypdyr. Olary ýöne bir san üçin ýa-da görnüşe kowalaşyp däl-de, zerurlyk bilen şygrylaryna girizipdir. Ol hemişe eserde many-mazmunyň, öňe sürülýän pikiriniň sagdyn bolmagyny göz önünde tutupdyr, hiç wagt görnüş owadanlygyna darkyş etmändir, kowalaşmandyr. Magtymgulynyň şygrylarynda sözleriň ýa-da grammatik kada-kanunlaryň ýoýulýan ýa-da bozulýan ýeri, türkmen diliniň tebigylygyna şikes ýetýän pursaty duş gelmeýär. Bu öz nobatynda Magtymgulynyň uly söz ussady bolandygyny kepillendirýär.

Magtymguly türkmen şygyr sungatynyň ösmeginde we kämilleşmeginde öňeýli işler edipdir. Ol şygyr sungatynda halk döredijiligi eserleriniň, halky edebiýatyň ýörelgeleriniň düýpli orun almagy, olaryň ösmegi, kämilleşmegi ugrunda göreşipdir. Şahyr öňe sürýän pikirleriniň halka doly görnüşde ýetmeginde şygyr sungatynyň uly ähmiýete eýedigine düşünpdir. Şonuň üçin hem olaryň sagdyn, kämil bolmagy barada alada edipdir.

Öňki döwürde ençeme asyrlaryň dowamynda türkmen şygyr sungatynda aruz hem-de bogun ölçegi ulanylyp gelipdir. Bogun ölçegi halk döredijiliginde-de, ýazuwly edebiýatda-da esasy ölçeg hasaplanypdyr. Ol türkmen diliniň tebigatyna, aýratynlygyna laýyklykda döräpdir. Aruz ölçegi bolsa arap-pars edebiýatynyň täsiri bilen biziň şygyr sungatymyza geçipdir. Ol arap diliniň kada-kanunlaryna laýyklykda düzülip, türkmen edebiýatyna emeli ýagdaýda ornaşdyrylypdyr. Hiç hili zerurlyk ýok hem bolsa, ýüzlerçe şahyrlar bu ölçege köre-körlük bilen eýeripdirler, ony aýratyn ylym hökmünde giňden öwrenipdirler. Elbetde, aruz ölçeginiň türkmen edebiýatynyň goňşy halklaryň edebiýatlary bilen özara gatnaşyklarynyň, hyzmatdaşlyklarynyň ösmeginde, şeýle hem ýazuwly edebiýat bilen halk döredijiligi eserleriniň arasyny aýyl-saýyllaşdyrmakda belli bir derejede ähmiýeti bolupdyr. Her halda, bu ölçegiň ulanylmagy şygyr sungatynyň agyrlaşmagyna, edebiýatyň halkdan ep-esli daşlaşmagyna getiripdir. Magtymguly şu ýagdaýy duýupdyr. Şonuň üçin hem ol öz şygrylarynda bogun ölçegini esasy ölçeg hökmünde peýdalanyndyr. Dogry, şahyr aruz ölçeginden doly el çekäýmändir. Ol aruzyň hezeç, remel, rejas ýaly

bährlerinde birnäçe eserler ýazypdyr. Onuň gazallary, muhammesleri, müseddesleri, müsemmenleri tutuşlygyna şu ölçeglerde beýan edilipdir. Şahyryň goşuk (murapbag) görnüşindäki şygrylarynda-da ony görmek bolýar. Onuň aruz ölçeginde ýazan eserlerinde düşünmesi kyn bolan arap-pars sözleri, jümleleri köp duş gelýär. Magtymgulynyň aruz ölçeginde ýazan eserine bir mysal:

Gül-ýü-zü-ňe//per-wa-na-men//gaý-ry-reý-han//is-te-men,
Ba-ky-ban-mäh//rin-den-doý-sam//ba-gy-bos-san//is-te-men,
Ro-ýuň-e-rer//şems-ka-mar-ol//ma-hy-ta ban//is-te-men,
Ba-ky-şyň şowh/kyl-dy-bil-gil//zow-ky-döw-ran//is-te-men,
Zül-pü-ňe-bent//eý-le-diň-dost//gaý-ry-zyn-dan//is-te-men.

Fa-i-la-tun//fa-i-la-tun//fa-i-la-tun//fa- i-lat

- v - - - // v - - - // v - - - // - v -

Görnüş i ýaly, şahyryň “İstemen” atly bu muhammesi “Remeli-müsemmeni-mahzuf” ölçeginde ýazylypdyr. Onuň “Ölmesden bu-run”, “Aşyk bolmuşam” muhammesleri-de şu ölçegde, “Pukaraýam” atly goşgusy bolsa “Remeli-murapbagy-mahzuf” ölçeginde beýan edilipdir.

Magtymguly bogun ölçeginde eser döredilende, şahyra giň erkinligiň döreýändigine, bu ölçegiň kada-kanunlarynyň aruzyňka garanynda ýeňildigine göz ýetiripdir. Şonuň üçinem, ol eserleriniň dörtdeň üç böleginden gowragyny şu ölçegde ýazypdyr.

Bogun ölçeginde bogunlaryň hili däl-de, sany hasaba alynýar. Haýsydyr bir goşgynyň, birinji setiri näçe bogundan ybarat bolsa, şol birlik onuň ahyryna çenli ähli setirlerde saklanmaly.

Magtymguly halk döredijiliginde hem nusgawy edebiýatda öňden durgunlaşan 7, 8, 11 bogunly ölçeg birliklerini köp ulanypdyr. Bularyň arasynda-da 11 bogunly goşgular has-da agdyklyk edýär. Ondaky 14, 15, 16 bogunly goşgularyň hemmesi aruz ölçegine degişlidir.

Bogun ölçeginiň-de öz kada-kanunlary bar. Içki säginmeler arkaly her setir birnäçe topara bölünýär. Aruz, toniki, antik edebiýatyň ölçeglerindäki ýaly, säginmeler (stopalar) aýratyn terminler bilen atlandyrylmaýan hem bolsa, bogun (sillabiki) ölçeginde hem setirlerde

säginmelerin (stopalaryn) bogun birligi hem-de ýerleşiş tertibi bar. Magtymgulynyň 7 bogunly goşgularynda säginmeler (stopalar) 4 + 3, 5 + 2, 8 bogunly goşgularynda säginmeler (stopalar) 4 + 4, 5 + 3, 11 bogunly goşgularynda säginmeler (stopalar) 4 + 4 + 3, 6 + 5. tertibinde gelýär. Şu birlikler şahyryň şygrylarynda örän berk saklanýar. Goşgy setirlerindäki säginmelerin (stopalaryn) şular ýaly belli bir tertipde gaýtalanyp durmagy şygryda sazlaşyk (ritm) döredýär. Goşgynyň sazlaşygy (ritmliligi) näçe güýçli bolsa, ol şonça-da akgynly okalýar, onuň mukamlylygy, owazlylygy artýar. Käbir mysallara seredip geçeliň:

Men pakyram + neýläýin = 7

Derdi-halym + söýläýin. = 7

Ýarym taryp + eýläýin. = 7

Gaýry zyba + na düşmez = 7

Döwlet ile + geler bolsa = 8

Başdan-burun + ozan geler. = 8

Döwlet ilden + gider bolsa = 8

Molla bilen + tozan geler. = 8

Jeýhun bilen + bahry-Hazar + arasy. = 11

Çöl üstünden + öser ýeli + türkmeniň. = 11

Gül-gunçasy + gara gözüm + garasy. = 11

Gara dagdan + iner sili + türkmeniň. = 11

Magtymgulydan soň türkmen şygrylarynda aruz ölçegi az ulanylyp, bogun ölçegi giň gerim alyp ugraýar. XIX asyrdan bolsa tutuşlygyna diýen ýaly bogun ölçegine geçilýär. Bu döwürde ähli döredijiligini aruzda ýazan şahyr duş gelmeýär.

Magtymguly goşgularynyň kapyýasyna (sazlaşygyna) hem uly ähmiýet beripdir. Ol kapyýa üçin türkmen diliniň inäýbaşy sözlerini saýlap alyp, bir tarapdan, many-mazmunyň täsirli hem anyk okyja ýetirilmegini gazanan bolsa, ikinji tarapdan, goşgularynyň sazlaşygyny (ritmliligini) güýçlendiripdir. Türkmen şygry sungatynyň kapyýasynyň kämilleşmeginde şahyryň hyzmaty örän uludyr. Onuň kapyýalarynda hiç hili ýasamalyk, sözün ýoýulmagy ýa-da nätakyklyk duş

gelmeýär. Olarda sözleriň ýazuw kadalaryna-da hiç hili zeper ýetmeýär, edebi diliň kadalary saklanýar.

Şahyr doly kapyýalary işletmäge köp üns beripdir. Onuň şygrylarynda kapyýanyň bu görnüşiniň gowy nusgalary ýygy-ýygdydan duş gelýär. Olardan käbir mysallary görüp geçeliň:

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Pähm eýleýen Magtymguly sözünü,
Derde düşüp, ýaşa doldyr gözünü,
Şat gelenler tuta bilmez özüni,
Hoş hem gelse, ýyglap geçer halyma.

Bu bentlerdäki “başlar, daşlar, aşlar” hem-de “sözünü, gözünü, özüni” diýen sözler kapyýalaşyp, olar goşguda sazlaşygy güýçlendirýärler. Görşümüz ýaly, kapyýalaşýan sözleriň bogun sany deň bolup, olarda sesler ýogynlyk-inçelik, dodaklanyp-dodaklanmazlyk, uzynlyk-gysgalyk babatdan hem kybapdaş gelipdir.

Magtymgulynyň şygrylarynda durmuşylyk, halkylyk, millilik, anyklyk, taryhylyk güýçli bolanlygy sebäpli, onuň şygrylarynyň kapyýasynda-da il-ýurt bilen, anyk keşpler bilen bagly bolan sözler kän ulanylypdyr. Muňa göz ýetirmek üçin, onuň birnäçe eserleriniň kapyýasyna seredip geçeliň. Şahyryň watançylyk temasyndan ýazylan “Türkmeniň” atly goşgusynda “türkmeniň” diýen söz redif bolup, her bendiň ahyrynda gaýtalanýar we ondaky many-mazmun tutuşlygyna şoňa baglanýar. Onuň öňünden bolsa “ýeli, sili, çöli, ili, ogly, güli, ýoly, tili” ýaly sözler kapyýalaşyp gelýärler. Bu sözler hem gönüden-göni watan diýen düşünje bilen baglydyrlar. Şahyryň “Türkmeniň” atly goşgusy bilen ugurdaş “Gürgeninde-de” ýagdaý şeýle. Bu ýerde-de “Gürgeniň” diýen söz redif bolup, onuň öňünden “ýeli, sili, maly, sagy-soly, çöli, däli” diýen sözler kapyýalaşýarlar. Onuň watançylyk temadan döreden beýleki goşgularynda-da şu we şuna ýakyn sözleriň kapyýa bolup gelýändigini görmek bolýar. Magtymgulynyň “Ili göz-lär” goşgusynda “ili, ýoly, maly, haly, şaly, käli, hyýaly” diýen sözler,

“Çowdur han üçinde» «iller, ykballar, çöller, keller, ýollar, ganlar, tiller, iller», «Il gözlär» diýen goşgusynda bolsa “il, gül, sil, bil, el, mal, ýyl” diýen sözler kapyýa hökmünde işledilipdir. Görşümüz ýaly, goşgularyň başisinde-de “il, el, sil, ýol, mal, çöl” diýen sözler kapyýa bolup gelýär.

Magtymgulynyň beýleki temalardaky eserlerinde-de şular ýaly kapyýalaryň anyk many-mazmuny açyp görkezmäge hyzmat edişini we şoňa laýyk sözleriň saýlanyp alnyşyny görmek bolýar.

Şahyr arap-pars sözlerini kapyýa hökmünde az ulanmaga çalşypdyr. Onuň ulanmaga mejbur bolanlarynyň-da agramy öňden halka belli bir derejede düşnükli bolan arap-pars sözleridir. Muňa “yşk, aşyk, magşuk, hijran, girýan, zyban, ser, zer, har, dildar, gülzar, bimar, pelek, melek, rahat, mähnet, awara, biçäre, para, pyrak, yrak” we beýleki sözleri mysal görkezmek bolar. Olar hatda halkyň gepleşik dilinde-de aralaşyp, irki döwürlerden bäri ulanylyp gelipdir hem-de köpçülige belli bir derejede düşnükli hasaplanypdyr.

Assonansy (çekimli harplaryň sazlaşygyny) hem-de alliterasiýany (çekimsiz harplaryň sazlaşygyny) ýerlikli ulanmagy şahyryň şygrylarynyň sazlaşygynyň, owazlylygynyň güýçlenmegine ýardam edipdir. Magtymgulynyň eserlerinde assonansdyr alliterasiýanyň kämil nusgalary duş gelýär:

Gül-gunçasy – gara gözüm garasy,
Gara dagdan, iner sili türkmeniň.

Akmaýa aldyrsa elden köşegin,
Bagryn bozup bozlamaýan bolarmy?

Altmyş başly ala garly daglardan,
Ýagmyr ýagar, duman geçer, sil galmaz.

Bu mysallaryň birinjisinde “g” harpy ýedi gezek gelip, ikinjisinde “b” harpy dört gezek gelip, alliterasiýany, üçünji mysalda bolsa “a” harpy on üç gezek gelip, assonansy emele getiripdir.

Halky edebiyaty döretmegiň talaplaryndan ugur alyp, Magtymguly eserlerini şygyr görnüşinde, onuň hem goşuk (murapbag, dörtleme hem diýilýär) görnüşinde ýazmagyň derwaýysdygyna,

şeyle edilende, onuň many-mazmuny doly we dogry, çeper berip boljakdygyna, onuň halk köpçüligi tarapyndan gowy kabul ediljekdigine düşünipdir. Şonuň üçin hem, ol Gündogaryň gadymdan gelýän gazalçylyk, mesnewiçilik ýörelgeleri bilen gitmändir. Sebäbi gazalçylyk, mesnewiçilik ýörelgeleri şahyrlara giň ýazylyşlyk bermändir. Gazalçylyk-da, mesnewiçilik-de olary belli bir derejede çäklendiripdir. Adatça, gazal söýgi hem tebigat gözelligi barada eserler ýazmagyň görnüşi hasaplanypdyr. Onda başga temalardan eser döretmek kyn bolupdyr. Mesnewide iri göwrümlü eserler beýan edilipdir. Onda, köplenç, taryhlar, namalar, poemalar ýazylypdyr, taýyn hekaýatlar (rowaýatlar, ertekiler) täzeden işlenipdir, risalalar (traktatlar) düzülipdir, her hili munşatlar (hatlar), munazareler (çekişmeler), hronogrammalar (ýyl ýazgylary) beýan edilipdir. Magtymguly bularyň ikisini-de amatly görmändir. Sebäbi oňa türkmen durmuşynyň hemme taraplary, ähli temalar boýunça pikir ýöretmäge amatly beýan etme gerek bolupdyr. Munuň üçin bolsa, ol goşuk (murapbag) görnüşini saýlap alypdyr.

Goşuk (murapbag) türkmen edebiýatynda we halk döredijiliginde irden dowam edip gelýän şygyr düzlüşiň bir görnüşi bolup, ol şahyrlara islendik temada eser döretmäge mümkinçilik beripdir. Magtymguly şygyrlarynyň köpüsini şu görnüşde beýan edipdir. Onuň 1983-nji ýylda neşir edilen “Saýlanan eserleriniň” iki tomlugynda 499 eser bolup, şolaryň 433 sanysy goşukdyr. Şahyryň “Türkmeniň”, “Döker bolduk ýaşymyz”, “Näme sen”, “Reýgan eýledi”, “Aýryldym”, “Gaça başlady”, “Döke başlady”, “Göze myhmandyr”, “Durasyň geler”, “Janyna degmez”, “Ýaraşmaz” we başga-da ýüzlerçe şygyrlary goşuk görnüşinde ýazylandyr.

Magtymgulynyň goşuklarynyň hersinde bir möhüm mesele gozgalyp, olaryň dili-de, beýan ediliş usuly-da diýseň timarlanypdyr. Olarda haýsydyr bir artykmaç ýa kem zat duş gelmeýär.

Şahyryň goşuklarynyň birinji bendi başaşa (käte boşaşa-da duş gelýär) kapyýalaşyp, soňky bentleriniň başky üç setiri özara, dördünji setirler bolsa birinji bendiň ikinji hem dördünji setirleri bilen kapyýalaşýar, ýagny: $a b a b, w w w b, g g g b \dots$ görnüşde kapyýalaşyp gelýär:

Ýagşylykda ile özün tanydan – a
Alkyş alyp, derejesi zor bolar. ----b
Ýaman bolup, ýagşylygy unudan –a
Öz yzzatyn gidir, itden hor bolar. ----b

Muňly bolar myradyna ýetmeýen –w
Müýnli bolar hak emrini tutmaýan –w
Öz ryskyna hiç kanagat etmeýen –w
Gözün diker, kişi aşyna zar bolar –b

Eserleriniň agramyny goşuk (murapbag) görnüşde ýazmagy şahyry many-mazmuny ýüze çykarmakda-da, ony çeper beýan etmekde-de amatly bolupdyr. Magtymgulydan soň goşgy düzülişiniň bu görnüşini türkmen edebiýatynda has giňden ulanylyp başlanýar. Ol häzirem türkmen şygry sungatynda ähmiýetini ýitirmän gelýär.

Magtymgulynyň gazal, muhammes görnüşindäki eserleri-de many-mazmun, çeperçilik babatdan alanynda, hiç bir şahyryňkydan pes oturmaýar. Şahyr bu görnüşleri işletmekde-de özüniň ussatlygyny görkezipdir. Bularda-da halk durmuşyna ýakynlaşma, şahyryň öz döredijilik ýüzi, şahyrçylyk kämilligi aýdyň duýulýar.

Şahyryň ulanan şygry görnüşlerinde ýasamalyk, haýsydyr bir söz oýnatma, kaşaň bezeglere kowalaşma duş gelmeýär. Ol hiç wagt söz owadanlama ýa-da söz oýnatma kowalaşmandyr. Şahyr hemişe many-mazmuny doly, dogry hem ýokary çeperçilik bilen beýan etmegiň ýollaryny agtarypdyr. Şonuň üçin ol hemişe halkyň janly gepleşigine, onuň asyrlar dowamynda toplan baý halk döredijiligine ýüzlenipdir. Şeýdibem, ol milli diliň we milli edebiýatyň ösmegine uly itergi beripdir.

Umumylykda alanynda, Magtymguly çeper beýan etmä, ýagny şygry sungatyna many-mazmun bilen deň derejede ähmiýet beripdir, onuň ösmegine, kämilleşmegine, baýlaşmagyna köp zehin, zähmet siňdiripdir.

Magtymguly we halk döredijiligi. Geçmişde türkmen edebiýaty folklor bilen ýakyn özara gatnaşykda bolupdyr. Magtymguly hem halk pähiminiň baýlyklaryndan giňden peýdalanmagyň ençeme gowy nusgalaryny miras galdyrypdyr. Ökde zergäriň kümüş şaý-

seplerini ýüzüne tylla erginini ussatlyk bilen çalyşy ýaly, ol öz eserlerini halkyň asyrlar boýy tımarlap gelen söz sungatynyň jadylaýjy öwüşginleri bilen bezäpdir.

Magtymguly ata-babalarymyzyň ençeme müň ýyllaryň dowamynda halk döredijiligi eserlerine siňdiren dana pähim-paýhaslaryny içgin öwrenip, olary öz eserlerine nepislik bilen siňdirip, täzeçe görnüşde ýene halka gaýtaryp beripdir. Şeýlelikde, onuň eserleriniň many-mazmuny baýlaşyp, halk arasyndaky täsirliligi artypdyr.

Magtymguly halk döredijiliginiň dürli görnüşlerinden peýdalanylýdyr. Ol nakyllardyr matallara-da, şorta sözlerdir ýomaklara-da, rowaýatdyr legendalara-da, ertekidir epos-dessanlara-da ýüzlenip, olardan özüne gereginı alypdyr.

Dessançylar köplenç halk döredijiliginiň erteki, rowaýat görnüşine ýygy-ýygydan ýüzlenen bolsalar, Magtymguly öz şygrylarynda nakyllara, matallara, durnukly söz düzümine köp ýykgyň edipdir.

Magtymgulynyň nakyllary bolşy ýaly ulanan halatlary-da, olary gysgalan görnüşde ýa-da manysyny alan ýerleri-de bar. Ol nakyla ýüzlenende: “Aýdarlar, diýipdirler, nakyl bardyr, bu nakyladyr” diýen ýaly sözleri getirýär:

Aýdarlar ýyrtyk don görse it gapar,
Päli azan bende hudaýdan tapar.

Gawunyň gowusyn şagal iýr diýrler,
Ykbally bendäniň paýy gözəl sen.

Nakyl bardyr “Ten agyrsa, jan syzar”
Kim görüpdür uçgan guşdan per azar.

Şahyr “Aýdarlar, diýerler, nakyl bardyr” ýaly sözleri getirmezden hem halk döredijiliginiň bu nusgasy arkaly pikir ýöredipdir:

Serçeden gorkan ekmez dary,
Sünbülleri böler peri,
Hüjüm eýlär barça ary,
Gabat gelse bal biläni.

Ozal akan ýerden akarmyş aryk,
Özüni öwen ýigdiň tanapy çüýrük,
Mertden aşna tutsaň, abraýňa şärik,
Namart aşnasyna hile getirmiş.

Atylan ok daşdan gaýtmaz,
Mert namardy adam öýtmez.

Aňlaman sözleme “Tamda gulak bar”,
Iç syryň kişige aýdyjy bolma.

Bu mysallarda “Atylan ok daşdan gaýtmaz”, “Özüni öweniň tanapy çüýrük”, “Serçeden gorkan dary ekmez”, “Tamda gulak bar” ýaly nakyllar getirilipdir.

Şahyryň birnäçe şygrylarynda halkyň parasatly sözleri bolşy ýaly getirilmedik hem bolsa, olar haýsydyr bir nakyly biygtyýar ýadyňa salýar. “Ýerini bilip sözlesäň, ýüzüň nury dökülmez” diýen atalar sözüne dogry gelýän jümleler Magtymgulyda örän kän duş gelýär:

Magtymguly, ýangyn, öçgün,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyn.

Gepin tapyp ýagşy sözlän,
Misli dür saçan ýalydyr.

Gymmatyn gaçyrma, ýerinde sözle,
Uzatmagyl her näkese tiliňni.

Şahyryň birnäçe goşgularyna atalar sözleri has-da kän siňdirilipdir. Onuň “Ýör biläni” atly şygrynda ondan hem artyk nakyl getirilip, olar şahyryň öz sözleri bilen sepini bildirmezden utgaşyp gidýär. Olaryň esasylyry şulardyr: “Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar, ýamana ýanaşsaň, belasy”, “Ýagydan ýaý boýy”, “Köpüň dilegi köl bolar”, “Arkalaşan ýow gaýtarar”, “Çykansoň jan tapdyrmaz, galsa göwün”, “Tyg ýarasy biter, dil ýarasy bitmez”, “Towşana dogduk depe”, “Baýda berim bolmaz, eşekde gerim”, “Ýaryndan aýrylan ýedi ýyl aglar, ýurdundan aýrylan ölinçe”, “Hatarda ner bolsa, yük ýerde galmaz”.

Matal-tapmaçalar hem nakyla ýakyn görnüşleriň biri hasaplanýar. Magtymguly matalçylyk döpleriniň gowy nusgalaryny goldanyp, ençeme çeper eserler döredipdir. Muňa onuň Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli, Azady, Magrupy bilen aýdyşan aýdyşyklary, “Üçi öwlatdan”, “Kaýdadygy bilinmez” ýaly goşgulary mysal bolup biler. Bulardan “Üçi öwlatdan” atly goşgy has-da sadadan çeper çykypdyr. Munda şahyryň durmuşa synçylygy, türkmen matallaryny gowy bilýändigini görüňär. Onda şeýle matallar berilýär:

Ne on baş aýaldyr artmaz perzendi,
Ol on baş aýalyň üçi öwlatdan
Üçi ekiz, on dört erer peýwendy,
Ol ne jymag eýler, ne çykar ýatdan.

Ol ne halkdyr, gök-pelege gonarlar,
Gähi inip, ýer ýüzünde dynarlar?
Ol ne adamlardyr bir at müneler, –
Üzeňnisi suwdan, jylawy batdan.

Mydam seýre gezer ol dört deňi-duş,
Bolar andan jümle älem ýüzi hoş,
O tördün biri bar, mydam sebze puş,
Kellesi buzdandyr, aýagy otdan.

Ol kimdir, ýalaňaç garyp otyrmyş,
Owazsyz äleme sözün ýetirmiş,
Agzyn açyp, özün ýasa batyrmyş,
Sorasaň habar biýr saňa bar zatdan.

Bu getiren mysalymyzyň birinji bendinde arap elipbiýi, ikinji bendinde bulut, gämi, üçünjisinde ýylyň dört pasly, dördünjisinde hem galam (ruçka) hakda pikir ýöredilýär.

Magtymguly türkmen ertekilerinden, rowaýatdyr şorta sözlerinden peýdalanmagyň oňat tärlerini tapypdyr. Dogry, ol haýsydyr bir ertekini-rowaýaty şol durşuna poema ýa-da dessan görnüşine geçirmändir. Ol öz pikirlerini okyjylara giňden düşnükli beýan etmek, onuň täsirlilikini, halkylygyny güýçlendirmek üçin, öz goşgularynda

ýüzugra haýsydyr bir ertekini, rowaýaty, onuň gahrymanyny ýa-da wakalaryň belli bir pursatyny ýatlap geçipdir. Şeýlelikde, ol bary-ýogy bir ýa iki setirde uly bir ertekiniň ýa rowaýatyň mazmunyny okyjynyň ýadyna salypdyr hem-de az sözde köp many aňladypdyr.

Bilgil uzak gitmeýe aýy dostlugy,
Gahry gelse, depňň üste daş döker.

Bu setirleriň esasynda aýy dostlugy hakyndaky erteki ýatýar. Ol ertekide aýdylyşyna görä, ir wagtda bir daýhan aýy bilen dost bolanmyş. Bir gün olar daga odun ýygмага gidenmişler. Daýhan gaty ýadap, bir agajyň aşagynda uklap galanmyş. Şonda onuň ýüzüne siňek gonupdyr. Ony gören aýy siňekleri kowmaga durýar. Ol bir kowýar, iki kowýar, emma siňekler gitmeýär. Şonda onuň gahary gelýär-de uly bir daş alyp, ony adamyň ýüzüne gonan siňekleriň üstünden eňterýär hem-de daýhanyň janyna kast edýär. Aýy dostlugy hakyndaky ertekiniň mazmuny “Nadan dostdan dana duşman ýagşy” diýen nakyla hem gabat gelýär. Görşümüz ýaly, ertekide seniň dostlaşýan adamyň pähim-paýhasy ýeterlik bolmasa, ol seni her hili betbagtçylygyň üstünden eltip biler diýen pikir ündelýär. Şahyryň “Gelmezmi?” atly goşgusyndaky “Geçi-gurt dostlugyna meňzär edişin” diýen setir bolsa “Geçi bilen möjek” atly ertekini ýatladýar. Magtymguly “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Şasennem-Garyp”, “Görogly” ýaly epos-dessanlara ýüzlenende-de şu ýörelgeden ugur alypdyr.

Öz gezeginde Magtymguly hem öz goşgulary arkaly halk döredijiligine gymmatly goşant goşupdyr. Onuň köp goşgularynyň setirleri atalar sözlerine öwrülip gidipdir. Görşümüz ýaly, beýik akyldar halk döredijiliginden ýerlikli peýdalanyň, eserleriniň many-mazmunyny baýlaşdyrypdyr, çeperçiligini güýçlendiripdir, öz nobatynda, halk döredijiligine-de öz goşandyny goşupdyr.

Magtymgulynyň edebi mekdebi. Magtymguly türkmen edebiýatynyň taryhynda täze bir edebi ugry esaslandyrdy. Beýik söz usady indi iki asyrdan gowrak wagt bäri edebiýat meýdanyna agyr kerweniň kerwenbaşysy bolup gelýär. Edebi güýçleriň şeýle uly aky-mynyň özyzy bilen alyp gitmek nusgawy şahyrlaryň ählisine miýesser hem edäýenok.

Magtymgulynyň edebi mekdebiniň emele gelmeginde şahyryň ýaşan döwrüniň, alan ylym-terbiýesiniň, eýeren edebi döpleriniň degerli täsiri bolupdyr. Şahyr diňe öz halkynyň däl, Gündogar halklarynyň-da köpüsiniň geçmişini, edebiýatyny, sungatyny, filosofiýasyny we beýleki ylymlaryny gowy bilipdir. Ol Gündogaryň görnükli söz ussatlaryndan şygryýeti halk durmuşyna ýakynlaşdyrmagyň, onda wakalaryň dogry beýan edilmegini, olaryň halkylygyny, syýasy mazmunyny, çeperçiligini baýlaşdyrmagyň gizlin syrlaryny öwrenýär. Magtymguly türkmen edebiýatynyň hem-de halk döredijiliginiň gowy döplerine has-da kän ýykgyň edipdir. Oňa öz döwrüniň edebiýatynyň hem azda-kände täsiriniň bolandygyny aýtmak gerek. Şu aýdylanlar täze edebi ugry esaslandyrmakda şahyryň çylşyrymly döredijilik ýoluny geçendigini, onuň XVIII asyr türkmen durmuşynyň syýasy-ykdysady, taryhy ýagdaýy bilen ýakynan baglanyşykly bolandygyny aňladýar. Şeýlelikde, beýik akyldar türkmen edebiýatynyň taryhynda uly öwrülişik döretdi.

Magtymgulynyň esaslandyran edebi ugrunyň nähili aýratynlyklary bar? Ol çeper döredijilige nähili täzelikleri getirdi? Elbetde, bu soraglara bir söz bilen jogap bermek kyn. Sebäbi munuň üçin, ilkinji nobatda, şahyryň edebi mirasy, onuň edebi gurşawy bilen hemmeleriniň doly tanyş bolmagy gerek. Nebsimiz agyrsa-da, henize çenli Magtymgulynyň eserleri doly görnüşde neşir edilenok. Şahyryň şygryrlarynyň tankydy tekstini çykarmak hem wagty ýeten meseleleriň biri bolup durýar. Galyberse-de, Magtymgulynyň şygryrlarynyň çeperçilik aýratynlygyny, onuň döredijilik usulyny öwrenmekde hem düýpli edilen iş ýok. Her halda, umumy görnüşde Magtymgulynyň edebi mekdebiniň aýratynlyklaryny belläp geçmek mümkin.

Magtymguly edebiýaty durmuşa ýakynlaşdyrdy. Netijede, Gündogar edebiýatynyň döplerine köre-körlük bilen eýermek gowşap, döredijilikde hyýaly oýlanmalara giň ýol açyldy. Gündelik durmuş wakalary edebi eserler döretmegiň möhüm temalaryna öwrüldi. Şahyr ýurduň umumy keşbini, halk durmuşyny, möhüm taryhy wakalary, döwürdeşleriniň ruhy dünýäsini özünden öňkölere garanda has dogry, has anyk suratlandyrmagy başardy.

Magtymguly edebiýatyň halkylygyny, milliligini ösdürdi. Belli-belli halatlarda ýatlanyp geçilýän ýer, ýurt, adam atlaryny, milli

geýim-gejimiň teswirlenýän pursatlaryny hasaba almanyňda-da, hatda şahyryň ömür beýanyna belet bolmaýanyňda-da, onuň şygrylarynyň haýsy halka degişlidigini aňmak kyn däl. Sebäbi il-gün şol döwürde haýsy meseleler bilen gyzyklanar, nähili ruhy hallary başdan geçiren bolsa, şahyr şolaryň köpüsini öz eserlerinde görkezipdir. Mahlasy, ol halk bilen bir howadan dem alypdyr, onuň görer gözi, sözlär sözi, diňläň gulagy bolupdyr.

Zalymlar har bolar, galar aýakda,
Garyp, sen ýyglama, şir dek bolar sen.

Öňde aýdyp geçişimiz ýaly, Magtymguly türkmen edebiýatynyň syýasy mazmunyny baýlaşdyrdy. Adatça, Gündogaryň nusgawy edebiýatynda gahryman arzuw-umytlarynyň hasyl bolmanlygy, maksady-na ýetip bilmänligi üçin pelekden, täleýinden zeýrenýär. Magtymguly bu meselede pelegi, täleýi köteklemek bilen çäklenmeýär. Halkyň gara günde galmagynda syýasy deňsizlikden, zulum-sütemden, ezlişden dat edýär. Barlylar toparý bilen zähmetkeş halkyň bähbitleriniň deň gelmeýändigini öwrän-öwrän ýanjayar, ondan zeýrenýär. Ezilýänleriň hukuklaryny gorap çykyş edýär.

Umumylykda alanyňda, Magtymguly edebiýata özboluşly täze bir keşp getirdi. Onuň gahrymany durmuşa teşneligi, zähmetsöýerligi, ruhy dünýäsiniň baýlygy, batyrçaýlygy, belent pikirliligi, ýokary adamkärçilik sypatlary bilen tapawutlanýar. Ol dünýä akyl ýetirmek barada irmän-arman alada edýär:

Magrypdan maşryga dünýäniň ýüzi,
Diýmän, bize mälüm dälir bu dünýä.

Magtymguly halk döredijiliginiň dürli görnüşlerini giňden peýdalanypdyr. Bu ýagdaýy onuň şygrylarynyň rifmasynda-da, ölçeginde-de, bent gurluşynda görmek bolýar. Beýan ediş tärlerinde-de şu ugra ýykgyň edip, halk döredijiligi eserleriniň keşpleriniň dürli görnüşlerini ýerlikli işledipdir.

Şahyr edebi güýçleri bir ýere jemledi. Belli bolşuna görä, şol döwürde, ondan öňem, soňam türkmen şahyrlaryny birleşdirýän, olaryň işine ýolbaşçylyk edýän belli bir gurama bolmandyr. Magtymgulynyň

mekdebi uly guramaçylyk hyzmatyny ýerine ýetirdi, şahyrlaryň arasynda edebi gatnaşyklary ýola goýdy, olary birleşdirdi.

Magtymgulynyň edebi döredijilige getiren täzelikleri döwürdeşleri Andalyp, Şabende, Şeýdaýy, Magrupy, Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli ýaly nusgawy we beýleki ençeme şahyrlara täsirini ýetirdi. Olaryň eserleriniň çeperçilik usulynda, goldanan metodlarynda, beýan ediş tärlerinde beýik akyldara bolan ýakynlygy görmek bolýar.

Şahyryň edebi mekdebi özünden soňky döwürde has-da giň gerim aldy. Ol tutuş XIX asyr türkmen edebiýatynyň ösüş ugruny kesgitledi. Bu döwürde Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly görnükli nusgawy söz ussatlary bilen bir hatarda, ençeme şahyrlar beýik akyldaryň yzyny dowam etdirdiler. Çeper döredijiligiň many-mazmuny, keşpler dünýäsi, beýan ediş tärleri baýlaşdy.

Seýdi beýik akyldaryň däpleri bilen taplanyp, ajaýyp watançylyk goşgularyny döretti. Ol bu temada ýazan şygrylarynda wakalaryň dogruçyl beýan edilmegini, onuň taryhylygyny, gahrymanyň keşbindäki watansöýüjilik, söweşjeňlik, okgunlylyk, batyrçaýlyk, gaýdusyzlyk ýaly häsiýetleri güýçlendirdi. Zeliliniň goşgulary bolsa geljege ynamly häsiýete eýe bolup, onda ynsanperwerlik belent owaz bilen ýaňlanýar.

Kemine Magtymgulynyň ýörelgelerini satira babatdan dowam etdirdi. Ol satirany, degişmäni ýerlikli işletmegi, ýokary gatlak wekilleriniň üstünden aýy gülmegi, olary paş etmegi başardy. Şahyryň özem halk döredijiliginde bitewi keşp görnüşinde orun aldy.

Magtymgula uly sarpa goýan şahyrlaryň biri-de Mollanepesdir. Ol tutuş döredijiligini diýen ýaly söýgi temasyňa bagyşlap, “yşk mülküniň şasy” diýen ady aldy, aşyk-magşuklaryň keşplerini dogruçyl beýan edip, ynsan gözelligini wasp etdi. Olaryň keşplerindäki durmuşa teňnelik, höweslililik, şadyýanlyk, şähdaçyklyk ýaly duýgulary dartgynly wakalaryň üsti bilen açyp görkezdi. Şahyryň goşgulary tebigatynyň mylaýymlygy, akgynly okalýanlygy, güýçli, inçe, nepis duýgulara ýugrulanlygy bilen okyjyny özüne çekýär.

XIX asyrdaky ýaly edebi maglumatlara baý bolmasa-da, ondan soňky döwürde-de Magtymgulynyň edebi mekdebiniň ösüş taryhyny yzarlamağa, ony ylmy esasyda yzarlamağa ygtybarly maglumatlar bar.

XX asyryň ýigriminji-otuzynjy ýyllarynda täze türkmen edebiýatynyň ilkinji kerpiçleri goýlup başlandy. Şol ýyllarda şahyrlar şygry ýazmaga kän ýykgyň etdiler. Şonda olar täze mazmuny beýan etmek üçin nusgawy edebiýatyň taýyn beýan ediş tärlerini ezberlik bilen peýdalanyp ugradylar. Bu ýagdaý soňky ýyllarda has-da gyzgalaňly dowam etdi. Elbetde, nusgawy edebiýatyň äheňinde ýazylan goşgularda kapyýa, ölçeg, bentleriň gurluşy babatdan täzelik az däl, ýöne olaryň süňni öňküligine galýardy, şygry sungatynyň kada-kanunlaryny şahyrlar öňki bolşy ýalyrak ulanýardylar. Şol bir wagtyň özünde türkmen edebiýatynyň täze çeper beýan ediş tärleri hem güýçli depgin bilen kämilleşýärdi. Netijede, nusgawy edebiýatyň hem-de doganlyk halklaryň edebiýatlarynyň gowy döpleri esasynda täze türkmen şygryýeti kemala geldi we ösüş ýoluna düşdi. Şu gazanylan üstünlikde beýik akyldaryň hem paýy bar. Durdy Gylyjyň, Garaja Burunowyň, Berdi Kerbabaýewiň, Ata Salyhyň we beýlekileriň irki döwürde döreden belli-belli şygrylarynda Magtymgulynyň äheňleri aýdyň duýulýardy.

Magtymgulynyň şygrylaryna mahsus alamatlaryň biri-de pikiri ýygjam bermek, keşpleri anyk göz önüne gelerlik ýagdaýynda beýan etmekdir. Bu bolsa eseriň diliniň, çeperçiliginiň üstünde işlemekde biziň şahyrlarymyza köp derejede nusga bolup durýardy. Munuň aýdyň mysalyny A. Kekilowyň, G. Seýitliýewiň, R. Seýidowyň, A. Atajanowyň, K. Gurbanpesowyň, B. Hudaýnazarowyň we başgalaryň eserlerinde görmek bolýar.

Magtymgulynyň altyn hazyna hasaplanýan baý edebi mirasy nesilden-nesle geçip, söýlüp okalmak bilen, köp şahyrlar üçin döredijilik mekdebine öwrüldi. Ol özünden soňkulara çeperçilik ussahanasy hökmünde hyzmat etdi.

Magtymgulynyň öwrenilişi. Magtymgulynyň ömri we döredijiligi barada ilkinji ýazylan işler XIX asyryň ortalarynda peýda bolýar. Şahyryň edebi mirasy ençeme syýahatçylaryň, ensiklopediýadyr sözlük düzüjileriň, aýdym-saz sungatyny öwrenijileriň we beýlekileriň ünsüni çekýär.

Magtymguly barada ilkinji söz açanlaryň biri polýak alymy A. Hodzko-Boreýkodyr. Ol 1842-nji ýylda “Görogly” eposy bilen

birlikde şahyryň gysgaça ömür beýanyny hem-de üç sany goşgusyny iňlis dilinde Londonda çap etdirýär. Soňra I. N. Berezin, F. Bakulin, I. Belýaýew, A. P. Krymskiý, W. W. Radlow dagy we beýlekiler Magtymgulyny rus hem-de Ýewropa okyjylary bilen tanyşdyrýarlar, şahyryň sygyrlaryndan nusgalary we olaryň käbiriniň terjimesini berýärler. 1874-nji ýylda R. Ýeznaýew onuň eserleriniň birtoparyny rus diline geçirýär.

XIX asyrdaky Magtymguly barada önjeýli iş edenleriň biri-de wenger alymy German (Arminiý) Wamberidir. 1879-njy ýylda Wamberiniň “Türkmenleriň dili we Magtymgulynyň diwany” atly işi çap edilýär. Ol bu işinde Magtymgulynyň ömri we döredijiligi barada umumy düşündiriş berip, onuň 31 goşgusyny tutuşlygyna, 10 goşgusyndan bolsa bölekleri asyl nusgasynda hem-de nemes diline edilen terjimesini berýär. Alym şahyryň döredijiliginde at-ýarag, gahrymançylyk baradaky temanyň uly orun tutýandygyny belläp, onuň türkmenleriň arasynda milli şahyr hasaplanýandygyny “Magtymgulynyň öz eserleri arkaly taýpa-tirä garaman, ähli türkmenlere gowy, asylyly täsir edendigini inkär edip bolmaz” diýip ýazýar. Wamberiniň Magtymguly baradaky işleriniň öz döwri üçin möhüm ähmiýeti bolan hem bolsa, ol şahyryň döredijiligini ylmy esasyda düýpli öwrenip bilmändir.

A. Samoýlowiç Magtymgulyny öwrenmekde gymmatly işiň başyny başlaýar. Ol Hojaly mollanyň we beýleki adamlaryň kömegi bilen, Magtymgulynyň golýazmalarynyň birnäçesini toplaýar hem-de şahyryň eserleriniň görkezijisini düzýär. Alym şol görkezijileri metbugatda yzly-yzyna neşir etdirýär. Akademik A. Samoýlowiç şahyryň eserleriniň umumy möçberini takykklamagy, şol esasyda-da düýpli derňew geçirmegi maksat edinen hem bolsa, şol döwürde bu asylyly işi amala aşyrmaga doly mümkinçilik bolmandyr.

Öňki döwürde Magtymgulynyň goşgulary aýratyn kitap görnüşinde birnäçe gezek neşir edilýär. 1907-nji ýylda N. P. Ostroumow şahyryň eserleriniň köpüsini “Türküstan welaýaty gazetinde” çykarýar, soňra hem olary aýratyn kitap görnüşinde şol ýylda okyjylar köpçüligine ýetirýär. Şeýlelikde, rus alymy ilkinji bolup, beýik akyldaryň edebi mirasynyň halk arasynda giňden ýaýramagyna ýardam edýär, ony düýpli öwrenmegiň zerurdygyna köpleriň ünsüni çekýär hem-de

asyly hyzmaty ýerine ýetirýär. Şondan soňra Magtymgulynyň kitaplary Buharada, Daşkentde, Astrahanda daşbasma usulynda hem-de neşir görnüşinde arap elipbiýinde yzly-yzyna peýda bolýar. Şahyryň 1912-nji ýylda neşir edilen 45 goşgusyny özünde jemleýän ýygyny dysyna astrahanly Abdyrahman Nyýazy tarapyndan sözbaşy hem ýazylýar. Elbetde, bu ýygynydlarda harsallyklar-da, nätakyklyklarda az däl. Sebäbi olaryň hemmesi diýen ýaly haýsydyr bir ele düşen golýazmanyň esasynda çapa taýýarlanyp, hiç hili tekstologik derňew geçirmezden, bolşy ýaly berlipdir. Şahyryň eserlerini tükellemek, tertibe salmak, olara ylmy esasyda düşündiriş bermek ýaly işler ünsden düşüp galypdyr. Her halda, Magtymgulynyň öňki neşirleri onuň edebi mirasynyň halk arasynda ýaýramagyna uly ýardam edipdir.

XX asyryň başlarynda Magtymgulynyň edebi mirasyny öwrenmek, onuň eserlerini okyjylara ýetirmek işi ylmy esasyda ýola goýlup ugrady. Ýigriminji ýyllardan başlap, şahyryň eserleriniň golýazmalaryny, onuň ömrüne we döredijiligine degişli maglumatlary ýygnamaga girişildi. 1926-njy ýylda Magtymgulynyň B.Kerbabaýew tarapyndan taýýarlanan uly göwrümlü kitaby peýda bolýar.

Geçen asyryň ýigriminji-otuzynjy ýyllarynda türkmen alymlary medeni mirasymyzy öwrenmekde, ony halka ýetirmekde uly işleri amala aşyrdylar. Şol ýyllarda beýik akyldaryň edebi mirasy, onuň eserlerini peýdalanmak, şeýle hem edebi mirasa baha bermek, şol esasyda medeniýeti baýlaşdyrmak barada uly çekişmeler ýüze çykýar. Olardan bir topar (A. Gulmuhammedow, H.Şahberdiýew, Ahundow Gürgenli we beýlekiler) geçmiş edebi ýadygärlikleriň gowy nusgalaryny, şol sanda Magtymgulynyň hem eserlerini halk arasynda giňden ýaýratmagyň, olardan tankydy göz bilen peýdalanmagyň tarapynda duran bolsalar, ikinji topar (G. Kulyýew, G. Sähedow, G. Gurtmyradow we beýlekiler) edebi mirasy tutuşlygyna diýen ýaly inkär etmeklige çenli baryp ýetýärler. Hatda olar Magtymgulyny ýokary gatlagyň ideology, yslam dinini wagyz-nesihat ediji sopy şahyr hökmünde görkezjek bolup ellerinden gelenini edýärler. Emma olaryň bu meýilleri başa barmaýar. Geçmişň gowy edebi ýadygärliklerini toplamak, neşir etmek, olary öwrenmek işi biziň edebiýaty öwreniji alymlarymyz tarapyndan şol ýyllarda-da, ondan soňky döwürde-de yzygiderli dowam etdirilýär.

Magtymgulynyň eserlerini toplamak, olary ylmy esasynda öwrenmek boýunça A. Ahundow-Gürgenli, B. Garryýew, M. Kösäýew, G. O. Çaryýew, Z. Muhammedowa ýaly alymlar yzygiderli hem öndümlü iş alyp bardylar. Netijede, şahyr barada ýüzlerçe makalalar, ylmy işler, ençeme monografiýalar ýazyldy.

Şahyr we onuň edebi mirasy bilen rus okyjylaryny ýakyndan tanyşdyrmakda A. Poseluýewskiý, Ý. E. Bertels ýaly görnükli alymlar bilen bir hatarda M. Tarlowskiý, G. Şengeli, A. Tarkowskiý, N. Tihonow, S. Lipkin, G. Weselkow ýaly belli terjimeçiler, ýazyjy-şahyrlar uly tagallalar etdiler. Ý. E. Bertels “Magtymguly”, “Çeper döredijilik hakynda Magtymgulynyň pikirleri”, “Sowet Soýuzynda türkmen nusgawy edebiýatynyň öwrenilişi» atly işlerinde şahyr barada degerli pikirleri orta atdy hem Magtymgulynyň döredijiligini öwrenmegiň gaýra goýulmasyz mesele bolup durýandygyny, bu ugurda entek edilmeli işleriň, çözülmeli meseleleriň köpdügini belläp geçdi.

1960-njy ýylda Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllyk, 1985-nji ýylda bolsa 250 ýyllyk toýy bellenilip geçilen döwürde şahyryň edebi mirasyny öwrenmek işi has-da güýçlendi. Alymlar, ýazyjy-şahyrlar we beýleki kârdäki adamlar tarapyndan beýik akyldara bagyşlanyp, onlarça-ýüzlerçe makalalar, ylmy işler, monografiýalar ýazyldy. Olaryň köpüsi metbugatda, aýry-aýry ýygyndylarda, şeýle hem aýratyn kitap görnüşinde çykarylady. Alymlarymyzyň köp ýyllyk ylmy agtaryşlary esasynda M. Kösäýeň “Edebiýat barada söhbet”, B. Garryýewiň “Magtymguly”, G. O. Çaryýewiň “Magtymguly – akyldar”, M. Annanepesowyň “Magtymguly we onuň zamanasy”, H. Durdyýewiň “Akyl gämisi”. Ş. Gandymowyň “Poeziýanyň pälwany”, M. Annamammedowyň “Magtymguly gizlin syryň bar içde” atly kitaplary we beýlekiler peýda boldy.

Magtymgulynyň toýlaryny ýazyjy-şahyrlarymyz, sungat işgärlerimiz hem uly sowgatly garşyladylar. G. Kulyýew “Magtymguly” romanyny, B. Kerbabaýew “Magtymguly” dramasy, T. Taganow “Dürler hazynasy”, powestini, “Magtymguly” romanyny ýazdy. Şahyr barada kinofilmler döredildi. Hudožnik A. Hajyýew Magtymgulynyň suratyny çekdi. Aşgabatda, şahyryň doglan obasynda, Russiýanyň Astrahan şäherinde, diýarymyzyň welaýatdyr etraplarynda, şäherlerinde

we beýleki ýerlerde şahyra ýadygärlik heýkeli oturdyldy. Beýik akyldaryň adyny ebedileşdirmek maksady bilen, etraba, köçelere, daýhan birleşiklerine, mekdeplere, teatra onuň ady dakylady.

Soňky ýyllarda Magtymgulynyň eserleri gaýta-gaýta çykaryldy. 1960, 1985-nji ýyllarda şahyryň eserleriniň iki tomlugy hem-de arap hatyndaky bir tomlugy okyjylara ýetirildi. Onuň şygrylarynyň rus hem doganlyk halklaryň dillerine terjime edilişiniň hili gowulaşdy. Birnäçe terjimeçiler gönüden-göni türkmen dilinden terjime etmäge girişdiler.

Dürli ýyllarda alymdyr şahyrlar tarapyndan ýazylan işlerde Magtymguly barada ençeme özboluşly pikirler aýdyldy. W. W. Bartold Magtymgulyny türkmen halkynyň milli şahyry diýip atlandyran bolsa, A. N. Samoýlowiç “Magtymguly şahyr ähli türkmeniň halypasydyr” diýen pikiri öňe sürýär. Ussat ýazyjy B. Kerbabaýew şahyryň söz sungatynyň taryhynda tutýan ornuny kesgitlep, şeýle ýazýar: “Türkmen edebiýatynyň beýik nusgawy şahyry Magtymguly söz bazarynda dellala aýlanyp, many bermekde biçimçä döňüp we gözel şygry düzmekde çeper ýüwürdişi roluny oýnap, türkmen halkynyň geçmişi, gelejegi we бүтін durmuşy hakynda dynuwsyz pikir ýöredip, öz asyrdaşyna we özünden soňraky geljeklere altyn hazyna galdyrdy”.

Ý. E. Bertels Magtymgulynyň edebi mirasynyň häzirki zaman üçin örän uly gymmata eýedigini nygtap, şeýle pikir ýöredipdir: “Magtymguly türkmeniň poeziýasy gymmatbaha daşlaryň biri bolup, ol biziň zamanamyzda, täze ýüzügiň gaşynda gözüňi gamaşdyryjy şöhlesi bilen lowurdaýar”.

Halk hemişe beýik akyldara we onuň baý edebi mirasyna uly sarpa goýupdyr, ony hormatlapdyr, onuň keşbini ebedileşdirmek barada tagalla baryny edipdir.

MAHMYT GAÝYBY

Şahyryň ömür beýany. XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli söz ussady Mahmyt Gaýybynyň baý edebi mirasy bar. Ol ussat lirik şahyr, kämil filosof, ezber alym hökmünde halk arasynda giňden tanalýar. Gaýyby Gündogar edebiýatynyň kän synaglardan geçip, kämilleşip gelen edebi däplerini, söpuçylyk akymynyň syrly hem çylşyrymly dünýäsiniň dana pikirlerini, halk döredijiliginiň şahyrana ýörelgelerini dowam etdirip, türkmen nusgawy edebiýatyny başlaşdyrdy.

Gaýybynyň edebi mirasyny toplamak, neşir etmek babatda soňky altmyş-ýetmiş ýylyň içinde ençeme işler edildi. XX asyryň otuzynjy ýyllaryndan başlap, şahyryň döredijiligi barada ençeme ululy-kiçili makalalar ýazylyp, 1965-nji ýylda onuň ýüzden gowrak goşgusyny hem-de “Otuz iki tohum kyssasy” poemasyyny öz içine alýan ýygyndysy neşir edildi. Ýöne şol edilen işler köstsüz däl. Olarda bärden gaýtmalar-da, hatda ýalňyşlyklar-da duş gelýärdi.

XVIII-XIX asyr nusgawy edebiýatymyzyň taryhynda Gaýyp, Gaýyby ady hem-de edebi lakamy bilen ondan gowrak şahyr hem kätip ýaşap geçipdir. Türkmenistan YA-nyň Milli golýazmalar institutynyň golýazmalar hazynasynda Gaýyp, Gaýyby atly hem tahallusly şahyrlaryň ömür beýanyna, döredijiligine degişli maglumatlar bir ýere jemlendi. Olar şu şahyrlar bolmaly: Gaýypnazar Gaýyby, Muhammet Gaýyby, Molla Gaýyby, Kör Gaýyby, Gaýyby Margiýany, Gaýypnazar Lebaby, Taňryberdi Gaýyby, Gaýyby Töre ogy.

Irki döwürlerde Mahmyt Gaýybyny öwrenijiler beýleki Gaýyby atly hem tahallusly şahyrlara degişli maglumatlary peýdalanylýp, birnäçe ýalňyşlyklaryň ýüze çykmagyna ýol beripdirler:

Birinjiden, Mahmyt Gaýybyny Gaýypnazar Gaýyby, Molla Gaýyby, Kõr Gaýyby diýip ony nädogry atlandyrypdyrlar.

Ikinjiden, Mahmyt Gaýybyny Seýitnazar Seýdä garşy goýup, onuň ýaşan döwrüni nädogry görkezipdirler. Eger Mahmyt Gaýyby Seýdi bilen döwürdeş boljak bolsa, onda ol XVIII asyryň ahylarynda dogulmaly. Soňky ýyllarda Mahmyt Gaýybynyň 1734-nji ýylda dogulandygy anyklandy.

Mahmyt Gaýybynyň hut özüne dahylly maglumatlar peýdalanylyp, onuň ömür beýany hem-de edebi mirasy öwrenilende, öňki goýberilen säwliklerdir ýalňyşlyklaryň ählisi aradan aýrylýar. Iň bärkisi şahyr öz adynyň kim bolandygyny kössüni goýman hut öz diwanynda aýdyp gidipdir:

Gaýyby diýr, indi kim adymy Mahmyt eýlediň,
Peýda ýetir şowk ile yşkyň salahyndan bize.

Görşümüz ýaly, bu ýerde şahyryň edebi lakamynyň Gaýyby bolup, çyn adynyň Mahmyt diýlip atlandyrylandygy barada takyk maglumat berlipdir. Gaýybynyň diwanyny göçüriji kätipleriň biri hem bu pikiri kepillendirýän ýazgylary galdyrypdyr. Onda şeýle diýilýär:

“Ketepto heza ei-eşýar şyh Mahmud, rahmat-ul-lahu aleýh we ýüsemma Gaýyby, limerzatu rebbi-el-agla, allahümme agfyr likätibihiý we lenazirehi berehmeteke...”

Terjimesi:

“Şu goşgular beýik Taňrynyň razy bolmagy üçin Gaýyby atlandyrylan we Taňrysy ýalkan şyh Mahmyt tarapyndan ýazyldy. Taňrym, kitaby göçürijini we oňa nazar edijileri özüň ýalka...”

Bu aýdylanlary şahyryň ömür beýanyna degişli iň ygtybarly hem takyk maglumat hasaplamak bolar. Sebäbi olar haýsydyr bir rowaýatyň üsti bilen gelip ýetmändir ýa-da kimdir biriniň dilinden ýazylyp alynmandyr. Olar şahyryň diwanynyň, bolmanda, iki asyra golaý mundan öňki göçürilen golýazmalary arkaly bize gelip ýetipdir.

Mahmyt Gaýyby XVIII asyryň birinji ýarymynda doglup, şol asyryň ortalarynda hem ikinji ýarybynda ýaşap geçipdir. Şahyr Gurbanaly Magrupy bilen bir döwürdeşiräk bolmaly. Olar ýakyn gatnaşyk saklap, sorag-jogap hem aýdyşypdyrlar. Magrupy sygyr bilen Gaýy-

ba sorag berip, Gaýyby hem oňa jogap beripdir. Şol aýdyşyk şeýle başlanýar:

Magrupy:

Bizden salam bolsun Molla Gaýyba,
Dünýäniň binasy haçan tutuldy?
“Küntu kenzen mahfiýenden” habar ber,
Kelemeýi-şahadat nirde bitildi?

Gaýyby:

Gaýry salam bolsun molla Magrupa,
Hak “Kün!” diýdi, şol gün bina edildi.
Tuby agajynyň ýapraklaryndan,
Kelemeýi-şahadat şonda bitildi.

Şahyrlaryň sorag-jogaplary şeýle setirler bilen tamamlanýar:

Magrupy:

Magrupy diýr ne kysmata ýazyldy,
Ol ne zynjyr bir-birine düzüldi,
Näçe ýylda wagty ýetip üzüldi,
Aý bilen Gün haýsy wagtda tutuldy?

Gaýyby:

Gaýyby diýr, gurbat bilen ýazyldy,
Gije-gündiz bir-birine düzüldi,
Sansyz ýylda wagty ýetip üzüldi,
Aý bilen Gün arasatda tutuldy.

Gaýybynyň Aý bilen Gün tutulanda bagşylary, şahyrlary ölümden halas edende, düzen “Gelende bardyr”, “İstär köňül” atly goşgulary, şeýle hem Gaýybynyň şol “İstär köňül” atly muhammesine öýkünip, Gurbanaly Magrupynyň goşgy düzmegi bu şahyrlaryň bir ýa iki sapa duşuşman, uzak wagtlap, zygider gatnaşykda bolandyklaryny, döredijilik babatda pikir alşandyklaryny habar berýär. Gurbanaly Magrupynyň ýaşan hem gezen ýerlerinden çen tutsaň, onda Mahmyt Gaýyby hem şol ýerlerde, ýagny Köpetdag eteklerinde, Etrek, Gürgen, Balkan, Baharly sebitlerinde ýaşap geçipdir diýmäge esas bar.

Şahyryň “Nesihatnama” eserinde galdyran ýazgylary bu pikiriň dogrudygyny kepillendirýän has-da ygtybarly subutnama bolup durýar:

Asyl mekany ýeri Jürjanydyr.

Görnüşi ýaly, şahyryň “Nesihatnama” atly eserinden alnan bu setirde onuň asyl mekanyň Jürjan bolandygy aýdylýar. Jürjan şäheri Eýranda türkmenleriň ýaşayan ýeri Türkmentsähradaky bir şäher. Ol gadymy şäheriň harabalygy Kümmetkabusyň günbatar-gündogarynda ýerleşýär. Ýöne mysal alan golýazmamazyň birnäçe sahypasy ýitipdir. Şol ýiten sahypalardan soň eseriň 9 setiri dowam edýär hemde ol tamamlanýar. Ýiten sahypalaryň sanynyň näçedigi belli däl. Olarda şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli başga-da gymmatly maglumatlaryň berlen bolmagy mümkin. Her halda, Gaýybynyň asyl mekany Jürjandy diýen ýazgynyň, onda-da şahyryň öz şygry, öz diwanynyň golýazmasy arkaly bize gelip ýetmegi kän zatlary aýyl-saýyl etmäge ýardam berýär. Birinjiden, bu maglumat Mahmyt Gaýybynyň Seýdi bilen döwürdeş bolmandygyny, gatnaşyk etmändigini habar berýär. Ikinjiden, Gaýyby Gurbanaly Magrupy bilen bir wagtda ýaşap, olar ýygy-ýygydan duşuşyp durupdyrlar diýen pikiri berkidýär.

Gaýyby türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda gazal ýazmagyň ussady hasaplanýar. Ol görnüşde eser ýazmagyň jemini jemleýär. Şahyryň gazallary many-mazmuny, keşpler dünýäsi, pelsepe pikirleri babatdan-da, çeperçilik, beýan ediş usuly babatdan-da kämil. Şahyr Gündogar edebiýatynyň uzak asyrlaryň dowamynda timarlanyp gelen edebi дәplerini halky edebiýatyň kada-kanunlary bilen utgaşdyrypdyr. Ine, şonuň üçin onuň gazallarynyň köpüsini hem gazal görnüşinde, hemem goşuk (murapbag) görnüşinde okamak mümkin. Bir mysal:

Eý, şahy-älem, ýüzüňe älem geda, men hem geda,
Ol şähdi-şeker sözüňe älem geda, men hem geda.

Şahyryň “Älem geda, men hem geda” atly gazalynyň bu birinji beýdini goşuk görnüşinde okanyňda-da hiç bir zat üýtgemeyär:

Eý, şahi-älem, ýüzüňe
Älem geda, men hem geda.
Ol şähdi-şeker sözüňe
Älem geda, men hem geda.

Gaýybynyň ömür beýanyňa degişli gyzykly maglumatlaryň biri-de onuň bagşy sazandalary hem şahyrlary ölümden halas edişi haýyndaky rowaýatdyr. Ol rowaýatyň gysgaça mazmuny şeýle:

Gadym zamanda ýgy-ýgydan Aý, Gün tutulanmyş. Emir munuň sebäbine düşünmän, öz wezir-wekillerini ýanyňa çagyryp, Aýyň, Günüň tutulmagynyň sebäbini sorapdyr. Wezir-wekilleri muňa jogap berip bilmän: “Tagsyr, biz Aý, Günüň tutulmagynyň sebäbini bilmeýäris, muny, ähtimal, ulamalar ýagşy biler” diýipdirler. Soňra emir şahyrlary, mollalary, kazylary, ahunlary çagyryp, olara hem şol soragy beripdir. Şahyrlardan, bagşy-sazandalardan içi ýangynly kethudalar: “Eý, tagsyr, şu eýýamda bir topar şahyr, bagşy, sazanda diýseň köpelipdir. Olar agyzlaryna gelenlerini ýaňraýarlar, allatagala olara gahar edip, Aý-Güni tutýar” diýip, jogap berýärler. Emir gahar-gazaba münüp, ähli şahyrlary, bagşylary, sazandalary gymmagy ýüregine düwür. Ol: “Biziň toý-tomaşamyz boljak, nirede eli hünärli, dili hünärli adam bolsa ýygnanmaly” diýip, jar çekdirýär.

Emiriň toýy barmyş diýen habara iki yüze golaý şahyr, bagşy, sazanda, göýende ýygnanypdyr. Gelenleriň hemmesine emiriň myhmanhanalaryndan orun beripdirler. Toý-tomaşanyň dabarasynyň ýokdugyny gören bagşylar, şahyrlar: “Emir bizi näme üçin ýygnadyka? Ýa ol biziň ählimizi öldürmäge çagyraýdymyka?” diýip, öz ýanlaryndan uly pikire gidipdirler. Olar her hili pikirler edip, şol günüň agşamyny gorky bilen geçiripdirler.

Ertesi emir olaryň hemmesini görnüş meýdanyna çagyryp: “Siz agzyňyza gelenini samrap, günä edýärsiňiz, hudaý size gahar-gazabyny bildirmek üçin Aý, Güni tutýarmyş. Eger kimde-kim şu günden beýläk toý-tomaşada, märekede saz-söhbət etse, yşky şygyrlar okasa, başy ölümlü, maly talaňly bolmalydyr, emlägi bolsa patyşalyk hasaplanmalydyr” diýip, buýruk edýär. Emiriň gazabyny eşiden bagşy-sazandalar gorkularyndan ýaňa sazanaklaşyp durýarlar. Olaryň arasynda söze çeper, açyk ýüzli, hoşniýetli molla Gaýyp atly bir garyp

bardy. Ol emiriň gazabyndan gorkman, orta çykýar-da, saz-söhbetiň gadym wagtdan bäri dowam edip gelýänligini beýan edýän, özüniň “Gelende bardyr” atly goşgusyny okapdyr. Ol goşgy:

Saz bilen söhbeti ýaman diýmäňler,
Adam, Howa dünýä inende bardyr.
Habyt bilen Kabyl ene goýnunda,
Olar hem dünýäge gelende bardyr.

– diýen setirler bilen başlanyp:

Molla Gaýyp aýdar Hyzyrдыr pirim,
Pirim Şahymerdan-Aly destgirim,
Soltansöýün mürze, Myrally şirim,
Dünýäniň toýuny tutanda bardyr.

– diýen bent bilen gutarýar.

Bu goşgyny diňläň emir ulamalara ýüzlenip: “Ol şahyryň aýdýany dogrymy?” – diýip sorar. Ruhanylar näalaç: “Hawa, saz-söhbet gadym wagtlarda hem bolanmyş” – diýip jogap berýärler. Onda emir: “Biziň öňki öten adamlardan näme artykmaçlygymyz bar, goý, ol ýene-de dowam etsin” – diýýär-de, Gaýyba ýüzlenip: “Men şu ýere ýyganan adamlaryň baryny gyrjakdym, sen meni uly günäden sakladyň. Şonuň üçin menden näme hajatyň bolsa, dile!” – diýýär. Gaýyby: “Adamyň göwnüniň islän zadyny bitirmek kyndyr, siz ony bitirip bilmersiňiz” – diýýär. Emir ýene-de: “Sen göwnüň islän zadyny aýt, men ony hökman taparyn” – diýip, şahyra ýüzlenipdir. Şonda Gaýyby arzuw-isleglerini beýan edip, “Istär köňül” atly goşgusyny aýdypdyr. Emir şahyryň sözlerini diňläp, onda aýdylýan zatlaryň höt-desinden gelip bilmejekdigini aýdýar. Emir şahyryň dana sözlerine, onuň akyl-paýhasyna haýran galypdyr. Şondan soň ol ýyganan adamlaryň hersine bir don, Gaýyba bolsa zerli halat ýapyp, olaryň hemmesini ölümden halas edipdir.

Bu gürrüň bagşylaryň üýşen ýerlerinde, oturyşyklarda, toý-meýlislerde häli-şindi ýatlanýar. Rowaýatyň esasynda haýsydyr bir tarhy waka ýatýan hem bolsa, ol dilden-dile geçip, halk döredijiligi eserlerine öwürlip gidipdir. Şahyryň “Gelende bardyr” atly goşgusy bolsa bagşylaryň aýdymalaryna düýpli ornaşyp, halk arasynda heni-

ze-bu güne çenli ýörgünli aýdylyp gelinýär. Gaýybynyň adynyň halk döredijiliginiň gahrymany hökmünde rowaýata girmegi, onuň okyjylar köpçüliginiň belent söýgüsini gazanandygyny görkezýär. Rowaýatda beýan edilişine görä, Gaýyby emiriň gahar-gazabyndanda, ölüm-den-de gorkmaýar. Ol şöhrata, baýlyga kowalaşýan sütemkär emire hem-de onuň ulamalaryna aýdym-saz sungatynyň, şahyrçylygyň taryhynyň gadymdygyny, onuň adamzat jemgyýetiniň ýüze çykan döwründen bəri dowam edip gelýändigini ýatlatmak bilen, olaryň dünýägaraşsynyň, gözýetiminiň dardygyny, ýönekeý meselelerden hem baş çykaryp bilmeýändiglerini, asla olaryň oňa düşünmek-de islemeýändiglerini paş edýär. Ol ýokary gatlak wekilleriniň bu betniýetli işleriniň önüni alýar, ýüzlerçe edebiýat hem sungat işgärlerini ölüm-den halas edýär.

Gaýyby öz döwriňiň ylymly adamlarynyň biri bolupdyr. Ol diňe medresede alan ylmy bilen çäklenmän, türkmen halkynyň geçmişi, edebiýatyny, halk döredijiligini hem-de Gündogaryň taryhyny, filosofiýasyny, nusgawy edebiýatyny özbaşdak okapdyr we düýpli öwrenipdir. Şeýle hem ol astronomiýa, jurafiýa, logika, poetika ýaly ylymlardan habarly bolupdyr. Şahyryň eserlerinde bu barada birnäçe degerli maglumatlar berilýär.

Gaýybynyň “Hemhana gelendir” ýedilemesinde Oguz hanyň nebereleri bolan türkmen taýpalarynyň taryhyndan söz açmagy, onuň Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwan lugat it-türk” atly sözlüğini, Reşideddiniň “Jamyg at-tawaryh” atly taryhy eserlerini okandygyny hem-de türkmen taryhyna dahylly beýleki birnäçe çeşmelerden habarlydygyny görkezýär.

Gaýyby Gündogaryň görnükli söz ussatlarynyň eserlerini köp okapdyr hem-de olara uly hormat goýupdyr. Şahyr, bir tarapdan, olardan döredijilik işiniň çylşyrymly tärlerini öwrenen bolsa, ikinji tarapdan, olaryň eserlerinde öňe süren dana pikirlerini halk arasynda giňden öwüt-nesihat edipdir. Gaýyby Fuzulydyr Nowaýyny özüniň halypasy hasaplaýar:

Ol şeýhi-Fuzulyga sözüň bolsa barabar,
Soltan Hüseyin, Myralyşir dünýäde dawagär,

Perhat-Şirin ile Leyli we Mejnun dilewar,
Bar ýurdy gezip, seýli-Horasana gelendir.

Gaýyby bu ýerde beýik şahyrlaryň ikisiniň-de döredijiligine ýokary baha berýär hem-de şolaryňky ýaly ýokary çeperçilikli eserleri döretmegi arzuw edýär.

Gaýyby pars dilini gowy bilipdir, arap dilinden hem ýeterlik düşünjesi bolupdyr. Ol öz güýjüni synap görmek maksady bilen, pars dilinde birnäçe goşgy ýazypdyr: “Ahwaly-tu” (“Halyň seniň”), “Aşyk”, “Heýran şewem” (“Haýrany men”). Bulardan “Heýran şewem” iki dilde – pars hem türkmen dillerinde ýazylypdyr, ýagny bir setiri pars dilinde, ikinji setiri türkmen dilinde beýan edilipdir. Türki halklaryň edebiýatynda şeýle usulda döredilen eserler «şir-u şeker» diýlip atlandyrylypdyr.

Şahyr oglan okatmak, daýhançylyk käri bilen meşgullanyp, ömrüni ýeter-ýetmezçilikde geçiripdir. Ol özüniň birnäçe eserlerinde garyplykdan söz açyp, söýgüsiniň-de garyplyk zerarly başa barmaýandygyny, söýgülisiniň “sen garyp” diýmeginden ynjandygyny aýdýar:

Halklar egnige geýgen kim haryry atlas ol,
Geýdigim yşkynda ýaryň esgi şalymdyr meniň.

Gaýybyny gözge almas sen garypdyr diýiban,
Bardurur anyň kimi köýünde ýüz-müň-- sed-hezar.

Gaýybynyň näçe ýaşandygy, haýsy ýylda aradan çykandygy hakynda takyk maglumat ýok. Ýöne ol eserlerinde ýaşynyň bir çene barandygyny aýdýar:

Gaýyby, zaýyg geçirdiň bu ýigitlik möwsümin,
Toba kyl yhlas ile ki bolmuş sen garry.

Başga bir gazalynda ol bu pikirini gaýtalap, ýaşynyň ellä ser urandygyny habar berýär:

Ýigitlik möwsümi ötdi, garrylyk geldi başymga,
Ne bolgaý ygtybar imdi meniň kyrk-elli ýaşymga.

Gaýyby “Derman bolarmy?” atly murapbagynda bolsa özüniň altmyş iki ýaşandygyny ýatlap geçýär:

Ömrüm gitdi altmyş iki ýaşyma,
Garrylyk derdine derman bolarmy?!

Eger-de şahyryň Gurbanaly Magrupy bilen aýdyşan aýdyşygyna hem-de onuň öz sözlerine salgylansak, onda ol, takmynan, XVIII asyryň ahylarynda aradan çykypdyr diýip çak etmek mümkin.

GAÝYBYNYŇ DÖREDIJILIGI

Gaýyby çylşyrymly döredijilik ýoluny geçen şahyrlaryň biridir. Munuň beýle bolmagy tötänden däl. Onuň özüne ýetesi sebäpleri bar. Bu ýagdaý şahyryň ýaşan döwri, alan ylmy, terbiýesi, geçen döredijilik mekdebi bilen baglylykda ýüze çykýar. Gaýyby türkmen halkynyň durmuşynda dartgynly syýasy-ykdysady öwrülişikleriň, çylşyrymly taryhy wakalaryň dowam eden döwründe ýaşapdyr. Ol ilki oba mekdebini, soňra medresäni tamamlayar. Şonda ol dini taglymat bilen birlikde, Gündogaryň gadyndan gelýän baý edebiýaty, ylmy bilen-de ýakyndan tanyşýar. Bular Gaýybynyň dünýägaraýşynyň ösmegine, döredijilik ussatlygynyň kämilleşmegine täsir eden degerli ýagdaýlardyr. Şahyryň ýaşan zamanynyň syýasy-ykdysady gurluşyndaky, jemgyýetçilik aňyndaky, alan ylm-terbiýesindeki çylşyrymly ýagdaý onuň döredijiliginde hem öz beýanyny tapypdyr.

Eserlerinde ýyl ýazgylarynyň görkezilmänligi sebäpli, Gaýybynyň döredijiligini döwürlere bölmek, onuň haýsy döwürde nähili däbe eýerendigini, döredijilik ussatlygynyň kämilleşmeginde nähili ösüş ýoluny geçendigini anyklamak kyn. Şonuň üçin, beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynda bolşy ýaly, Gaýybynyň döredijiligindäki dowam eden edebi däpleri, onuň türkmen edebiýaty we umumy Gündogar edebiýaty bilen nähili özara gatnaşykda bolandygyny döwürleýin däl-de umumy görnüşde derňemek gerek.

Gaýybynyň baý edebi mirasy bar. Ol bir gazallar diwanyny, “Otuz iki tohum kyssasy”, “Nesihatnama” atly çaklaňja poemalary ýazypdyr. Beýleki nusgawy şahyrlarymyzyň köpüsinden tapawutlylykda, Mahmyt Gaýyby öz şygylaryny bir ýere jemläp, elipbiý tertibinde diwan düzüpdir. Häzir biziň elimizde ol diwanlaryň ençeme golýazma nusgasy bar. Diwana giren şygylaryň köpüsi gazallar bolup, murapbag,

muhammes, müseddes, müsemmen, müstezat we beýleki görnüşdäki eserler hem oňa girizilipdir.

Gaýyby we Gündogar edebiýaty. Gaýybynyň döredijiligine Gündogar edebiýatynyň täsiri güýçli bolupdyr. Elbetde, Gündogar edebiýatynda öwrenere, nusga alara zat köp. Rudakydyr Firdöwsiden başlap, tä Nowaýa, Bidile, Fuzula çenli bütindünýä meşhurlygyny gazanan ençeme şahyrlar ýaşap geçipdirler. Olar dünýä edebiýatynyň altyn hazynasyna gymmatly goşantlar goşdular. Mahmyt Gaýyby hem şol meşhur söz ussatlarynyň döredijiligi bilen ýakyndan tanşyp, olardan çeper beýan ediş tärleriniň dürli ýollaryny öwrenipdir hem-de olardan döredijilikli peýdalanyndyr. Lirikanyň esasy beýan ediş görnüşi hökmünde gazaly ulanmak, elipbiý tertibinde diwan düzmek Gündogar şahyrlarynyň arasynda ýörgünli bolupdyr. Olaryň eserlerinde umumy pikir-duýgulary suratlandyrmak agdyklyk edipdir hem-de olar köplenç hyýaly teswirlemelere ýykgyň edipdirler. Bular ýaly ýagdaý Gaýybynyň döredijiligine-de mahsusdyr. Gaýyby hem döredijiligini tutuşlygyna diýen ýaly gazal görnüşinde ýazyp, olardan elipbiý tertibinde diwan döredipdir. Eserleriniň mazmunynda umumylyk mese-mälim duýulýar, olarda hyýaly suratlandyrmalar hem güýçlüdir.

Gaýybynyň dünýägaraýşynyň kämilleşmeginde Hüseyin ibn-Mansur Hallajyň, Omar Haýýamyň, Ymadeddin Nesiminiň pelsepe garaýyşlarynyň täsiriniň bolandygy aýdyň duýulýar.

Omar Haýýam görnükli şahyr, filosof hem-de alym hökmünde tanalýar. Ol rubagy görnüşinde eser döretmegiň ussadydyr. Şahyryň döredijiliginde ýaşayşa, adamzat gözelligine bolan söýgi belent owaz bilen ýaňlanýar:

Adamzatdyr ähli mahlugyň başy,
Zyýadadyr onuň aklyly huşy,
Dünýä tegelegi bir ýüzük bolsa,
Ynsandyr bezegi – zynaty gaşy.

Başga bir rubagysynda bolsa, şahyr adamyň göwnüne degmegiň ýüz Käbe ýykmaðdan ýamandygyny nygtamak bilen, Mekgä haja gitmegiň deregine adamlara ýagşylyk etmegi, açlary doýurmagy, olaryň göwnüni almagy maslahat berýär:

Tagatdan gowudyr bir göwün alsaň,
Ýagşylar bilen hem meýlisdeş bolsaň.
Bir göwne taý gelmez ýüz palçyk Kābe,
Haja neçün gidýäň, göwün tap bilseň.

Gaýybynyň gazallarynda-da şeýle pikirler ýygy-ýygydan duş gelýär. Ol bir gazalynda söýgülileriň biri-birinden aýra düşüp, çekýän gam-gussasyny beýan etmek bilen, rakyba ýüzlenip: “Aşyklaryň wysala ýetmeklerine päsgel berme, olaryň göwnüni ýykma, sebäbi bir adamyň göwnüni ýykmaklyk Kābe ýykmaklyga barabardyr” diýýär:

Ýykma könlümni, rakyp, ýaryň işiginden kowup,
Kābe ýykmakdyr köňülni kim weýran eýlese.

Şahyr “Meniň” diýen redif bilen gelýän gazalynda Mansurdyr Nesiminiň ýörelgelerine eýerýändigini aýdyp, olaryň başyna düşen agyr günleri ýatlaýar hem-de özüniň hem şonuň üçin nähili agyr jezalar çekmeli bolsa, oňa taýyndygyny aýdýar. Şol gazaly doly görnüşde mysal getirmegi makul bildik:

Kazy-ýa, höküm eýle, kim ganymny döksünler meniň,
Men “Enel-hak” söýlerem, jismimni söksünler meniň.

Jüzbeden gör, kim ajaýyp hetden aşyrdym sözi,
Imdi gelsinler, başmny dara çeksinler meniň.

Örteban jismimni, ýagny ýelge bersinler külüm,
Bir nyşana küşte kylgan ýerde tiksinler meniň.

Läleler açgan ajaýyp ruýy-sähralar üze.
Katra-katra bagrymnyň ganyn eksinler meniň.

Gaýyby, Mansur ýanlyg jan pida kylgyl haka,
Aňlaban sermestligim ýşkymny öksünler meniň.

Bu ýerde Mansurdyr Nesiminiň “Enel-hak – men hakykat, men hudaý, adam hudaý” diýen sözleri ýatlanýar. Şu pikiri orta atanlary üçin olaryň ikisi-de ruhanylar tarapyndan wagşylarça jezalandyrylýar.

Gündogar edebiýatynda lirika barada söz açylanda, ilkinjileriň hatarynda Hafyzyň ady tutulýar. Bu beýik söz ussadyň döredijiligi bilen türkmen şahyrlarynyň tanyşmadygy az-az bolsa gerek. Gaýybynyň döredijilik ussatlygynyň kämilleşmeginde Hafyz Şirazyň lirikasynyň degerli täsiri bolupdyr. Gaýybynyň “Bolmuşam bir dilberniň şeýdasy, ol diwanas” diýen setir bilen başlanýan gazaly Hafyz Şirazyň “Haýsy öýüň şemidir ol, haýsy jaýda hanasy” diýen setir bilen başlanýan gazalyňa beýan ediş usuly taýdan gaty meňzeş bolup, olaryň many-mazmunynda-da olaryň biri-birine ýakynlygyň bardygyny görmek bolýar. Ýene bir mysal. Hafyz gazallarynyň birinde “Adamlar, gabrymyň üstünden ýoluňyz düşse, men gabyrdan başymy çykaryp, siziň aýagyňyzy öperin” diýýär:

Baş çykargaý kabrydan Hafyz aýak öpmek üçin,
Gabyrym üstiden öter bolsa aýagyňyz haçan.

Gaýyby bolsa bu pikiri söýgi temasy bilen baglanyşdyryp, şeýle beýan edipdir:

Wagdaýy-waslyna jan berdi, nigärim, Gaýyby,
Seýr edip üstümge gel, gabrymny horram eýlegil.

Görşümüz ýaly, şahyr romantikadan ýerlikli peýdalanyňp, Hafyzyň “Adamzat söýgüsi hiç haçan ölmeyär” diýen pikirini özüçe bermegi başarypdyr. Bu iki şahyryň döredijiligi boýunça şular ýaly deňeşdirmeleri islendikçe getirmek mümkin.

Täsir meselesinde Gaýybynyň iň ýakyn halypasy Nowaýydyr. Şahyryň döredijiliginde Nowaýynyň döredijiligi uly yz galdyrypdyr. Nowaýy adam ruhunyň dürli taraplaryny inçelik bilen açyp görkezmekde, many-mazmuny çeper görnüşde beýan etmekde uly ussat hasaplanýar.

Gaýyby öz eserlerinde Nowaýynyň adyny uly hormat bilen ýatlaýar:

Soltansöýün mürze, Myrally şirim,
Dünýäniň toýuny tutanda bardyr.

Şahyryň “Gelende bardyr” atly eserinde Nowaýynyň adyny aýratyn nygtap geçmegi onuň eserlerinde öňe süren pikirleri bilen

Gaýybynyň ruhlanandygyny kepillendirýär. Bu pikiri tassyklamak üçin Nowaýynyň hem-de Gaýybynyň “Eýledi” redifi bilen ýazan gazallaryny deňeşdirip görmeklik hem ýeterlikdir. Gazallaryň ikisi-de aşygyň öz magşugyna wepadarlygy hakynda gürrüň berýär. Aşyk magşugyna: “Gaýryga köňül berse, tenim oda ýansyn, özgäge nazar salsa, gözüm çyksyn, başga biriniň waspyny sözlese, dilim lal bolsun...” diýip, biwepalyk etmejekdigi barada wada berýär. Mazmuny ýüze çykarmakda şahyrlaryň ikisi-de birmeňzeş gazal görnüşini, birmeňzeş ölçegi, birmeňzeş kapyýalary peýdalanyşyryrlar. Olaryň ikisi-de gazalyny aruzyň remeli-müsemmeni-mahzuf ölçeginde ýazyp, “eýlese” diýen redifiniň önünden «perwa, peýda, tomaşa, äşgäre, şeýda, mutarra...” ýaly kapyýalary ulanyşyryrlar. Gaýybynyň gazalynydan käbir mysaly görüp geçeliň:

Ýar, köňlüm senden özgä şowky-peýda eýlese,
Oda ýak peýdany mundag başda söwda eýlese.

Hatyrym waslyny kim arzuwlamakdyr ruzy-şeb,
Ýetmesin umydyňa gaýryga perwa eýlese.

Şeýle umumylyklaryň bardygyna garamazdan, Gaýybynyň gazalyny Nowaýynyň gazalynyň gaýtalamasy ýa-da onuň terjimesi hasaplamak bolmaz. Olaryň hersi bir özbaşdak eserdir.

Gaýybynyň ýene bir halypasy-da Muhammet Fuzulydyr. Şygyr sungatynyň çylşyrymly tärlerini ele almakda, göçme manydaky keşpleri döretmekde ol Fuzulydan köp zatlary öwrenipdir. Gaýyby Fuzulynyň “Olandan sor” atly gazalyňa tahmys baglapdyr:

Ylahy, Gaýyby aýdar, bu dünýäge gelen saýyl,
Hany Leýli, hany Mejnun, bolup bir-birige maýyl
Şirin diýip ötdi ol Perhat, olup takdyryna kaýyl,
“Muhabet lezzetinden bihabardyr zahydy-gafyl,
Fuzuly, yşk zowkun zowky-yşk war olandan sor.

Şahyr “Otuz iki tohum kyssasyny” ýazmakda-da bu beýik söz ussadyň ýörelgelerine eýeripdir.

Gaýybynyň Mansurdyr Nesiminiň, Omar Haýýamdyr Hafyzyň, Nowaýydyr Fuzulyň edebi däplerine eýermegi, olaryňky bilen

äheñdeş eserleri döretmegi onuň döredijiliginiň özboluşlylygyny ýada özbaşdaklygyny inkär etmeýär. Gaýta tersine, şolaryň atlary bilen bir hatarda, Gaýybynyň-da adynyň tutulmaga mynasypdygyny kepillendirýär.

Syýasy many-mazmunly goşgulary. Gaýyby ýarym feodal, ýarym patriarhal jemgyýetde ýaşapdyr.

Şahyryň ýaşlyk hem ýetginjeklik ýyllary Orta Aziýada feodalizmiň syýasy-ykdysady taýdan gowşap, aýry-aýry hökümdarlaryň häkimlik üstünde özara alyp baran göreşleriniň möwç uran döwründe geçipdir. Şahyryň ömrüniň ondan soňky ýyllary bolsa Nedir şanyň talaňçylykly çozuşlar geçirmek bilen, birnäçe ýurtlary basyp alyp, olaryň üstünden agalygyny ýöreden hem-de ol ölerden soňra (1747), onuň guran uly döwletiniň dargap, ýene-de dürli hanlyklar arasynda gazaply çaknyşyklaryň başlanan wagtyna gabat gelýär.

Şeýle galagoply döwrüň çylşyrymly syýasy-ykdysady hem-de taryhy wakalary Gaýybynyň döredijiliginde-de uly yz galdyrypdyr. Şahyr бүтін döredijiligini döwrüň umumy äheñinde teswir etmek bilen, paş ediji eserleriň birnäçesini döredipdir. Onuň “Pena dünýä”, “Zaman geldi”, “Sopular”, “Daglar imiş”, “Eýýam talh”, “Güman peýda”, “Jepalar eýlediň”, “İstär köňül”, “Ýar elden gider” we başga-da birnäçe goşgulary muňa mysal bolup biler.

Gaýyby “Zaman geldi” atly gazalyny tutuşlygyna ýaşan döwrüniň keşbini açyp görkezmäge bagyşlapdyr. Şahyr bu şygrynda şol döwre mahsus wakalary beýan etmek bilen, ýaşan jemgyýetinde adalatsyzlygyň höküm sürendigini, hökümdarlaryň zulum-sütem etmekleri netijesinde ýurduň tozdurylandygyny, şeýle ýagdaýda adamlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň-da ýaramazlaşandygyny, pakyrlara yzzat-hormatyň galmandygyny, haýyr işleriň azalyp, şer işleriň köpelendigini birin-birin aýdyp geçýär:

Jahany şury-şer tutdy, ajap döwri-zaman geldi,
Göterildi mähri-şefget, pelek döwri ýaman geldi.

Pakyrda galmady hormat, ki ýok derwüşlere yzzat,
Kylarlar zalymga hyzmat, ki soltandan nyşan geldi.

Jahany tutdy zalymlar, tükendi barça alymlar,
Ki gün-günden beter günler, ki ýyl-ýyldan ýaman geldi.

Haýyrdan halk elin tartdy, zulum günden-güne artdy,
Bereket galmady-gitdi, zyýan üzre zyýan geldi.

Şol döwürde diňe bir türkmenleriň durmuşynda däl, eýsem Orta Aziýanyň hemme ýerinde hem şeýle ýagdaý höküm sürüpdür. Sebäbi Gündogarda feodalizm uzak wagtlap durgunlylyk ýagdaýyny saklapdyr. Şonuň üçin köp halklar birmeňzeş şertlerde ýaşapdyrlar. Gaýyby hem bu taryhy hakykata göz ýetiripdir. Ol bir gazalynda “Eger sen bilesigelijilik bilen bütün älemi gözden geçirip çyksaň, bar ýerde gaýgy-gamdyr, tukatlykdyr” diýýär:

Ki şowk ile bu älemi seýran eder başdan-başa,
Ki mähneti-enduh ile ýüz-müň melal üstündedir.

Şahyr durmuş barada şular ýaly umumy pikir ýöretmek bilen, öz ýaşan döwründe zulum-sütemiň, tozgunçylygyň has-da artandygyny, setanda-seýranda bolýan az wagtlyk şatlygyň, gowulygyň-da yzynyň gam-gussa, ahy-nala bilen utgaşyp gidýändigini aýdýar:

Ahyry weýran erur, kim ki abat eýlese,
Dünýäniň bilgeý kişi mukdaryny ýat eýlese.
Zulum bihetdir weli, hiç adyl ýok dat eýlese,
Aýşy-aşrat birle hem kim köňlüni şat eýlese,
Akybet bir gün ýetip jebri-jepa, aglar imiş.

Gaýyby birnäçe syýasy äheňli şygrylarynda jemgyýetiň iki topara: ezýänlere hem ezilýänlere bölünýändigini, birnäçeleriň uly baýlygyň, mal-mülküň eýesidigini, birnäçeleriň bolsa gedaý halda hor-homsy ýaşaýandygyny degerli delilleriň üsti bilen görkezipdir. Ol “Pena dünýä”, “Eýlediň” redifli gazallarynda durmuş wakalaryny gapma-garşylykly görnüşde, ýagny baýlyk bilen garyplygy biri-birine garşy goýup suratlandyrypdyr, jemgyýetde dowam eden şeýle düzgüni-deňsizligi ýazgarýar:

Kimlere berdiň jahanda melakat hem ezze-çah,
Her birisin dünýä içre patyşahlar eýlediň.

Birnäçege dünýäde derdi-bela kyldyň nesip,
Birnäçäniň derdine melhem-şypalar eýlediň.

Niçäni mahrum edip, dergahyndan sürdün ýyrak,
Kimlere gurbatda ýer berdiň, aglalar eýlediň.

Gaýyby şeýle deňsizligiň höküm sürmeginde döwri, pelegi hem-
-de ýokary gatlak wekillerini aýyplaýar:

Geçdi ömrüm neýläýin, eý, dostlar, eýýam talh,
Kim karary ruzygärim gaýgy birle şam talh.

Ah, kim çarhy-pelek raýymça öwrülmeşe, neteý,
Aşretim döwranyny bu çarhy-gerdun baglady.

Şahyr köplenç halatlarda çylşyrymly jemgyýetçilik kanunlaryna, tebigy hadysalara akyl ýetirip bilmän, öz pikirlerini dini düşüňjeler bilen baglanyşdyrmaga mejbur bolupdyr. Ol birnäçe goşgularynda hakyky wakalary suratlandyran hem bolsa, durmuşda haýyr işleriň azalyp, şer işleriň köpelmegini, adamlaryň aňynda ýaramaz gylyk-häsiýetleriň artyp başlamagyny ahyrzamanyň alamatlary diýip düşünpidir.

Kemine Gaýyby, halyň niçik bolgusydyr, ýa reb,
Zamana huplary ötdi, ýakyn ahyrzaman geldi.

Gaýybynyň ýer titremesi bilen baglanyşykly döreden “Dergahy-na toba” atly müstezadynda-da şeýle ýagdaýy görmek bolýar.

Belli bolşuna görä, şahyryň ýaşan zamanynda diniň täsiri güýçli bolupdyr. Ýokary gatlak wekilleri ony halky ezmekde, özleriniň her hili eden-etdilikleriniň üstüni perdelemekde ýarag hökmünde ulanypdyrlar. Has dogrusy, orta asyrlar döwründe syýasy garaýyşlaryň ähli görnüşleri dini düşüňjelere ýugrulypdyr.

Gaýybynyň ýaşan zamanynda, alan ylmynda hem terbiýesinde yslam dininiň täsiri güýçli bolupdyr. Netijede, şahyryň aň-düşünjesinde, syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlarynda gowy pikirler, adamkärçiligiň asylyly sypatlary, şeýle hem dini taglymat öz beýanyny tapypdyr. Şeýlelikde, onuň döredijilik hyjuwy ynsanperwerlige, adamzat gözelligine, ylahy gözellige bolan belent söýgä ýugrulypdyr.

Şahyr ýokary gatlak wekillerinden adalatsyz şalary, soltanlary, han-begleri, dini hadymlardan sopulary, işanlary, kazylary, olaryň alyp baran nädogry işlerini paş edipdir hem-de olary ýazgarypdyr. Gaýyby “Peýda” redifli gazalynda garyp-pukaralaryň hökümdarlar tarapyndan zulum oduna sezewar edilendigini, onuň üstesine-de şeýle agyr güne düşen adamlaryň biri-birlerine betgümanlyk, görüplik edýändiklerini belläp geçýär:

Uluglar ajap ile hergiz pakyslarga gulak salmaz,
Ýakarlar zulum odun janga, kylyp şem zyýan peýda.

Köňül şowky bile her kim geçirse ruzygäri hoş,
Ki diýrler “Hetden aşypdyr”, kylyp yüz-müň güman peýda.

Şahyr birnäçe eserlerinde gönüden-göni häkim toparlar barada söz açyp, olar barada pikir ýöreden bolsa, birnäçe eserlerinde bu many söýgi lirikasy bilen utgaşdyrypdyr hem-de olara (häkim toparlara) degişli pikirlerini aýlawly ýollar bilen beripdir. Şahyr şahyrana şygrylarynda aşykdyr magşugyň keşplerini açyp görkezmekde dürli tärlerden peýdalanyr. Şolaryň biri-de halkyň aňynda öň düýpli ornaşan keşplere ýüzlenmekdir. Aşyk-magşugy Leylidir Mejnuna, Şirindir Perhada, Wamykdyr Uzra, wasp edilýän gözeli hana, soltana, şaha meňzetmek ýa-da olar bilen deňeşdirmek türkmen nusgawy şahyrlary tarapyndan ýörgünli ulanylypdyr. Gaýybynyň söýgi hakdaky şygrylarynda gahryman magşugynyň doňýürekliginden, sütemkärlikinden şikâyat edýär hem-de ony adalatsyz, sütemkär şalar, soltanlar bilen deňeşdirýär:

Yşk hijrany, hyýaly bozdy könlüm şährini,
Lajerem, weýran olur köp bolsa kanda şahlar.

Zulum kylmaklyk bile halymny kylmyş sen harap,
Hiç guwandyrmas sen, eý, şah-a, wysalyňdan meni.

Bu getirilen mysallarda aşygyň oý-pikirleri bilen birlikde şahyryň ýokary gatlak wekillerine bolan garaýyşlary-da beýan edilýär. Gaýyby şeýle usuly bir ýa iki gazalynda däl, ony söýgi hakdaky goşgularynda yzygiderli dowam etdiripdir.

Gaýyby häkimler barada Azadynyňka ýakyn pikirleri ýöredipdir. Azady “Wagzy-Azat” kitabyňyň birinji babynda dagynyk taýpalary birleşdirip, bitewi bir döwlet gurmagyň hem-de oňa adalatly bir häkim tarapyndan ýolbaşçylygyň zerurdygyny aýdýar. Azadyda bolşy ýaly, Gaýyby hem hökümdarlary iki topara bölýär. Şahyr sütemkär patşalary ýazgarýar hem-de il-ýurda adalatly şa ýolbaşçylyk etmelidir diýýär:

...Ile baý jemagata tagtyda adyl şa gerek,
Çarwadarmyz çölde bolsa, sonadar istär köňül.

Gaýyby ýaşan jemgyýetiniň gapma-garşylykly synplara bölünýändigini, olaryň bähbitleriniň deň gelmeýändigini duýupdyr. Emma ol şeýle deňsizligiň, synpy garşylyklaryň syýasy-ykdysady köklerine düşünmändir. Şonuň üçin ol halky göreşe çagyрман, ýokary gatlak wekillerine garşylyk görkezmek, olary ýazgarmak bilen çäklenipdir. Şeýle hem ol sütemkärleri halkyň önünde paş edipdir, olary adalatlylyga, halka rehimdar bolmaklyga çagyrypdyr. Olary diniň adyndan gorkuzmak isläpdir:

Her ne kim zulum eýlediň sen bu garyplar şanyňa.
Dowzahy-zikriňde şol ataşy-zyýanyňdyr seniň.

Elbetde, wagyz-nesihat, düşündiriş geçireniň ýa-da diniň adyndan gorkuzanyň bilen ýokary gatlak wekilleriniň eglşik etmejekdigi, gazaply syýasatdan el çekmejekdigi, halka rehimdar bolmajakdygy belli zat. Ýöne şol döwrüň jemgyýetçilik aňynda, şol sanda, Gaýybynyň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlarynda-da şalar adyl bolar diýen düşünje bolupdyr.

Gaýybynyň din wekilleri barada ýöreden pikirleri onuň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlaryndaky möhüm meseleleriň biridir. Şahyr şol döwürde iň hormatly hasaplanan ruhanylaryň ruhy dünýäsini gowy bilipdir hem-de olaryň dine bukulyp, halky ezmekde olaryň alyp baran her hili gabahat işlerini paş edipdir.

Gaýyby birnäçe goşgularynda hem-de “Otuz iki tohum kyssasy” atly eserinde ruhanylaryň özboluşly keşplerini döredipdir. Şolaryň arasynda şahyryň “Sopular” atly muhammesi temasynyň bitewiligi, many-mazmunynyň aýdyňlygy, diliniň düşnükli hem ýönekeýligi

bilen tapawutlanýar. Şahyr bu eserinde sopularyň daşky sypatyny-da, olaryň özlerine mahsus gylyk-häsiýetlerini-de ussatlyk bilen açyp görkezipdir. Şahyr sopularyň iki бүкүlip ýörüşlerini arap elipbiýindäki “waw” harpyna, kellesine saran sellesini torgaýyň hüpügine, oraza tutup, agzy beklі gezişlerini jyga goşulyp, agzy daňlan öküze meňzedýär hem-de olaryň şeýle görnüşlerini ýaňsa alýar. Gaýyby ruhanylaryň bu toparynyň açgözdüğini, harsydünýädigini ynandyryjylykly subut etmek bilen, olaryň zähmet çekmezden, garyp-pukaralaryň daban azabyndan önen baýlygyň hasabyna ýaşaýandyklaryny aýdyp geçipdir:

Goýsalar dester pereji, arkasynda peç goýup,
Sopy torgaý dek başynda sellesini keç goýup,
Ýdiler malyn kişiniň özi maly dek soýup,
Gitdiler şeýtan ýolyga, dinniň işini goýup,
Aldadyp şeýtana, biiman bolgan sopular.

Piriň emrin tutmaýyn, çyrmar başyna selläni,
Özi daşdan iýip-içip, suduna bergeý gallany,
Aldyna goýsaň, çokandyr hekge ýaňlyg kelläni,
Toýdan, aşdan iýip-içip, elter öýüne zelläni,
Kelhemeç dek nebsine perman bolgan sopular.

Şahyr sopularyň öz kesp-kärlerini, ýerine ýetirmeli borçlaryny doly amal etmeýändiglerini aýtmak bilen, öz pikirini şeýle deliller arkaly kepillendirýär:

Sopular metjitde durmaz, öýde işim galdy diýip,
Işlerine mübtela-haýran bolgan sopular.

XVIII–XIX asyr türkmen edebiyatynda Gaýybydan başga-da birnäçe şahyrlar sopular barasynda goşgular döredipdirler. Olardan Şeýdaýynyň, Misgingylyjyň “Sopular” atly goşgularyny görkezmek bolar. Bu tema şahyrlaryň hersi özüçe çemeleşipdir.

Gaýyby birnäçe tebigy hadysalaryň sebäplerine, jemgyýetçilik kanunlarynyň syýasy-ykdysady köklerine anyk göz ýetirip bilmändir.

Yşk-söýgi goşgulary. Gaýybynyň döredijiliginiň agramly bölegi yşk-söýgi barasyndadyr. Şahyryň goşgularyny tutuşlygyna diýen

ýaly söýgä bagyşlamagyny bu temanyň uly syýasy-jemgyýetçilik ähmiýetiniň bardygy bilen düşündirmek bolar. Geçmişde türkmen aýal-gyzlarynyň jemgyýetdäki orny belli bir derejede çäklendirilipdir. Olar erkekler bilen deňlikde ähli işlere gatnaşyp hem-de azat söýgi esasynda durmuş gurup bilmändirler. Olary erk-islegine garamazdan, haryt hökmünde deňi-duşy bolmadyk, tanamaýan, bilmeýän adamlaryna satyp goýberipdirler. Öz döwrüniň öňdebaryjy adamlary hasaplanan şahyrlar, bagşylar, sazandalar şeýle ýagdaýa nägilelik bildiripdirler hem-de adamzadyň belent hem mukaddes duýgusy bolan söýgini, gelin-gyzlaryň görk-görmegini, edep-ekramyny, el hünärini, mahlasy, olaryň belent adamkärçilik mertebesini uly joşgun, güýçli hyjuw bilen wasp edipdirler. Olar gelin-gyzlary “Zeminiň lälesi, asmanyň Áýy, dünýäniň göwheri-käni, ak öýüň bezegi, eýýamyň soltany, hany” hasaplapdyrlar, olaryň çeper ellerinden çykan nagyşlary bolsa ajaýyp aýdyma meňzedipdirler. Şeýlelik bilen hem olar yşky goşgular ýazmagy, yşky aýdymalary aýtmagy günä hasaplan dini garaýyşly adamlara, olaryň wagyz-nesihatçylaryna garşy göreş alyp barypdyrlar.

Şygyr sungatynda, aýdym-sazda, umuman, edebiýat hem sungatda söýgi temasynyň agdyklyk etmeginiň ikinji bir sebäbi-de bar. Söýgini diňe bir ýaş ýigit bilen uly gyzyň özara gatnaşyklary, birbirine garaýyşlary diýip düşünmeli däl. Watana, onuň altyn topragyna, täsin tebigatyna, bagtly durmuşa, ýaşayşa, ata-enä, zähmete, erkinlige, azatlyga... mahlasy, dünýädäki gowy hem gözel zatlaryň hemmesine söýgi bolup biler. Ine, şu garaýyşdan ugur alyp, türkmen nusgawy şahyrlary, şol sanda Mahmyt Gaýyby-da, söýgi temasyna ýykgyň edipdir hem-de ýüzlerçe şahyrana şygyrlary özünde jemleýän gazallar diwanyny döredipdir.

Birnäçe günbatar alymlary Gündogar şahyrlarynyň eserlerini “ahy-nala, gözýaş” şygyrlary, söýgi hakydaky goşgularyny bolsa ýaşlyk ýelgininiň pikir-duýgularynyň beýany hasaplap, galp hem-de nädogry pikiri öňe sürýärler. Olar Gündogar halklarynyň baý hem gadymdan gelýän edebiýatynyň, medeniýetiniň, güýçli zehininiň bolandygyny inkär etmek isleýärler. Elbetde, Gündogar edebiýaty, medeniýeti bilen azda-kände tanyş bolan adamyň muňa asla ynanmajakdygy düşnükli bolsa gerek.

Gaýybynyň yşk-söýgä degişli şygrylaryny many-mazmunyna garap, birnäçe ownuk temalara bölmek mümkin: şahyryň söýgi hem onuň belentligi baradaky oýlanmalary, aşygyň öz magşugyna bolan belent söýgüsi hem-de wepadarlygy, magşugyň waspy, aşygyň öz täleýinden, bagtyndan, pelekden hem-de öz döwürdeşlerinden edýän şikaýatlary, onuň wysala ýetmek, söýgülisine gowuşmak baradaky arzuwlary, hijran hem aýrallyk zerarly çekýän gam-gussalary we beýlekiler.

Şahyr söýgi barada söz açyp, ony adamyň iň belent hem mukaddes duýgusy hasaplaýar hem-de söýgi bilen, ýagny söýüp hem söýülmegi başaryandygy bilen adamzadyň mertebesi beýikdir diýen pikiri öňe sürýär:

Kyldy afzal mülküň mertebesinden bes ulug,
Hak tagalla beriban yşk bile ynsany.

Şahyryň pikiriçe, yşkyň hesretinden täsiri güýçli, yşkyň ýükünden agyr zat ýok. Ol “Yşk ýüki meniň belent kaddymy бүkdi, elbetde, muny geň-taň görüp oturasy iş ýok, sebäbi şol ýüki Kap dagynyň üstüne ýükleseň, olam бүküler. Yşk ody diňe bir meniň jisimimni däl, eýsem kalbymda dörän şahyrana setirleri beýan etjek bolanymda, meniň kagyz-galamlarymy-da ýandyrdy” diýýär:

Yşk derdi azymy-kaddym ham etse, tiňlemes.
Kuhy-Kap üstüge salsa, ger bu ýükni ham olur.

Gaýyby güftar şygryň jemg olmaz sahypaga,
Köýdurur her dem düşüp güftar diwanyndan ot.

Suzy-yşkym derdini, eý Gaýyby, ýazaý diýdim.
Şerhi-derdimden tutaşyp, kagyz-u ýandy galam.

Gaýyby yşky ylham çeşmesi hasaplaýar. Ol “Bile” redifi bilen gelýän gazalynda bu barada şeýle diýýär: .

Gaýyby, pähmimden ermesdir düzetgen sözlerim,
Yşk salmyş köňlüme her sözni magnasy bile.

Gaýybynyň gazallarynda söýgi bilen bagly pikir-duýgular, her hili täsin wakalar aşyk hem magşugyň keşpleri arkaly berilýär.

Şahyryň şygrylarynda bu ikisinden başga-da rakybyň, zahydyň (sopynyň), nasyhyň (nesihatçynyň), adalatsyz hökümdaryň keşbi hem berilýär. Emma bularyň hemmesi-de kömekçi keşpler hökmünde aşykdyr magşugyň keşbini döretmäge, olaryň ruhy dünýäsini hemme taraplaýyn açyp görkezmäge hyzmat edýär. Rakyp, zahyd, nasyh we beýlekiler kömekçi keşpler bolmak bilen birlikde, olaryň-da özboluşly häsiýetleriniň bardygyny inkär etmek bolmaz. Bu keşpleriň hersi barada aýratyn durup geçmezden, olar barada işiň dowamynda maglumat bermek bilen çäklenmegi makul bildik.

Şahyryň şygrylarynda aşygyň magşugyna bolan söýgüsi, magşugyň gözelliginiň waspy, aýralyk-hijran azaplary, aşygyň döwürden we döwürdeşlerinden, jemgyýetçilik gurluşyndan, zulum-sütemden edýän şikâýatlary hem-de tebigatyň gözelligine bolan teşneligi bularyň barysy aşygyň dilinden beýan edilýär. Gaýyby öz esasy gahrymany aşygyň keşbinde öz döwürdeşlerine mahsus bolan dünýägaraýşy, gylk-häsiýetleri, edim-gylymlary jemlemegi hem-de ony dogruçyl, köplenç halatlarda bolsa, hyýaly öwüşginde beýan etmegi başarypdyr.

Yşka düşen, yşkyň yüküni gerdenine atan aşyk öz magşugyny jany-dili bilen söýýär, hemişe onuň adyny dilinden düşürmeýär. Onuň dolan aý dek ýüzüni, nerkes gara gözlerini, hünji dişini, hindi-gara saçlaryny, serwiden zyýada kamatyny, uz ýörişini, şirin sözünü wasp edýär. Aşyk öz magşugy barada hemişe kalbynda gowy arzuw-umytlary besleýär hem-de gije-gündiz oňa gowuşmagyň arzuwy bilen ýaşaýar:

Aldy könlüm al ile yüz işwalar eňňiz edip,
Ol humary-gözlerin süzmekde alasy bile.

Tar-tar eýläp saçyn saldy güli-ruhsary üze,
Bizni nämährem görüp örter ýüzün tasy bile.

Gijeler düýşümge girse, nowhalar saz eýleban,
Ýyglaram ahym bile ukym içinde oýganyp.

Aşyk öz ýaryndan başga hiç kime göwün bermeyär. Hatda jennetiň hüýrleri, perileri, melekleri garşysynda sap-sap bolup dursalar-da, olara göz galdyrmaýar, meýil etmeyär. Ony öz ýarynyň owa-

danlygyndan başga hiç bir owadanlyk-da, gözellik-de haýran galdyrmayar:

Jenneti-hüýr ile gulmanlary gözge almanam,
Eýle kim bar ülpetim hüýri-perizadyň bile.

Ol kaddy-näzik, nahaly-serwi-näzim baryda,
Eýlemen bir dem nazar ol serw ile şemşada men.

Ine, şonuň üçin hem şahyr biwepalygy berk ýazgarýar hem-de kim oz magşugyndan başga köňül berse, ol hiç wagt maksat-myrada ýetmesin, sapaly döwran sürmesin diýýär:

Eý, senem, sensiz maňa älemde bu jan bolmasyn,
Sen ki janlar janany, senden jyda jan bolmasyn.

Jan eger senden jyda älemde janan istese,
Isterem hergiz aňa älemde janan bolmasyn.

Aşyk süýji-süýji arzuw-umytlar bilen göwün ýüwürdyär. Hyýalynda ol öz magşugyna gowuşýar. Ana, şonda magşugy rehim edip, gülüp garasa ýa-da hoş söz berse, onuň göwni bitýär, şady-horram bolýar. Aşygyň göwni örän näzik. Sähelçe agramly söz aýdylsa, ol bozulýar. Munuň tersine, sähelçe hoşamaý söz üçin bolsa onuň depesi göge ýetýär:

Tonga sygmaý açylyp geldi farehden, Gaýyby.
Hasta köňlümni sorarga ýar eger myhman geler.

Ýar kim bir hoş söz aýdar bolsa, köňlüm dagça.
Ýene bir söz kim ajyg aýdar, bolur topragça.

Aşyk söýgülisine gowuşmak barada näçe jan çekse-de, onuň arzuwy hasyl bolmayar. Günüň günden, aýyň aýdan parhy ýok. Şol bir ýagdaý höküm sürýär. Ol hemişe hijranyň oduna ýanýar, gam-gussa ýuwudýar, ahy-nala çekýär, ajy gözýaş dököýär:

Men jemaly-ýar üçin her lahza haýran galmyşam,
Tapmayan köýünde daýym zary-girýan galmyşam.

Yşk odyga dembe-dem ýüz derdi-gam birle ýanyp,
Jismi-urýan, çeşmi-girýan, bagry-birýan galmyşam.

Ýar köýünde gara matamda galmyş men ýesir,
Çün haram olmuş jahanda oýnamak, gülmek maňa.

Şahyr aşygyň başdan geçirýän hasratly durmuşyny her hili meň-zetmeler, deňeşdirmeler hem-de beýleki birnäçe çeperçilik serişdeleri arkaly ussatlyk bilen suratlandyrýar. Şonda ol älem giňişligindäki bolup geçýän hadysalara-da, adaty durmuş wakalaryna-da, edebiýatyň hem sungatyň taryhyna-da, rowaýatdyr legendalara-da ýüzlenýär. Ol gazallarynyň biriide “Gün ýaşanda dünýäni garaňkylygyň tutuşy ýaly, aşyk hem öz magşugyndan aýra düşse, gara geýnip, ýas tutýar” diýýär:

Garadyr hasta köňlüm, ýar aýnymdan nahan bolgaç,
Garaňkylyk tutar dünýäni andag gün nahan bolgaç.

Meşhur keşplere salgylanmaklyk nusgawy edebiýatymyзда ýörgünli ulanylan usullaryň biridir. Gündogar halklarynyň hemmesiniň halk döredijiliginde we edebiýatynda düýpli ornaşan hem-de olaryň hemmesi tarapyndan söýülýän birnäçe keşpler bar. Olar ataly-ogul Rüstem hem Zalyň, Hatam Taýyň, Jemşidiň, Süleýmanyň, Göroglynyň, aşyk-magşuklar Wamyk-Uzranyň, Ýusup-Züleýhanyň, Şirin-Perhadyň, Leyli-Mejnunyň, Zöhre-Tahyryň we beýlekileriň keşpleridir. Türkmen nusgawy şahyrlary batyrlyk, edermenlik, gahrymançylyk barada söz açanlarynda, Rüstemiň, Zalyň, Göroglynyň keşplerine, sahylyk, jomartlyk barada söz açylanda, Hatam Taýyň, Nowşirwanyň keşplerine, gysgançlyk, süýthorluk barada söz açylanda, Karunyň keşbine, yşk-söýgi barada söz açanlarynda bolsa Wamyk-Uzranyň, Arzy-Gammaryň, Ýusup-Züleýhanyň, Şirin-Perhadyň, Leyli-Mejnunyň keşplerine ýüzlenipdirler. Şahyr öz gahrymanynyň söýgüsiniň belentligini, onuň öz magşugyna wepadarlygyny hem-de maksada ýetmek ugrunda her hili agyr horluklary başdan geçirýändigini nygtap geçmek maksady bilen, ony Perhatdyr Şirine, Ýusupdyr Züleýha, Leylidir Mejnuna deňeýär. Ol, köplenç, öz gahrymanlaryny olardan ýokarda goýýar:

Yşkynda meniň mundag kämilligimi görse
Perhat ile Mejnun hem diýrler maňa ussadym.

Şular ýaly deneşdirmedir meňzetmeler Gaýybynyň beýleki gazallarynda-da duş gelýär. Şahyr taýyn keşplere ýüzlenmek bilen, eserleriniň täsirliliginiň artmagyny hem-de olaryň halk arasynda giňden ýaýramagyny isläpdir.

Gaýyby aşygyň maksat-myradyna ýetip bilmän, jebri-jepalar çekip ýörmegini onuň magşugynyň rehimsizligi, doňýürekliligi, döwürdeşleriniň, zulum-sütem etmegi, kysmatyň keçligi sebäpli diýip düşündirýär. Şahyryň diwanyny boýdan-başa okap çykanynda, aşyk magşugynyň rehimsizliginden, doňýürekliliginden şikaýat edýär, hatda käbir halatlar-da ony biwepalykda hem aýyplaýar:

Dat kim bir dilberi-nämehribanyň elgiden,
Apaty-ten, garaty-jan dilistanyň elgiden.

Derdi-halymny näçe kim arz kysam diňlemez,
Janga ýetdi ol sütemkär dilrubanyň elgiden.

Wagdaýy-waslyn kylyp, könlümge saldy ýüz höwes,
Tapmadym bir akybet ol biwepanyň elgiden.

Gaýybynyň lirikasynda saky, rind oňaly keşpler bolup, rakyp (duşman), zahyd, nasyh, muddagy (dawagär, şikaýatçy) dagy bolsa olaryň garşysyna goýulýar. Şahyryň gazallarynda saky, rind aşyga şerap berip, ony gam-gussadan halas edýän bolsa, rakyp aşyga zulum-sütem ediji, arabozar sypatynda görkezilýär:

Pelek jöwri, rakyplar tagnasy, ýaryň pyragyn gör.
Düşüpdür başymga kim ol jähtden dürli matamlar

Şahyryň gahrymany aşyk ýaryna gowuşmak ugrunda jan çekýär. Emma rakyplar ýol bermeýär. Şonuň üçin ol magşugy bilen pynhan ýerde duşup, içgin sözleşip, oňa ähli arzy-halyny beýan edip bilmeýär:

Hesretinde arzy-halym söýlegeý erdim tamam,
Ger rakyplar sap çekip, garşymda maýyl bolmasa.

Aşyk zahyd bilen-de ugur däl. Sebäbi terkidünýälige ýüz urup, dünýäniň ähli eşretlerinden ýüz öwren zahydyň bar maksady jennete, hüýr-perilere ýetmek bolsa, aşyk olardan ýüz öwürýär. Şonuň üçin ol “Yşky taşlap, sopuçylyk, derwüşçilik et diýip, maňa nesihat bermän” diýýär:

Zahydyň maksudy oldur jennete wasl ola,
Aşygyň maksudy, bilgil, dilberi-janandyr.

Aşygyň söýgülisine gowşup bilmezliginde rakybyň, muddagy-laryň, zahydyň we beýlekileriň duşmançylykly garaýyşlary, görkezýän garşylyklary bilen birlik-de, onuň garyplygynyň-da uly zyýany deg-ýär. Birnäçe barly gatlak wekilleri atlasdyr ýüpek serpaýlar bilen bezenseler, aşyk ýönekeý şal geýinýär. Ol munuň üçin asla kemsin-meýär. Aşyk maddy taýdan garyp hem bolsa, onuň ruhy dünýäsi baý:

Halklar egnige geýgen kim haryry-atlas, ol,
Geýdigim yşkynda ýaryň esgi-şalymdyr meniň.

Gaýybyny gözge almas sen, garypdyr diýban,
Bardurur anyň kimi köýünde ýüz-müň - sed-hezar.

Synpy jemgyýetde, synpy garşylyklaryň, ezilişiň dowam edýän ýerinde, azat, erkin söýginiň bolup bilmejekdigi belli zatdyr. Gaýyby deňsizlik zerarly aşyk-magşuklaryň söýgüsiniň başa barmaýandygyny azda-kände duýan hem bolsa, onuň syýasy-ykdysady köklerine doly göz ýetirip bilmändir. Şonuň üçin hem, ol söýgülileriň bagtly durmuş gurup bilmezliginde köplenç döwri, pelegi aýyplaýar hem-de kysmatynyň keçliginden, bagtynyň garalygyndan zeýrenýär:

Eý, pelek, neçün seniň döwründe ýar elden gider,
Ýar ile kylgan ýene kowl-karar elden gider.

Ygtyýarsyz, eý, pelek, kyldyň meni ýardan jyda,
Neýläýin, ol dilberim biygytyýar elden gider.

Maksadyna ýetmegi üçin döwürdeşleriniň goldawy bolar diýip, aşyk köp umyt edip gezýär. Emma onuň bu diýeni bolmaýar. Ana, şonda ol zaman hem zaman ählinden ýüz öwürýär:

Köp wepa kyldym zaman birle zaman-ähligе kim,
Etmedi hergiz wepa, men anlary ýat eýlemen.

Elbetde, bu ýerde gahryman durmuşdan, ýaşawyşdan el çekip, terkidünýäligе ýüz urýar diýen netije çykarmak bolmaz. Ol zaman hem zaman-ähliniň, ilkinji nobatda hem barly gatlak wekilleriniň adalatsyzlygyndan, zulum-süteminden ýüz öwürýär. Aşyk şol jemgyýetde ýaşar ýaly özüne mynasyp orun gözleýär. Döwürdeşleriniň arasyndan bolsa syr alyp, syr berşer ýaly ynamdar hem-de özi bilen pikirdeş adamlara duş gelmeýär. Şonuň üçin ol zaman hem zaman-ählinden dönüp, olary ýat etmerin diýýär. Magşugy her näçe doňýürek, zalym, sütemkär hem bolsa, ondan ýüz öwürmeýär ýa-da ruhdan düşmeýär. Ol yşk ýolunda her hili azaplara we agyr kynçylyklara döz gelmegi ýüregine düwürýär. Ol şeýle hem edýär. Magşugy näçe köp jebir-jepa çekdirse, rehimsiz bolsa, şonça-da aşygyň oňa bolan söýgüsi, wepadarlygy artýar, şonça-da ol söýgülisiniň mertebesini belent tutýar. Aşyk geljege umytly garaýar. Ol “Azapsyz ýeriň ady ýok” diýen pikirden ugur alyp, maksadynyň iru-giç hasyl boljagyna ynanýar:

Niçe kim jebri-jepa kylsaň maňa, noş eýlerem,
Aşyga döwlet durur görmek wepa, jepa çekip.

Bilbili gör kim niçe perýat, efgan kylmaýun,
Gunçadan hem gül açyp, gülzar görsetmez özün.

Gaýybynyň şygylarynda aşygyň söýgülisi – magşugyň keşbini wasp etmäge uly orun berilýär. Birbada göräýmäge şahyryň gazallarynda beýan edilýän pikir-duýgularyň hemmesi magşugyň keşbine syrygýan ýaly, ýagny diwanda boýdan-başa magşuk wasp edilýän ýaly duýulýar. Hakykatda bolsa beýle däl. Magşuk aşygyň sözleriniň üsti bilen taryplanýar. Şonuň üçin boýdan-başa magşugyň suraty berilýän gazallarda hem esasy keşp söýgüli däl-de, eýsem aşyk gahrymandyr hem-de onuň başdan geçirmeleri berilýändir. Magşuk aşygyň ruhy dünýäsini açyp görkezmäge ýardam ediji keşpdur. Elbetde, bu şahyryň gazallaryndaky magşugyň keşbiniň, onuň özboluşly taraplarynyň bardygynyň inkär edildigi däl. Asla aşykdyr magşugy biri-birinden üzňelikde göz önüne getirmek mümkin däl.

Gaýybynyň gazallaryndaky aşygyň söýgüli haýsydyr bir anyk taryhy şertlere laýyklykda hereket edýän keşp bolman, ol umumylaşan gözelligi özünde jemleýär. Onuň keşbindäki haýran galdyryjy, ýesir ediji, adamlaryň ýüreginde tolgunma, joşgun, guwanç, arzuw ýaly duýgulary döredýän gözelligi ýeke bir aşygyň söýen gözelligi bolman, ol hemmeleri haýran galdyrýan, hemmeleriň höwes eden, hemmeleri ýesir ediji gözelligidir. Gaýybynyň şygrylarynda wasp edilýän gözəl XVIII–XIX asyr türkmen nusgawy şahyrlary Magtymgulynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Mollanepesiň we beýlekileriň goşgularyndaky taryp edilýän gelin-gyzlaryň keşbine garanynda, has umumy, hyýaly häsiýetde suratlandyrylýar. Şahyr bu keşbi döretmekde ony mahabatlandyrmaga kän ýykgyň edipdir.

Magşuk özüniň görk-görmekligi, ruhy dünýäsiniň päkligi, mylakatlylygy, süýji sözlüligi bilen aşygyny haýran galdyrýar. Ol adamzat hem tebigat gözelliginiň in ýokary nusgalaryny özünde jemleýär. Ony göreňde, Aý görkünden, Gün nurundan aýrylýar, al-elwan güller, bezemen tawuslar özleriniň owadanlygyndan kemsinýärler, onuň uz ýörişini, dal kamatyny göreňde, serwi oňa gul bolýar. Dür, ýakut, lagly-merjen ýaly gyt tapylýan gymmatbahaly daşlar bolsa öz gymmatyny ýitirýär. Şahyr magşugy Aý hem Gün bilen deňeşdirip, ine, şeýle ýazýar:

Eger görse jemalyňny, nigärim,
Uýalar gökdäki ol mahy-taban.

Pelek burçunda gün ermes jahany gark eden nura,
Bir uçgun syçramyş gökge anyň şirin dodagyndan.

Adatça yşky gazallarda magşugyň şeklini çekmeklige uly orun berilýär. Gaýybynyň, gazallarynda-da magşugyň daşky keşbini suratlandyrmaklyk agdyklyk edýär. Tutuşlygyna magşugyň saçydyr kākilini ýa-da ýüzüdir gözünü suratlandyrýan şygrylar hem bar. Muňa şahyryň “Ýüzüň”, “Kākiliň”, “Eýlegil” redifi bilen gelýän şygrylaryny mysal görkezmek bolar. “Elgine aldy daragyn, açdy saçbagyn ýene” diýen setir bilen başlanýan gazalynda onuň daranyp, özüne timar berip oturan pursatyn “Lybasy-hup ile, dilber, bezenip aýa meňzär

sen” diýen setir bilen başlanýan gazalynda bolsa onuň bezenip, seýle çykyşy suratlandyrylýar:

Elgine aldy daragyn, açdy saçbagyn ýene,
Dartyban saldy güneş ýüzige gulpagyn ýene.

Düwmelerni dargadyp, zulmaty ýarytmak üçin,
Subha dek görsetdi çendan göksüniň agyn ýene.

Gaýyby, ýar eýle kim özüne zynat eýlemiş,
Görgeç sen ýüz yşwa birle janyň almagyn ýene.

Gaýyby magşugyň görk-görmegini, ýüz keşbini, uz ýörişini taryplan wagtynda-da oňa romantik öwüşgin berýär:

Ýüzüňi serwi gördi, läle boldy,
Ýaýyldy tutdy bir genji-kenary.

Açyp zülpüňni, ýuwsaň gül ýüzüňni,
Dökülgen dek bolar ebri-bahary.

Egerçe gelmeseň gündiz güneş dek,
Dogup gel Áý ýaňlyg gije bari.

Magşugyň keşbinde-de belli bir derejede milliligiň bardygy duýulýar. Magşugyň gözüniň, saçynyň garadygyny hasaba almanyňda-da, ol türkmen gelin-gyzlaryna mahsus geýimleri geýinýär. Onuň özüni alyp barşy-da şolaryňka meňzeş. Magşuk gyzył hem ýaşyl reňkli geýimler bilen bezenip, hemişe il-günden ýüzüni gizleýär. Ol ýüzüni perde bilen örtýär, seýle çykanda bolsa haýal hem uz ýöreýär. Mahlasy, onuň geýnişi-de, özüni alyp barşy-da XVIII asyr türkmen gelin-gyzlarynyňka meňzeş:

Ol gyzył halat geýen, ýa reb, kimiň soltanydyr,
Dil anyň haýrany, wale jan anyň gurbanydyr.

Kim ýaşyl don bürenip, ýüzge nykabyňny çekip,
Wah, kim görsetmes özüň sen maňa, müşgülter gelur.

Gaýybynyň şygrylaryndaky magşugyň keşbiniň türkmen dessanlaryndaky baş gahrymanlaryň keşbi bilen käbir umumylygynyň bardygyny belläp geçmek gerek. Söýgi dessanlarynyň köpüsiniň baş gahrymanlary ýokary gatlak wekillerinden bolýar. Leyli, Şasenem, Zöhre – bularyň hemmesi-de şa gyzy. Türkmen dessanlarynyň gahrymanlarynyň şeýle görnüşde berilmegini şol eserleriň esasynda ýatan many-mazmunyň döreýiş taryhy hem-de olaryň özüne mahsus aýratynlyklary bilen düşündirmek bolar. Dessanlaryň haýsy birini alyp görsek-de, onuň esasynda halk döredijiligi eseri ýa-da Gündogar halklarynyň birnäçesiniň edebiýatyna düýpli ornaşan göçme rowaýat ýatýar. Şol rowaýatlaryň döreýiş hem ösüş taryhlary dürli-dürlidir. Olaryň birnäçesi ilkidurmuş jemgyýetinde, birnäçesi gul eýeçilik jemgyýetinde, birnäçesi bolsa feodalizm döwründe döräpdir. Ilkidurmuş jemgyýetinde dörän eserlerde gahrymanlaryň tebigatyň gara güýçleri hem-de her hili jadygöýler, arwahlar, aždahalar, döwler we beýlekiler bilen alyp barýan göreşleri görkezilse, ondan soňky döwürde dörän rowaýatlarda bolsa synpy jemgyýetiň gapma-garşylyklary beýan edilýär. Gul eýeçilik gurluşyndan soňky feodalizm döwründe halk köpçüligi feodallara duýgudaşlyk bildiripdir. Sebäbi şol döwürde olar gul eýeçilik gurluşyna we gul eýelerine garşy göreşijiler hem-de täze jemgyýeti gurujylar hökmünde halka ýolbaşçylyk edipdirler. Hakykatda bolsa gul eýeleriniň ornuna feodallaryň geçmegi bilen, eziliş-de, zulum-sütem-de ýok bolup gitmeýär, mazmuny öňküsine galýar-da, diňe görnüşi üýtgeýär. Jemgyýetiň ösüşiniň şu anyk kanunyna düşünmedik, oňa akyl ýetirip bilmedik halk köpçüligi gul eýelerine garşy göreş alyp barmak bilen, feodallaryň tarapyny tutupdyrlar. Halk döredijiligi eserlerinde, şol sanda türkmen nusgawy şahyrlarynyň-da dessanlarynda gahrymanlaryň ýokary gatlak wekillerinden bolmagy, ine, şu ýerden gelip çykýar. Elbetde, şol eserleriň gahrymanlarynyň ýokary gatlak wekillerindendigine garap, olarda ýokary gatlak wekilleriniň garaýyşlary öňe sürülýär diýen netijäni çykaryp bolmaz. Dessanlaryň esasy gahrymanlary şanyň, weziriň, goşun başlygynyň ogul-gyzlary bolsalar-da, olarda zähmetkeş halk köpçüliginiň isleg-arzuwlary beýan edilýär.

Türkmen dessanlarynda bolşy ýaly, Gaýybynyň şygrylarynda hem magşugyň keşbi şa gyzy sypatynda suratlandyrylýar. Şahyr

ony şalara, soltanlara deňeýär hem-de öz aşygyna hiç hili rehiminiň gelmeýändigini, onuň gözgyny halyna rehimdarlyk etmeýändigini öwran-öwran nygtap geçýär:

Lutf eýlegil men zaryňa, men bidili bimaryňa,
Eý, şa, seniň asaryňa älem geda, men hem geda.

Şahyryň şygrylaryndaky magşugyň keşbi diňe şa gyzy sypatynda suratlandyrylýanlygy bilen dessanlaryň gahrymanlaryna çalymdaşdyr. Tutuşlygyna alanynda bolsa, olaryň arasynda uly tapawudyň bardygyny görmek bolýar. Dessanlardaky Leýlidir Şasenem, Mahymdyr Zöhre dagynyň hersi özboluşly aýry-aýry keşpler hasaplansa, Gaýybynyň gazallaryndaky magşuk umumylaşan keşpdur.

Görşümüz ýaly, Gaýybynyň şygrylarynda magşugyň keşbine garanynda, aşygyny keşbi giňden açylyp görkezilýär. Wasp edilýän gözeliň daş keşbi: owadan ýüzi, gara gözi, galam gaşy, aždarda deň saçy, uz ýörişi, syratly boýy... näçe köp taryplansa-da, onuň ruhy dünýäsi barada az zat aýdylýar. Onuň keşbi dolulygy bilen açylmaýar. Diňe käte bir onuň gyýa bakyp, näz edip duran pursaty ýa-da jellat gözlerini alardyp, gaharly seredip duran halaty suratlandyrylýar:

Gyýa-gyýa bakyp, her lahzada men Gaýybyga ýar,
Döker ganymany ýüz-müň jilwe birle çeşmi-jelladym.

Ruý-ba-ruý bolgaç maňa bakdy “Sowul! – diýdi-birýan”,
Jan alur, gorkmasmu sen bu gözlerim alasyndan?!”.

Gaýybynyň gazallarynda şular ýaly magşugyň ruhy dünýäsini açyp görkezýän mysallaryň azlygy, galyberse-de olaryň köpüsiniň birmeňzeş bolmagy netijesinde, onuň keşbi aşygyny keşbine garanynda, umumy hem hyýaly görnüşde berlipdir. Elbetde, bu ýagdaý diňe bir Mahmyt Gaýybyda däl, eýsem Gündogaryň gazalçylyk däplerine eýeren şahyrlaryň hemmesinde-de duş gelýär.

Gaýybynyň şygrylaryndaky aşykdyr magşugyň keşplerini aýry-aýrylykda göz önüne getirmek kyn. Edil şonuň ýaly-da olaryň ruhy dünýäsi beýan edilende azda-kände hyýaly öwüşginler berlendigi-ne garamazdan, aşykdyr magşugyň keşpleriniň esasynda durmuş hakykatlary ýatýar. Olar feodalizm zamanynda syýasy deňsizlik,

adalatsyzlyk, zulum-sütem zerarly biri-birine gowuşmadyk, maksat-myratlaryna ýetip bilmedik ýaş juwanlaryň keşpleridir.

Tebigaty wasp edýän goşgulary. Gaýyby tebigaty suratlandyryp, ençeme eserler döredipdir. Şahyryň aýry-aýry gazallaryndaky ýyldyzlar, dolan aý bilen bezelen gijeleri, gara buluda bürelen asmany, al-ýaşyl öwsüp oturan sährany, jennetden zyýada bagy-bossany suratlandyran birnäçe goşgy bentlerini hasaba almanynda-da, onuň tutuşlygyna tebigaty suratlandyran ençeme gazallary bar. Olar şeýle setirler bilen başlanýar: “Bahar oldy, nigärim eýlemiş seýil etgeli äheň”, “Çünki nowruz oldy, älem gülgüzar oldy ýene”, “Sebzedon don geýdi dünýä, açdy ruhsaryn ýene”, “Ýagdy neýsan ýagmyry, älemni gülzar eýledi”, “Pasly-güldür, dostlar, bilbil nowasyn gözläli”, “Şükür kim gül açyldy bak bakjada, pasly-bahar oldy” we beýlekiler.

Şahyryň tebigaty suratlandyran eserlerinde bahar paslynyň göwün göteriji keşbi teswirlenýär. Baharda arly gyslap ukuda ýatan tebigat oýanýar. Baglar-da, daglar-da, sähra-da, mahlasy, bar ýer al-elwan güller, ýaşyl ýapraklar, gök otlar bilen bezelýär. Dumly-duşda her hili guşlaryň şadyýan owazy eşidilýär. Şolaryň arasynda gülüň yşkyna düşen, baglaryň bezegi hasaplanýan bilbiliň owazy has-da belent ýaňlanýar. Ýagyş suwuna ýuwnan läle, melewşe, nerkes ýaly güller bolsa ýazyň mylaýym şemalyňa başlaryny yraýar:

Sebzedon don geýdi dünýä açdy ruhsaryn ýene,
Dökdi ýüz dürli kumajyn, açdy bazaryn ýene.

Bilbile düşdi pygan, perwaz edip ýüz dert ile,
Açdy ol hem daň ýelinden buýy-gülzaryn ýene.

Dolduryp jamyn leb-a leb, turdy aýak üstüne,
Läläni gör, kim gyzardyp çeşmi-hunbaryn ýene.

Düzdi bilbil şygryny tertip ile binýat edip,
Mejlisi-gül içre kyldy tebgý-yzharyn ýene.

Gaýyby, hoş möwsümi-pasly-bahar olmuş durur
Wagtydyr, ýarym, eger görsetse didaryn ýene.

Baharda бүтин tebigat janlanýar. Bar ýerde şady-horramlyk, bar ýerde özgeriş, bar ýerde gőzellik. Ine, şonuň üçin hem şahyr bahary dünýäniň täzelenişi hökmünde beýan edýär, ony gymmatbaha geýimler, her dürli şaý-sepler bilen bezenen gözele deňeýär:

Reňbe-reň donlar geýip, dünýä bezendi şowk ile,
Now arusana ajaýyp suraty gülnara bak.

Ýasanyp geýdi halgatlar ýene dünýä arusana,
Ýagyp neýsan rahmatyndan, jahan hoş gülnar oldy.

Gaýyby tebigaty suratlandyrýan şygrylarynda meňzetmedir deňeşdirme, ulaltmadyr-kiçeltme ýaly çeperçilik serişdeleri bilen bir hatarda, janlandyrmany hem ýerlikli peýdalanypdyr. Ol tebigatyň ösümlük hem haýwanat dünýäsindäki aýry-aýry ýagdaýlary, pursatlary beýan edende, olara adam häsiýetini, adam sypatyny berýär: bilbil magşugyndan aýra düşen aşyk kimin gam-gussa çekýär, gül bolsa magşuk sypatynda bilbile gülüp bakýar, oňa nüz edýär, melewşe hem şerap içip, mesti-humar bolan adam ýaly boýnuny sallap otur.

Saýraşar her birisi bir dil bile wagşy tuýur,
Bag era efgan eder, ol andalyby zara bak.

Gül dagy handan olup, bilbilge açdy gül ýüzün,
Muddagylyk kylmak üçin gül kastynda hara bak

Hem benewşe mest olup, egri tutar boýnun mydam,
Çekdi bu meslikde hanjar sowsany-aýýara bak.

Bahary bahara meňzedýän hem ýaz ýagşydyr. Haçanda ýagş ýagyp, teşne toprak suwdan gansa, бүтин tebigat täzeçe bir görnüşe girýär. Dünýäniň görküne görk goşulýar. Şahyr muny şeýle beýan edýär:

Ýagdy neýsan ýagmyry, älemni gülnar eýledi,
Saýrady bilbil dagy, derdini yzhar eýledi.

Dürli-dürli don geýip älem ýene zynat bilen,
Görkezip özün jahan halkyna yzhar eýledi.

Läleýi-humrah, benewşe, nerkes-u, reýhany-gül,
Açylyp her ýan çemenler içre bazar eýledi.

Gaýybynyň nowruza – täze ýyla bagyşlan gazallary-da onuň bahar hakyndaky goşgulary bilen sazlaşykly äheňdeş ýazylypdyr. Ol gazallar “baharyýa” diýip hem atlandyrylýar. Edil beýleki birnäçe gazallarynda bolşy ýaly, şahyryň bu topara girýän eserlerinde-de ýer yüzüniň al-elwan güllere, begrese meňzeş otlar bilen bezelişi, ýazyň çykmagy bilen, dürli jandarlaryň, guşlaryň şadyýanlygy, il-halkyň seýle çykyşy beýan edilýär:

Çünki nowruz oldy, älem gülgüzar oldy ýene,
Gunçadan güller açyldy, gülgüzar oldy ýene.

Gül tomaşasyn kylyp bilbil, ýene kyldy pygan,
Meý içip gül jamydan, mesti-humar oldy ýene.

Saýa saldy her tarap serwi çynary-serperaz,
Eşret ählin jemg edip, gör, ustuwat oldy ýene.

Huplar her ýan çykyp, seýri-gülüstan eýledi,
Yşk-ähli gördi alarny, intizar oldy ýene.

Baharyň şeýle şowhunly, hoştap, amatly görnüşinde seýle çykmak, gezelenç etmek, gör, nähili hezil?! Gaýyby tebigat gözelligi bilen birlikde seýle çykan gelin-gyzlary taryplamagy-da ýatdan çykarmandyr:

Çykdylar gülgül geýip, ol kaddy-ragnalar ýene,
Kyldylar jan kasdyny ol şowhy-zibalar ýene.

Aldylar aşyklaryň sabry-karary-takatyn,
Düşdüler mähnet otyga zary-şeydalar ýene.

Umumylykda alanyňda, Gaýybynyň tebigaty suratlandyryýan goşgularynda şadyýanlyk, şowhun-şagalaň agdyklyk edýär. Ýöne şahyr käbir gazalynda “Dünýäniň şeýle gözelliglerini ahyry bir gün hazan urup, ol ýok bolup gidýär” diýen pikiri orta atýar hem-de oňa gynanýar. Elbetde, şahyry şeýle göwnüçökgünlige ýüz urmaga onuň ýaşan jemgyýeti mejbur edipdir. Her halda, şahyryň tebigaty wasp

eden goşgularynda durmuşa, ýaşayşa bolan guwanç hem söýgi belent owaz bilen ýaňlanýar.

Gaýybynyň tebigaty suratlandyryňan şygrylaryndaky beýan edilýän şahyrana duýgular, wasp edilýän tebigat gözelligi aşykdyr magşugyň töwereginde jemlenip, olaryň ruhy dünýäsini – şatlygyny, guwanjyny, gam-gussasyny, gözellige bolan teňneligini açyp görkez-mäge hyzmat edýär.

GAÝYBYNYŇ “OTUZ IKI TOHUM KYSSASY” ESERI

Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazara usulynda ýazylan eserdir. Munazara aýdyşyk görnüşindäki çeper eser bolup, onda birnäçe allegorik göçme häsiýetdäki keşpler özara jedelleşýärler. Olaryň hemmesi-de özüni öwýär we garşydaşyny paş etmek maksady bilen, onuň bar aýplaryny birin-birin sanap geçýär. Ahyrda olaryň biriniň üstün çykmagy bilen eser tamamlanýar.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda munazara usulynda ýazylan eserler seýrek duş gelýär.

Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” bu usul boýunça döredilen düýpli eserleriň biridir. Dogry, türkmen halk döredijiliginde hem-de aýry-aýry nusgawy şahyrlaryň döredijiliginde munazara çalymdaş goşgular duş gelýär: “Görogly” eposyndaky ýaraglaryň aýdyşygyny, Magtymguly Pyragynyň “Içinde” atly şygryny we beýlekileri muňa mysal edip görkezmek bolar. Emma bulary sözüň doly manysyndaky munazara diýip atlandyryp bolmaz.

Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” eseriniň göwrümi o diýen uly däl. Ol bary-ýogy 216 setirden (108 beýtden) ybarat bolup, mesnewi görnüşinde, aruz ölçeginiň hezeji-müseddesi-maksur bahrynda ýazylypdyr.

Ýaranlar, aý / danýyn men bir / hekaýat,
Hekaýat ma / nysynda bu / rowaýat,

Y - - - I Y - - - I Y - -

Me-fa-i-lun, me-fa-i-lun, fa-i-lun

Gündogar edebiýatynda poemalar, namalar, munazaralar, köplenç, iki bölümden – giriş hem esasy bölümden ybarat bolup, olaryň-da hersi birnäçe maýda bölümlere bölünýärler. Poemalardyr munazaralaryň girişi, esasan, şeýle bölümlere bölünýär: hudaýa hem pygamberlere mynajat, hökümdarlary (eser kime bagyşlanyp ýazylan bolsa şony) taryplama, sözüň hem şygryň waspy, eseriň döreýiş – ýazylyş taryhy dogrusyndaky maglumatlar. Emma türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde bularyň hemmesi ulanylmandyr. Olaryň eserlerinde giriş aýratyn sözbaşylar boýunça maýda bölümlere bölünmeýär. Olarda hudaýa hem pygamberlere mynajat okamaklyk gysga görnüşde beýan edilýär. Hökümdarlary taryplaýan bölüm bolsa olaryň hiç birinde hem ýok. Sebäbi Köneürgenç türkmenleriniň döwleti dagandan soňra, uzak asyrlaryň dowamynda Türkmenistanda merkezleşen özbaşdak bir döwlet hem-de bütün ýurda hökümdarlyk eden şalar, soltanlar, hanlar bolmandyr. Şonuň üçin XVIII–XIX asyrlarda Türkmenistanda şahyrlar özleriniň poemadyr dessanlaryny haýsydyr bir hökümdaryň tabşyrygy boýunça döretmändirler. Dogry, türkmen şahyrlarynyň birnäçesi Watanyň hem il-halkyň bähbidi üçin gowy işler alyp baran serdarlary, hanlary olaryň asyly hyzmatlaryny wasp edip, ençeme goşgular ýazypdyrlar: Magtymgulynyň “Çowdur han üçin”, “Zarlar içinde”, Keminäniň “Orazym”, Mollanepesiň “Gajarbaý”, “Mertleriň merdanydyr” atly eserleri we ş.m. Şeýle äheňli goşgular hem türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginde seýrek duş gelýär. Çünki olar haýsydyr bir han ýa-da serdar hakynda çeper eser ýazmakçy bolanlarynda, ilkinji nobatda, olaryň halk önünde bitiren hyzmatlaryny göz önünde tutupdyrlar. Galyberse-de, her bir esere onuň kime bagyşlanyp ýa-da kimiň tabşyrygy boýunça ýazylandygy bilen däl-de, nähili many-mazmuna ýugrulandygyna seredilip baha berilýär. Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasynyň giriş bölümi bary-ýogy iki beýtden ybarat bolup, ol hem türkmen dessanlarynyň başlanyşy usulynda ýazylypdyr. Türkmen dessanlary “Rawylar andag rowaýat kylarlar kim...” diýen görnüşde kyssa bilen başlanýan bolsa, Gaýyby ony sygra geçiripdir.

Ýaranlar, aýdaýyn men bir hekaýat,
Hekaýat manysynda bu rowaýat.

Rowaýatda bitildi ekelnama,
Barabar boldy heme has-u aama.

Girişden soňra eseriň esasy bölümi başlanýar. Şahyr tohumlaryň özara dawasynyň beýanyna geçmezden öňürti, şol dawanyň nähili we nämäniň üstünde dörändigini okyjylara düşündirýär:

Jepany Hezreti Adam çekendir,
Otuz iki tohum baryn ekendir.

Sena aýdyp hemmesi çykdy ýerden,
Behişdiň dagwasyny kyldy birden.

Şeýlelik bilen, tohumlaryň arasynda “Kimiň mertebesi uly, kim jennete ilki barar?” diýen soragyň üstünde jedel döreýär. Ilki jöwen orta çykýar. Ol “Meniň boýum uzyn, sakgalym ak, daşky görnüşim başy selleli sopa meňzeýär. Özümem hemmähizden uly, kethuda men. Jennete men bararyn” diýýär. Bugdaý jöweniň garşysyna çykyp, onuň bar aýyplaryny birin-birin sanap geçýär. Ol oňa “Seniň sypatyň owamy sopyga, ýüzüň aşgara meňzeýär. Ýagyň ýok, aý palajyňy bolsa at, eşek hem iýmeýär...” diýýär. Noýbadyr Mäş hem Bugdaýyň tarapyny tutýar. Jöwen bialaç olara boýun bolmaly bolýar. Şol wagt bulary keseden synlap duran Arpa söze goşulýar hem-de Bugdaý bilen dawalaşyp ugraýar. Olaryň ikisi-de özüni öwüp, biri-birlerini ýamanlaýarlar. Şu ýerde Dary hem söze goşulýar we Bugdaýa duýgudaşlyk bildirip çykyş edýär. Ol Arpa ýüzlenip şeýle diýýär:

Dary diýdi: “Eýa, Arpa, niçik kaş?
Bu Bugdaý birle kyldyň munça talaş.

Bu Bugdaý çeýneseler lezzeti bar,
Hemmähizden ulugdyr, yzzaty bar.

Munuň birle niçik kyldyň kaşy sen?
Haram ölgen derilerniň aşy sen?!”

Arpanyň bu söze gahary gelip, Dary bilen çaknyşýar. Bu ikisiniň gaharlanyşmasynyň yzy urşa ýazýar:

Heme ok-ýaý alyp, myltyklaryny,
Bu Arpa tiz edip gylytklaryny,

Uruş meýdanyny berpaý kyldy,
Polatdan özüne serpaý kyldy.

Şaly olary aralaýar hem-de töwella bilen ikisini ýaraşdyrmak isleýär. Emma onuň bu synanyşygy başa barmaýar. Kazy, hoja, molla dagy hem gelýär. Olar kitap açyp, kimiň mertebesi uly bolmaly diýen soraga jogap agtarýarlar hem-de dini taglymatlaryň görkezişine görä, Arpanyň mertebesi hemmelerden uly bolmaly diýen netijä gelýärler. Bu pikir bilen tohumlaryň hiç biri-de ylalaşmaýar. Arpa bolsa has-da gylaw alyp, olaryň üstüne çişip başlaýar. Onuň bu bolşuna tohumlaryň gahary gelýärler. Noýbadyr Künji ikisi gany gyzgynlyk bilen söz sözleýärler. Tohumlar näçe jedelleşseler-de, belli bir netijä gelip bilmeýärler. Ahyry bir ýerden Goza (Pagta) peýda bolýar. Ol tohumlara ýüzlenip: “Siz meniň bilen bäsleşmäň, men hem ölä, hem dirä ýaraýaryn. Onsoňam, eger siziň mertebäňiz belent bolsa, onda beýle dawalaşyp, öwnüp hem-de dert-azara galyp oturmagyňyzyň hiç hili hajaty ýok” diýýär. Pagta bu ýerde özüni kiçi göwünlilik bilen alyp barýar:

Bu tohumym bergi-injirden bolupdyr,
Bu owsapym jahan içre dolupdyr.

Heme menden geýer serpaýy-rengin,
Özüm misgin bolup men beýle sengin.

Tohumlar Pagtanyň aýdanlaryny makul bilip, dawalaşmaklaryny goýýarlar hem-de olaryň hemmesi Pagta boýun bolýarlar. Netijede, Pagta olaryň hemmesinden üstün çykýar. Eser şeýle setirler bilen tamamlanýar.

Otuz iki tohumnyň ýok hasaby,
Muňa ança ýazar bolsa kitaby.

Diýdi ki, Gaýyby, söz muhteserdir,
Ki mundan artygy hem derdeserdir.

Görşümüz ýaly, eserde halk hojalygynyň iň gymmatly ekinleriniň biri bolan Pagta päkligiň, akýürekliğiň, gowulygyň nusgasy hökmünde berlipdir. Şu ýerde ýene bir zady hem belläp geçmeli. Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasynda wakalar, ondaky hereket edýän gahrymanlaryň keşpleri biri-birlerine gapma-garşylykly häsiýetde suratlandyrylypdyr. Has sadalaşdyryp aýdylanda, ak hem gara biri-birine gapma-garşy goýlupdyr. Pagta – aklygyň, päkligiň – gowulygyň, beýleki tohumlar bolsa, garalygyň – göripliğiň, ulumsylygyň, şöhratparazlygyň... alamatydyr.

Gaýyby bu eserinde göçme manyda gelýän keşpleriň üsti bilen ýokary gatlak wekillerini hem-de olaryň emel we häkimlik üstünde öz biri-birleri bilen oňuşman, ýerliksiz dawalaşyp ýörüşlerini paş edipdir. Olaryň arasynda din wekili-de, goşun serkerdesi-de, döwlet emeldary-da bar. Eserde beýan edilişine görä, Jöwen – sopynyň, Künji bolsa goşun serkerdesiniň keşpleridir. Sebäbi Jöweniň keşbinde sopulara, Arpanyň hem Künjiniň keşbinde goşun başlyklaryna mahsus bolan gylyk-häsiýetler jemlenipdir. Şahyr Jöweni sopular ýaly ak sakgally, başy selleli, hemişe hökümdarlaryň önünde tagzym edip, iki bükülip duran görnüşde suratlandyrypdyr.

Jugary aýtdy: “Owwal men barar men,
Boýum uzyn, sakgalym ak erer men.

Başymda selleýi-sopynema men,
Hemmäňizden ulug men, kethuda men,

Bilimni baş ýerimden baglaýyp men,
Özüمنى jennetge garşy çaglaýyp men”.

Künji bolsa, munuň tersine, gyzma hem gaharjaň. Ol öz ýaraglaryna bat berip orta çykýar hem-de güpüläp öwnüp başlaýar:

Bu sözde Künji boldy şad-u horram,
Bular içre özün tutdy mükerrrem.

Bilige baglady sagdagyny hem,
Ki lap urdy, saçyp ol ýagyny hem.

“Batyr men” diýiban meýdana girdi,
Oş ol pursatda Goza sana girdi.

Eserde hereket edýän beýleki tohumlaryň keşplerinde hem şol döwrüň aýry-aýry kesbi-kärdäki adamlaryň duýgy-düşünjesi, oý-pikiri, olaryň durmuşda özlerini alyp barylary berlipdir.

Gaýyby “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasynda, esasan, ha-kyky durmuş wakalaryny, adam häsiýetlerini teswir edipdir. Şahyr, bir tarapdan, tohumlaryň özara dawasynyň üsti bilen orta asyrlar döwründe hökümdarlaryň, han-begleriň, goşun serkerdeleriniň we-zipä, at-abraýa, baýlyga kowalaşyp, her hili galp, adalatsyz işlere baş goşýandyklaryny, hatda şeýle boluşda olaryň öz biri-birleriniň-de sar-pasyny tutmaýandyklaryny paş etse, ikinji tarapdan, tohumlar jennete barmagyň dawasyny edýärler diýip, şol dünýewi ýaşayyşa dini äheň hem beripdir. Ýokary gatlak wekilleriniň gara güýjünden heder edip, öz pikirlerini gizlin saklamak maksady bilen, Gaýybynyň muny şeýle eden bolmagy mümkin. Sebäbi nusgawy şahyrlarynyň köpüsi şu usu-ly peýdalanypdyrlar.

XVIII–XIX asyr türkmen şahyrlarynyň eserleri bilen deňeş-dirilende, Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasynyň” dili agyr. Munuň esasy sebäbi hem eseriň irki mekdep-medrese dilinde, aruz ölçeginde ýazylanlygydyr. Emma muňa garamazdan, şahyr ony, mümkin bol-dugyça, gepleşik diliniň çeper serişdeleri bilen bezemäge çalşypdyr. Onda: “Baş görmek, şermende bolmak, nobaty ötmek (ýeňilmek manysynda – K. A.), dadyna ýetişmek, amana gelmek, yşarat etmek, ýerinden gopmak, tekepbirlik etmek” we şular ýaly ýaly türkmen diliniň durnukly söz düzümleri, öwrümli, göçme manyly sözleri köp ulanylypdyr. Galyberse-de, eserde degişmedir satira uly orun beril-megi onuň has çeper okalmagyna ýardam edipdir.

Gaýybynyň şygrylarynda bolşy ýaly, onuň “Otuz iki tohum kys-sasy” munazarasynda hem Fuzulydyr Nowaýynyň döredijiliginiň täsiriniň bardygy aýdyň duýulýar. Her halda, Gaýyby gönüden-gö-ni olaryň pikirlerini gaýtalamandyr. Şahyr beýik söz ussatlaryndan wakalary, adam häsiýetlerini göçme manyda beýan etmegiň, keşpler döretmegiň tärlerini öwrenipdir hem-de olardan döredijilikli peýda-lanypdyr. Bu aýdylanlary tassyklamak üçin Muhammet Fuzulynyň

“Söhbət ul-esmar” (“Miweleriň söhbeti”) eseri bilen Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasyny” deňeşdirip görmek hem ýeterlik bolsa gerek.

Özüniň gozgaýan meselesi, keşpleri, beýan ediliş usuly boýunça bu iki eser biri-birine gaty ýakyn. Galyberse-de, öz eserlerine at goýanlarynda hem olaryň ikisi-de bir pikire eýeripdir, ýagny öňden ýörgünli ulanylyp gelinýän “Munazara” diýen söze derek “söhbət”, “kyssa” diýen türkî sözleri peýdalanyndylar.

Fuzulyň “Söhbət ul-esmar” munazarasynyň esasy gahrymanlary miweler hem bakja ekinleridir. Eseriň gysgaça mazmuny şeýle. Günleriň birinde şahyr baga gezelenje çykýar. Ol, baga baranda, miweleriň – Alçanyň (Aluça), Almanyň, Erigiň, Çereşniýanyň (Gilas), Aýwanyň, Üzümiň, Injiriň... özara jedelleşip durandyklaryny görýär. Olar gezekli-gezegine orta çykyp biri-birinden beter öwünmäge durýar hem-de biri beýlekisiniň aýdanlaryny paş edýär. Miweleriň barysy-da özüni iň gymmatly ir-iýmiş hasaplaýar. Gowgagalmagal gitdigiçe gyzyşýar. Kimiň sözünüň dogrudygyny, kimiňkiniň nädogrudygyny biler ýaly bolmaýar. Baga gezelenç edip, göwün açayyn diýip gelen adam bialaç ol ýerden çykyp gaýtmaga mejbur bolýar. Ol ýene-de öz ýoluny dowam etdirýär. Şol gidip barşyna-da ol ekerançylygyň (bossanyň) üstünden barýar. Bu ýerde hem bagdaky ýaly bakja ekinleriniň – Hyýaryň, Garpyzyň, Gawunyň, Mazynyň... dawalaşyp durandyklaryny görýär. Bakja ekinleri hem belli bir netijä gelip bilmeýärler. Ahyry Gawunyň gahary gelip, orta çykýar hem-de ekin garawulyny çagyryp, “Hyýaryň derisini soýmaga, Garpyzy parçalamaga, Mazyny bir tarapa zyňyp goýbermege” buýruk berýär. Soňra onuň özi hem öz başyny kesýär. Şunuň bilen hem miwelerdir bakja ekinleriniň söhbeti gam-gussaly ýagdaýda tamamlanýar. Fuzuly özüniň bu eserini ýaşaaýyş, durmuş, döwür hakyndaky oýlanmalary, pikirlenmeleri bilen jemläpdir hem-de şeýle netijä gelipdir:

Düýp işiniň mydary ýokdur,
Hiç kimsäýe, ygbary ýokdur,

Eýlär birisini sahyby-täç,
Ol birisin eýlär oňa mätäç.

Leyliýe berip izary-külkün,
Kaýs onu görende ola meçnun.

Hem Ýusuba berdi husny-zyýba,
Oldu oňa mübtela Züleýha.

Uzraýa beripdi hüsni-bihed.
Kylmyş oňa Wämygy mugäýýed.

Bu köne öýüň wepasy ýokdur,
Äňduh-u, gam-u jepasy çohdur.

Eseriň mazmunyndan belli bolşuna görä, Gaýybynyň döredijiligine Fuzulynyň täsiriniň bolandygy aýdyň duýulýar. Emma Fuzulydyr Gaýybynyň munazaralarynda käbir umumylyklaryň bardygyna garamazdan, olaryň hersi bir özboluşly eserdir. Sebäbi olaryň hersiniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Olar esasan şu aşakdakylardan ybarat:

Birinjiden, Fuzuly öz eserini “Söhbət ul-äsmar» diýip atlandyran hem bolsa, onda diňe bir miweler hakynda däl, eýsem bakja ekinleri dogrusynda hem söz açypdyr, ýagny şahyr hemme ýerde-de birmeňzeş adalatsyzlyk, deňsizlik höküm sürýär diýen pikiri has nygtamak bilen, ikinji bir ýerdäki, ýagny bakja ekinleriniň keşplerini-de esere girizipdir. Gaýyby bolsa diňe galla ekinleriniň keşplerini peýdalanmak bilen çäklenipdir.

Ikinjiden, Fuzulynyň “Söhbət ul-äsmarynda” beýan edilýän wakalar bagda hem-de bossanda bolup geçýär. Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasynda” bolsa, wakanyň nirede bolup geçýändigini görkezilmeýär.

Üçünjiden, Fuzulynyň eseri, beýleki gündogar şahyrlarynyň munazaralarynda bolşy ýaly, göçme manydaky gahrymanlaryň haýsydyr biriniň jedelde üstün çykmagy bilen gutarmaýar. Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasynyň” çözülişinde bolsa, ýagdaý düýpgöter başgadyr. Tohumlaryň özara dawasynda Pagta olaryň hemmesini ýeňýär.

Umuman, feodalizm döwründe ýokary gatlak wekilleriniň şöhrata, baýlyga kowalaşyp, emel hem häkimlik üstünde alyp baran özara

göreşlerini hem-de şol döwürde höküm süren deňsizligi şahyrlaryň ikisi-de özüçe paş etmegi we özboluşly wakalary, häsiýetleri göçme manydaky gahrymanlaryň üsti bilen dogry hem doly açyp görkezme-gi başarypdyr.

Gaýyby özüniň “Otuz iki tohum kyssasy” eseri arkaly biziň nusgawy edebiýatymyzy täze bir edebi görnüş - munazara görnüşi bilen baýlaşdyrdy. Şahyryň bu eseri diňe bir türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, eýsem bütün Gündogar edebiýaty boýunça hem munazara görnüşinde ýazylan özboluşly eserleriň biridir. Gaýybynyň başyny başlan bu asylly işi şol döwürde giň gerim almandyr. Şondan soňra türkmen nusgawy şahyrlarynyň hiç biri-de munazara görnüşinde eser döretmändir.

Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasy ylmy nukdaýnazardan öwrenilmäge we giň okyjylar köpçüligine hödürlenmäge mynasyp eserleriň biridir.

Gaýybynyň şygrylarynyň çeperçiligi. Mahmyt Gaýyby Gündogar şygry sungatynyň ussady hasaplanýar. Onuň döredijiliginde hiç hili ýasamalyk duýulmaýar. Şahyr edebiýatyň hem sungatyň möhüm syýasy-terbiýeçilik ähmiýetiniň bardygyna oňat düşünişdir. Şonuň üçin hem, ol eserleriniň many-mazmunyna-da, olaryň çeperçiligine-de uly üns beripdir. Şahyr gazallarynyň birinde şygryň görnüşi bilen mazmunyň biri-birine laýyklygy hakynda söz açyp, daşyndan göräýmäge, şygryň görnüşi her näçe owadan bolsa-da, onuň mazmunсыз hiç zatdygyny, haçanda ol gowý mazmuny ýüze çykarmaga hyzmat etse, şonda onuň ýerine düşýändigini, hakyky öz manysyna eýe bolýandygyny nygtap geçýär. Tutuşlygyna şu meselä bagyşlanandygyny hem-de özboluşly pikirleriň öňe sürülýändigini göz önünde tutup, şol gazal şu ýerde doly görnüşde mysal getirilse, ýerlikli bolsa gerek:

Suratyň hüpdür weli, magnyda aklyň azdyr,
Magnysyz janlarga surat huplugy näsazdyr.

Magny ähliniň niçe suratda ýokdur huplugy,
Girse her mejlise magny birle ol şahbazdyr.

Suraty hup, hüýi bet bolsa, hemişe kaş durur,
Ýagşylaryň halk içinde hüýi-hulky ýazdyr.

Suraty huplarga hüýi bet meger ýagşy imes,
Kimde magny bolsa, ol ýagşylyga hemsazdyr,

Magnysyzlar sözüne, owazyna salmaň gulak,
Magny-ähli, Gaýyby, söz diýse, hoş owazdyr.

Şahyr bu ýerde özboluşly pikir ýöredýär. In esasy hem, ol mazmuna uly ähmiýet berýär. Şunuň bilen ugurdaş pikirler şahyryň beýleki eserlerinde-de duş gelýär.

Beýleki XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlarynyňka garanynda, Gaýybynyň eserleriniň dili belli bir derejede agyr. Olaryňka görä, düşünmesi-de belli bir derejede kynrak. Muny şahyryň öz eserlerini kitaby, mekdep-medrese dilinde döredendigi bilen düşündirmek bolar.

Gaýyby türkmen diliniň söz baýlygyndan, dürli çeperçilik serişdelerinden ýerlikli peýdalanyndyr. Şahyryň şygrylarynda ýerliksiz ulanylan söz ýa-da many aňlatmaýan söz oýnatma duş gelmeýär. Ol, mümkin boldugyça, sözleri tygşytly peýdalanyndyr, az sözde köp many aňlatmak ugrundaky çalyşypdyr.

Gaýyby şygrylaryny dürli çeperçilik serişdeleri bilen bezäpdir. Ol deňeşdirme, meňzetme, janlandyрма, ulaltma, kiçeltme we başgada diliň çeper aňladyş tärleriniň birnäçesini ulanyndyr. Adatça, Gündogar şygyr sungatynda gözeliň boýy serwä, ýüzi güle, saçy şamara, agzy pissä, kirpigi hanjara meňzedilýär ýa-da şolar bilen deňeşdirilýär. Gaýyby hem şu ýörelgä eýeripdir hem-de durgunlaşan meňzetmelerdir deňeşdirmelerden peýdalanyndyr:

Sordy halym toty dek şirin tekellumlar kylyp,
Bir ýüzi gül, agzy gunça, lebleri bal uçrady.

Haly-syýahyň, eý senem, bu ýañag içindedir,
Läläge meňzär eýle gap-gara dag içindedir.

Şular bilen birlikde şahyryň şygrylarynda özboluşly deňeşdirmelerdir meňzetmeler hem ýygy-ýygýdan duş gelýär. Ol, köplenç,

magşugy gül bilen, serwi bilen, Aý bilen, Gün bilen deňeşdirende,
adamzat gözelligini olaryň hemmesinden ýokary goýýar:

Kamatyňa serwi güldür, ýüzüne güller geda,
Kamatyň gaşynda ýokdur wajyp-diýmek – azat aňa.

Çemen içre girip, bir-bir jemalyň şerhin kyslam,
Eşidip waspyňy, güller uýalar reňni-alyndan.

Gaýyby “Men” redifli gazalynda gözi ýaşly aşygyň durkuny ezilen kesege meňzetse, başga bir gazalynda ony oduň daşynda aýlanyp ýören kebelege deňýär:

Gözýaşym sili-abyndan gark oldy jismim serbe-ser,
Kim ezilmiş men kesek dek, gör, bu aby-nemde men.

Şular ýaly özboluşly deňeşdirmeler, meňzetmeler magşugyň keşbi çekilende-de duş gelýär. Ol “Gam leşgeri könlümni harap eýlemek istär” diýen setir bilen başlanýan gazalynda magşugyň ýüz keşbini şeýle suratlandyrýar:

Her lahza bulut ýañlyg zülpüni salyp ýarym,
Gün dek ýüzüne any nykap eýlemek istär.

Gaýyby eserleriniň hemmesini diýen ýaly gazal görnüşinde ýazylypdyr. Bu şygry görnüşi Gündogar edebiýatynda ýörgünli ulanylypdyr. Gazal söýgi hakda ýazylanda hem-de tebigat suratlandyrylanda köp ulanylyp, onda kasyda-da ýazylypdyr.

Gaýybynyň gazallary liriki häsiýete eýe bolup, olarda söýgi bilen bagly nepis hem näzik duýgular berilýär. Dogry, onuň gazallarynyň dili Magtymgulynyňka, Andalybyňka, Mollanepesiňkä garanynda agyr. Özünden öňküler bilen deňeşdireniňde bolsa, onda halk diline ýakynlaşmanyň bardygyny aýdyň görmek bolýar. Ol “Pena dünýä”, “Älem geda, men hem geda», “Zaman geldi”, “Elden gider” ýaly ençeme gazallaryny sada hem düşnükli dilde döredipdir.

Gaýyby Gündogaryň gadyndan bári dowam edip gelen şygry sungatyny, goşgy düzülişini kada-kanunlaryny gowy bilipdir. Şahyryň gazallarynda şolaryň ählisi doly berjaý edilýär. Onuň eserleriniň ölçegi-de, kapyýasy-da örän sagdyn.

Gaýyby döredijiligini tutuşlygyna aruz ölçeginde ýazypdyr. Aruzyň on dokuz sany bähri bolup, olaryň hem 180–190-a golaý görnüşi emele gelýär. Şahyr şolaryň ählisini ulanypdyr diýip aýdyp bolmaz. Sebäbi ol bährleriň birnäçesi diňe arap ýa-da pars edebiýatynda işledilip, türk halklaryň edebiýatynda bolsa şolaryň belli-bellileri düş gelýär. Kamil, wafir, tawil, madid, basit – arap aruzy, garyb, karib, maşakil bolsa pars aruzy hasaplanýar. Galan bährler arap edebiýatynda-da, pars edebiýatynda-da, türk edebiýatda-da ulanylýar.

Gaýyby şygrylarynda aruzyň esasy üç bährini, ýagny hezeç, re-jaz, remel bährlerini peýdalanylýar. Häzirki takykklamalara görä, umumy türkmen edebiýaty boýunça-da aruzyň ulanylan bährleri şu üçüsi hasaplanýar.

Şygyr sungatynda sazlaşykly owaz, heň döretmekde ölçeg bilen birlikde kapyýa-da möhüm ähmiýete eýedir. Kapyýa şygry edebiýatyň beýleki görnüşlerinden tapawutlandyryjy esasy serişdeleriň biridir. Şonuň ýaly-da, goşgynyň many-mazmunynyň aýdyň ýüze çykmagynda, onuň gurluşynyň sagdyn bolmagynda hem kapyýanyň uly ähmiýete ýetendigini aýtmak gerek. Mahlasy, goşgyny kapyýasyz göz önüne getirmek kyn.

Gaýyby şygrylarynyň kapyýasyna uly üns beripdir. Ol öz eserlerinde iň saýlantgy sözleri kapyýa edip ulanypdyr.

Kapyýa babatynda Gaýybynyň şygrylarynyň ýene bir aýratynlygy hem bar. Şahyr gazallarynda içki kapyýany köp ulanypdyr, ýagny her setiriň içinde hem-de setirleriň ahyrynda birnäçe sözler sazlaşyp gelýärler:

Bahar boldy, nigärim, eýlemiş seýr etgeli äheň,
Açylmaz şat olup könlüm bolup bu nowgudan dilteň.

Içip bilbil gülün jamyn, ki tapdy maksud ol kämin,
Watan eýläp gül endamyn, çeker efgan, bolup pur heň.

Gaýybynyň döredijiliginde doly däl kapyýa agdyklyk edýär. Ýöne muňa derek şahyr gazallarynda redifi artykmaç ulanmak bilen, doly kapyýanyň az bolmagynyň öwezini dolupdyr. Ol eserleriniň dörtde üç böleginden gowragynda redifi peýdalanylýar. Elbetde, goşgynyň çeperçiligi onda köp sözüň redif ýa-da kapyýa bolup

gelyänligi ýa-da gelmeýänligi bilen däl-de, eýsem olaryň many-mazmuny aýdyňlaşdyrmaga nä derejede hyzmat edýänligi bilen kesgitlenýär. Gaýyby hiç haçan söz owadanlama ýa-da söz oýnatma kowalaşmandyr. Şahyr redifi öz şygrylarynda haýsydyr bir sözi, pikiri aýratyn nygtamak ýa-da onuň täsirliligini, ynandyryjylygyny güýçlendirmek maksady bilen ulanypdyr.

Mahmyt Gaýyby XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda gazal ýazmagyň, şygyr sungatynyň ussady hasaplanýar.

ŞEÝDAÝY

Türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri-de Şeýdaýydyr. Ol halk arasynda şeýle edebi lakam bilen adygyp, Şeýdaýy sözi hetdenaşa yşka düşen diýen manyny aňladýar. Şahyryň hakyky adynyň kim bolandygy barada heniz takyk maglumat ýok. Bu barada onuň özem edebi mirasynda hiç hili ýazgy galdyrmadyr.

Doglan hem-de aradan çykan ýyly barada takyk bir senäni görkezmek kyn hem bolsa, Şeýdaýy, takmynan, XVIII asyryň ortalarynda we ikinji ýarymynda ýaşap geçipdir diýip çak etmek mümkin. Bu pikiri tassyklaýan maglumatlaryň biri-de onun “Mesnetneşin” (bu söz «häkim ýa-da tagtda oturan» diýen manyny aňladýar) atly goşgusydyr. Şahyr bu eserini Buhara emiri Şamyrat Welnamynyň tagta çykmagy bilen bagly döredipdir. Bize belli bolşuna görä, Şamyrat Welnamy 1785-nji ýyldan 1800-nji ýyla çenli emirlik edýär. Onuň tagta çykan döwründe Şeýdaýy ýaşy durugşan adam bolmaly. Goşguda ýöredilýän pikirler hem, onda ulanylan sözler hem muny kepillendirýär. Şu ýerde Şeýdaýynyň Buhara emiri Şamyrat Welnamynyň tagta çykmagyna bagyşlap eser ýazmagyna näme sebäp bolduka diýen sorag ýüze çykýar. Taryhy maglumatlaryň tassyklamagyna görä, Şamyrat ilki häkimligi ele alanda, halka özüni gowy görkezjek bolup, şeýle hem güýç toplamak, maý almak maksady bilen, birbada salgytlary azaldýar. Buhara emirliginiň golastynda bolan birnäçe ýurtlara wagtlaýynça erkinlik berýär. Ol başga-da käbir eglişikler edýär. Şeýdaýynyň hem şu döwürde «Mesnetneşin» atly goşgusyny ýazan bolmagy mümkin. Şamyrat Welnamy häkimligini ýagşy berkidenden hem-de ýeterlik goşun toplandan soň. önki wagtlaýyn beren ýeňilliklerini on esse artygy bilen yzyna gaýdyp alýar. Ol baýlyk toplamak, şan-şöhratyny artdyrmak maksady bilen, çapawulçylykly ýörişlere başlaýar. Köp

ýerleri tozduýar, salgytlary artdyýar. Ol türkmen topragyna-da en-çeme sapar çapawulçylyk edýär. Şeýle pajygaly wakalary görenden soň, Şeýdaýynyň ol hakda goşgy ýazmajakdygy belli zat. Dogrudan hem onuň döredijiliginde “Mesnetneşin” atly ýedilemesinden başga häkim toparlar barada ýazylan eser ýok.

Şeýdaýynyň XVIII asyrdaky ýaşap geçendigini kepillendirýän ikinji bir maglumat geçen asyryň ýigirminjy ýyllarynda akademik A. N. Samoýlowiçiň ýolbaşçylygynda geçirilen ekspedisiýanyň toplan maglumatlarynda duş gelýär. Onda şahyryň şeýeresine (nesil ýazgysyna) degişli hem, niredede we çen-çak bilen nä wagtda ýaşap geçendigi barada hem käbir umumy pikirler ýöredilýär: “Salyr garrylary Magtymgulydan soň “hakdan içen” şahyr Şeýdaýy diýip tanaýarlar. Şeýdaýy salyrlaryň kiçiaga tiresinden, onuň-da arslan ýa-da ýeýke urugyndandyr. Şeýdaýy türkmenleriň Maňgyslak welaýatynda oturyp, ondan bärlik gaýdan eýýamlarynda ol hem göçüp gaýdypdyr, ony salyr ili ýagşy tanaýar”.

Bize belli bolşuna görä, türkmenleriň Maňgyslakdan göçüşleri XVI asyrdaky başlanyp, XVIII asyryň segseninji ýyllarynda tamamlanýar. Şonda Şeýdaýynyň hem öz ildeşleri bilen Balkan sebitlerine, Hywa etraplaryna göçüp gelen bolmagy mümkin. Sebäbi ol Nigär şahyr bilen aýdyşan aýdyşygynda özüniň Hywada ýaşandygyny habar berýär. Ol Nigäriň Balhdan iberen soragyna beren jogabyňy şeýle tamamlýar:

Berdi Hywadan jogap Şeýdaýy misgin häkisar,
Aýlanar şemsu-kamar, arzy-semada ol çahar,
Nobaty mergi-ajal şahu-gedaga berkarar,
Müňküre ýokdur hudanyň rehmeti, mümünge bar,
Hak kerem ger kylsa, müşgil barysy asan erur.

Mollamurt özüniň bir goşgusynda Şeýdaýynyň daýy ugurlaryndan bolandygyny: “Mollamurta bolar Şeýdaýy daýy, Sözleri şirindir diýdigi saýy” diýip habar berýär.

Şeýdaýynyň ýaş wagty ata-enesi aradan çykýar. Ol ýetimlikde çopançylyk edip başlaýar. Şeýdibem, ýykma-ýykylma gün-güzeran görýär. Şahyr ýaşlykdan aýdym-sazy söýüpdür. Soň ol ökde bagşy-

sazanda bolup ýetişýär. Şeýdaýy aýdym-saz sungatyny şahyrcylyk bilen hem utgaşdyrýar.

Takyk bir maglumat ýok hem bolsa, Şeýdaýy haýsy-da bolsa bir ýerde düýpli ylym-bilim alypdyr. Sebäbi onuň şygrylarynda ýöredilýän pikirler, aýlawly söz düzümleri, gozgalýan meseleler onuň öz döwrüniň kämil ylymly adamy bolandygyny aňladýar. Şeýdaýy Hywa medreseleriniň birinde okapdyr diýilse dogry bolsa gerek. Sebäbi onuň ömrüniň köp bölegi şol etraplarda geçýär.

Şeýdaýy näçe agyr gün-güzeran gören hem bolsa, her hili kynçylyklary başdan geçiren hem bolsa, ruhdan düşmändir. Ol şadyýan, şahdaçyk, wäşi-degişgen adam bolupdyr. Hiç kimden ýüz görmän, dogra dogry, nädogra nädogry diýmegi başarypdyr.

Şeýdaýynyň maşgala durmuşy barada biziň elimizde takyk maglumatlar ýok. Ýöne bir rowaýatda Aýjermal atly han gyzyna aşyk bolandygy, şonuň şanynda-da “Haýran bolarmy?” atly goşgusyň ýazandygy aýdylýar. Şahyryň «Ýaranlar» goşgusynda-da onuň ady getirilýär:

Şeýdaýy, yşkynda bolup mahy-sal,
Husnuň ile kamatyň nagyşdyr kemal,
Gözeller içinde adyň Aýjermal,
Seniň husnuň mahy-taban bolarmy?

Şahyr özüniň ýaşynyň duruşandygyny, garrandygyny birnäçe eserinde aýdyp geçýär. Ol “Biriýa” atly muhammesinde ýaşynyň altmyşdan ötendigini, “Läş gitdi” gazalynda bolsa altmyş bäşe barandygyny habar berýär. Eger şeýle bolsa, onda Şeýdaýy segsen töweregi ýaşap, XVIII asyryň ahylarynda aradan çykypdyr diýip aýtmak mümkin.

Ömür beýanynda degişli maglumatlaryň azdygyna garamazdan, Şeýdaýy türkmen nusgawy edebiyatynyň görnükli wekilleriniň ençemesi bilen baryş-geliş edip, döredijilik aragatnaşygyny saklapdyr. Nigär, Myrat, Şakandy bilen bolan gatnaşyklary onuň eserlerinde yz galdyrypdyr. Şeýdaýynyň Myrat şahyr bilen näme üçindir maşy bişişmändir. Oňa ýüzlenip ýazan “Pudagy baş”, “Höwwez-hutdyny”, “Eý, Aşyk Myrat!” atly üç goşgusynda-da teýeneli sözleri köp ulanyp-

dyr. Şeýdaýynyň ýañzydyşyna görä, Aşyk Myrat oňa göwnüýetmezçilik edipdir. Ine, şonuň üçin hem oňa berk gaýtawul beripdir:

Meniň bir sözümden kyrk-elli magny,
Alsaňam ýaraşar, eý, Aşyk Myrat!
Men syrym düýbünü açmadym, ýagny
Aklyň ýetse, jogap ýazgyn atba-at.

Şeýdaýynyň şygrylarynda ady gelýän Şakandy hem XVIII asyrda ýaşap geçen türkmen şahyry bolmaly. Onuň diňe dört-baş sany eseri saklanyp galypdyr. Olaryň hemmesi-de dindarlary ýazgaryjy äheňde beýan edilipdir. Ýöne şular bilen birlikde, näme üçindir, Şeýdaýynyň şol etrapda ýaşan Şabende, Magrupy, Andalyp dagy bilen bolan gatnaşyklary barada hiç hili maglumat ýok.

Umumylykda alanyňda, şu görüp geçen maglumatlarymyz Şeýdaýynyň XVIII asyrda ýaşap hem döredip geçendigini, onuň edebi mirasynyň bolsa şol döwür türkmen nusgawy edebiýaty bilen ýakyn-dan baglylykda kemala gelendigini, ösendigini, kämilleşendigini doly kepillendirýär.

Şeýdaýynyň goşgulary. Türkmen şygyr sungatynyň taryhyna önjeýli goşant goşan şahyrlaryň biri-de Şeýdaýdyr. Onuň köp taraply hem özboluşly döredijiligi bar. Ol sözüň doly manysyndaky tebigy şahyrdyr. Şonuň üçin hem, onuň şygrylary ýasama ýa howaýy bir söz oýnatma däl-de, gönüden-göni XVIII asyr türkmen durmuşynyň beýanydyr. Olarda derwaýys meseleler gozgalyp, şahyrana pikir-duýgular çeper beýan edilýär.

Şahyryň goşgularyny beýan edilişi boýunça iki topara bölmek mümkin. Ol birnäçe eserlerini Gündogar edebiýatynyň däpleri esasynda medrese dilinde, başga bir toparyny bolsa halk döredijiliginiň, halky edebiýatyň ýörelgeleri esasynda ýazypdyr.

Onuň medrese dilinde döreden şygrylarynda umumy pikir ýöredilip, olarda arap-pars sözleri, düşünmesi kyn adalgalaryr jümleler kän ulanylypdyr. Şeýle hem olar gazal, muhammes, altylama görnüşinde, aruz ölçeginde düzülipdir.

Şeýdaýynyň gazallary pelsepe, ahlak, yşky-söýgi dogrusynda ýazylyp, olarda şahyryň dünýä baradaky oýlanmalary, sopusylyk garaýyşlary, adamsöýüşi zerur gylyk-häsiýetler dogrusyndaky

maslahatlary, söýgi baradaky şahyrana pikir-duýgulary beýan edilýär. Şahyr dünýäniň panylygyndan, pelegiň keçliginden, haýyr işiň azalyp, şer işleriň köpeliýändiginden, döwürdeşleriniň harsydünýäliginden, magşugyň doň ýürekliginden zeýrenýär. Şahyryň gazallary haýsydyr bir anyk wakalar, durmuş ahwallary bilen bagly däl-de, umumy hem-de hyýaly häsiýetde teswirlenýär. Şonuň üçin onuň keşbi hyýaly ýagdaýda berilýär. Onda XVIII asyr türkmen durmuşynyň möhüm meseleleri bilen bagly takyk oýlanmalary, pikirlenmeleri, keşpleri, häsiýetleri aňşyrmak kyn. Sebäbi olarda örän umumy pikir ýöredilip, millilik, halklyk duýulmaýar diýen ýaly. Ine, onuň bir gazalyny tutuşlygyna görüp geçeliň. Onda wasp edilýän gözeliň keşbi şeýle berilýär:

Düşdi mährim mahi-ruhsaryňa janan, bári gel,
Söýdi köňlüm seni serwi-huraman, bári gel.

Şiweýi-náz ile bes neýge towakgyf kyla sen,
Men ýesiri seriňe sadka bolgan jan, bári gel.

Bir zaman bezmi-söhbət kylaýum waslyň era,
Saçy sünbül, ýüzi gül, gözleri messan, bári gel.

Kylma köp zulmy-sütem birle pyganyymny puzun,
Bilmesin derdimi il, eý, peri pynhan, bári gel.

Jany, jismini pida eýledi Şeýdaýy saňa,
Dony zer, aryzy ter, täze gülüstan, bári gel.

Şahyryň Gündogar edebiýatynyň däpleri esasynda ýazan eserlerinde şygyr sungatynyň kada-kanunlary doly berjaý edilýär. Bu babatdan şahyryň ylym-bilimli, sowatly adam bolandygy görünýär. Şeýdaýy bu topara girýän şygýrlaryny gazal, muhammes, ýedileme (musabba) görnüşinde, aruz ölçeginde ýazypdyr. Belli bolşuna görä, aruz ölçeginde eser döretmek şahyryň bu ugurdan gowy taýýarlygynyň bolmagyny talap edýär. Munuň üçin, ilkinji nobatda, aruz ylmyny ymykly öwrenmeli, şeýle hem şu ölçegde ýazylan eserleriň ýüzlerçesini okap çykmary. Şeýdaýy bularyň hötdesinden gelmegi başarypdyr.

Şeýdaýynyň “Haýran söwdügam” atly şygry terjygbende ýakyn görnüşde ýazylypdyr. Munda her bendiň dördünji hem başynji setirleri meňzeş, ýagny şol bir setirler her bendiň soňunda gaýtalanýar.

Ine, şol setirler:

Şirin narly, almaly, armytly bagym söwdügam,
Tä ölinçä men bolaýdym ýoluňda haýran söwdügam.

Ýöne şuna esaslanyp, şahyryň “Haýran söwdügam” şygryny terjygbendiň nusgawy görnüşi hasaplap bolmaz. Sebäbi onuň ähli şertleri bu goşguda doly berjaý edilmeyär.

Şeýdaýynyň Gündogar edebiýatynyň ýörelgeleri esasynda döreden eserleri halk arasynda giňden ýaýraman, belli-belli hatly-sowatly adamlar tarapyndan göçürilip, ýazuw üsti bilen biziň günlerimize gelip ýetipdir. Olaryň diliniň hem beýan ediliş usulynyň agyr bolanlygy sebäpli, okyjylar olary ýat tutup bilmändirler.

Şeýdaýynyň halky edebiýata ýakyn usulda döreden eserleri many-mazmunynyň baýdygy, diliniň hem beýan edilişiniň sadadan ýönekeýdigi bilen tapawutlanýar. Olar halk arasynda-da giňden meşhurlyk gazanypdyr. Olaryň bagşylaryň aýdymlaryna düýpli ornaşanlary-da az däl. Şahyryň bu topara girýän goşgularynda türkmen durmuşynyň möhüm meseleleri gozgalýar.

Şeýdaýy türkmen halkynyň geçmişi, onuň dili, medeniýeti bilen ýakyndan gyzyklanypdyr. Ol Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat it-türk”, Reşideddiniň “Jamyg at-tawaryh”, Abulgazynyň “Şejereýi-teräkime” atly eserleri we beýleki käbir taryhy hem edebi eserler bilen tanşypdyr. Şolar esasynda-da türkmenleriň ata-babalary hasaplanýan oguzlaryň taryhyny, araplaryň Orta Aziýany basyp alyşlary we “Görogly” şa dessanynyň käbir döreýiş çeşmeleri baradaky maglumatlary öwrenipdir. Soňra şahyr olary döredijiliginde peýdalanyp, şolar esasynda “Türkmeniň ahwaly”, «Saýran dillerim», “Sizleri” atly goşgularyny döredipdir.

Şeýdaýy “Türkmeniň ahwaly” atly goşgusynda şol döwürde ýurduň örän pese düşendigi, döwletiň, belli bir häkimligiň, tertip-düzgüniň ýokdugy sebäpli, türkmenleriň san-salada dældigi, il-halkyň agyr güne galandygy barada gürrüň berýär. Geçmişde oguz döwletiniň

we özboluşly medeniýetiniň, şeýle hem halk arasyndan çykan Ugur-
jyk alp, ýagny Görogly ýaly gahrymanlaryň bolandygyny ýatlaýar:

Ýandakdan pes, dagdan belent,
Boldy türkmeniň ahwaly.
Aýak astynda oba-kent,
Öldi türkmeniň düýp ýoly.

Kyrk şäherden hyraç aldy,
Oguz ili äleme doldy,
Çoh döwran geldi, sowuldy,
Kany onuň däbi, ýoly.

“Gözel ýigrim baş”, “Saýran dillerim” atly goşgulary-da many-
-mazmun babatdan onuň şu eseri bilen ugurdaşdyr. Şahyr olarda oguz
elipbiýiniň bolandygy barada habar berýär.

Şeýdaýy şol elipbiýiň ýitip gidendigini, ol barada Şakandynyň
mersiýe (matam goşgusyňy) ýazandygyny, heniz-henizlerem onuň
käbir adamlar tarapyndan bilinýändigini, geljekde onuň atsyz-sor-
suz ýitip gitjekdigini gynanç bilen ýatlaýar. Şakandynyň hem-de
Andalybyň berýän maglumatlaryna görä, oguz elipbiýiniň ýitip git-
megine araplaryň basybalyjylykly ýörişleri sebäp bolupdyr. Olar
basyp alan ýurtlarynda ýerli medeniýeti gysyp, öz dillerinde geple-
megi ýola goýup, öňden gelyän ýazuwy gadagan edipdirler, oňa de-
rek arap medeniýetini girizip, arap dilinde gürlemegi, arap hatynda
ýazuw işlerini alyp barmagy talap edipdirler. Bu bolsa köp ýazuw
ýadygärlikleriniň ýitip gitmegine getiripdir.

Şahyr “Saýran dillerim” atly goşgusynda arap-pars dilleriniň täsiri
bilen türkmen dilinde kän ýoýuşlaryň emele gelendigini, onuň halka
ýaramaýandygyny, ýagny düşüňip bilmän, ondan köpleriň kösenýän-
digini, kynçylyk çekýändigini aýdyp, bu ýagdaýyň dowam etmegine
nägilelik bildirýär. Ol arap dilini sözleri zaýalaýan güýä deňeýär:

Şeýdaýy diýr, kalam, mantyk eýesi,
Indi ony hiç kim gelmez diýesi,
Arap dili boldy sözler güýesi,
Dartyşyp dört ýana süýrän dillerim.

Şeýdaýynyň meseläni şeýle goýmagy onuň dil bilimi bilen ýakyndan gyzyklanandygyny, ondan gowy başynyň çykandygyny aňladýar.

Görşümüz ýaly, Şeýdaýynyň taryhy temadan döreden eserlerinde öz döwri bilen baglylykda watansöýüjilik, ynsanperwerlik pikirleri ündelýär. Onuň il-halka bolan gyzgyn söýgüsi, ony türkmeniň ahwaly, geçmişi, medeni durmuşy barada oýlanmaga mejbur edipdir. Onuň arap dili baradaky pikiri orta atmagy bolsa Magtymgylynyň “Zakgun boldy arap dili, Hindi owazy oýanmaz” diýen setirlerini biygytyýar ýadyňa salýar.

Şu ýerde Şeýdaýy bilen Magtymguly arap, pars dillerini ýigrenipdir, olara kembaha garapdyr diýip aýdyp bolmaz. Olar arap, pars sözlerini ýerliksiz hem çakdanaşa köp ulanyp, halka düşnüksiz dilde eser ýazýan şahyrlara, türkmen edebi diliniň ýoýulmagyna garşy çykypdyrlar.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda işan-mollalar, kazykelanlar, pir-sopular barada ýazylan eserler barmak basyp sanardan kän. Şeýdaýynyň “Sopular” atly muhammesi hem şolaryň arasynda degerli orun almaga mynasypdyr. Şahyryň bu goşgusy manymazmunynyň sadadan aýdyň beýan edilenligi, sopynyň keşbini ynan-dyryjylykly açyp görkezmegi başarandygy, öňe sürýän pikirlerini batyrgaý ündeýändigini bilen tapawutlanýar. Şahyr turuwbaşdan “Uşbu eýýam içre ýokdan bar bolgan sopular” diýip, söze başlamak bilen, ruhanylaryň dini ýatdan çykaryp, öz gara nebisleriniň ugrunda hars urup ýörendiklerini, şonda hem her hili gabahat işleri edýändigini birin-birin sanap geçýär. Ol sopularyň harsydünýädiklerini şeýle suratlandyrýar:

Nefs üçin dynman ýügürip, gije-gündiz, mahu-sal,
Çün talap eýläp jahanda ýygşyrlar munça mal,
Saýlamazlar lukmanyň kaýsy haram, kaýsy halal,
Sorsa bilmezler nedir kim ylmy-kalu, ylmy-hal,
Iýgen-içgen kuty zähri-mar bolgan sopular.

Şahyr sopularyň edýän etmişlerini, görene göz bolup ýörüşlerini, ak selle oransalar-da, olaryň kalbynyň gazandan hem garadygyny ýüz-

lerine basýar hem-de zat deregine “Bu sypatlyg sopularga siz beriňler daşyny” diýip, olardan daş durmagy maslahat berýär:

Bu niçik zalymlarydyr, halk era sopy syýak,
Kalby gazan dek garadyr, başlarynda selle ak,
Işleri nädide söwdadyr, soňy dagwaýy-hak,
Bir derem üçin ant içerge barçasy baişkyýak,
Mekir ylmyn maşk edip, mekgar bolgan sopular

Goşgynyň ahyrynda şahyr sopularyň şu boluşlaryna çydam eder ýaly däl, ýer ýarylanok, men hem girip bilemok diýýär hem-de olary gutarnykly inkär edýär.

Nebsewürlük hem kanagatlylyk, açgözlülük hem dokmädelik, harsydünýälik hem ynsaplylyk hakynda şahyr köp oýlanypdyr. Şu häsiýetleri garşylykly suratlandyrmak bilen, ol adamlary gowulyga çagyrypdyr, doýmaz-dolmazlary bolsa masgaralapdyr. Şeýdaýy “Kylmas men” atly goşgusynda şu meseläniň üstünde durup geçýär. Goşgy aýdyşyk usulynda berlip, onda nebis bilen akylýň özara bäsleşigi beýan edilýär. Olaryň hersi özüniň kimdigini aýan edýär. Nebis hem, akyl hem aýry-aýry gahrymanlaryň keşpleri görnüşinde berilýär, ýagny şol bir adamda ilki nebis oýanýar, soň oňa akyl gelip, nebsiň öňüni alýar, onuň edýän işleriniň telekdigini subut edýär. Has sadalaşdyryp aýtsak, şol bir gahryman iki adamyň, ýagny nebosewür hem akylly, pähim-paýhasly adamyň şeklinde çykyş edýär. Şahyr eserini nebsim gelip, önümde keserip durdy, indi garranymda ne günleriň geljegini bilmeýäriň diýen sözler bilen başlaýar. Şondan soň nebis “Maňa bütin il hormat goýýar, men bir açylan gül, hiç wagat solmaryn” diýse, akyl oňa “Bu sözleriň düýpden peýdasyz, onuň maňa geregi ýok” diýýär. Nebis ýene-de “Eý, akyl, ikimiz hem bihabar gezip ýörüs, sen maňa gulak asmasaň, men ýüzi gara bolýaryn” diýýär. Akyl oňa “Sen näme etseň şony et, ýöne men saňa ýaran bolup, özümi ýanar oda atyp biljek däl” diýip, jogap berýär. Goşgynyň bentlerinde ol jedel şeýle beýan edilýär:

Nebsim aýdar: ” Iýmekdir.
Lezzet içmek, geýmekdir,
Ömrüm tanapy bekdir.
Bu gün, saba ölmes men”.

Aklym aýdar: “Ömür öter,
Saba bu günden beter,
Hem tükener, wagt ýeter,
Ölmeý, baky galmas men”.

Şeýdaýynyň “Kylmas men” atly goşgusynda many-mazmun dartgynly ýagdaýda teswirlenip, haýyr bilen şeriň özara göreşinde ha-kykatyň dabaralanmagyna umytly garalýar.

Şeýdaýy örän synçy hem pähim-paýhasly adam bolupdyr. Ol ýaşan jemgyýetini, döwürdeşleriniň özlerini alyp baryşlaryny, olaryň gylyk-häsiýetlerini, ýaşaýşyň hem adam ömrüniň çarkandakly ýol-laryny ýakyndan synlapdyr hem-de olardan özüçe netije çykarypdyr. Onuň “Gülen barmy?” atly goşgusynda dünýäni ak hem gara diýen iki bölege bölüp, gara günde ýaşayan garyp-gasarlaryň hem bolçu-lykda ýaşayan barlylaryň ýaşaýşyny beýan edip, olaryň jemgyýetiň gurluşyndan, özleriniň gün-güzeranlaryndan göwünleriniň hoş däl-di-gini, armanlydyklaryny, deňligiň, adalatýň ýokdugyny aýdyp geçýär:

Pelek, kimleri şat etdiň,
Kimni gamdan azat etdiň,
Bir niçelerni mat etdiň,
Sendenrazy bolan barmy?

Kimsi wepa tohmun eker,
Kimsi ajal zahmyn çeker.
Kimni gamdan azat eder,
Sargarmaýyn solan barmy?

Şeýdaýynyň adam häsiýetlerini saýgarmaga ýitiligi onuň “Ýaz geler”, “Dert iňnildär”, “Aşmasa gerek”, “Daň atmazdan burun”, “Peşden aýrylsa”, “Bazyn tanamaz”, “Ýaýan geldi”, “Begler” kimin öwüt-nesihat äheňli goşgularynda-da duýulýar. Şahyr adamçylygyň gowy hem ýaramaz taraplaryny aýyl-saýyl edip, öz okyjylaryny ýag-şylyga, haýyr işe, adamlar bilen hemişe mylakatly bolmaklyga, birek-biregi goldamaklyga çagyryar. Beýleki türkmen nusgawy şahyrlary-nyň köpüsinde bolşy ýaly, Şeýdaýynyň goşgularynda-da mert hem namart keşpler berilýär. Ol merdi il derdine ýaraýan, il-halkyň başyna

agyr iş düşende, her hili güýçli duşmandan hem heder etmeýän, sahy, adamkärçilige sarpa goýýan adam hökmünde görkezse, namardy gorkak, hiç kime peýda bermeýän, diňe özüni bilýän näletkerde hem kümsük adam sypatynda häsiýetlendirýär:

Uzak bolar merdiň oýy,
Asyl bolmaz deňi-taýy,
Her namardyň oýlan oýy,
Alnyna duşmasa gerek.

Şahyr mert bilen namardyň tapawudyny olaryň hereketleriniň, häsiýetleriniň, özlerini alyp barylarynyň üsti bilen örän ýerlikli aýyl-saýyl edýär. Şahyr ylaýta-da, namardyň bolşuny hakyky görkezip, onuň örän mekirdigini, şol bir wagtyň özünde-de sähel zada eselip, gözüniň ýer görmeýändigini, emma sähel zatdanam gorkup, müzzerilip özüni ýitirip durandygyny, ugrunyň-utgasynyň ýokdugyny, ýelesiniň-ygynyň düşer ýaly daldigini belläp geçýär. Şeýle bir mysaly görüp geçeliň:

Paşmajygny geýip, ýek-ýek basanda,
Lap birle söýlemek ýigide sende,
Bir namardyň maljagazy ösende,
Tanasy ýellenip, özün tanyamaz.

Myhmany görende öýünden gaçar,
Kimse bilmez, ýeriň teýinden gaçar,
Ýagy diýip wehim edip, hüýünden gaçar.
Ol ýagynyň köpün, azyn tanyamaz.

Şeýdaýy il-halka her bir zada pähim-paýhasly garamagy, öz dogduk mekanynyň gadyr-gymmatyny bilmegi, güýç-kuwwatyň ýerindekä peýdaly işe gümra bolmagy, boş gezip ýörmän, haýsydyr bir kesbi-kär öwrenmegi, öz ornuňy tutar ýaly nesil terbiýeläp ýetişdirmegi maslahat berýär. Ol watan bähbidini köp zatdan ýokary goýýar:

Şeýdaýy diýr, gördüm baryn,
Ganymat bil il didaryn,

Nala çeker zaryn-zaryn,
It eger göçden aýrylsa.

Şahyr öz öwüt-ündewlerinde hemmeleri adalatly, sahawatly bolmaga, toplan baýlygyny ýurduň ýagdaýynyň gowulaşmagyna sarp etmäge çagyýar. Şeýdaýy bu meselede Döwletmämmet Azady ýalynyňka ýakyn pikiri öňe sürýär:

Patyşa sen, kyl adalat,
Ýary bolsaň kerem, hümmet,
Baý bolsaň kylgyl sahawat,
Mal goldan gitmezden burun.

Şeýdaýynyň yşky şygylarynda durmuş wakalary, keşpleri, gahrymanyň töweregini gurşap alan ýagdaý, onuň ruhy ahwallary bilen teswirlenýär. Şahyr bu ýerde söz owadanlajak ýa-da öwrümlü, çylşyrymly, göçme manyly jümleleri düzjek bolmaýar. Ähli zatlar öz tebigy görnüşinde, bolşy-boluş ýaly görkezilýär. Dogry, onuň belli-belli şygylarynda Gündogar hem türkmen edebiýatynyň umumy ýörelgelerine eýermek, öňden dowam edip gelýän çeperçilik serişdelerini peýdalanmak, keşp dörediş tärlerine ýüzlenmek, usuly meňzeşlikler ýygy-ýygdydan düş gelýär. Bu şeýle hem bolmaly. Sebäbi hiç bir zat özünden öňküden üzňe bolmaýar. Edebi ýörelge asyrlar boýy dowam edip gelipdir. Şahyr her näçe täzelikçi bolsa-da, özünden öňküleriň salan ýoly-ýodasy bilen ýöreýär, şolaryň däplerini dowam etdirýär. Özünden öňküleriň işlän temalaryny, keşplerini, ulanan çeperçilik serişdelerini baýlaşdyrýar. Şu babatdan alanyňda, Şeýdaýynyň döredijiliginde edebiýat ylmyňyň nazaryýetine hem amaly meselesine degişli baý maglumatlar bar. Şeýdaýy öňden dowam edip gelýän ýörelgeleri özünüň çeper döredijilige getiren täzelikleri bilen baýlaşdyrypdyr. Ol öňden gelýän ýörelgelere köre-körlük bilen däl-de, döredijilikli çemeleşipdir. Şeýle bir mysaly görüp geçeliň. Ol “Şirin dilli jenanym” atly goşgusynda, öň münlerçe gezek ulanylyp, lenji çykan deňeşdirmeleri, meňzetmeleri, suratlandyrmalary peýdalanyypdyr, ýöne şolar täzeçe öwüşginde berilýär:

Eklenjim sen, peýwendim sen, bendim sen,
Hem şährim sen, hazynam sen, kendim sen,

Şekerim sen, şirinin sen, gandom sen,
Injirim, engurym, alma, enarym.

Menzilim sen, mekanyň sen, jaýym sen,
Serwerim sen, soltanyň sen, şahym sen,
Asman üzre enwerim sen, mahym sen,
Zemin üzre näzeninim, nigärim.

Bu goşgy ýazylyş äheňi boýunça Magtymgulynyň belli “Näme sen?” atly goşgusyna-da ýakyn. Ýöne Şeýdaýy Magtymguly ýaly hy-ýaly, umumy garaýyşlary öňe sürmän, adaty durmuşy ahwalaty tes-wirläpdir.

Adaty çeperçilik serişdeleriniň täze öwüşginler bilen bezelişini şahyryň “Biri peridir” atly goşgusynda-da görmek bolýar:

Humar göze hup ýaraşar gaşlary,
Dal gerdene dökülmişdir saçlary,
Jellat kimin jan almakdyr işleri,
Gamzalary dagy-daşy erider,

Şeýdaýynyň duýgurlygy, ýitiligi, ezberligi, şahyrcylyk ukybynyň, başarnygynyň güýçludigi belli-belli goşgularynda has-da aýdyň du-ýulýar. Onuň “Gelin”, “Näzler bilen”, “Söwdügam”, “Ýaranlar”, “Pe-rizadymyň” atly sygyrlary muňa mysal bolup biler.

Şahyryň “Näzler bilen” atly goşgusynda onuň bahar paslynda ýolda birnäçe karkaraly gyzlara duşup, şolaryň görk-görmegine gu-wanyp, ýürek joşgunyny beýan edýän pursaty berilýär. Ol şeýle diý-ýär:

Näzeninlere ugraşdym,
Ýüz kereşme näzler bilen.
Kaýdan geler siz, juwanlar?
Danyşaly sizler bilen.

Şahyr öz gahrymanynyň ruhy dünýäsindäki şatlygy, begenji tebi-gat gözelliginiň mylaýymlygy bilen utgaşdyryp görkezýär:

Şeýdaýy, gaýnaýyp joşdy,
Näzeninlere ugraşdy,

Bahar bolup, bag gül açdy,
Nowruz geler ýazlar bilen.

Şeýdaýynyň söýgi hakdaky goşgularynda mazmun umumy hem doňup duran görnüşde däl-de, durmuşda bolşy ýaly hereketde hem-de joşgun-şagalaňly ýagdaýda berilýär we okyjyda gowy duýgulary oýarýar. Geçmişde gelin-gyzlar köpçülik işlerine gatnaşdyrylmandan soň, olar öz halaýan ýigitleri bilen gürleşip, ýakyndan tanşyp bilmändirler. Diňe ýazlaga çykylanda ýa-da toý-tomaşa bolanda, uzakdan bir-birlerini synlaýmasalar, olara duşuşmaga mümkinçilik bolmandyr. Şeýdaýy bu ýagdaýy şeýle beýan edipdir:

Tomaşaly toý bolanda,
Gyz-juwanlar ýygylanda.
Gyzlara nazar salanda –
Sen düşer sen göze, gelin.

Şular ýaly türkmen durmuşyna mahsus ýagdaýlary, edim-gylmlary, milli aýratynlyklary onuň beýleki eserlerinde-de görmek bolýar. Käbir mysallary görüp geçeliň:

Ala ýaglyk oramyşdyr başyna.
Tarypyny diýsem perizadymyň.

Ol ala gözleriň ýagydyr-ýagy,
Ogryn-ogryn gözleşýli, söwdügim.

Her daýym sallanyp çyksaň oýuňden,
Mähr istärin muhabbetiň teýinden.

Şeýdaýy gelin-gyzlaryň owadanlygyny, bezemen geýnişlerini, uz ýörişlerini taryplamak bilen, olaryň adamkärçiligini, edep-ekramyny, oňat gylyk-häsiýetlerini, zähmetsöýerligini, el hünärini hem taryplapdyr.

Akylda agsadar pelek Zalyny.
Tarypyny diýsem perizadymyň.

Hoş gylykly, şirin zyban ýar üçin,
Men kime baraýyn dada, ýaranlar.

Bu getiren mysallarymyzyň birinjisini okanyňda, “Akyllý gelin” atly türkmen ertekisi biygtyýar ýadyňa düşýär.

Şeýdaýy käte tebigy hadysalary suratlandylanda, olara adam häsiýetlerini berýär, ýagny haýsydyr bir şekil görnüşine salýar:

Dolan aý otursa, dogan gün tursa,
Tarypyny diýsem perizadymyň.

Bu ýerde dolan aý – on dördi gijäniň aýy sülüräp oturan gelne, dogan gün bolsa pälwan ýigide çalym edýär. Şeýle mysallaryň sanyny islendikçe köpeltmek mümkin. Ýöne olaryň baryny ýeke-ýekeden sanap oturmagyň zerurlygy ýok. Sebäbi balyň datly zatdygyna göz ýetirmek üçin, ony dadyp görmegiň ýeterlik bolşy ýaly, şahyryň hem tebigy hadysalary janlandyryşyna baha bermek üçin, birki mysalyň alynmagy ýeterlik bolsa gerek:

Ýel öwsüp, ýagmyr ýaganda,
Melewşe boýnun egende,
Säher elleri degende,
Bakjadaky gül iňňildär.

Şeýdaýy tebigaty wasp etmegiň ajaýyp nusgasyny döredipdir. Onuň birnäçe şygrylarynda hem-de gönüden-göni şu tema bagyşlan “Bagy bossandyr bu gün” atly muhammesinde bahar paslynyň gözəl görnüşi wasp edilýär. Beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynda bolşy ýaly, bahary, nowruzy (täze ýyl baýramçylygyny) adamlarda galkynyş, şatlyk-şagalaň, dabara döredýän pursat hökmünde wasp edýär. Ine, onuň “Bagy-bossandyr bu gün” atly goşgusyndan bir mysal. Munda şahyr nowruz günü seýle çykan gelin-gyzlary şeýle taryp edýär:

Näzeninler seýre çykmyşdyr ki bihet, bihasap,
Gaşlaryga sürme çekmiş, al ýaňak üzre gülap,
Birnäçesi roýy-poşly, birnäçesi binykap,
Kaýsy biriniň waspyn aýtaý, her biri bir mahy-tap,
Çün alarnyň husnuga Şeýdaýy haýrandyr bu gün.

Şeýdaýynyň “Gül-Senuber” dessanynda-da tebigaty suratlandyryjy goşgulara uly orun berilýär.

Şeýdaýynyň matalçylyk döpleri esasynda ýazan birnäçe aýdyşyklarydyr tapmaça häsiýetli goşgularynyň many-mazmuny beýleki eserlerinden pes däl. Olarda şahyr derwaýys meseleleri gozgap, ýerlikli pikirleri öňe sürükdir. Onuň Aşyk Myrat bilen aýdyşan aýdyşyklarynda güýç synanyşmagy, kimiň köp zat bilýändigini, kimiň zehininiň, akylynyň ýitidigini ýüze çykarmagy maksat edinipdir. Olarda bäsleşýänleriň okan kitaplary, gören-eşiden hem bilýän zatlary bilen baglanyşykly pikir ýöredilýär. Şonda şahyr hiç tarapy hem kem-sitmeyär, göwnüne degmeyär, mertebesine şek ýetirmeyär. Şeýdaýy hemişe dogruçyl bolmaly diýen pikirden ugur alýar. Şeýle edilende jedel, bäsleşik iki tarap üçin hem peýdaly bolýar:

Her zat bolsa ýene dogrulyk ozar.
Şeýdaýy dogrusyn aýdar bir nazar.

Şeýdaýy aýdyşyklarynyň dowamynda Aşyk Myradyň öz göwnüne degendigini, köpbilmişlik edendigini, beýle etmegiň nädogrudygyny onuň ýüzüne basýar hem-de hetden aşmazlygy maslahat berýär. Ol “Aşyk bolan aşmaz hetden”, “Sen maňa degip, päliň azyppdyr, Degmeseňiz däliremez Şeýdaýy” diýip, oňa ýüzlenýär.

Şahyryň “Sizleri” atly goşgusy arassa matal görnüşinde berilýär. Munda ol «Garaňky öýde gaplaň gürlär» (degirmen), “Ýer astyndan aý ýörär” (azal), “Ýer astynda ýagly ýumak” (ýylan) ýaly matallary getiripdir hem-de okyjylaryň ýadyny, pikirlenişini ösdürmegi maksat edinipdir:

Ýeriň astynda aý ýörär,
Aň gözi açyklar görer,
Her bir pitneçilik dörär,
Şonda yşanmaz özleri.

Onuň “Çagy bardyr”, “Pudagy baş”, “Höwwez-hutdyny” we beýleki goşgularynda has-da çylşyrymly soraglar orta atylýar.

Şeýdaýynyň goşgularynda dini hem sopusylyk äheňde ýazylan goşgularyň-da bardygyny ýatdan çykarmak bolmaz. Sebäbi onuň dünýägaraýşyna diniň hem sopusylygyň täsiri bolupdyr. Ol galandarçylyk, sopusylyk edip ýörmese-de, şol garaýyşlar bilen belli bir derejede gyzyklanypdyr, olara özüçe uýupdyr. Ine, şeýle ruhy ahwal-

lar hem onuň goşgularynda yz galdyrypdyr. Şahyryň gazallarynda, muhammeslerinde sopuçylyk äheňleri has-da güýçli duýulýar.

Şahyr sopuçylyk garaýyşly şygrylarynda dünýäniň panylygyndan, adam ömrüniň gysgalygyndan zeýrenýär. Ol dünýäni kerwensaraýa deňeýär. Şeýle hem günäleriniň hetden aşa kändigini her ädimde ýatlap, haka hyzmat edip bilmeýändigini üçin özüni günäkärleýär. Her halda, şahyr halkdan arany üzüp, başbitin terkidünýälige ýüz urmandyr. Muny şahyryň özi hem “Halyk bile” atly gazalynda ýatlap geçýär:

Wadaryga, ötdi ömrüm beýle ryswalyk bile,
Halk birle boldum, emma bolmadym halyk bile.

Umumylykda alanynda, Şeýdaýynyň goşgularynyň dünýewilik tarapy agdyklyk edýär. Sopuçylyk mazmunly goşgularynyň bolsa onuň ömrüniň soňky ýyllarynda ýazylan bolmagy mümkin.

Şeýdaýynyň şygrylary many-mazmunynyň baýdygy, her taraplydygy hem-de özboluşlylygy bilen, türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda degerli orun almaga mynasypdyr. Şahyr şol döwür edebi döredijiligiň umumy ösüşi bilen aýakdaş gitmegi, oňa önjeýli goşant goşmagy başarypdyr.

“Gül-Senuber” dessany. Şeýdaýy XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda diňe bir şahyr däl, eýsem görnükli dessançy hökmünde-de tanalýar. Ol ençeme şygrylary bilen birlikde “Gül-Senuber” dessanyny-da döredipdir.

Şahyr türkmen nusgawy edebiýatynda uly orun tutýan dessançylygyň ýörelgelerine eýerip, özüniň dessanyny taýyn mazmun esasynda döredipdir. Ol bu eserini ýazmakda araplaryň meşhur “Müň bir gije” ertekiler ýygındysyndan hem-de pars dilindäki «Gül we Senuber» atly hekaýatdan peýdalanypdyr. Dessanda hereket edýän gahrymanlaryň birnäçesiniň atlary, belli-belli wakalary “Deňizde gezen Sindibad hakyndaky hekaýata” hem-de “Seýpelmelek hakyndaky hekaýata” ýakyn. Ýöne şahyr olary bolşy ýaly almandyr. Mazmunynyň umumy ýaýbaňlanyşy jähtden alanyňda, bu iki eser biri-birine düýbünden meňzemeýär diýen ýalydyr. Dessanda beýan edilýän wakalaryň köpüsi şol arap ertekilerinde asla ýok hem. Muny Şeýdaýynyň saýlap alan wakasyňa döredijilikli çemeleşendigi, türk-

men ertekilerine ýygyn etmek arkaly, oňa döwrüň möhüm pikirl-
erini siňdirendigi, şol esasyda-da onuň durmuşylygyny, halkylygyny
ösdürendigi bilen düşündürmek bolar. Onda beýan edilýän belli-belli
pursatlar “Mämmetjan”, “Ýetim oglan”, “Ejekejan” ýaly türkmen
ertekilerini biygtyýar ýadyňa salýar, Senuberiň jadyly tarapyndan,
Ejekejanyň jigisiniň bolsa bir çeşmeden suw içip, keýik sypatyna
öwürlmekleri, Senuberiň hem “Ýetim oglan” ertekisindeki garyp
ýigidiň Symrug guşuň üstüne münüp, uzak ýoly az wagtda geçme-
kleri biri-birine örän meňzeş. Şeýdäýy “Gül-Senuber” dessany
gurnamakda türkmen ertekilerinden, ilkinji nobatda hem, “Ejeke-
jan”, “Ýetim oglan” ertekilerinden ýerlikli peýdalanylypdyr. Şonuň
ýaly-da, şahyryň bu eseri bilen “Hüýrlukga–Hemra”, Magrupynyň
“Seýpelmelek-Medhaljemal” dessanlarynyň arasynda-da käbir umu-
mylyklaryň bardygyny aýtmak gerek.

Şeýdäýynyň “Gül-Senuber” dessany yşky-hyýaly häsiýetde
ýazylyp, onda azat söýgi, ynsanperwerlik, watansöýüjilik pikirleri
öňe sürülýär. Bu pikirler eseriň baş gahrymany Senuberiň keşbi we
beýleki keşpler arkaly berilýär. Dessanda beýan edilýän wakalaryň
hemmesi-de Senuberiň keşbiniň töwereginde jemlenýär. Halk döredi-
jiligi eserleriniň köpüsine mahsus bolşy ýaly, bu ýerde-de gahryman
eseriň başyndan tä ahyryna çenli ýeke özi göreş alyp barýar.

Hurşyt şanyň ogly Senuber düşünde Şebistan patyşasynyň gyzy
Güle aşyk bolýar. Ol baş ýüz goşun jemläp, onuň gözlegine çykýar.
Gidip baryşlaryna uly deňziň üstünden barýarlar. Alty aýlap deňizde
ýüzýärler. Bir gün güýçli hasasat turup, olaryň gämileri döwürýär.
Senuberiň baş ýüz ýigidi suwa gark bolýar. Ol weziriniň ogly Ziwer
bilen bir bölek tagta ýapyşyp, kenara çykýar. Şol ýerde Ziwer hem
sowuklap aradan çykýar. Senuber ýeke galandan soň howatyr edip,
agajyň üstüne çykyp oturýar. Gijäniň ýarymynda deňizden bir öküz
çykýar-da, agzyndan göwher-şamçyraglary ýere döküp, şonuň ýag-
tysyna otlap başlaýar. Senuber onuň üstüne ot taşlaýar. Töwerek ýene
garaňkyraýar. Ol öküz nirä gitjegini bilmeýär. Ertesi jahan ýagtylan-
dan soň, deňze girip gidýär. Senuber bolsa gymmatbaha daşlary alyp,
ýene ýoluny dowam etdirýär. Öňünden jadyly çykyp, ony keýige
öwürýärler.

Ymgır çölüň içinde depesi gümmezli jaýda oturan Mähreňiz perä duşýar. Ol ýaňky jadylaryň gyzy eken. Mähreňiz Senuberi adam sypatyna öwürýär.

Senuber bu ýerde uzak eglenman, ýene Gülüň ýurduna rowana bolýar. Öňünden berzeňniler, rudapalar çykýar. Ol bulardan hem sag-aman gutulýar. Soňra Senuber birnäçe wagtlap suwda ýüzmeli bolýar. Kän kynçylyklary başdan geçirýär. Ahyrda Symrug guşa duşýar. Aždarhany öldürip, onuň çagalaryny ölümünden halas edýär. Şonuň üçin ol hem elinden gelen kömegi gaýgyрмаýar. Symrug üç ýüz ýyllyk ýoly az wagtda geçip, Senuberi Gülüň mekanyna eltýär.

Senuber Güli alyp, yzyna gaýdýar. Ýolda goşunlarynyň gark bolan ýerine gelenlerinde, ol: “Çyn-Maçyn ýurduna ne ýüz birlen barur men, baş ýüz ýigit hemrahym bar erdi, men sebäpli barçasy gark boldular. Eger özüm تنها barsam, joralarymyň ata-eneleri görüp, matamy-zyýada bolur, perzentlerini menden sorasalar, ne jowap berur men, alaryň ýüzige niçik garar men” diýip, şondan aňryk gitmejekdigini aýdýar. Gudrat bilen baş gämi üstündäki baş ýüz ýigidi bilen deňizden çykýar. Şondan soňra Senuber dogduk mekanyna gelip, uly toý tutýar.

Görşümüz ýaly, dessanda beýan edilýän wakalar bir hekaýanyň möçberinden uly däl. Her halda, şahyr ondan bitewi bir dessan döretmegi başarypdyr.

“Gül-Senuber” dessanynda baş gahryman tebigatyň ýowuz garşylyklaryna hem-de her hili jadyly güýçlere garşy göreş alyp barýar. Dessanda gönüden-göni synpy hem synplar arasyndaky garşylyklar gozgalmaýar diýen ýaly. ýöne eseriň süňňünden syzylyp çykýan pikirleri, baş gahrymanyň alyp barýan göreşlerini, onuň düýp maksadyny nazara alanyňda, onda zähmetkeş halk köpçüliginiň arzuwumytlaryndan ugur alynýandygy aýdyň duýulýar. Bu şeýle hem bolmaly. Aslynda, dessana folklor eseriniň esas edilip alynmagy-da muňa doly güwä geçýär. Galyberse-de, wakalaryň gönüden-göni synpy garşylyklar esasynda ýaýbaňlanmazlygy bu wakanyň örän gadymydygyny, onuň heniz synpy jemgyýet döremänkä ýüze çykandygyny aňladýar.

Senuber azat söýgi ugrunda göreş alyp barýar. Ol özüniň batyrlýgy, edermenligi, gaýduwsyzlygy, ugur tapyjylygy bilen deňiz heläkçiliklerinden, jadylardan, berzeňnilerden, rudapalardan üstün çykýar. Adama görünmeýän, onuň elýeterinden daşda hasaplanýan, duş geläýende-de oňa durmuşa çykмага razylyk bermeýän peri gyzyny ele salýar. Bu ýerde azat söýgi pikiri ynsanperwerlik pikiri bilen utgaşýar. Şahyr adamyň ýowuz tebigatyň ähli gara güýçlerinden üstün çykmagyny, ynsan mertebesiniň, pähim-paýhasynyň hemme zatdan belent bolmagyny arzuw edipdir hem-de zähmetkeş halk köpçüliginiň öz güýjüne, başarnygyna, ukybyna ynamly garamaklaryny, öz maksatlary ugrunda batyrça göreş alyp barmaklaryny, durmuşa işjeň gatnaşmaklaryny öwüt-nesihat edipdir. Bu bolsa tozgunçylygy, talaňçylykly uruşlary paş etmekde möhüm ähmiýete eýedir. Sebäbi şol döwürde amalsyz alymlar hem käbir derwüşçilik akymlary adam takdyra ýazylandan çykyp bilmez, şonuň üçin onuň hiç zada erk-ygtyýary bolmaly däldir diýip düşündirýär. Şuňa esaslanyp, din wekilleri asyrlar boýy halk arasynda terkidünýäligi, göwniçökgünligi wagyz-nesihat edip gelipdirler. “Gül-Senuber” dessanyndaky baş gahrymanyň söweşjeňlik häsiýeti bolsa gönüden-göni muňa garşy bolup durýar.

Dessanyň dowamynda belli-belli halatlarda ynsanperwerlik pikiri has-da nygtalyp geçilýär. Senuberiň Symrug guşa duşan hem-de Güli alyp, öz ýurduna gaýdyp gelýärkä goşunlarynyň heläk bolan ýerine ýeten wagtyndaky wakalaryň suratlandyrylyşynda muny has-da aýdyň görmek bolýar. Senuber Symrug guşuň her ýylda iki sany jüýjesini iýip gelýän aždahany öldürýär. Elbetde, ol bu ýagşylygy Symrug guşuň önünde borçly ýa-da karzdar bolanlygy üçin etmeýär. Başga bir güýç hem ony mejbur etmeýär. Onuň tebigy durky, alan terbiýesi şeýle. Ol bar ýerde adam mertebesini belent saklamaly, ol töwerekde bolup geçýän wakalara biperwaý garaman, ejize ganymlýgyň önüni almaly, haýyr işi dabaralandyryp, şer işi agyzdyryklamaly diýen pikirden ugur alýar. Öz gezeginde Symrug guş hem adama bahasyna ýetip bolmajak ýagşylyk edýär. Ol birnäçe adam ömrüniň dowamynyda geçip bolmajak uzak ýoly – üç yüz ýyllyk ýoly az wagtda geçmäge kömek edýär. Baş gahrymanyň guşa münüp uçmagy halkyň asyrlar

boýy edip gelen arzuwydyr. Şeýlelikde, ol maksadyna ýetýär. Senuber heläkçilik zerarly ähli goşunlaryny gyrdyryp, ýurduna ýeke gaýdyp barmak islemeýär. Ol şol ýerden bir ädim hem aňryk geçmejekdigini aýdýar. Şular ýaly kesgitli jogaby eşidenden soň, kakasy dagy topar tutuşyp, onuň ýanyna gelýärler. Haçanda gudrat bilen heläk bolan goşunlarynyň hemmesi direlen wagtynda, ol öz ýeňşini hakyky ýeňiş hasaplaýar. Şahyr şeýle etmek bilen, bir tarapdan, baş gahrymanyň adamkärçiligini, ynsanperwerligini, dosta, ýoldaşa belent sarpa goýýandygyny açyp görkezse, ikinji tarapdan, tebigy betbagtçylyklar, häli-şindi dowam edip duran uruşlar zerarly bolýan gyrgynçylyklaryň önüni almaly diýen pikiri öňe sürýär.

Dessanda deňizde gark bolan goşunlaryň direlmegi hyýaly wakadyr. Şahyr bu ýerde halk döredijiligi eserlerine mahsus bolan beýan ediş tärlerinden ýerlikli peýdalanyndyr.

Türkmen nusgawy şahyrlary watansöýüjilige aýratyn uly ähmiýet beripdirler. Şeýdaýy hem “Gül-Senuber” dessanynda bu meseläni ünsden düşürmändir. Senuber Güle gowşandan soň, uzak eglenmän, öz ýurduna gaýtmak bilen bolýar. Ýogsam ol taýda kem zady ýok, han özi–soltan özi. Ol baýlyga-da, şan-şöhra-da kowalaşmaýar. Oňa watanyndan, il-gününden eziz hem gymmat zat ýok.

Beýleki türkmen dessanlaryndaky ýaly, “Gül-Senuberde” hereket edýän gahrymanlaryň sany kän däl. Eserde Senuberiň ýeke-täk özi diýen ýaly göreş alyp barýar. Dogry, onda Ziweriň, Mähreňniziň, Güliň atlary-da gelýär. Ýöne olaryň keşbi wagtlaýyn ýagdaýda berilýär.

Senuberiň keşbi kä halatlarda hyýaly häsiýete eýe bolup, onuň görkezýän gahrymançylyklary adaty adamlaryňkydan tapawutlanýar. Ol köplenç hyýaly wakalaryň jümmüşinde hereket edip, hyýaly güýçler bilen çaknyşýar. Onuň keýige öwrülmeği, berzeňnilere, rudapalara duşmagy, Symrug guşa münüp uçmagy, deňizde gark bolan goşunlarynyň direlmegi we beýlekiler muňa aýdyň mysal bolup biler. Şeýle hyýaly wakalary, keşpleri suratlandyrmakda Şeýdaýy halk döredijiliginden ýerlikli peýdalanyndyr. “Gül-Senuber” dessanyndaka çalymdaş hyýaly wakalar türkmen ertekilerinde, rowaýatlarynda ýygy-ýygýdan duş gelýär.

Senuberiň keşbinde batyrlyk, gaýduwsyzlyk, tutanýerlilik, watansöýüjilik, ynsanperwerlik, söýgä, ýoldaşa wepalylyk ýaly asyly häsiýetler jemlenýär. Ol Güliň gözlegine çykanda, bu kyn hem hatarly işiň hötdesinden gelip bilerinmi ýa gelip bilmerinmi diýip ikeriňlenmeýär. Her hili agyr kynçylyklar duş gelse-de, howatyr edip durmaýar. Hemişe batyrgaý, ynamly hereket edýär, tutanýerli göreş alyp barýar.

Senuber ähli meselede adamkärçiligiň gowy nusgalaryny görkezýär, hemme ýerde adalatyň, hakykatyň tarapynda durýar. Ol pähim-paýhasly, kiçi göwünli, zähmetsöýer, şol bir wagtyň özünde-de batyr hem edermen ýigit.

Dessanda Senuber patyşanyň ogly diýlip aýdylýan hem bolsa, iş ýüzünde ol zähmetkeş halk köpçüliginiň bähbitlerinden ugur alýar. Haçanda düýşünde Güli görüp, oňa aşyk bolandygyny, şonuň gözlegine-de gitjekdigini mälim edende, kakasy öz ýurdundaky haýsy gyzy halasa, şony alyp berjekdigini, ýöne şeýle soňy görünmeýän hatarly ýola baş goşmazlygy haýyş edende, oňa razy bolmaýar. Ol kakasynyň baýlygy, şan-şöhraty bilen gazanylan beýle ýeňil durmuşy islemeýär. Ine, şonuň üçinem öz bagtyny özi tapmagy, azat-erkin söýgi esasynda durmuş gurnamagy maksat edinýär. Uly kynçylyklary ýeňip geçýär. Halk köpçüligine mahsus gahrymançylyk görkezýär. Şol esasynda-da öz maksadyna ýetýär.

Hyýaly güýçlere garşy göreş alyp barşy, maksada tarap okgunly hereket edişi babatdan Senuber Şabendäniň “Şabähram” dessanyndaky Şabähramyň, “Gül-Bilbil” dessanyndaky Bilbiliň keşbine çalym edýär. Şeýle ýakynlygy bu dessanlaryň diňe keşplerinde däl, eýsem many-mazmunynda-da, çeper beýan ediş tärlerinde-de, çeper beýan ediş usulynda-da görmek bolýar.

Dessanda baş gahrymana Ziwer, Mähreňniz peri, Symrug guş dagy ýakyndan kömek berýär. Mähreňniz diňe bir peri gyz däl, eýsem onuň jadylykdan hem habary bar. Halk döredijiliginde beýan edilişine görä, periler owadanlygyň, päkligiň, wepalylygyň nusgasy hasaplanýar. Periler ýurduň daşlygy azyndan üç ýüz, baş ýüz ýyllyk ýol bolýar. Käte olar döwleriň elinde-de saklanýarlar. Periler köpelmeyärler, garramaýarlar, hemişe şol bir owadanlyklaryny sak-

laýarlar, özlerem, köplenç, kepderi görnüşinde gezýärler. Käte bolsa, owadan gyz syratyna girip, bezemen otagda gaýma gaýap, keşde çekip oturýar. Periler daşky görnüşlerini hernäçe üýtgetseler-de, şol jadyly güýji özgeler üçin ulanmaýarlar. Emma “Gül-Senuber” dessanynda weli, Mähreňňiz peri baş gahrymanyň adam syratyna gaýdyp gelmegine kömek berýär. Eger şeýle edilmän, Senuber keýik syratynda geziberenliginde, onda onuň haýsydyr bir önýeten doňýürek tarapyndan atylp ýa öldürilip ýok edilip goýberilmegi mümkin.

Senuberiň söýgüli Gül hem edil Mähreňňiz ýaly peri gyzy. Ol dessanda örän az hereket edýär. Şonda-da onuň keşbiniň derwaýys taraplary açylyp görkezilýär, kimdigi belli bolýar. Gül uz owadan, salykatly, adamsarkarçilikli hem söýgä wepaly gyz. Ol Senuber bilen pikirdeş, häsiýetleri babatdan bolsa kybapdaş. Şonuň üçin hem ol Senuber bilen durmuş gurmaga razylık berýär. Dessanda Gül azat, erkin söýginiň tarapdary hökmünde çykyş edýär.

Şeýdaýynyň “Gül-Senuber” dessanynda berzeňni, rudapa, döw, aždarda ýaly birnäçe gara güýçleriň keşpleri-de berilýär. Bularyň hemmesi-de Senuberiň garşysyna hereket edýärler. Onuň ýoluna böwet bolýarlar. Jadyly Senuberi keýige öwürseler, berzeňniler ony iýmekçi bolýarlar, rudapalar üşüş heläkleyärler, aždarda bolsa onuň üstüne ot sowurýar. Senuber özüniň ugurtapyjylygy, batyrlıgy, gaýduwsyzlygy, adamsarkarçılığı bilen olardan üstün çykýar. Şahyr baş gahrymanyň göreşlerini teswirlände, “Göwni açygyň – ýoly açyk” diýen halkyň parasatly sözlerinden ugur alypdyr.

Görşümüz ýaly, Şeýdaýy “Gül-Senuber” dessanynda jadyly wakalary, keşpleri suratlandyrmaga degerli orun beripdir. Elbetde, bu ýagdaý şahyryň saýlap alan hekaýatynyň tebigatyndan gelip çykýar. Her bir eseriň jady bilen ýugrulmagy onuň çeperçiliginiň, täsirliliginiň güýçli bolmagyna, gyzykly okalmagyna uly ýardam edýär.

“Gül-Senuber” dessanyň gurluşy sagdyn. Wakalar sadadan örän ýönekeý görnüşde beýan edilýär. Artykmaç hadysa hem düş gelmeýär. Ýöne, näme üçindir, eser paýawlaberende, ýagny Senuber uly ýeňiş bilen öz ýurduna gaýdyp gelýärkäler, Mähreňňiz periniň mekanyna ýetenlerinde, ol Güle öz başdan geçiren wakalarynyň baryny birin-birin gaýtadan gürrüň berýär. Baş gahrymanyň sanap geçýän ýat-

lamalary şygyr görnüşinde bolup, ol kyrk bentden ýa-da 176 setirden ybarat. Bu çaklaňrak bir poemanyň möçberine barabardyr. Adatça, dessanlarda gahrymanlaryň adyndan aýdylýan, onuň oýlanmalaryny, ruhy hallaryny açyp görkezýän şygyrlar alty-ýedi bentden geçmeýär. Şeýdaýynyň muny eseriň göwrümini ulaltmak maksady bilen eden bolmagy mümkin. Ýa-da aýdyjydyr göçüriji tarapyndan artdyrylan bolaýmagy-da ahmal. Näme-de bolsa, ol dessanyň gurluşyna belli bir derejede zeper ýetirýär. Eserde gaýtalama emele gelýär. Türkmen nusgawy şahyrlary bolsa hemişe az sözde köp many aňlatmak piki-rinden ugur alypdyrlar.

“Gül-Senuber” dessanynda azda-köpde dini täsiriň bardygy hem duýulýar. Ondaky belli-belli wakalar, ruhy garaýyşlar keramatlaşdyrylýar. Dessanda deňiz heläkçiligi wagtynda gark bolan baş ýüz ýigidiň direlmegi hudanyň gudraty hasaplanýar. Başyna agyr iş düşende ýa-da haýsydyr bir kynçylyga duş gelende, Senuber Allanyň, pygamberleriň adyna mynjat okaýar. Dessanda şular ýaly ylahy garaýyşlaryň bolmagy şahyryň ýaşan jemgyýeti, daşky gurşawyň täsiri bilen bagly dörän ýagdaýdyr. Şeýdaýy hem şol jemgyýetde önüp-ösýär, ylym-terbiýe alýar, onuň dünýägaraýşy emele gelýär. Şu ýagdaýda şahyryň döredijiliginiň dini täsirden halas bolup bilme-jekdigi öz-özünden düşnüklidir. Ýöne Şeýdaýy eserlerini, ylaýta-da “Gül-Senuber” dessanyny dini garaýyşlary wagyz-nesihat etmek üçin döredipdir diýip aýtmaga hiç hili esas ýok. Şahyr döredijilik işinde, ilkinji nobatda, ynsanperwerlik, watansöýüjilik, erkin söýgi ýaly kämil pikirlerden ugur alypdyr. Ol adamyň tebigatyň ähli gara güýçlerinden üstün çykmagyny, ynsan mertebesiniň, pähim-paýhasynyň hemme zatdan belent bolmagyny arzuw edipdir.

Şeýdaýy “Gül-Senuber” dessanyny sada hem ýönekeý dil-de beýan edipdir. Onda mekdep-medrese diline mahsus köne türki, arap-pars sözleri az ulanylypdyr. Bu bolsa eseriň ýeňil hem gyzykly okal-magyna uly ýardam edipdir.

Şahyr dessanynyň many-mazmunynda bolşy ýaly, onuň beýan edilişinde-de halky edebiýata ýakyn durupdyr. “Gül-Senuberiň” kys-sa bölümüne garanyňda, şygyr bölümi güýçli çykypdyr. Şonuň üçin onuň ençeme goşgulary bagşy-dessançylaryň aýdymalaryna düýp-

li ornaşypdyr. “Heserli”, “Bady-saba”, “Amman-amman”, “Torgaý guşlar”, “Ýadyma düşdi” we başga-da ençeme goşgular öňki wagtda hem, häzirki döwürde hem halk arasynda aýdym edilip aýdylyp gelinýär.

Şeýdaýy dessanynyň şygyr bölümünde aruzdan azda-köpde peýdalanan hem bolsa, bogun ölçegini giňden peýdalanyndyr. Ol her setiri 7, 8, 11 bogundan ybarat goşgulary köp işledipdir. Onda 14, 15 bogunly “Tabşyrdym seni”, “Bady-saba”, “Şeýda bolmuşam”, “Uçradym” ýaly sanlyja goşgy bar. Dessanda goşgy düzülişiniň goşuk (murapbag) agdyklyk edýär, gazal, müseddes, müsemmen, müstезat ýaly ýazuw edebiýatyna mahsus şygyr görnüşleri duş gelmeýär diýen ýalydyr.

“Gül-Senuber” nusgawy şygyr sungatymyzda ýörgünli ulanylan deňeşdirme, meňzetme, ulaltma, kiçeltme, janlandyрма, sorag, ýüzenme ýaly dürli çeperçilik serişdeleri bilen bezelipdir. Olar dessanyň gyzykly okalmagyny, täsirliligini, çeperçiligini güýçlendiripdir.

“Gül-Senuber” dessany öňki döwürde Daşkentde, Samarkantda, Buharada birnäçe gezek daşbasma usulynda çykarylýar. Şondan soňra bolsa ol 1943, 1964, 1978-nji ýyllarda neşir edildi. Türkmenistan YA-nyň milli golýazmalar institutynyň hazynasynda onuň irki döwre degişli bir topar gymmatly golýazmalary saklanýar.

Öňki döwürde käbir işler edilen hem bolsa, dessan ylmy esasyda geçen asyryň ikinji ýarymynda öwrenilip başlandy. Dürli ýyllarda dürli adamlar tarapyndan ululy-kiçili köp makalalar hem-de ylmy işler ýerine ýetirildi. “Gül-Senuber” dessanyny öwrenmekde degerli iş alyp baranlardan N. P. Ostroumowyň, B. Garryýewiň, A. Meredowyň, D. Ökdürowyň we beýlekileriň atlaryny görkezmek bolar.

Umumylykda alanyňda, Şeýdaýynyň “Gül-Senuber” dessanyny türkmen dessançylygynyň gowy nusgalarynyň biri hasaplamak bolar.

GURBANALY MAGRUPY

Şahyryň ömür beýany. Türkmen nusgawy edebiýatynyň baýlaşmagyna gymmatly goşant goşan şahyrlaryň biri-de Gurbanaly Magrupydyr. Onuň döredijiligi türkmen şygrynyň hem kyssasynyň ösmegine uly itergi berdi. Şahyr şol döwürdäki edebi döredijiligiň umumy ýörelgelerine eýeren hem bolsa, onuň eserleri many-mazmunynyň, keşpleriniň, çeper beýan edilişiniň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Şol özboluşlylyk onuň geçen durmuş ýoly bilen-de baglydyr.

Magrupy XVIII asyrdan dowam eden galagoply taryhy wakalaryň jümmüşinde ýaşapdyr. Olara ýakyndan gatnaşygy bolupdyr. Şahyr ömrüniň agramly bölegini at üstünde geçiren adamlaryň biridir. Ol Eýran şalaryna, Hywa hanlaryna garşy alnyp barlan söweşlerde türkmen ýigitlerine baş bolup, bir eli gylçyly, bir eli galamly söweşipdir. Şahyr asuda gün-güzeran görmändir. Ol ençeme söweşleriň, tozgunçylygyň şaýady bolupdyr. Şahyr watandaşlary bilen türkmen topragynyň bir künjünden beýleki bir künjüne ençeme sapar göçüp-gonmaga mejbur bolupdyr. Şeýle agyr durmuşy başdan geçiren hem bolsa, Magrupy hiç wagt ýan bermändir, ruhdan düşmändir. Ol hemişe batyr söweşeň görnüşde hereket edipdir.

Bar bolan maglumatlara görä, Magrupy, takmynan, 1735-nji ýylda Ahal welaýatynyň Baharly etrabynyň Durun (başga bir ýazgyda Mehin) obasynda dogulýar. Ol türkmenleriň ýemreli taýpasynyň magrup tiresinden bolupdyr. Bu barada şahyr eserlerinde birnäçe maglumatlar galdyrypdyr. Onuň “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanyny-da şeýle setirleri okaýarys:

“Imdi kemine-kemterin, häkisar çendan ki pür kine bolsa, ýene hem umydywar, asyl nesebim ýemreli, tiräm magrup, adym Gurbanaly, emma meşhur adym Magrupy”.

Dessanyň dowamynda ol bu maglumatlary goşgy bilen hem beripdir:

Aslymyz ýemreli, zatymyz Magrup,
Asym patyşany kylarmyz tagryp,
Men şikeste, binowa men, men garyp,
Yşk meniň halymny kylmyş perişan.

Görşümüz ýaly, şahyryň çyn ady Gurbanaly bolup, halk arasynda Magrupy tahallusy (lakamy) bilen giňden tanalypdyr.

Magrupy ömrüniň ýaşlyk hem ýetginjeklik ýyllaryny Durun, Mehin, Bamy, Baharly, Gökdepe etraplarynda geçirýär. Şahyr taryhy temadan ýazan “Watanym galdy” atly goşgusynda bu barada şeýle diýýär:

Agalar, arzymny beýan eýleşem,
Durun, Mehin atly watanym galdy.
Gat-gat düşek düşäp üçek üstüne,
Mest olup, agdarlyp ýatanym galdy.

Gökdepe, Bähre il, Ürgençdir ýurdum.
Bamydyr leňnerim, arslanym-şirim,
Hoja Alamberdar – bir gözli pirim.
Gum ýassanyp anda ýatanym galdy.

Şahyr bu ýerde “Ürgençdir ýurdum” diýip, ikinji bir maglumaty hem getirýär. Eýsem, Magrupy Horezme nähili düşýär? Taryhy maglumatlaryň habar bermegine görä, geçmişte türkmenleriň birtopary, ýagny teke, ýomut, salyr, ýemreli taýpalary Horezmiň günbatarynda, Sarygamyş kölüniň töwereginde, Balkan dagynyň eteklerinde gün-güzeran görüpdirlir. Olar suwly hem otly öri meýdanlaryny, ekerançylyk üçin ýaramly ýerleri agtaryp, ýuwaş-ýuwaşdan günorta göçüp başlaýarlar.

Bu hereket XVIII asyrdan has güýçlenýär. Sebäbi goňşy döwletleriň hökümdarlarynyň çozuşlary sebäpli, Balkan, Hywa etraplaryna, Amyderýanyň orta akymyna wagtlaýyn göçüp baran tekeler üçin öri meýdanlary, ekerançylyk ýerleri azlyk edýär. Taryhy wakalaryň çylşyrymlaşmagy, feodal döwletleriň çaknysyklarynyň güýçlenmegi bilen, Magrupy dagy ol ýerdenem Maňgyslaga gidýärler. Soňra ýene

Maňgyşlakdan Horezme gaýdýarlar. Mahlasy, göçhä-göçlük bilen, olar köp sergezdançylygy başdan geçirýärler.

Magrupynyň ömrüniň ahyrky ýyllary Horezmde hem-de Maňgyşlakda geçýär. Halk rowaýatlarynda berilýän maglumatlara görä, şahyr Maňgyşlakda aradan çykýar. Onuň gubury şol ýerde bolmaly.

Şahyryň nirede okandygy barada anyk maglumat bolmasa-da, onuň öz döwrüniň belli ylymly-bilimli adamy bolandygy äşgär duýulýar. Ol taryhdan söz açanda-da, edebiýatyň aýry-aýry meselelerine seslenende-de diliň hem-de edebi döredijiligiň çylşyrymly meseleleri barada pikir ýöredende-de, onuň köp zatlardan habarlydygy belli bolýar.

Magrupy örän çarkandakly durmuş hem döredijilik ýoluny geçipdir. Ol köp söweşlere, harby gepleşiklere gatnaşýar, birnäçe serdarlar, hanlar hem-de döwrüniň beýleki görnükli adamlary, şahyrdyr bagşy-sazandalary, ylymly-bilimli adamlary bilen ýakyndan gatnaşykda bolupdyr. Ol döwürdeşleri Gaýyby, Magtymguly, Şeýdaýy, Durdy şahyr, Muhammetnyýaz dagy bilen çeper döredijilik aragatnaşygyny saklap, ýurduň şol wagtky ýagdaýy, türkmen tire-taýpalarynyň dagynyklygy, olaryň arasynda dowam eden dawalar barada pikir alşypdyr. Onuň Magtymguly hem Gaýyby bilen aýdyşan aýdyşyklary muňa doly şaýatlyk edýär. Halk arasyndan toplanan maglumatlarda Magrupynyň harby hereketler, şeýle hem geçiren gezelençleri wagtynda Keýmir körüň ogly Annameňli, Magtymgulynyň döredijiliginde taryplanýan Çowdur han, Öwezgeldi serdar, şeýle hem Mämmetje serdar, Hojageldi serdar, Esen oylan, Sary han, Mämmetberdi Gyzylinjik, Söýeg serdar, maňgyşlakly Hatam serdar (Hatam şahyr bolsa gerek) ýaly XVIII asyryň belli taryhy şahslary bilen gatnaşykda bolandygy barada habar berilýär. Şolar bilen gatnaşyk saklandygyny şahyryň eserleri habar berýär.

Magrupy XVIII asyryň ortalarynda hem-de ikinji ýarymynda ýaşap geçen taryhy şahs bolan Döwletýar bilen ýakyndan dostlaşypdyr. Şahyryň Döwletýar bilen Hywa medresesinde okan wagtynda tanşyp, dostlaşan bolmagy mümkin. Bir pikir, bir maksat ugrunda alnyp barlan göreşler olary ysnyşdyran bolsa gerek. Sebäbi Döwletýar hem, edil Magrupy ýaly, Hywa hanynyň yzarlamalaryndan gaçyp, öz dog-

duk mekany Goňrady taşlap gitmäge we tä ömrüniň ahyryna çenli öz dogduk mekanyňa baryp bilmän, бүтин ömrüni sergezdançylykda geçirmäge mejbur bolupdyr. Şonda ol kakasynyň ýakyn dosty bolan Mämmetje serdaryň, Hojageldi serdaryň ýakynndan goldamagy bilen, türkmenleriň arasynda bolup, daşky duşmanlara garşy alnyp barlan göreşlerde kän gahrymançylyklar görkezýär, il-günüň uly alkyşyny alýar. Ine, şonuň üçin hem Magrupy dosty Döwletýaryň keşbini ebedileşdirmek maksady bilen, ol hakda uly dessan ýazýar.

Magrupy ýaşlykdan aýdym-saz sungaty bilen-de gyzyklanypdyr. Ol öz döwrüniň ökde sazandasy hem bagşysy bolupdyr. Ol beýleki halk döredijiligi eserleri hem-de nusgawy şahyrlaryň goşgulary bilen birlikde öz eserlerini-de aýdym edip aýdypdyr. Şahyryň aýdym-saz sungatyny söýendigini, onuň bilen içgin iş salyşandygyny onuň des-sanlary hem görkezýär. Şahyryň “Ýusup-Ahmet”, “Döwletýar” des-sanlarynda aýdym-saza uly ähmiýet berilýär. Eserleriň ikisinde-de wakalaryň umumy ösüşinde aýdym-saz sungaty getirilýär hem-de gahrymanlaryň ýesirlikden boşamagynda uly ähmiýete eýe bolýar. Magrupynyň aýdym-saz sungaty bilen içgin gyzyklanandygy barada halk arasyndan ýygnalan maglumatlarda-da gyzykly gürrüň berilýär.

Bir rowaýatda Magrupynyň Eýran hany Begler hana ýesir düşendigi aýdylýar. Ol ýesirlikde ýedi ýyllap saklanýar. Şol hanyň ýetişen gyzy şahyryň saz çalşyna, aýdym aýdyşyna maýyl bolýar we ony söýýär. Haçanda oňa öz söýgüsini aýan edende, Magrupy ol gyza göwün bermändir hem-de özüniň Artyknyýaz atly aýalynyň bardygyny aýdypdyr. Hanyň gyzynyň muňa gahary gelip, Magrupynyň gözüne nil çekmegi buýurýar. Günleriň birinde Begler han aradan çykýar. Onuň ornuna ogly han bolýar. Ol Magrupyny bendilikden halas edýär.

Bu rowaýatda berilýän maglumatlar belli bir derejede taryhy haýykata hem dogry gelýär. Dogrudan hem, XVIII asyryň ahyrlarynda Horasanda Begler han häkimlik edipdir. Ol Nedir tarapyndan öldürilen Fethaly hanyň agtygy bolup, ata-babalary ýaly, türkmenler barada gazaply syýasat alyp barypdyr.

Şahyryň ýesirlige düşüşi hakdaky ikinji bir rowaýatda has gynançly waka beýan edilýär. Onda Magrupynyň Artyknyýaz atly aýalynyň bolandygy aýdylýar. Şol rowaýatyň gysgaça beýany şeýle:

Amyderýanyň boýunda ýaşap, gelip çykyşy saltyklardan bolan Magrupy diýen adam parslara ýesir düşüp, ýesirlikde on ýyl saklanypdyr. Şol ýerde kör edilipdir. Ýesirlikden boşap, gaçyp gelýärkä, geçip barýan kerweniň jaňyny eşidip, olardan söýgüli aýaly Artyknyýazyň saglygyny sorap, “Amanmy?” diýen aýdymy aýdypdyr:

Dur, gardaşym, senden habar alaýyn,
Artyknyýaz atly ýarym amanmy?
Serwi dek boýlaryň, aý dek ýüzleriň,
Ak ýüzünde zülpi-tarym amanmy?

Bu goşgy şeýle setirler bilen tamamlanýar:

On dördi gijäniň şam salan aýy,
Näzenin inçedir, boýy suraýy,
Magrupy diýr, sen eýlegin haraýy,
Wadaly, wepaly ýarym amanmy?

Magrupy obalaryna ýakynlaberende, hemişe Artyknyýaza bolan söýgüsini beýan edip, aýdym aýdar ekeni. Bu gezek Artyknyýazyň ýüregi adamsynyň gelýänini öňünden syzypdyr. Ol gaýyn atasyna “Göwnüme bolmasa, Magrupy geläýjek ýaly bolup dur” diýipdir. Emma gaýyn atasy gelniniň tolgunmasyna çäre tapmandyr. Dogrudan hem, Artyknyýazyň duýgusy ony aldamandyr. Şol gije ötenden son, ertesi Magrupy obalaryna gaýdyp gelipdir.

Bu rowaýatda hem görşümüz ýaly, Magrupy Eýran hanlarynyň birine ýesir düşýär. Şonda hem gözünden mahrum bolýar. Ýesirlik hakyndaky wakalar onuň dessanlarynda-da bar. Bu ýerde şahyr saltyklardan diýen maglumat berilýär. Aýdyjy şahyryň şu goşgusynyň sazy bilen onuň haýsy tiredendigini gatyşdyrýan bolmagy mümkin. Sebäbi bu aýdym “Saltyklar” atly halk sazyna goşulyp aýdylýar. Beýleki maglumatlar şahyryň ömür beýany bilen kybapdaş gelýär. Onuň Amyderýanyň orta akymynda ýaşanam, Eýran şalary, hanlary bilen öçli bolany hem dogry.

Magrupynyň keşbini umumy halda göz önüne getirmäge ýardam edýän käbir maglumatlar halkyň aňynda saklanyp, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Saragtly Muhy Aman oglunyň aýtmagyna görä, Magrupy syrdam, görmegeý adam bolupdyr. Ol bagşyçylyk hem

eder ekeni. Onuň ýaramly sazy, ýakymly owazy diňläneri haýran galdyrypdyr. Şahyr at-ýaragy-da gowy görüpdür.

Başga bir ýerde onuň aýagynyň şikestli bolandygy aýdylýar. Şahyryň söweşlerde ýa-da zyndanda bolan wagtynda ýaralanan bolmagy ähtimal. Ýöne şahyryň özi tenine ýara düşendigi barada hiç hili maglumat galdyrmadyr. Ol barada eserlerinde-de hiç zat aýdylmandyr.

Magrupy, takmynan, 1810-njy ýyllar töwereginde aradan çykypdyr diýip çak edilýär.

Şahyryň nebereleriniň kimlerdigi, olaryň nirelerde ýaşaýandyklary barada takyk bir maglumat ýok. Halk rowaýatlarynda Magrupydan perzent önmändigini aýdylýar. Şu pikir şahyryň öz goşgularynda-da ýaňzydylýar. Ol birnäçe goşgusynda perzentsizlik dagynyň çekip-çydardan agyrdygy barada ýatlap geçýär. Her halda, şahyryň dogan-garyndaşlaryndan, ilen-çalanlaryndan ýetişen nesiller bolajymaly.

MAGRUPYNYŇ DÖREDIJILIGI

Gurbanaly Magrupynyň baý hem özboluşly döredijiligi bar. Ol dürli temalardan bolan ellä golaý goşgyny hem-de «Seýpelmelek-Medhaljema», «Döwletýar», «Ýusup-Ahmet», «Aly beg-Baly beg» atly dessanlaryny ýazypdyr. Olaryň köpüsi halk arasynda ýat tutmak arkaly hem-de golýazma görnüşinde ýaýrapdyr. Şahyryň eserlerini dürli kätipler (göçürjiler) dürli ýyllarda göçüripdirler. Şonda olarda ýoýulmalar, käbir säwlikler, ýalňyşlyklar bolupdyr. Birnäçe göçürjiler esere düşünmän, birnäçeleri bolsa düşüniň, bilgeşländen şahyryň eserlerini üýtgedipdir. Magrupynyň goşgularynyň Magtymgulynyň we beýleki türkmen şahyrlarynyň atlaryna berlen ýerleri hem düşgeliýär. Umuman, şahyryň edebi mirasy, ýagny ýazan zatlarynyň hemmesi biziň günlerimize doly we hakyky durkunda gelip ýetmändir. Onuň «Döwletýar» dessanynda ýoýluşlar has-da köp bolup, asyl nusgasyny dikeltmekde uly kynçylyklar döredýär. Her halda, şahyryň edebi mirasy saýhallanyp, ondaky näsazlyklaryň mümkin bolanlary düzedildi. Onuň eserleriniň köpüsi okyjylar köpçüligine ýetirildi.

Şahyryň goşgulary. Magrupynyň goşgularynyň many-mazmuny giň. Şahyr ýaşan döwrüniň köp meselelerine seslenipdir. Onuň

goşgularynda syýasy-jemgyýetçilik, watançylyk, öwüt-nesihat, erkin söýgi, ynsanperwerlik ýaly meseleler degerli orun tutýar. Şahyryň käbir dini hem sopuçylyk häsiýetli goşgulary-da bar.

Magrupy Magtymgulynyň ýörelgelerine eýerip, goşgularynda türkmen durmuşynyň möhüm meselelerini gozgapdyr, olary öz mümkinçiliklerine görä düşündiripdir. Onuň her bir eserini okanyňda, ozaly bilen, şol döwrüň belli ynsanperwer adamy bolandygyna doly göz ýetirýärsiň. Onuň döredijiligine Gündogaryň görnükli söz ussatlarynyň täsiriniň bolandygyny-da ýatlaman geçmek bolmaz. Ol Alyşir Nowaýy, Muhammet Fuzuly, Ymadeddin Nesimi, Hafyz, Sagdy ýaly söz ussatlaryndan şygyr sungatynyň gizlin syrlyryny, edebiýatyň halkylygyny, milliligini ösdürmegiň, ony möhüm ýaraga öwürmegiň ýollaryny öwrenipdir.

Magrupynyň goşgulary umumy äheňi boýunça Magtymgulynyň döredijiligine diýseň ýakyn. Bu ýagdaý, bir tarapdan, olaryň özara gatnaşyklary netijesinde ýüze çykan bolsa, ikinjiden, bu iki şahyryň belli-belli temalara birmeňzeş pikirlerden, ýagny halkyň isleg-arzuwyndan ugur almak arkaly çemeleşendiklerini görkezýär. Olaryň şygrylarynda diňe many-mazmun ýakynlyklar däl, eýsem käbir biri-birine ýakyn bentler, setirler hem ýygy-ýygydan duş gelýär. Elbetde, bu ýagdaý Magrupynyň döredijilik özboluşlylygyny inkär etmeýär. Gaýta onuň XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlary bilen aýakdaş gidendigini, edebi döredijiligiň umumy ösüş ugrunyň nähilidigine gowy düşündendigini görkezýär. Aýdylanlar delilsiz galmaz ýaly, Magtymguly bilen Magrupynyň şygrylaryndaky ýakynlyklary göz önüne getirmek üçin käbir mysallary görüp geçeliň. Magtymguly bir şygrynda:

Pygamber ornunda oturan kazy,
Para üçin elin aça başlady.

diýse, Magrupy bu pikiri şeýle setirler arkaly beýan edipdir:

Kazylary adyl diwan sormazlar,
Para alyp, birege güzap eýledi.

Magtymguly döwrüň agyrlyklary, ýokary gatlak wekilleriniň eden-etdilikleri barada:

Pakyrklar horlanyp, ýüzün sarardyp.
Kim töresin tanyp, reňgin gyzardyp,
Zalymlar mazluma syrtyň gabardyp,
Gamçysyndan ganlar dama başlady.

diýse, Magrupy ony özüçe şeýle suratlandyrýar:

Aradan kesildi azany-kamat.
Galmady illerde ähli-diýanat.
Patyşalar kylmaz boldy adalat,
Şalar nökerine azap eýledi.

Olar mert hem namardyň keşplerini beýan edenlerinde-de biri-birlerine ýakyn durýarlar. Şeýle bir mysaly alyp görelň:

Magtymguly:

Namart goş üstünde harlar.
Iýmit, aş üstünde gürlär.
Söweş gurlup, gylyç parlar.
Duşman görülmegen ýerde.

Magrupy:

“Är men” diýip, urar öýde ol çoh lap,
Işi ýokdur namys bilen, ar bilen.
Ölmez jaýda namart bat biýr özüne,
Söweş günü gara çalar ýüzüne.

Şeýle deňeşdirmeleriň sanyny ýene-de köpeltmek mümkin. Ýöne şu getiren mysallarymyz hem döredijilik işinde bu iki şahyryň ýakyn durandygyny, olaryň biri-birine täsiriniň bolandygyny kepillendirýär. Ýöne şu ýerde ýene bir zady hem ýatlap geçmek gerek. Şeýle meňzeşlikler, ýakynlyklar diňe Magtymgulyň Magrupa eden täsiri netijesinde emele gelipdir diýip düşünmeli däl. Öz nobatynda, Magrupynyň döredijiliginiň hem Magtymgula täsiriniň bolandygy ikuçsyzdyr. Sebäbi edebi täsir diýlen zat hiç wagt bir taraplaýyn bolmaýar.

Magrupynyň döredijiliginde watançylyk temadan döredilen eserler agdyklyk edýär. Ol bu temadan “Watanyň galdy”, “Başy gerek”, “Gaýytgyl”, “Kerwen gelmese” atly goşgularyny ýazypdyr. Şahyr

olarda iline, watanyňa bolan gyzgyn söýgüsini, halkyň şol wagtdaky agyr ýagdaýyna gynanjyny, gara günden çykmagyň ýollaryny agtarydygyny beýan edýär. Onuň “Watanyň galdy” atly goşgusy anyk taryhy waka bilen baglanyşykly döredilipdir. Türkmen tire-taýpalarynyň arasyndaky, şeýle hem goňşy döwletler bilen çaknyşyklaryň güýçlenmegi netijesinde, şahyr öz dogduk mekanyndan aýra düşýär. Şonda ol göbek ganynyň daman ýeriniň özünde galdyran süýji ýatlamalaryny birin-birin sanap, olardan aýra düşmegiň örän agyr degýändigini barada şeýle ýazýar:

Ata-baba tutan datly watanyň,
Köp bagly-bossanly watanyň galdy.
Almaly, engurly, şirin-şerbetli,
Gezmäge sapaly watanyň galdy.

Garasenir, Jamly, Döwletdir jaýym,
Tutluda, Furanda köp bolar baýym,
Meni şondan aýra saldyň hudaýym,
Kesetekden şaňlap ötenim galdy.

Magrupy “Başy gerek” atly goşgusynda watançy goç ýigitleri, olaryň batyrlygyny, edermenligini taryplaýar:

Eý, ýaranlar, goç ýigidiň,
Bir dil bilen başy gerek.
Ýa gylygy, ýa gylyjy,
Gazan içre aşy gerek.

Ol mert, edermen ýigitleri bigaýrat, özüni oňarmaýan, gorkak namartlara garşy goýýar, batyrlardan görelde alyp, gorkaklary näletlemegi maslahat berýär:

Mert ýigitler hiç ölmese.
Namart dünýäge gelmese,
Zaty bigaýrat bolmasa,
Il derdinden galyp bolmaz.

Şahyr watanyň, il-günüň bähbidini ähli zatdan ýokary tutýar. Eger il-ýurduň abadançylygy, rahatlygy üçin gerek bolsa, elde bar zadyňy gaýgyrmaly däldigini maslahat berýär:

Il derdine sarp eýlegin malyňy,
Peýda bil özüňe, zyýandyr diýme.

Magrupynyň “Gaýtgyl” atly goşgusy haýsydyr bir taryhy waka bilen bagly döredilipdir. Onda Tährana gitjek serdara sargytlar sargalýar. Megerem, ol Eýran döwleti bilen gepleşik geçirmäge giden bolara çemeli. Şonda onuň şa köşgünde özüni nähili alyp barmalydygyny, ol ýerlerde bolanyňda nämeleri bilmelidigini ýatladýar. Gepleşik geçirilende örän ätiýaçly bolmalydygyny sargap, şahyr şeýle ýazýar:

Serdar, mundan gitseň Tähran ýurdyga,
Şanyň bergen malyn sür-de gaýtgyl!
Ýene gaýdyp öýli oglan dilese,
“Bitmez” diýip, jogaby ber-de gaýtgyl!

Goşgynyň dowamynda oňa şanyň gahar-gazabyndan hüşgär bolmagy, şol ýerde ýaşayan türkmenleriň halyndan habar almagy, olaryň gelip-gelmejekdiklerini bilip gaýtmagy tabşyrýar:

Dostum, yrak bolgul beýle mähnetden,
Gaçawergil şa gazapdan, töhmetden,
Tährandaky üç yüz öýli ýomutdan,
Gelerin, gelmezin bil-de gaýtgyl.

Nusgawy şahyrlarymyz watançylyk temadan eser döredenlerinde at-ýaragy, gahrymançylygy taryplamagy-da unutmandyrlar. Şonuň üsti bilen olar ýaş nesli watansöýüjilik, edermenlik, gahrymançylyk ruhunda terbiýelemegi göz önünde tutupdyrlar. Şeýle äheňde ýazylan şygrylar Magrupyda-da bar:

Magrupy bilgeniň söýle,
Goç ýigitniň waspyn söýle.
At bilen ýaragyň şaýla,
Duşmana haýbat ýagşydyr.

Magrupy nygtamak isleýän pikiriniň has täsirli bolmagy üçin, batyrlыgy, gahrymançylygy söweş wakalarynyň belli pursatlary arkaly bermegi makul bilipdir. Şeýle edende, onuň okyja täsirlilikgi güýçli bolýar:

Çust beriň şemşire, salgyl jydany.
Batyra eýlerem janym pidany.
Goç ýigide bir görsetse meýdany.
Baş gyzar, söweş gün läşin tanyamaz.

Şahyr galagoply wakalaryň jümmüşinde gezensoň, onuň döredijiliginde harby-gahrymançylyk tema agdyklyk edýär. Onuň watançylyk şygrylary halky watansöýüjilik ruhunda terbiýelemekde, keseki ýurt talaňçylaryna garşy aýgytly göreş alyp barmakda möhüm ähmiýete eýe bolupdyr.

Magrupy birnäçe goşgularynda şol döwürde höküm süren deňsizlige, zulum-süteme garşy çykýar. Ol ýurduň, il-günüň agyr güne düşendigini gynanç bilen ýatlaýar. Şahyr halky horlaýanlara, oňa zorluk edýänlere, han-beglere, şalara, serdarlara, kazy-kelanlara, garşy barlyşyksyz göreş alyp barypdyr. Ol zalymlaryň ýurduň başyna nähili agyr gün salandygyny, şonda dörän düzgün bozulmalary şeýle beýan edýär:

Eý, ýaranlar geldi ýaman zamana,
Zalymlar ölkäni harap eýledi.
Derwüşler mest olup gaýtmaz haramdan,
Mollalar içgenin şerap eýledi.

Şahyr şer işleriň rowaçlanyp, haýyr işiň ýol almaýandygyny uly gynanç bilen ýatlaýar. Şeýle zamanda erbet adamlaryň her hili edendilige ýüz urýandygyna ol nägilelik bildirýär:

Bedasyllar tutdy älem ýüzüni,
Bedewler deň boldy syýa-har bilen.

Döwriň agyrlyklary garyplaryň gerdenine düşýär. Orlup-çapylanam, talanýanam, horlanýanam şolar bolýar. Öň ýeten onuň malyna, mülküne göz gyzdyrýar:

Pakylary hergiz goýman erkine,
Pukaranyň malyn iýrler zor bilen.

Magrupy ýaşan jemgyýetiniň umumy ýagdaýyny, onuň gurluşyny, döwürdeşleriniň gün-güzeran durmuşyny içgin synlapdyr. Halkyň

maddy hal-ýagdaýynyň pesligi onuň şygrylaryna gam-gussaly äheň beripdir:

Ne hünäri bar ýigidiň,
Garyplykda bilip bolmaz.
Garyplyk bir şum owkatdyr,
Kaza ýetmeý ölüp bolmaz.

Il ýüzüne her hili wagyz-nesihat eden bolsalar-da, eýle bolmaly, beýle bolmaly diýip, köpçülige zat öwreden bolsalar-da, sopularyň iş ýüzünde özlerini düýpgöter başgaça alyp barýandyklaryny şahyr olaryň ýüzüne basypdyr:

Köňlüniň bir zerre bolmaz ynsaby,
Daşdan owsun urar nebsiň bir apy,
Görüň şul eýýamda bir niçe sopy.
Ilden almak üçin peşini şaýlar.

Gara nebsiniň ýesiri bolanlar başga-da az däl. Bütün eklenjini ilin üstüne atan derwüşler, diwanalar şol döwürde köp bolupdyr. Şahyr olaryň özlerini alyp baryşlaryny, işsiz-pişesiz, gara nebisleriniň ugrunda gapy-gapy gezip ýörüşlerini halamandyr:

Akly ýetmez ýagşy bilen ýamana,
Keramatyn eýlär halka beýana.
Nebs ugrunda heläk bolan diwana.
Jinde, kulah geýip, daşyny şaýlar.

Şahyr ezilişiň, zulum-sütemiň syýasy-ykdysady esaslaryna göz ýetirip bilmändir. Oňa düşünmäge mümkinçilik hem bolmandyr. Sebäbi onuň ýaşan zamanynyň jemgyýetçilik aňynyň ösüşi örän pes bolupdyr, ylym-bilim durgunly ýagdaýda dowam edipdir.

Magrupy öwüt-nesihat tema degişli şygrylarynda adamkärçilige zerur gowy gylyk-häsiýetleri taryplap, erbet endikleri bolsa ýazgarypdyr. Namartlary, gorkaklary, öwünjeňleri, ulumsylary, gopbamlary masgaralap, batyrlary, edermen ýigitleri taryplapdyr:

Döwlet gelse bedasyyla bir pasyl,
Bilmez özün, eden işin tanymaz.

Bir namart ugrasa bir gün ganyma,
Reňgi gaçar, akyl-huşun tanymaz.

Ýene-de bir mysal:

Ölmez jaýda namart bat biýr özüne,
Söweş günü gara çalar ýüzüne,
Köp muhannes aýalynyň sözüne,
Uýar aňa, kowmy-huşyn tanymaz.

Şahyr, köplenç, umumy adamzada derwaýys häsiýetler barada söz açýar. Ol “Özüni öweniň tanapy çüýrük” diýen nakyldan ugur alyp, özüni öwüp, özgäni syndyrmagy adamçylyk hasaplamaýar:

Möwlam ýalan eder ýaman dünňäni,
Özüň öwüp, syndyrmagyn öňňäni.
Bäş yüz kişä güýç bermedik töňňäni,
Gudrat bilen baran ýagsa, sil götär.

Şahyr mala, baýlyga, emele, häkimlige gyzyp, şoňa buýsanyp, halky äsgermezlik etmän, birek-birege hormat goýmagy, birek-biregiň sarpasyny saklamagy maslahat berýär:

Aç diýip gaýgyрма, dogry bar merde,
Zynhar muhannese ýüzüň tutmagyn.

Magrupynyň ýaşlara ulyny sylamak, kiçä hormat goýmak, ata-enä mähriban bolmak ýaly häsiýetleri öwüt-ündew berýän goşgulary-da ähmiýetlidir:

Uluglaryň nesihatyn almady.
Tekepbirlik eýläp, özüň bilmedi,
Şägirt ussadyňa hyzmat kylmady,
Mürüt gelip, dawa eýläp pir bilen.

Magtymguly we beýleki birnäçe türkmen nusgawy şahyrlary bilen bir hatarda, Magrupy hem çilim çekmek, nas atmak, gybat etmek ýaly ýaramaz endiklere garşy göreşipdir. Şahyr şeýle adamlaryň özleriniň ynsançylyk mertebelerini peseldýändiglerini, neşe bilen meşgullanmagyň olaryň saglygy üçin-de, halk üçin-de uly zyýanyň bardygyny ýatladýar. “Çilimkeş” atly goşgusynda şahyryň örän synçy

adam bolandygy görünyär. Ol çilimkeşleriň häsiýetini, olaryň hereketlerini, özlerini alyp baryşlaryny dogruçyl beýan edipdir. Ine, şol goşgudan käbir mysallar:

Her zaman gol salyp, kisesin barlap,
Kän dünýäsi bara meňzär çilimkeş.
Yzzat bilip, bir-birine hödürläp,
Geň tagamy bara meňzär çilimkeş.

Goşgynyň dowamynda ajy tütüni içine sormak bilen, çilimkeşiň aklyna-huşuna zyýan ýeter, keýpi görterilende ähli gizlin syrlaryny aýan eder diýmek bilen, şahyr goşgyny şeýle jemleýär:

Magrupy diýr, aýtsam çilim şanyňa,
Ülpetleri köp ýygylar ýanyňa.
Zyýany köp bolar güýç, imanyňa.
Bir kysym gedaýa meňzär çilimkeş.

Magrupy beýleki birnäçe görnükli nusgawy şahyrlar ýaly yşk-söýgä degişli şygylaryň belli bir toplumyny döretmändir. Onuň bu tema degişli “Zyba gerek”, “Azdyra bilmez”, “Saltyk” atly goşgularyny görkezmek bolar. Şahyr olarda türkmen gelin-gyzlarynyň uz owadanlygyny, gowy adamkärçiligini wasp edip, olaryň maşgalada degerli orunlarynyň bardygyny belläp geçýär. “Zyba gerek” atly goşgusynda şahyr wasp edýän gözelineň diňe bir görk-germegini däl, onuň adamkärçiligini-de taryplaýar:

Ýagşy bir-birine duşsa.
Ryza bilen läle guçsa,
Göz bile ümläňde düşse,
Ýary şondan ryza gerek.

Şahyr bu pikirini “Aty ýagşydyr” atly goşgusynda-da ýatlap geçýär:

Gylykly-da bolsa her çen,
Gözele summat ýagşydyr.

Magrupynyň “Saltyk” atly goşgusy güýçli joşgun bilen ýazylyp, onda uzak wagtlap öz ýaryndan aýra düşen aşygyň zarynlamasy, oňa gowuşmak baradaky arzuw-umytlary beýan edilýär:

Her agaçda alma bolmaz, nar bolmaz.
Çyn aşykda namys bolmaz, ar bolmaz,
Nikasyz ýarlardan maňa ýar bolmaz,
Bilbil uçan şol gülzarym amanmy?

Şahyr birnäçe eserlerinde dünýäniň panylygy, kysmata ýazylan-
dan çykyp bolmaýandygy, adamyň köp zatlara güýjüniň ýetmeýändi-
gi, onuň göwün isleginiň hasyl bolmaýandygy barada pikir ýöredýär.
Ol dünýäniň panylygy barada şeýle ýazýar:

Gapyl adam, magrur olma panyga,
Tutdum-tutdum diýseň, gaçar bu dünýä.
Rehmi ýokdur, zulmy çohdur adama.
Gije-gündiz ganyň içer bu dünýä.

Magrupynyň sygyrlary san taýdan köp bolmasa-da, hil babatdan
örän gymmatlydyr. Olarda şol döwür türkmen durmuşy barada dog-
ruçylyk bilen gürrüň berilýär. Bu bolsa onuň görnükli dessançy bol-
mak bilen, sygyrýetde hem uly üstünlik gazanandygyny aňladýar.

“Seýpelmelek-Medhaljema” dessany. Magrupy “Seýpelmelek-
-Medhaljema” dessanyny dünýä meşhur “Müň bir gije” ertekiler ýy-
gyndysyndan alnan hekaýatlar esasynda ýazypdyr. Dessanyň esasynda
Seýfulmuluk hakyndaky 757–778-nji gijeleriň wakalary ýatýar. Şahyr
Gündogarda giňden ýaýran ertekiniň mazmunyny täzedan işläp, ony
gutarnykly işlenen bir eser kaddyna salmak bilen, türkmen nusgawy
edebiýatymyzyň dessanlaryny baýlaşdyrdy.

Araplaryň meşhur “Müň bir gije” ertekiler ýygyndysy dünýä
halklarynyň köpüsiniň dillerine terjime edilipdir. Ol Gündogar halk-
larynyň arasynda-da irki döwürden bäri ulanylyp gelipdir. Onuň belli-
-belli ertekileri birnäçe halklaryň folklor eserlerine öwürlip gidipdir.
Olar ýerli ýagdaýa diýseň uýgunlaşdyrylypdyr. Şonuň üçin onuň kä-
bir nusgalarynyň “Müň bir gijeden” alnandygyny güman eder ýaly
hem däl.

“Müň bir gijäniň” birnäçe ertekileri Gündogar nusgawy şahyr-
larynyň döredijiligi arkaly hem giňden ýaýrapdyr. Bize belli bolşuna
görä, Gurbanaly Magrupydan öň hem Gündogarda hut şu ertekini
ençeme şahyr işläpdir. Orta Aziýada “Seýpelmelek-Medhaljemaly”

ilkinji işlän XVI asyr özbek şahyry Mejlisidir. XVIII asyrda Hamydy tahallusly şahyr hem şol esasyda eser ýazypdyr. Alymlar onuň gazak, uýgur nusgalarynyň bardygy hakynda maglumat berýärler. Başga halklarda-da bu eser işlenendir diýip aýtmaga doly esas bar.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda Şeýdaýy bilen Magrupynyň ikisi-de şol bir eseri işländigine garamazdan, olar biri-birlerini gaýtalamandyrlar. Dogry, olaryň umumy mazmun ýordumy biri-birine ýakyn. Ýöne olaryň beýan edilişi-de, olarda keşp döredilişi-de, çeperçiligi-de belli-külli tapawutlanýar. Şeýdaýy türkmen ertekilerinden ýerlikli peýdalanyň, oňa ençeme goşundylary goşan bolsa, Magrupyda bolsa Mejlisä ýakynlyk duýulýar. Mejlisini türkmen nusgawy şahyrlary gowy bilipdirler.

“Seýpelmelek-Medhaljema” dessanyňy Magrupy döredijilik işine ilki başlan ýyllarynda ýazandyr diýip çaklamak mümkin. Sebäbi, birinjiden, eserde güýçli ussatlyk duýulmaýar. Ikinjiden, Magrupy ýaşlyk hem ýetginjeklik ýyllarynda şeýle eserler bilen içgin gyzyklanypdyr diýip aýtmak bolar. Sebäbi ol orta ýaş aýatlyk-ýetmänkä galagoply taryhy wakalaryň jümmüşine aralaşýar. Şondan hem tä ömrüniň ahýryna çenli asuda gün-güzeran görmeýär. Ol dartgynly taryhy wakalaryň, söweşleriň şaýady bolýar. Şahyr döredijiligini-de şolar bilen baglaşdyrýar.

Magrupynyň “Seýpelmelek-Medhaljema” dessany yşky-hyýaly temadan ýazylyp, onda azat-erkin söýgi ugrunda alnyp barlan göreşler, şol göreşlerde başdan geçirilen kynçylyklar, çekilen azap-güzaplar, görkezilen gahrymançylyklar beýan edilýär.

Dessanyň wakalary ýarym durmuşy, ýarym hyýaly häsiýetde beýan edilýär. Onuň köp bölümlerinde adaty durmuş wakalaryndan üýtgeşik, hatda ynanmasy kyn wakalar beýan edilip, döw, peri, symrug guş ýaly hyýaly keşpler hem gatnaşýar. Elbetde, bularyň ählisi-de onuň esasynda ýatan hekaýatyň tebigatyndan gelip çykýar. Şahyryň dessan ýazmak üçin “Mün bir gijeden” saýlap alan “Seýfulmuluk hakyndaky hekaýatda” şeýle häsiýetler bar. Şular bilen birlikde, Magrupynyň diňe şol erteki bilen çäklenmändigi hem belli zat. Ol dessanyňy ýazmakda “Deňizde ýüzen Sindibadyň syýahatlary” atly hekaýalar toplumyndan-da, türkmen ertekilerinden-de belli-belli halatlarda ugur alypdyr diýip aýtmak mümkin.

“Müň bir gije” ertekiler toplumynda bolşy ýaly, Magrupynyň “Seýpelmelek-Medhaljemal” dessanyň mazmuny hem hekaýanyň içinden hekaýa çykarmak usulynda düzülipdir. Has sadalaşdyryp aýtsak, dessanyň bütün dowamynda bir hekaýat däl-de, birnäçe hekaýat berilýär. Başda Asym patyşanyň ogly Seýpelmelek weziriň ogly Sagyt bilen Medhaljemaly alyp gelmäge ýola düşýärler. Ol ikisi uly goşuny yzyna tirkäp, ençeme gämini azykdan ýükläp, deňze girýärler. Deňizde tupan turup, ähli goşunlary gark bolýar. Seýpelmelek bilen Sagyt, Ispendiýar üçüsi kenara çykýarlar. Olar ýene ýollaryny dowam edýärler. Berzeňnilere duşýarlar. Olardan gaçyp gutulýarlar. Soň jynlara duşýarlar. Jynlaryň patyşasy bulara rehim edip, bir gämi, azyk berip ýola salýar. Şu ýerde birinji hekaýa gutarýar. Ikinji hekaýa hem öňdäki ýaly başlanýar, ýagny Seýpelmelek dagy deňze girip, uzak ýüzüşe başlaýarlar. Barmaly ýerlerine ýetiberenlerinde, ýene tupan turup, gämileri gark bolýar. Seýpelmelegiň ýeke özi deňizde birnäçe günläp bir bölek tagtanyň üstünde ölmän saklanýar. Suwuň içinde bir agaç duşýar. Şol ýerden hem guşuň aýagyna ýapyşyp, uçup ugraýar. Ol guş Seýpelmelegi Kap dagyna eltýär. Çar бага barýar. Seýpelmelek şol ýerde döwi öldürip, Melike diýen gyza duşýar. Ol Eswet döwüň elinde bendilikde ýaşaýar ekeni. Şu ýerde ikinji hekaýa gutaryp, üçünji hekaýa başlanýar. Munda Seýpelmelek Eswet döwi öldürip, ony ata-enesine gowşurýar. Şol ýerde dosty Sagyta-da duşýar. Melike Seýpelmelegi Medhaljemala duşurýar. Şondan soň Seýpelmelegi döwler alyp gaçýarlar. Şeýlelikde, dördünji hekaýa başlanýar. Seýpelmelegi döwüň elinden alyp gelýärler. Aşyk-magşuklar bir-birine gowuşýar.

Görşümüz ýaly, “Seýpelmelek-Medhaljemal” dessanynda ençeme dessan ýazmaga ýeterlik mazmun jemlenýär. Şahyr eseri has gyzykly etmek maksady bilen ýa-da asyl durkuny ýoýmazlyk üçin olary şol durşuna diýen ýaly öz eserine girizipdir. Ýogsa şol hekaýatlaryň birnäçesini gysgaltmak ýa-da başgaçarak görnüşde bir-birine kebsirlemek mümkin.

Hekaýalaryň türkmen ertekilerine çalyň edýänleri hem bar. Melikäni döwden halas edişi hakyda hekaýa çalymdaş eser türkmen halk döredijiliginde ýyggy-ýyggydan duş gelýär.

Bir dessanda şular ýaly birnäçe hekaýanyň jemlenmegi onuň gurluşynyň sagdynlygyny belli derejede gowşadypdyr. Şol hekaýalaryň birnäçesi baş gahrymanyň esasy maksady ugrunda alyp barýan göreşlerinden ünsüni sowýar. Bu bolsa wakalaryň ösüş ýagdaýyny gowşadýar. Azat-erkin söýgi bilen birlikde “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda dostluk, ynsanperwerlik pikirleri-de siňdirilipdir. “Gül-Senuberde” Senuberiň ýanynda Ziweriň, “Gül-Bilbilde” Bilbiliň ýanynda Mollagalandyň, Sala begiň, Zeliliniň bolşy ýaly bu dessanda hem Seýpelmelegiň ýanynda Sagyt, Ispendiýar bar. Olar dessanyň başyndan tä ahyryna çenli arkalaşykly hereket edýärler. Haçanda deňizde heläkçilik bolup, Seýpelmelek Sagytdan, Ispendiýardan aýra düşende, ol gam-gussa batyp, hemişe olary ideg-sorag edip gezyýar. Ahyrda hem Ispendiýar tapylmasa-da, Sagyda duşýar. Şondan soňra, olaryň ikisi-de öýli-işikli bolýarlar. Ahyrda Seýpelmelegiň Ispendiýara gowuşmazlygy dessanda bir säwligiň bolandygyny görkezýär. Ol säwlik şahyryň goýberen säwligi bolmaly däl. Bu meselede göçürjiler bir ýalňyşlyk goýberen bolsa gerek. Olaryň haýsydyr bir sözlemi ýa-da pursady unudan bolmaklary hem ähtimal.

Birnäçe türkmen dessanlarynda bolşy ýaly, “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda-da peri gyzy döwüň eline düşýär. Seýpelmelek ony bu gara güýçden halas etmek üçin köp alada edýär. Ahyrda Melikä döwüň janynyň nirededigini onuň özünden sorap bilmegi tabşyrýar. Döw Melikä öz janynyň Gulzum derýasynyň içinde bir sandykda kepderi sypatynda saklanýandygyny aýdýar. Şol sandygy hem Seýpelmelek Süleýmanyň jadyly ýüzügiň kömegi bilen Gulzum derýasynyň ýüzüne çykaryp, döwi öldürýär. Şeýlelikde, peri gyzy Melikäni Eswet döwüň bendiliginden halas edýär. Bu hekaýatyň üsti bilen her bir adam beýlekiler hakda-da hemişe alada etmelidir diýen pikir nygtalýar.

Görşümüz ýaly, “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda türkmen durmuşynyň derwaýys meseleleri gozgalyp, adamyň güýç-kuwaty, pähim-paýhasy ähli gara güýçlerden üstün çykýar – köp kynçylyklardan soňra haýyr iş dabaralanyp, şer iş ýol almaýar.

“Leýli-Mejnun”, “Şasenem-Garyp”, “Zöhre-Tahyr” ýaly dessanlara garanyňda, “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda syýasy-

-jemgyýetçilik mazmun gowşak. Aşyk-magşuklar bu dessanda şa zulumyndan, deňsizlikden däl-de, tebigatyň gara güýçlerinden horluk çekýärler. Olar, köplenç, harasat, tupan turanda deňizde gämileri döw-lüp, aňrsy-bärsi görünmeýän deňziň içinde galýarlar ýa-da döwüň, jynlaryň, perileriň jadylaýjy güýjünden ezyet çekýärler. Her halda, Seýpelmelek öz dostlary bilen ol kynçylyklardan baş alyp çykýarlar, köp azap-güzaplardan soň, öz maksatlaryna ýetýärler.

“Seýpelmelek-Medhaljemal” dessanynda birnäçe adam keşpleri, şeýle hem ençeme hyýaly häsiýetdäki berzeňnileriň, jynlaryň, döw-leriň, perileriň keşbi berilýär. Magrupynyň bu eserinde Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanyna ýakynlygyň bardygy duýulýar. Ýöne many-mazmunynyň, keşpleriniň beýan edilişi babatda olar biri-birinden tapawutlanýarlar. Adam keşplerini-de, hyýaly keşpleri-de şahyrlaryň hersi özüçe bermegi başarypdyr.

Dessanyň baş gahrymany Seýpelmelek bolup, ähli wakalar şonuň töwereginde jemlenýär. Beýleki keşpler hem şonuň bilen baglanyşýar. Netijede, dessanda öňe sürülýän pikirleriň hemmesi Seýpelmeleğiň keşbinde jemlenýär.

Yşk-söýgi temasyndan ýazylan türkmen dessanlarynda baş gah-rymanyň söýýän gyzyna bolan söýgüsi ýaşlykdan başlanýar, ýagny olar çagalykdan bir ýerde önüp-ösüp, bir mekdepde okaýarlar. Hatda olaryň ata-eneleri-de ýaşlary biri-birine duşurmak hakynda ähtnama baglaýarlar. Soň bolsa ýagdaýlar üýtgäp, ara dürli päsgelçilikler düşüp, ýaş juwanlar bir-birinden aýra düşýärler. Yşky-hyýaly dessan-larda bolsa ýagdaý başgaçarak. Bu topara girýän dessanlarda baş gah-ryman köplenç peri gyzyny düşünde ýa-da jadyly ýüzügiň gaşynda görüp, oňa gaýybana aşyk bolýar. Seýpelmelek hem Medhaljemala özüni görmezden-bilmezden aşyk bolýar. Ol Medhaljemalyň keşbini ýüzügiň gaşynda görüp, oňa aşyk bolýar. Şondan soň hem onuň göz-legine çykýar. Ýogsam, ata-enesi oňa öz ýurdundan islän gyzyny alyp bermäge razy bolýarlar. Seýpelmelek olar bilen ylalaşmaýar. Ol öz söýen gyzyny almagy, erkin söýgi esasynda durmuş gurnamagy mak-sat edinýär. Şol maksat ugrunda-da köp ýyllar sergezdanlyk çekmeli bolýar.

Seýpelmelek tutan maksadyna ýetmek ugrunda öz ilinden-ýur-dundan aýra düşýär, duş gelen kynçylyklary ýeňip geçmek üçin köp

güýç sarp etmeli bolýar. Şonda hem onuň tutan maksady ugrundaky gaýduwsyzlygy, batyrlygy, edermenligi, ugurtapyjylygy belli bolýar. Ol her bir duş gelen kynçylygyň önünde müzzerip durmaýar. Ýogsam, ol iki gezek deňiz heläkçiligini başdan geçirýär, berzeňnilere, jynlara, döwlere duş gelýär. Olaryň hemmesinden-de üstün çykýar.

Baş gahryman dostuna wepaly ýigit. Seýpelmelek dosty Sagdy hiç wagt ýatdan çykarmaýar. Ol hem oňa elinden gelen kömegi berýär. Seýpelmelek diňe özi maksadyna ýetip, Medhaljemal bilen bagtly durmuş gurup, şonuň bilen çäklenip oturybermeýär. Ol döwden halas eden gyzy Melikäni Sagyt bilen tanyşdyrýar hem-de olary bir-birine gowşurýar. Netijede, azat-erkin söýgi ugrunda göreş alyp barýanlaryň sany artýar. Şeýle etmek bilen, Magrupy hemmeler halaşyp durmuş gurmalydyr diýen pikiri okyjylarynyň dykgatyna ýetirmegi niýet edipdir. Şahyr şol maksadyna-da ýetipdir.

Seýpelmelek baýlyga, mal-mülke kowalaşmaýar. Ol şa ogly bolsa-da, sada zähmetkeş halk köpçüliginiň tarapynda durýar. Munuň beýle bolmagyny alymlar şeýle düşündirýärler. Gul eýeçilik jemgyýeti ýatyrylyp, feodalizm jemgyýeti başlanan wagtynda feodallar öňki gurluşa garşy göreşe goşulýarlar hem-de öz agalygyny berkitmäge çalyşýarlar. Ine, şonda hem olar edebiýata keşp görnüşinde girýärler. Sebäbi halk dessanlarynyň gahrymanlary hemişe uzak ýurtlara gitmeli, uly garşylyklary, hatda käte ýüz-müňläp goşuny ýeňip geçmeli bolýarlar. Şeýle etmek üçin olara kän serişde gerek. Diňe bir deňze girmek üçin uly gämi, birnäçe ýyla ýeter ýaly iýmit gerek. Ol serişdeler bolsa garamaýak halkda ýok. Şonuň üçin olar öz pikirleri ugrunda göreşýän gahrymanlaryny şa ogullary sypatynda görkezipdirler.

Seýpelmelek hiç ýerde ulumsylyk ýa-da gedemlik etmeýär. Ol hemişe özüni sada hem kiçigöwünli alyp barýar. Şu häsiýet oňa beýlekiler bilen dostlaşmaga, arkalaşmaga kömek berýär.

Dessanyň baş gahrymanynyň kän zatlardan başy çykýar. Ol uzak aralyklary geçmegiň ugruny bilýär. Şonuň ýaly-da, ol döwden nähili üstün çykmanyň ugruny tapýar. Eger onuň düýpli ylym-bilimi bolmasa, onda onuň bu zatlary bilmäge haky ýok. Bu ýerde şahyr adaman pähim-paýhasly zat ýokdur, onuň esasy güýji-de şondadyr diýen pikiri öňe sürýär.

“Seýpelmelek-Medhaljemał” dessanynda Sagydyň keşbine-de degerli orun berilýär. Ol Seýpelmelek bilen ýaşlykdan bile ösüp ulalýar. Onuň bilen ýakyn danostlaşýar. Dessanyň bütin dowamynda hem ondan galmaýar. Hemme ýerde-de Seýpelmelege hiç hili gaçalaksyz, hilesiz kömek berýär. Kynçylyklaryň baryny onuň bilen deň çekişýär. Şol göreşleri oňa oňat abraý getirýär. Ol hem Seýpelmelek ýaly azat-erkin söýgi esasynda öýli-işikli bolýar.

Dessanda beýan edilen wakalara gelin-gyzlardan bolan birnäçe gahrymanlar gatnaşýarlar. Olar Medhaljemał, Melike, Gülzagpyran dagydyr. Seýpelmelekdir Melikäniň keşbi dessanda örän oňaly berlipdir. Olar hiç zatdan, hiç kimden çekinmezden, erkin, özbaşdak hereket edýärler. Ikisi-de öz pikirini açyk aýdyp bilýär. Haçanda Melike Medhaljemala sen Seýpelmelege durmuşa çykaý diýen pikiri orta atanda, ol görmezden, bilmezden, bir agyz sözleşmezden, men seniň bu pikirini bilen razylaşyp bilmerin diýýär. Şondan soňra ol Seýpelmelek bilen ýüzbe-ýüz duşuşýarlar, onuň kimdigine ýagşy göz ýetirýär. Soňra ol oňa durmuşa çykmaga razylyk berýär. Magrupy bu ýerde örän gowy pikiri öňe sürýär. Onuň döreden Medhaljemał hem Melike keşpleri köp babatlarda Saýat hanyň, Mahymyň keşplerine çalyň edýär.

Dessanda Magrupy Gülzagpyranyň keşbiniň üsti bilen ýokary gatlak wekilleriniň ahlak taýdan durnuksyzlygyny, hakyky söýgä olaryň düşünmeýändigini paş edipdir.

Dessanda Melikäniň hem Seýpelmelegiň kakalary, ýagny patyşalar ylalaşykly hereket edýärler. Şeýlelikde, Rebyg Melek, Şahbal patyşa öz gyzlarynyň erkin durmuş gurmak baradaky pikirini bilen razylaşýarlar. Olar beýleki hökmürowanlar ýaly mal, baýlyk toplamagyň, şan-şöhret gazanmagyň kül-külüne düşüp, öz perzentlerine zulum-sütem etmeýärler. Ýaşlaryň halaşyp, söýşüp durmuş gurmaklaryny amala aşyrmaga ýardam edýärler. Magrupynyň dessanyndaky şa keşpleri Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyndaky Adyl şanyň keşbini biygtyýar ýadyňa salýar. Elbetde, şahyr bu ýerde döwletiň başynda adyl häkim oturmalydyr, ol ýurdy adyllyk bilen soramalydyr, raýatlygyndakylara zulum-sütem etmeli däl diýen pikirden ugur alyp, Döwletmämet Azady bilen bir pikire eýerýär.

“Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda birnäçe hyýaly keşpleriniň berilmegi eseriň gyzykly okalmagyna, täsirli bolmagyna ýardam edipdir. Dessanda ençeme döwler, jynlar, berzeňniler, Symrug guş, periler adaty adamlaryň mümkinçiliklerinden üýtgeşik hereket edýärler. Olar, köplenç, güýç-kuwwat, jady babatdan adamdan ýokarda durýarlar. Seýpelmelek guşuň aýagyna ýapyşyp, iki gije-gündizläp dynman uçup, uzak aralygy geçýär. Eswet döwi öldürip, Melikani halas edýär. Şonuň üçin onuň inisi Aždar döw ondan ar almagyň ýoluny agtaryp gezýär. Ahyry hem günleriň birinde ony öz ýurduna alyp gaçýar. Medhaljemalyň kakasy uruş ygylan edip, Seýpelmelegi bendilikden boşadýar. Dessanyň ahrynda-da “Hudaýberdi gorkak” ertekisindeki ýaly, Seýpelmelek, Medhaljema, Sagyt, Melike dagy döwe münüp, öz ýurtlaryna gaýdyp gelýärler.

Görşümüz ýaly, hyýaly güýçler baş gahrymanyň keşbindäki batyrlýgy, edermenligi, ugurtapyjylygy we beýleki häsiýetleri ýüze çykarmakda, şeýle hem onuň uzak aralygy az wagtda geçmeginde uly ähmiýete eýedirler.

Magrupy öz esasy gahrymany Seýpelmelegiň tutan maksadyna ýetmeginde keramatly güýçler ony yzygider goldap durdy diýen pikir eýerýär. Seýpelmelek ýeke galanda, başyna ýowuz iş düşende, güýçli duşman bilen ýüzbe-ýüz duranda, köplenç, ylahy şahslara ýüzlenýär, olardan kömek sorýar. Şonda Süleýmanyň jadyly ýüzügi ýada haýsydyr bir adatdan daşary güýç oňa kömege ýetişýär. Şahyryň şeýle güýçlere ýüzlenmegi tötänden dälidir. Ol diniň höküm süren jemgyýetinde ýaşapdyr, döredipdir. Şonuň üçin onuň dünýägaraýşynda dini garaýyşlaryň bolmagy gutulgysyzdyr.

Umumylykda alanynda, Magrupynyň “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanyny yşky-hyýaly temadan döredilen şowly eserleriniň biri hasaplamak bolar. Ine, şonuň üçin hem, ol öňki döwürde ençeme gezek neşir edilipdir. Soňra bolsa ol halkyň uly gyzyklanma bilen okaýan eserleriniň birine öwürülipdir.

“Döwletýar” dessany. Magrupynyň “Döwletýar” dessany anyk taryhy wakalar esasynda ýazylypdyr. Türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda şeýle esasyda döredilen eserler başga-da birlän-ikilän bar. Olardan Şabendäniň “Hojamberdi han” dessanyny hem-de Abdy-

setdar Kazynyň “Jeňnama” atly poemasyňy görkezmek bolar. Şabende “Hojamberdi han” dessanyňy işlände, käbir şowsuzlyklar ýüze çykydyr. Sebäbi şahyr bu eserinde tema saýlap almaga-da, baş gahrymanyň keşbini anyklamaga-da bir taraplaýyn çemeleşipdir. Ol taryhy wakalaryň ösüşine düýpli aralaşmandyr hem-de Agamuhammet şanyň basybalyjylykly ýörişlerine goşulan Hojamberdi hanyň keşbini mahabatlandyrmaga synanyşyk edipdir, ony halk gahrymany derejesine götermäge çalşypdyr. Abdysetdar Kazynyň “Jeňnama” poemasynda bolsa wakalar örän dogry berilýär. Şahyryň saýlap alan ugry hem anyk. Munda Eýran basybalyjylaryna garşy alnyp barlan göreşde gazanylan halk gahrymançylygy wasp edilýär. Şol ýeňşi gazanmakda halkyň güýji esas bolup durýar diýip, şahyr örän dogry netije çykarýar. Ýöne poemada çeper beýan etmeden taryhy ýazgy agdyklyk edýär. Şahyr maglumatlara köp üns berip, wakalaryň yzygiderliligini, oňa gatnaşan belli-belli taryhy şahslaryň hyzmatlaryny görkezmäge kän ýykgyň edipdir. Şeýlelikde, ol ýarym çeper, ýarym ylmy eser görnüşinde berlipdir. Magrupynyň “Döwletýar” dessany bularyň ikisindenem tapawutlanýar. Magrupynyň dessanynda taryhy wakalary jikme-jik yzarlamak ýok diýen ýaly. Onda çeper suratlandyrmalar, keşpleriniň hereketleriniň çeper beýany agdyklyk edýär. Şol bir wagtyň özünde onda taryhylyk hem saklanýar. Eserde XVIII asyryň ikinji ýarymynda ýaşap geçen ençeme taryhy şahslar hereket edýärler. Olar barada taryhy çeşmelerde anyk ýazgylar galypdyr.

Magrupy “Döwletýar” dessanyňy döredende, Gündogar edebiýatynyň kitaby ýörelgelerine däl-de, halk döredijiliginiň, türkmen dessançylygynyň edebi däplerine ýykgyň edipdir. Galyberse, Magrupynyň harby-gahrymançylykly temadan eser döretmekde “Döwletýar” dessanyňy ýazmaga girişmezden öň hem tejribesi bolupdyr diýip aýtmaga esas bar. Megerem, “Ýusup-Ahmet”, “Aly beg we Baly beg” dessanlaryny ondan öň ýazandyr. Sebäbi “Döwletýar” dessanynda many-mazmun, çeperçilik babatdan kämillik şahyryň beýleki eserlerinden ýokarydyr. Bu eserde şahyryň pikiri diýseň takyk hem sagdyn. Onda haýsydyr bir yrgalyk ýa-da säwlik duş gelmeýär.

Elbetde, taryhy temadan eser ýazmagyň, onda-da XVIII asyrdaky türkmen durmuşynda dowam eden taryhy wakalara seslenmegiň, on-

dan dogry baş çykarmagyň özüne ýetesi kynçylyklary bar. Eger-de şol wakalaryň jümmüşinde gezmesineň, olara ýakyndan gatnaşmasaň, olary keseden synlamak arkaly il halar eser döretmek mümkin däl. Diňe bu-lar hem däl. Galyberse, taryhy temadan eser ýazjak şahyr şol döwürde goňşy döwletleriň türkmenler barada alyp baran syýasatlaryny hem gowy bilmeli. Munuň üçin bolsa şol döwletler bilen geçirilen geple-şiklere wekil bolup gatnaşmaly. Magrupy şularyň hemmesiniň-de höt-desinden gelmegi başarypdyr. Ol bütün ömrüni diýen ýaly at üstünde geçirip, köp aldym-berdimli söweşlere gatnaşýar. Şonda ol türk-men halkynyň duşmanlarynyň kimlerdigine, olaryň nähili güýjüniň-kuwwatynyň bardygyna doly göz ýetirýär. Hywa hem Eýran bilen gepleşikler geçirmäge-de şahyr gatnaşan bolmaly. Şular bolsa onuň “Döwletýar” dessanyňyň şowly çykmagyna ýardam edipdir.

Magrupynyň “Döwletýar” dessany harby-gahrymançylyk tema-dan ýazylyp, ol watansöýüjilik, ynsanperwerlik, dost-doganlyk, para-hatlyk, batyrlyk, gahrymançylyk hakyndaky pikirlerе ýugrulandyр. Şeýle many-mazmun dessanyň baş gahrymany Döwletýaryň keşbi arkaly, ýagny onuň hereketleri, alyp baran işleri, göreşleri, oý-pikirleri, özgeler bilen bolan gatnaşyklary çeper beýan edilip ýüze çykarylýar. Elbetde, bu meselede beýleki keşpleriň-de ähmiýeti uludyr. Ony inkär etmek bolmaz. Ýöne her bir çeper eserде болшы ýaly, “Döwletýar” dessanynda-da esasy pikirler baş gahrymanyň keşbinde jemlenýär.

Döwletýar kim? Ol nähili gahrymançylyk görkezen adam? Bu soraglara jogap beriljek bolsa, onda dessanyň umumy many-mazmu-nyna ser salmak zerurlygy döreýär. Şonda meseläniň köp tarapy aýyl-saýyl bolýar hem-de eseriň esasy äheňi bilen ýakyndan tanyşmaga mümkinçilik döreýär.

Döwletýar Goňrat hany Eşmyradyň ogly. Eşmyrat aradan çykan-dan soň, onuň ornuna ogly Döwletýar han bolýar. Goňrat hanlygy bilen Hywa hanlygynyň arasynda asyrlar boýy dowam edip gelen duşmançylyk Döwletýara-da rahatlyk bermeyär. Ol Hywa hanlygy-na garşy uruş yglan etmegi ýüregine düwýär. Emma ýaşulular ony makullamaýarlar. Gaýta, Döwletýaryň Goňratdan çykyp, başga ýerde gzmegini maslahat berýärler. Döwletýar olaryň maslahatyny alýar. Ol Hywa hanynyň aýak ýeterinden uzakda Astrabatda, Maňgyşlakda

birnäçe wagtlap gezýär. Allaýar hanyň Humaý han atly gyzyna öýlenip, öýli-işikli bolýar.

Soň Döwletýar dogduk mekanyna dolanyp gelýär. Ýöne hanyň yzarlamaşy öňküsinden güýçlenmese, peselmeýär. Obadaşlary oňa ýene-de Goňratdan çykyp gitmegi maslahat berýärler. Şonda olar şeýle diýýärler:

“– How, Döwletýar beg, “Köne duşman dost bolmaz, gara keçe ak bolmaz” diýenleridir. Hywa hanynyň hergiz senden içi ýylamaz.

Döwletýar aýtdy:

– Eýse munuň maslahatyny beriň!

– Maslahatyny bersek, Hywa uly galaly bir şäher. Onuň adam-synyň heddi bar, hasaby ýok. Onuň bilen her gün bize urşup durmak ýa başardar, ýa başartmaz. Sen gowusy, birtäde Goňratdan bir ýana çykyp git. “Döwletýar beg galada ýok” diýseler, Hywa hany hem her gün üstümize ýygyn ýollap durmaz».

Döwletýar ýaşulularyň sözlerini makullaýar. Ol Göroglynyň “Gaçyşym bar, kowşuma berimsiz” diýen dana sözlerinden ugur alyp, duşmandan daşlaşmagy ýüregine düwür. Şonda nirä gitmeli diýen sorag ýüze çykýar. Enesi oňa Arkaja gitmegi maslahat berýär hem-de şol ýerdäki kakasynyň dostlary Mämmeťje serdaryňka, Hojageldi serdaryňka barsa, ony hor etmejekdiklerini aýdýar.

Döwletýar öz gowy görüşýän ýigitlerini yzyna tirkäp, Arkaja gelýär. Dogrudan hem, ony Hojageldi serdar, Mämmeťje serdar dagy güler yüz bilen garşylaýarlar. Döwletýary keseki hasaplamaýarlar. Ol il-halkyň göwnünden turýar. Söweş günü ýigitlere baş bolup, göreşip, iň kyn ýerini öz üstüne alýar. Gahrymançylyk görkezip, duşmanyň ýurduna uly dowul salýar. Döwletýar türkmen ýigitleri bilen yzly-yzyna birnäçe ýeňiş gazanýar. Bu ýagdaýy aňan Agamuhammst şa ony ele salmagyň ýoluny agtaryp başlaýar.

Maňgyslakly Hatam serdar Döwletýary gözläp, ony tapmagyň ugruna çykýar. Ol köp ýerlerden ideg-sorag edip, ahyry onuň Arkaçdadygyny eşidip, dag etegini syrpy, Döwletýaryň bolýan ýerine gelýärka, Eýran goşunlary bilen çaknyşmaly bolýar. Şonda hem ol aradan çykýar. Döwletýar bu aýy habary eşidip gaty gynanýar. Onuň Agamuhammet şa bolan gahar-gazaby öňküdenem güýçlenýär.

Şondan soňra Döwletýara atyny ýeke çapmazlygy, beýleki türkmen obalaryna-da habar edip, güýç birleşdirip, duşmana garşy göreş alyp barmalydygyny aýdýarlar. Ol köpçüligiň aýdanlaryna gulak asýar hem-de köp ýerlere habar ýollaýar. Birleşen güýç bilen duşmana garşy göreş alyp barýarlar. “Uruş gansyz bolmaz” diýlişi ýaly, bu gezekki söweşde Döwletýar agyr ýaralanýar. Uzak ýatman ýarasy gutulýar. Duşman ýene agyr goşun çekip gelýär. Ol ýene söweşe girýär. Ahyry duşman Döwletýary güýç bilen alyp bilmejegine gözi ýetenden soň, ony hile bilen gola salmagyň ýoluny agtaryp başlaýar. Agamuhammet şa köşk emeldarlaryna bu hiläni amala aşyrmagyň ýoluny agtarmagy tabşyrýar. Şonda Şawelet diýen bir beg bu ýumşy ýerine ýetirmäge taýyndygyny aýdýar.

Şawelet mekirlilik bilen Döwletýary ele salýar. Döwletýar ençeme ýyllap zyndanda ýatýar. Ahyry hem Hojageldi, Mammetje serdar, Abdy beg dagy onuň yzyndan barýarlar hem-de Agamuhammet şa bilen gepleşik geçirip, Döwletýary boşatmagyň ýollaryny agtarýarlar. Şa olaryň pikirini diňläp, ahyrda hem özüniň üç sany şertiniň bardygyny, ýagny: at çapysyp, ozsalar, göreş tutup, ýeňseler, şahyrlary bilen aýdysyp, üstün çyksalar, Döwletýary boşatjakdygyny aýdýar. At çapysygynda Seýitmusa Döwletýaryň Serhoş atly atyny münüp, ýaryşda üstün çykýar. Göreşde Abdy beg şanyň pälwanyny ýeňýär. Şanyň şahyrlary bilen bolsa Döwletýaryň özi aýdysyp, olardan üstün çykýar. Şeýlelikde, Döwletýar bendilikden halas edilýär.

Döwletýar Arkaja gelip, ýene ençeme ýyllar ýaşaýar. Günleriň birinde ol gojalandygyny, özüniň haýallaýandygyny aýdyp, Arkaç ilinden rugsat soraýar. Il-halk ony goýbermejek bolup näçe synanyşyk etseler-de, ahryry razylyk berýärler. Şondan soň ol dogduk mekany Goňrata tarap ýola duşýär. Ony Ortaguýa çenli ugradýarlar.

Döwletýaryň geldi habaryny eşidip, Hywa hany ýene ony yzarlamasyny güýçlendirýär. Ahyry hem ony ele salyp, wagsylarça öldürýär. Şeýdibem, Döwletýaryň täleyi pajygaly ýagdaýda tamamlanýar.

Görşümüz ýaly, Döwletýaryň durmuş we göreş ýoly örän galagoply hem dartgynly ýagdaýda geçýär. Ol бүтін ömrüni il-halkyň erkinligi, özbaşdaklygy, parahat ýaşamagy ugrundaky göreşe bagyşlaýar. Ol diňe Goňrat iliniň asudalygy üçin däl, eýsem türkmen topragyny-da duşmandan goraýar. Manlyly ömrüniň iň gowy

ýyllaryny şoňa sarp edýär. Ol öýsüz-öwzarsyzlygyna, ýekeligine garamazdan, halk bilen bile hereket edýär. Il-halk ony öz perzendi ýaly ekläp-saklaýar, onuň zürýatsyzlygyny bildirmeýär. Döwletýar türkmen halkynyň milli gahrymany derejesine göterilýär. Bu ýerde türkmen halkynyň goňşy halklar bilen asyrlar boýy daşky duşmana garşy alyp baran arkalaşykly göreşleriniň beýanyny görmek bolýar. Türkmen-goňrat gatnaşyklary özüniň gözbaşyny gaty gadymdan alyp gaýdýar. Ine, dessanyň many-mazmunynda şol gatnaşyklar esasynda dörän mukaddes dostluk-doganlyk wasp edilýär. Bu bolsa dessanyň many-mazmunynyň umumy adamzada degişli häsiýete eýedigini aňladýar. Şeýle doganlyk-dostlugyň özboluşly mazmunyny biz “Gör-ogly” eposynda-da görýäris. Beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň döredijiliginden hem muňa degişli mysallary islendikçe tapmak mümkin. Ýöne bu temany Magrupy has düýpli işläpdir.

Dessanda watansöýüjilik hem milli çäkten çykýar hem-de iki halkyň dostlugy bilen utgaşýar. Döwletýar diňe öz göbek gany daman ýeri diýip oturmaýar. Ol Maňgyslakda bolanda-da, Arkaçda bolanda-da daşky basybalyjylara garşy rehimsiz hem barlyşyksyz göreş alyp barýar, Şonda-da ol hemişe halk bähbidinden ugur alyp, ilň güýjüne daýanýar. Ol hiç wagt mal-mülk gazanmak, olja almak diýen ýaly zada baş galdyrmaýar. Şonuň üçin hem ol bar ýerde ýeňiş gazanyp, halkyň alkyşyny alýar.

“Döwletýar” dessanynda ýene bir oýlanyşykly orta atylan mesele parahatçylyk meselesidir. Dessanyň dowamynda Döwletýaryň görkezen gahrymançylyklarynyň örän köp pursatlary suratlandyrylýar. Her gezek hem Döwletýar ýeňiş gazanýar. Şonda Magrupy ýeňiş gazanmagyň başga parahatçylykly ýoly ýokmuka diýen pikirden ugur alyp, şol pikiri bermegiň tärlerini agtarypdyr. Ahyry hem bu meseläni Döwletýaryň ýesir düşen pursady bilen baglylykda çözüpdir. Döwletýaryň Agamuhammet şanyň zyndanynda ýatandygyny bilenlerinden soň, türkmen serdarlary ony bendilikden boşatmagyň ýollaryny agtarýarlar. Şonda birnäçe pikir orta atylýar. Birnäçeler Döwletýary uly güýç toplaý, goşun çekip, ýarag güýji bilen boşatmaly diýse, ikinji bir topar ony näçe baha kesse-de, bahasyny töläp, zat bilen ýesirlikden halas etmeli diýýär. Iş ýüzünde olaryň hiç biri hem

başa barmaýar. Döwletýar parahatçylykly ýol bilen, ýagny ýaryş üsti bilen bendilikden boşaýar. Şeýlelikde hem, Magrupy diňe güýjüne, gyljyňa ýa-da toplan baýlygyňa daýanyp, şonuň üsti bilen göreşede üstün çykjak bolup ýörmän, onuň parahatçylykly ýollary agtarylsa, has gowy boljak diýen pikiri öňe sürýär. Ýesirlik bilen bagly wakalaryň çeper beýany onuň “Ýusup-Ahmet” dessanynda-da bar.

Ynsanperwerlik pikiri bolsa dessanyň бүтін içinden eriş-argaç bolup geçýär. Döwletýaryň öz il-gününden aýra düşmegi, onuň türkmenler arasynda gowy orun almagy, onuň halk arasynda uly abraý gazanmagy, бүтін ömrüni sergezdanlykda geçirmegi – bularyň ählisi-de okyjynyň aňynda gowy duýgulary oýarýar. Sebäbi her ädimde baş gahrymana duýgudaşlyk bildirýärsiň, onuň bagtly gün-güzeran görmegini arzuw edýärsiň. Emma hemmesi tersine bolup çykýar. Sebäbi ähli ýerde zulum-sütemiň möwç alan döwründe ol gara güýçleriň gurbany bolýar. Her halda, şahyr geljege ynamly garapdyr. Ol öz pikirleriniň irde-giçde dabaralanjakdygyna berk ynanypdyr.

Magrupy “Döwletýar” dessanyň many-mazmunyny çugdamlamakda, eseriň gurluşyny düzmekde, keşpleri bermekde, çeper beýan etmekde halk döredijiligi eserlerinden, ilkinji nobatda bolsa, “Görogly” eposyndan nusga alypdyr. “Görogly” eposy bilen “Döwletýar” dessanynda köp babatlarda ýakynlyklaryň, umumylyklaryň bardygyny görmek bolar. Edil Görogly ýaly, Döwletýar hem mümkin bolsa, duşman bilen garpyşmazlygyň ýoluny agtarýar. Şonuň üçin hem, ol Goňraty taşlap gaýdýar. Göroglynyňky ýaly, Döwletýaryň hem Serhoş atly aty bar. Gahrymanlaryň ikisi-de dünýäden perzentsiz geçýärler. Göroglä söweşde agyr ýara düşende, ýyldyz görse gutulýar. Döwletýar hem söweşde agyr ýaralanýar. Ýöne onuň ýarasy ýyldyz göreňde däl-de, adaty ýagdaýda gutulýar. Görogly Öwezi ogullyk alýar. Döwletýar bolsa Seýitmusanyň ejesi bilen dogan okaşyp, ony öz ýegeni hasaplaýar. Gahrymanlaryň ikisiniň hem ynamdar ýigitleri bolup, olar ýeňiş gazanmakda degerli güýç bolup durýarlar. Olaryň ikisi-de duşmanyň aldawuna düşýärler. Görogly garry kempire ynanyp, Gyratyny ogurladýar. Soň bolsa köp heläkçiliklere uçraýar. Döwletýar bolsa Kaşsagyň gepine gidip, ýesir düşýär. Göroglydyr Döwletýaryň ölümi hem çalymdaş gelýär. Şu aýdylanlar Magrupynyň “Görogly” eposyndan köp zatlary öwrenendigini görkezýär.

Magrupy “Görogly” eposyndan örän döredijilikli täsirlenipdir. Ol wakalary, keşpleri, mümkin boldugyça, özüçe beýan etmegiň ýollaryny agtarypdyr. Şahyr ussatlyk bilen onuň hötdesinden gelmegi hem başarypdyr. Belli bolşuna görä, “Görogly” eposynda hyýaly wakalar belli bir derejede orun tutýar. Beýan edilýän many-mazmun, keşpler adaty durmuşdaky ýaly däl-de, ertekilere çalyň edýär. Magrupy bolsa bu meselä başgaçarak çemeleşipdir. Ol şeýle hyýaly suratlandyrmalardan saklanyp, wakalary, keşpleri durmuşda bolşy ýaly beýan etmäge çalşypdyr. Dogry, Magrupyda hem hyýaly wakalar düýbünden ýok diýip bolmaz.

Magrupy öz dessanyny “Görogly” eposyna ýakyn gurnamak bilen, uly utuş gazanypdyr. XVIII asyryda ýaşap geçen taryhy şahs bolan Döwletýaryň keşbini şekillendirmekde halk eposyndan nusga alynmagy, onuň milliligini artdyrypdyr, halkylygyny ösdüripdir. Galyberse, onuň şeýle usulda berilmegini okyjylar hem oňlapdyrlar. Meseläniň iň gyzykly ýeri hem bu iki dessanda şeýle ýakynlyklaryň bardygy mese-mälim görnüp duran hem bolsa, Magrupy hiç ýerde “Görogly” eposyny ýatlap, ony ýanjap durmaýar.

Beýleki türkmen dessanlarynyň köpüsine garanyňda, “Döwletýar” dessanynda XVIII asyr türkmen durmuşy hakyky görnüşinde, has giň, has köp taraply beýan edilipdir. Bize belli bolşuna görä, türkmen dessanlarynyň aglabasy taýyn mazmun esasynda ýazylyp, olara durmuş wakalary, hakyky keşpleriň belli-belli alamatlary siňdirilipdir. Netijede, durmuşy dogruçyl suratlandyrmaga, adam häsiýetlerini durmuşda bolşy ýaly görkezmäge uly päsgelçilikler döreýär, şertlilik emele gelýär. Hatda käte gönüden-göni taryhy hakykaty ýa-da taryhy şahsyň keşbini beýan etjek bolsaň, şol eseriň umumy äheňi şolara ertekidir rowaýat ýokundysyny bermegi talap edýär. Netijede, şahyr islese-islemese-de durmuşdan aýagyny üzmeli bolýar. Magrupynyň dessanynyň esasynda haýsydyr bir erteki, rowaýat ýatmaýar. Ony ýazmakda ol gönüden-göni taryha ýüzlenipdir, ýagny öz başdan geçiren wakalaryny, öz görüp-eşiden zatlaryny, ýakyndan tanaýan adamlarynyň durmuşyny çeper esere geçiripdir. Elbetde, bu ýerde-de şahyr käbir kynçylyklary ýeňip geçmeli bolýar. Sebäbi täze mazmun täzeçe beýany talap edýär. Şeýle beýan etme bolsa şol

döwürde ýokdy. Ony diňe öňden halk arasynda ýörgünli hasaplanan dessan görnüşünde beýan etmelidi. Şonda-da täze mazmuny isleseň-islemeseň-de şeýle görnüşde beräýmeli bolýar. Munuň üçin Magrupy köp oýlanyşmaly bolupdyr. Her halda, şahyr bu kynçylygy belli bir derejede ýeňip geçmegi başarypdyr. Ine, şonuň üçin-de “Döwletýar” dessanynda hakyky beýan etmeler güýçlüdir.

“Döwletýar” dessanynda birnäçe gahrymanlar hereket edýär. Onda baş gahryman bolan Döwletýaryň keşbinden başga-da ençeme hanlaryň, serdarlaryň, gelin-gyzlaryň, adaty oba adamlarynyň keşbi berilýär. Olaryň birnäçesi dessanyň başyndan tä ahyryna çenli hereket etse, käbiri belli-belli pursatlarda peýda bolýar.

Dessandaky esasy wakalar, pikirler, ahlak ýörelgeleri Döwletýaryň keşbiniň töwereginde jemlenýär. Ol бүтін ömrüni watanyň azatlygy, özbaşdaklygy ugrundaky göreşe bagyş edýär. Baş gahrymanyň keşbi dessanyň kyssa bölümünde, onuň öz hereketleri, beýlekiler bilen bolan gatnaşyklary, oý-pikirleri, sözleri, şeýle hem özgeleriň ol hakdaky aýdanlary arkaly beýan edilýär. Döwletýar özüniň esasy tutan maksadyny şeýle beýan edýär:

Her zaman istär men sag bolup janym,
Ile-güne ýarasam diýdigim, begler.

Döwletýara öz dogduk mekanyňy taşlap gaýtmak kyn düşýär. Näme-de bolsa, il-halkyň bähbidi üçin ol şeýle uly pidany çekmeli bolýar. Eger Döwletýar Goňraty taşlap gaýtmasa, onda Hywa hanynyň talaňçylykly çozuşy häli-şindi gaýtalanjak durjak. Elbetde, onuň ýurduny taşlap gaýdany bilen hem daşky duşmanyň çapawulçylygy aradan aýrylypdyr diýip bolmaz. Her halda, Goňrat hanlygy bilen Hywa hanlygynyň arasyndaky dartgynlylyk, garşylyk şondan soň azda-köpde gowşaýar. Sebäbi Döwletýar onuň aýak ýeterinden daşlaşýar.

Döwletýar Arkaçda hem asuda durmuş görmeýär. Ol halkyň toýuna-ýasyna gatnaşyp, köpün derdine ýaraýar. Ol Arkaja gelenden kän wagt geçmänkä, ýanýoldaş söweşde wepat bolan bir dul aýal bilen dogan okaşýar. Onuň Seýitmusa atly ogluny terbiýeläp başlaýar. Oňa at münmegi, her hili harby tälimleri öwredýär. Arkaç adamlary oňa her näçe ýagşylyk etseler-de, oňa näçe ýakyn dursalar-da, ol ýekeliginden, perzentsizliginden kemsinýär. Şonuň üçin hem Seýitmusany

ýegen hökmünde kabul edýär. Bu ýerde Döwletýaryň ynsanperwerligi örän belende göterilýär. Ol Seýitmusanyň ejesine ýüzlenip şeýle diýýär:

Söwer balaň kibi men hem bir ýeke,
Gezerem ýekelik jebrini çeke,
Ol ýegenim, sen doganym bolgaý sen.
Döwletýar beg diýer, dyzyna çöke.

Döwletýar il-halkyň bähbidini ähli zatdan ýokary tutýar. Baýlyk toplamak, mal-mülk edinmek onuň ýadyna-oýuna-da düşenok. Ol hemişe il-halk bilen bile oturyp, bile turýar. Haçanda, mala, baýlyga baş galdyranda, şowsuzlyga duçar bolýar. Döwletýar ýigitleri bilen aw awlap ýörkäler, Şawelet han olaryň üstüne dökülýär. Şonda Döwletýar dagy ýeňiş gazanýar. Ýöne ýaralanan adamlaryň arasyndan biri çykyp, Şawelediň şa gaznasyndan köp puly alyp gaýdandygyny, ýeňlenden soň olary bir gowaga taşlap gaçyp gidendigini aýdýar. Şonda Döwletýar “Gyzyl görse, Hydyr azar” diýlişi ýaly, ýaňky baýlygy görüp gelmäge öz ýigitlerini ýollap, özi ýeke galýar. Şol pursatda-da duşman ony ýesir edip alyp gidýär. Ol duşmanyň guran pirimine şondan soň düşüniپ galýar. Şeýlelikde, ol mal-mülke göz gyzdyrany üçin, agyr jezany çekmeli bolýar, ýagny ençe ýyllap zyndanda oturýar.

Ikinji sapar baýlyk meselesi orta düşende, Döwletýar örän oýlanyşykly hereket edýär. Haçanda, ol gartaşyp, öz ýurdy Goňrada gaýtjak bolanda, il-halk oňa sylag-serpaý görnüşinde kân mal berýär. Öz ýanlary bilen birgiden düýedir goýny sürüp ugranlarynda, Döwletýar olaryň kimiňkidigini soraýar. Şonda oňa halkyň şu uly baýlygy sowgat berýändigini aýdanlarynda, ol şeýle diýýär:

“— Wah, Seýitmusa jan, men bu ýere mal-dünýä diýip gelenmişimmi, at-düýe diýip gelenmişimmi, owlak-guzy diýip gelenmişimmi, halat-serpaý diýip gelenmişimmi? Eger sen Döwletýar agaňy ynýytmajak bolsaň, aşnalygyňy saklajak bolsaň, onda sen meniň diýenimi edagaý, oglum!”

Şonda Döwletýar mallaryň bir bölegini çopana, ikinji bir bölegini Seýitmusa, galan üçünji bölegini bolsa il-halka paýlaýar. Özüne berlen halat-serpaýlary hem oňar-oňmaza, ýetim-ýesire paýlaýar.

Döwletýar sada hem kiçigöwünligi, belent adamkärçiligi bilen köpçülige özüni aldyrýar. Hiç ýerde men-menlik ýa-da gedemlik etmeýär, haýsydyr bir bähbit aramaýar. Bar ýerde il bähbidini ileri tutýar. Şonuň üçin hem ol halk arasynda edermen batyr, gowy adam hökmünde adygýar.

Döwletýaryň şeýle belent mertebeli adam hökmünde terbiýelenip ýetişmeginde onuň enesiniň hyzmatlary uludyr. Göroglyny atasy Jygaly beg terbiýeläp ýetişdiren bolsa, “Döwletýarda” onuň orruny enesi eýeleýär. Sebäbi Döwletýar ýaşlykdan atadan galýar. Onuň doganlary hem Hywa hanynyň zulumyndan heläk bolýar. Onuň ýeke özi galýar. Enesi ýeke perzendini ile belli adam edip ýetişdirmek üçin örän köp tagallalar edýär. Onuň azaby ýerine hem düşýär.

Baş gahrymanyň keşbindäki belent adamkärçilikli häsiýet has-da möhüm ähmiýete eýedir. Halk geçmişde bu meselä aýratyn uly üns beripdir. Magrupy hem halk pähiminden ugur alyp, Döwletýaryň haýsy halkdandygyna garamazdan, gowy adamlar bilen dostlaşyp, zähmetkeş köpçüligine zulum-sütem edýän basybalyjylara garşy göreş alyp barmagyny asylly iş hasaplapdyr. Hatda ol Eýranda zyndanda ýatan wagty hem zyndanban bilen ataly-ogul ýaly ysnyşýarlar.

Döwletýaryň keşbinde bulardan başga-da, ula hormat goýmak, onuň sarpasyny tutmak, diýenine gulak asmak, mertlik, parasatlylyk, jomartlyk, dilewarlyk, myhmanparazlyk ýaly ençeme asylly häsiýetler berilýär. Ol hemişe täzeligiň tarapdary. Onuň öýli-işikli bolşy hem şol döwrüň adaty toýlaryndan üýtgeşik bolýar. Ol Allaýar hanyň üstüne çozup gelen gyzybaşlary derbi-dagyn edip, onuň gyzy Humaý han bilen halaşyp durmuş gurýarlar. Şonda olar diňe biri-birlerini ýakyn-dan tanamak, synlamak däl, hatda göreş hem tutup görýärler. Olaryň toýy duşmandan üstün çykylmagynyň dabarasy bilen utgaşyp gidýär.

Dessandaky köp pursatlar Döwletýaryň söweş gahrymançylyklaryny beýan etmäge bagyşlanypdyr. Elbetde, ol çakdanaşa mahabatlandyrylmaýar. Onuň gahrymançylygy öz ýigitleriniň, umumy halkyň gahrymançylygyna syrygýar.

Döwletýary turkmen ýigitleri Ortaguýa çenli ugradyp, şol ýerde hoşlaşanlarynda, ol il-güne ýüzlenip şeýle diýýär:

“– How, ýigitler! Döwletýar begni diri diýip gözlemäň, emma öldi diýip hem sözlemäň. Tä kyýamat ahyrgaça men atarman-çapar-

man ýigitlerniň jylawyda gezer men. Sag galyň, il-güne sag-aman gowşuň”.

Bu ýerde gahrymançylyk ölmeýär, il-halk ýaşasa, gahrymançylyk hem ýaşar diýen pikir ündelýär. Döwletýar öz gahrymançylygynyň soňky nesiller tarapyndan dowam etdiriljekdigine ynanydyr.

Umumylykda alanyňda, Göroglynyň keşbine garanyňda, Döwletýaryň keşbinde hyýaly öwüşginler birneme azalyp, durmuşylyk güýçlenýär.

Dessanda halk üçin peýdaly iş eden ençeme hanlaryň keşbi berilýär. Magrupy has hem Hojageldi, Mämmetje serdaryň, Abdy begiň keşplerine uly ähmiýet beripdir. Hojageldi serdar Döwletýar bilen deň derejede söweşlere gatnaşýar. Mämmetje serdar, köplenç, olara gowy maslahatlar, guramaçylyk meselesinde degerli goldawlar berýär. Ol her hili çylşyrymly waka ýuze çyksa-da, ondan örän gowy çykalga tapýar. Şonda diýseň peýdaly maslahatlary berýär. Şeýlelikde, ýeniş gazanmagyň ýoly dogry kesgitlenýär.

Dessanda gelin-gyzlaryň keşbine-de uly orun berlipdir. Döwletýaryň aýaly Humaý han edenli, başarnykly, adamkärçilikli maşgala. Ol men han gyzy diýip uzumsyrap oturmaýar. Ol ýigitler bilen deň derejede ata çykmagy-da, göreş tutmagy-da başaýar. Döwletýaryň enesi hem-de Mämmetje serdaryň togsan ýaşdan geçen enesi birmeňzeş häsiýetdäki keşplerdir. Olaryň ikisi-de Döwletýara gowy öwüt-ündewler berýärler. Onuň durmuşda ýalňyşmazlygy ugrunda alada edýärler. Olaryň berýän öwütleri bahasyna ýetip bolmajak gymmata eýedir. Seýitmusanyň ejesi hem durmuşda awunan zenanlaryň biri. Onuň adamsy söweşde aradan çykýar. Şondan soň ol adamsynyň aryny almak üçin ýeke perzendi Seýitmusany batyr ýigit edip terbiýeläp ýetişdirmek ugrunda hiç zadyny gaýgyрмаýar. Ol tutan mak-sadyna-da ýetýär. Onuň ogly kakasynyň ornuny eýeleýär.

Görşümüz ýaly, Magrupy türkmen gelin-gyzlarynyň durmuşda uly orunlarynyň bardygyna düşünişdir. Şonuň üçin hem şol zaman-da alnyp barlan göreşlerden olary çetde galdyrmadyr. Seýrek halda bolsa-da, eserde şahyryň öz keşbi-de berlipdir. Ol öz baş gahrymany Döwletýar agyr ýagdaýa düşen pursadynda, oňa ruhy hemaýatçy hök-munde düşüşüne girýär. Magrupy durna sypatyna girip, onuň ýanyna – zyndana gelýär. Bu pursat şeýle beýan edilýär:

“Ýaňky durna silkinip, birden bir ýaşyl donly, goly hasaly bir adama öwrüldi duruberdi. Döwletýar ýagşy seretse, bu kişi Magrupy piri ekeni. Magrupy golaý gelip, Döwletýar begniň başyny ýerden göterip, oňa könüllik berip: “How, Döwletýar beg, hapa bolup oturma, bu hem bir synagdyr, köňlüňi bire baglap sabyr etgil, sen bu jaýdan halas bolar sen!» diýip, ol gazal aýtmaga durdy.

Atsyza at berip, donsuz donuň,
Ýene supra ýaýyp, aýama nanyň,
Daýym dünýä dolup abraýyň, şanyň,
Myrat hasyl, maksat kämil bolar sen.

Elkyssa, Magrupy sözüni tamam etdi. Şol zaman hem Döwletýar beg gygyryp oýandy. Görse, töwereginde Magrupy-da ýok, durna hem ýok”.

Magrupy “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanynda özi barada käbir maglumatlary beripdir. Döwletýarda bolsa ol baş gahrymanyň ejizlän pursatynda, oňa göwünlik berip, ony goldaýar. Şeýle usuly Mollanepes hem ulanyp, “Zöhre-Tahyr” dessanynda özi hem-de aýaly Bssantäç ikisi gatnaşýarlar.

Magrupy dessanynda Agamuhammet şanyň, Ybraýym hanyň, Şawelet hanyň alyp baran gabahat syýasatlaryny paş edýär. Olaryň parahat oturan obalary talaýyşlary, ogul olja, gyz ýesir edip äkidişleri taryhy hakykatlygyna görkezilýär. Kaşşagyň keşbi bolsa “Ýusup–Ahmetdäki” Mürzemmetiň, Mollanepesiň “Zöhre-Tahyryndaky” Hasan Şugulyň keşbini biygtyýar ýadyňa salýar. Olar hemişe şer işi agtaryp gezýärler.

Dessanda başga-da ençeme gahrymanlaryň keşplerini görmek bolýar. Olar hem eserde beýan edilýän wakalary, keşpleri töwerekleyin açyp görkezmäge ýardam edýär.

Umumylykda alanynda, Magrupynyň “Döwletýar” dessany gowy ýazylan eserleriň hatarynda goýmak bolar. Şahyr taryhy tema ýüzlenip, harby-gahrymançylykly temany işlemekde beýleki XVIII asyr türkmen nusgawy şahyrlar bilen aýakdaş gidipdir, hatda olardan öňe gidişlik eden halatlary hem bolypdyr. Muňa Döwletýaryň keşbi aýdyň mysal bolup biler.

ABDYLLA ŞABENDE

Şabende, takmynan, 1720-nji ýylda Daşoguz welaýatynyň Akdepe etrabyňyň golaýyndaky Was diýen ýerde eneden bolýar. Şahyryň çyn ady Abdylla bolup (käbir maglumatda Abdyl Nazar), Şabende onuň edebi lakamydyr. Onuň bu lakamy alşy barada halk arasynda şeýle rowaýat bar: Şabende şahyryň gowy görüşýän dostlarynyň biri Eýran şasyna ýesir düşüpdur. Şabende ony ideg-sorag edende, oňa biri: “Seniň dostuň şanyň zyndanynda bendilikde ýatyr” diýip aýdypdyr. Şonda ol öz-özüne: “Sen şu günden beýläk özüňe Hudaýyň nazar salan adamy, ýagny Abdylla, Abdyl Nazar diýip ýörme. Sen Hudaýyň gargan adamy. Şanyň zyndanynda bendilikde ýatan dostuňdan seniň näme tapawudyň bar? Şonuň üçin, goý, meniň hem adym Abdylla däl-de, Şabendi bolsun” diýenmiş. Halk bolsa ony birneme üýtgedip, “Şabende” diýip aýdanmyş. Şabende lakamyny şahyryň özi zyndana düşende alanmyş diýen maglumat hem bar. Belki-de, beýleki türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsünde bolşy ýaly, şahyryň edebi lakamy hut öz döredijiligi bilen baglydyr. Şabende adamzat gözelligini dünýädäki ähli gözelliklerden, hatda dini hem mifiki gözellikden-de ýokarda goýupdyr. Bize belli bolşuna görä, geçmişde şahyrlar wasp edýän gözelini “gül, serwi, aý, toty, gumry, jeren, soltan, şa” diýen ýaly sözler bilen atlandyrypdyrlar. Eger şeýle bolsa, Abdylla Şabendäniň-de: “Men adamzat gözelliginiň aýdymçysy, ýagny adamzat gözelligine bendi – şaha bendi” diýen manyda eserlerinde bu edebi lakamy ulanan bolmagy mümkin.

Şabendäniň kakasyna Mämi diýer ekenler. Ol hatly-sowatly adam bolup, halk arasynda uly abraýdan peýdalanyndy. Mämi molla ogluny ylymly-bilimli adam edip ýetişdirmek üçin alada edipdir. Şabende ilki oba mekdebinde, soňra Hywa medreseleriniň birinde

okapdyr. Şol döwrüň mekdep-medreselerinde okuwyň dini häsiýetde bolandygyna garamazdan, Şabende pars hem türkî dildäki edebiýaty, Gündogaryň taryhyny, filosofiýasyny we beýleki birnäçe ylymlaryny oňat öwrenipdir.

Şabende ýaşlykdan seýisçilik bilen hem gyzyklanypdyr. Ol köp toýlara, ýaryşlara gatnaşyp, bu hünäre gitdigiçe türgenleşipdir. Soňra ol uly at-abraýly seýis bolup ýetişýär. Şabendäniň bakyp-bejeren atlary diňe Hywa etrabynda däl, eýsem, Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde, Etrek, Gürgen, Ahal sebitlerinde geçirilen ýaryşlara-da gatnaşyp, uly baýraklara eýe bolupdyr. Bir rowaýatda Şabendäniň Musa garyn diýen adam bilen Gürgende bolan bir toýda ýaryşa gatnaşýşlary barada gürrüň berilýär. Şahyr ýoldaşy Musa garyn bilen toý ýerine baranlaryndan soň, beýleki ýaryşa gatnaşjak atlaryň ýagdaýyny bilmegiň ugruna çykýarlar. Şol toýa Ahaldan hem bir tejribeli, seýisçiligiň gizlin syrlaryny gowy bilýän garry adam gelen eken. Ol haýsy atyň nähilidigini görenden bilýän eken. Bir gün öňünden toý ýere ýyganan adamlar onuň ýanyna üşüp, haýsy atyň ozjakdygyny öňünden aýdyp bermegini haýyş edýäler. Şonda ol: “Tamda gulak bar” diýipdirler. Men häzir haýsy atyň nä haldadygyny, nähili keminiň bardygyny aýtsam, olar ertire çenli ony düzederler. Şeýdibem biz baýraksyz galarys” diýýär. Şonda onuň ýanyndakylar: “Aý, hiç kim ýok-la, sözläbersene!” diýip, ýalbaryp oturanlaryndan soň, garry seýis öz pikirini aýtmaga razy bolýar. Ol töweregine göz aýlap şeýle diýýär: “Hywadan gelen at hemme atlardan ýyndam bolmaly. Ýöne onuň biraz kemi bar. Uzak ýoldan gelensoň, ol birneme argyn, az-kem sowuk hem degipdir. Eger ertir irden bir toklyny ýa-da geçini soýup, onuň derisini gyzgynlygyna arkasyna ýapsalar, ondan soň hem bir derletseler, baýrak şolaryňky bolmaly”.

Garry seýsiň bu gurrüňlerini Şabende eşidip, ertesi edil şonuň aýdyşy ily edip atyny seýisleşýär. Şeýdibem ol uly baýragy alýar. Şahyryň seýisçilik bilen meşgullanandygy barada başga-da maglumatlar bar. Hatda halk oňa “Seýisler seýisi” diýen at hem beripdir. Şabendäniň ökde seýis bolandygyny onuň “Arap at” atly goşgusy-da, dessanlarynda aty wasp etmäge uly orun bermegi-de kepillendirýär.

Şabende birnäçe türkmen şahyrlary bilen ýakyndan aragatnaşyk saklapdyr. Magtymguly Hywadaky gökleňleriň arasyna baranda,

Şabende onuň bilen duşuşýar. Magtymguly birnäçe günläp Şabendäniňkide myhmançylykda bolýar, onuň bilen toýda, oturlyşyklarda jemagata goşgular okap berýärler, ötenden-geçenden gürrüňler edýärler. Wasa, Uzboýa, Üstýurda gezelenje çykýarlar. Soň Magtymguly öz obasyna gaýdýar. Ol Şabendäni Etrek, Gürgene myhmançylyga çagyryar. Şabende Magtymgulynyň watanynda birnäçe gezek bolýar. Ol ýerde şahyryň ýakyn garyndaşlary hem bar eken. Başga bir maglumatda Şabendäniň Magtymguly bilen tapmaça goşgy aýdyşandygy habar berilýär.

Şabende, Kemine, Talyby üçüsiniň gezelençleri baradaky rowaýat halk arasynda has-da giňden meşhurlyk gazanypdyr.

Bu üç şahyr ilki Hywada Şabendäniňkide myhmançylykda bolýarlar, soň Ahala, Mara gezelenje gaýdýarlar. Ýolda bir obada Gözel atly gelniňkide myhmançylykda bolanlarynda, Şabende meşhur “Gözelim” atly goşgusyny ýazýar. Şonda Kemine “Zülpüň”, Talyby bolsa “Gezme ýyrtyk jinde bilen” atly goşgusyny döredýär. Şahyrlaryň özara dostlukly gatnaşyklary, edebi hyzmatdaşlyklary olaryň döredijiliginde-de käbir umumylyklaryň döremegine getiripdir. Olaryň şygrylarynda many-mazmun, çeper beýan ediş usuly babatdan azda-kände ýakynlygyň bardygy aýdyň duýulýar. Hiç hili edebi guramanyň ýok wagtynda şahyrlaryň şeýle gatnaşyklary ýola goýmagynyň türkmen nusgawy edebiýatynyň ösüşine oňaýly täsir edendigi şübhesizdir.

Beýleki birnäçe türkmen şahyrlary ýaly, Şabende aýdym-saz sungatyny-da gowy bilipdir. Belli saz öwreniji professor W. Uspenskiniň “Türkmen sazy” atly kitabynda birnäçe atly sazanda-bagşylaryň arasynda Şabendäniň-de ady getirilýär. Şahyr aýdym-saza örän uly hormat goýmak bilen, şygrylaryny-da onuň bilen utgaşdyrypdyr. Şabende öz goşgularyny, türkmen dessanlaryny saza goşup, halkyň önünde ussatlyk bilen ýerine ýetiripdir. Ol türkmen aýdym-saz sungatynyň ösmegine-de ep-esli goşant goşupdyr. Bar bolan maglumatlara görä, Şabende birnäçe saz hem döredipdir: “Nejep” (“Jygaly”).

Şabende gezende şahyr bolupdyr. Ol türkmen topragynyň köp yerlerini aýlanyp çykyppdyr. Şonuň ýaly-da, ol Orta Aziýanyň birnäçe uly şäherlerinde, Kawkazda, Astrabatda, Tähranda, Ysphyhanda bo-

lupdyr. Şabende ençeme ýerleri gezip çykandan soň, “Syýahatnama” atly eser hem ýazypdyr diýen maglumat bar. Şahyryň gezelençleri, esasan, onuň ömür boýy meşgullanan seýişçilik, şahyrçylyk, bagşyçylyk kesbi-käri bilen baglanyşyklydyr. Şabende syýahat etmekden haýsydyr bir başga maksady göz önünde tutmandyr. Ol bolan ýerlerinde at çapyşyklara gatnaşypdyr, goşgular okapdyr, aýdym aýdyp, saz çalypdyr. Şeýdibem, ol il-halka hezil beripdir, köpçüligiň alkyşyny alypdyr. Mahlasy, şahyr ilhalar adam bolupdyr.

Şabende XVIII asyrdan dowam eden taryhy wakalaryň jümüşinde ýaşapdyr. Ol Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň, Eýran şasynyň türkmen topragyna geçiren ençeme talaňçylykly çözümleriniň gözli şaýady bolýar. Şahyr döwürdeşi Hojamberdi han bilen ýakyn gatnaşykda bolupdyr. Belli bolşuna görä, Hojamberdi han Eýran şasy Agamuhammet şanyň aldawyna gidip, onuň ençeme ýörişlerine gatnaşýar. Ahyrdan hem onuň ykbaly pajygaly ýagdaýda gutarýar. Şabende oňa bagyşlap, özüniň “Hojamberdi han” dessanyny ýazypdyr. Emma şahyr dessanynda bu hanyň halk bähbidinden daşlaşandygyny, onuň ykbalynyň agyr ýagdaýa uçramagynyň-da şonuň üçin bolandygyny aýdyň görkezip bilmändir. Bu Şabendäniň öz döwriňiň käbir çylşyrymly taryhy wakalaryndan doly baş çykaryp bilmändigini aňladýar. Şonuň üçin onuň “Hojamberdi han” dessany şowly çykmadyr.

Şabende “Şabähram” dessanyny döredijiliginiň irki döwründe döreden bolsa gerek. Sebäbi bu dessanda öňe sürülen pikirler onuň ömrüniň ahyrky ýyllarynda döreden “Gül-Bilbil” dessanynda ösdürilýär.

Şabende, takmynan, 1800-nji ýylda aradan çykýar. Onuň gubury Wasda, Aşykaýdyňyň gümmeziniň golaýynda bolmaly.

Şabendäniň nebereleri Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynyň “Türkmenistan”, Köneürgenç etrabynyň daýhan birleşiklerinde hem-de Garagalpagystanda ýaşaýarlar.

ŞABENDÄNIŇ DÖREDIJILIGI

Goşgulary. Şabende türkmen halk döredijiligine we nusgawy edebiyata ýakyn usulda birnäçe goşgular döredipdir. Olar many--mazmunynyň durmuşlygy, halk köpçüligine düşnükli dilde ýazylanlygy, gyzykly hem höwesli okalýanlygy bilen tapawutlanýar. Şabendäniň şygrylarynda mekdep-medrese diliniň täsiri ýok diýen ýalydyr. Şonuň üçin hem onuň edebi mirasynda umumy hem hyýaly häsiýetde ýazylan, düşünmesi kyn eserler duş gelmeýär diýen ýaly. Şahyr wakalary, şekilleri, mümkin boldugyça, dogruçyl suratlandyrmaga çalşypdyr. Onuň belli-belli eserleri bolaýmasa, goşgularyňň agramly bölegi goşuk (murapbag) görnüşinde ýazylypdyr. Onda ýazuw edebiyatyna mahsus kasyda, müstезat, mesnewi, muamma, taryh, nama ýaly şygyr görnüşleri duş gelmeýär. Her halda, Şabende kitaby dilde ýazylan edebiyat bilen, orta asyr arap-pars, türk şygyr düzlüşiniň gazalçylyk, mesnewiçilik дәpleri bilen tanyş bolmandyr, olary bilmändir diýip аýdyp bolmaz. Onuň dssanlaryny okan wagtynda, Gündogar şygyrýetiniň täsiri belli bir derejede duýulýar. Hatda şahyr dssanlarynda ýazmasy kyn hasaplanýan gazaly-da peýdalanylýdyr. Ýöne olaryň sany köp дәl. Şonuň üçin Azady, Gaýyby ýaly tutuş döredijiligini kitaby, mekdep-medrese dilinde ýazan şahyrlar-a дәl, hatda Andalyp, Şeýdaýy, Magrupy dagy bilen deneşdireniňde-de Şabendä gazalçylyk, mesnewiçilik дәpleri az täsir edipdir.

Şabendäniň şygyrlarynyň möçberi şeýle bir köp дәl. Onuň baryýogy otuz-kyrk töwregi şygry bar. Olar esasan, yşk-söýgi, öwüt-nesihat hem-de tapmaça häsiýetli goşgulardyr. Şabendäniň döredijiliginde bu temalaryň hemmesiniň-de işlenilişi birsydyrgynrakdyr. Olaryň haýsydyr birinde şahyryň ussatlygy has gowy duýulýar diýip аýdyp boljak дәl.

Beýleki türkmen nusgawy şahyrlary ýaly, Şabende hem döredijiliginde yşk-söýgi hаkdaky tema ep-esli orun beripdir. Onuň bu temada ýazan şygyrlarynda gelin-gyzlaryň gозellikleri hem-de adamkärçilik mertebeleri wasp edilýär. Olaryň belli-bellileri çeperçilik ussatlygy babatdan has-da tapawutlanýar. Şahyryň “Gозelim”, “Dört gозel” (“Magruplykda bellidir”), “Tylla seniň yşkynda”, “Söwer ýa-

rym, Meňli”, “Meňli hany nätdiň?” atly goşgulary muňa mysal bolup biler.

Şabendäniň “Gözelim” atly goşgusy diňe bir onuň öz döredijiligi boýunça däl, eýsem tutuş nusgawy edebiýat boýunça-da saýlama eserleriň biri hasaplanýar. Tematikasynyň bitewiligi, şahyrana pikir-duýgularyň hyjuwly, göçgünli hem dabaraly ýagdaýda beýan edilmegi, deňeşdirmeleriň, meňzetmeleriň we beýleki çeperçilik serişdeleriniň diýseň köp hem-de ýerlikli ulanylmagy “Gözelim” atly goşgynyň şeýle şowly çykmagyna uly ýardam edipdir.

Bar bolan maglumatlara görä, şahyr bu goşgusyny Gözel atly gelniň haýyşy bilen döredipdir. Ozal hem ýatlanylşy ýaly, Şabende, Talyby, Kemine üçüsi ilki birnäçe gün Hywada bolanlaryndan soň, Ahala, Mara gezelenje gaýdýarlar. Ýolda gum etegindäki obalaryň birinde myhman bolýarlar. Olara oňat hezzet-hormat edýärler. Ertesi Kemine: “Bu öýüň ýaşulysy bir ýere gitdimi ýa-da ýokmy?” diýip soraýar. Şonda öý eýesi adamsynyň üç ýyl mundan öň aradan çykandygyny aýdýar. Kemine onuň ýaňy ýigrimi-ýigrimi baş töweregi ýaşda, şeýle görk-görmek bilen ömrüni küň edip oturman, kime-de bolsa birine durmuşa çykmagyny maslahat berýär. Ol gelin hem kim bir bent goşguda ýedi aşygyň adyny getirip, özüne bagyşlap goşgy goşup berse, şoňa durmuşa çykmaga razydygyny aýdýar. Nobat Şabendä berilýär. Ol şol ýerde horjunyndan galam, kagyz alyp, “Gözelim” goşgusyny ýazýar we okap berýär. Goşgy gelne ýaraýar. Ol öz şertinde durmaga razydygyny aýdýar. Şabende bolsa oňa ýaşlarynyň deň dældigini, şonuň üçin ataly-gyz bolmagy teklipl edýär.

“Gözelim” atly goşgynyň döreýiş taryhy barada aýdylýan bu rowaýatyň esasynda Şabendäniň durmuşy bilen bagly haýsy-da bolsa bir hakykatyň ýatandygy belli zat. Bu goşgynyň gyzykly döreýiş taryhy akademik A. N. Samoýlowiçi hem gyzyklandyrypdyr. Ol “Nepis türkmen edebiýatyna umumy syn” (13-nji aprel, 1909-njy ýyl) atly çykyşynda ony peýdalanandygyny, Orta Aziýa halklarynyň taryhynda şeýle maglumatlaryň köpdügini, olary öwrenmegiň möhüm ähmiýete eýedigini belläp geçýär.

Şabende “Gözelim” goşgusynda şol döwürde we ondan öňki edebiýatda ulanylan deňeşdirmeleri, meňzetmeleri we beýleki çeperçilik serişdelerini örän ýerlikli ulanypdyr. Şahyr aýtmýşlaýyn, ol Gözel

“perilerin soltany, hany, toty kimin suhanwer, şirin zyban, kirpikleri hanjar, gaşy keman, lebleri şähdi-şeker, açylan ter gunça, bakyşy hun bahaly, älem görki-guwanjy, serwi-rowan, çölün maraly, galam gaşly, gözleri jellat, dür-ýakut bilen bezenen, sahypkyran” gelin bolmaly. Göräýmäge, şeýle taryplamalar örän umumy ýaly. Emma şahyr olary güýçli soragdyr ýüzlenme hem-de beýleki çeperçilik serişdelei bilen utgaşdyrýar weli, olar täzeçe öwürşgin alýar. “Gözelim” goşgusynda durmuşa, ýaşaýşa, gözellige bolan güýçli çagyryş onuň many–mazmunyny, çeperçiligini öňküden-de artdyrýar. Öňki öten aşyk-magşuklary ýatlamak bilen, aşyk magşugyna “Öter üşbu gözellik, baş gün söhbet guraly, ýalançyda galmasyn janda arman, Gözelim” diýip ýüzlenýär hem-de ýaşaýyşyň, durmuşyň lezzetini, hözirini görmegi, erkana ýaşamagy maslahat berýär.

Şabendäniň ýörelgesine eýerip, birnäçe şahyrlar onuň “Gözelim” atly goşgusynyň äheňinde şygrylar döredipdirler. Olardan Mollanepesiň, Berdinazar şahyryň “Gözelim” atly goşgularyny görkezmek bolar. Bular öz şygrylarynda tema, beýan ediş usuly, kapyýa babatdan Şabendäniň ýörelgesine eýeripdirler.

Şahyryň “Peri görmedim” goşgusy-da özünden soňkulara nusga bolupdyr. Mollanepesiň hem Seydiniň “Tapylmaz” atly goşgulary bu pikiri aýdyň subut edýär.

Şabendäniň “Dört gözeli” atly goşgusy-da onuň özboluşly eserleriniň biridir. Şahyr bu şygrynda gelin-gyzlary taryplamagyň özboluşly tärini ulanypdyr. Ol dört gözeliň biri-birinden bezemendigini, owadandygyny, şirin dillidigini nygtamak bilen, olaryň hemmesiniňde mertebesini arşa göterýär. Gelin-gyzlary şeýle usulda wasp etmek türkmen halk döredijiliginiň we nusgawy edebiýatyň taryhynda başga-da duş gelýär.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň köpüsinde bolşy ýaly, Şabendäniň hem yşk-söýgi hakyky şygrylarynda onuň şahsy durmuşy bilen bagly eserler-de bar. Ol söýgülisi hem baş ýoldaşy hakynda “Söwer ýarym, Meňli”, “Meňli hany nätdiň?” atly goşgularyny döredipdir. Şahyryň “Söwer ýarym, Meňli” goşgusy onuň ýaş ýigitlik ýyllaryna degişli bolup, onda Meňliniň juwanlyk döwründäki görk-görmegi taryplanýar. “Meňli hany nätdiň?” goşgusy gam-gussaly äheňde bo-

lup, ol şahyryň ýanyoldaşyndan aýrylmagy bilen bagly düzülipdir. Şabende goşgynyň бүтін dowamynda ençeme öten-geçenleri ýatlap, pelekden şikaýat edýär hem-de olaryň hemmesini Meňliden jyda düşmegi bilen baglaşdyrýar.

Şabende şygryrlarynyň uly bölegini öwüt-nesihata bagyşlapdyr. “Kim biler”, “Aty bolmasa”, “Haýyr-patasyn almanyň”, “Ynsan ug-raşsa”, “Nä bilsin”, “Ganatlanyp uçmaga”, “Ussatdan tälim alanyň”, “Haty ýagşydyr” atly goşgularynda namart, gorkak, husyt, harsydün-ýä, gedem, öwünjeň; utanç-haýasyz, ýaňra, samsyk, il derdine ýaramaýan adamlary kötekleyär hem-de şeýle häsiýetleriň adamsöwürçilik bilen bir ýere sygyşmaýandygyny öwran-öwran nygtap geçýär. Şahyr pikirlerini anyk usulda beýan etmek bilen, batyr, edermen, dogumly, mert, pähim-paýhasly, sahy, il derdine ýaraýan adamlary ýaramaz adamlara garşy goýýar. Şabendäniň öwüt-nesihat temasynda ýazan goşgulary ynsanperwerlige ýugrulypdyr. Şahyr adamsöwürçiligi wasp etmegi, adam mertebesini belent tutmagy özüne şygar edinipdir. Ol “Jepa eýledin” atly goşgusynda bu barada şeýle diýýär:

Kimseler bolupdyr äleme soltan,
Birnäçeler gezer akyly haýran,
Adam abraýy üçin eýledim jöwlan,
Men bu jana şeýle jepa eýledim.

Şahyr adam häsiýetlerini örän synçylyk bilen suratlandyrypdyr. Ol bir degimsiz emel ýetse, onuň gözünüň ýer görmeýändigini, doýmaz-dolmazlyga, harsydünýälige ýüz urýandygyny aýdýar hem-de şeýle adamlary paş edýär:

Bedasyl ýigide ýetişe beglik,
Tumak baglap, hatyrasyn jem biler.

Ýa-da:

Suw üstünde ýergesize ýer gelse,
Garny dolman, sarkyt bermez içmäge.

Şahyr batyr, edenli, dogumly, akyllý adamlary göze sürme hasaplaýar.

Şabende ýaşan jemgyýetinde başarnygyň, adamsöýüşiň mal bilen, baýlyk bilen ölçenilýändigini uly gynanç bilen ýatlaýar.

Gürründe ýigidiň ady tutulmaz,
Gylygy, gylyjy, aşy bolmasa.

Ol Gündogaryň beýik söz ussady Alyşir Nowaýynyň durmuşyndan mysal getirip, öz pikirlerini has-da täsirli beýan edipdir. Bize belli bolşuna görä, Nowaýy Hüseýin Baýkaranyň köşgünde mürze bolup, döwlet işini dolandyrmakda, oňa köp peýdaly maslahatlar berýär. Şeýdibem ençeme ganly çaknyşyklaryň öňi alynýar, ýurduň, il-günüň hal-ýagdaýynyň gowulaşmagyna, ylmyň-medeniýetiň ösmegine uly ýardam edýär. Emma şonda-da hiç kim onuň gadyryny bilmeýär. Gaýta, tersine köşk adamlary tarapyndan oňa her hili şyltaklar atylýar, ol ençeme gezek döwlet işinden çetleşdirilýär. Beýik söz ussadyň şeýle şowsuzlyklara uçraýşy, häkim toparlar bilen alyp baran göreşleri, onuň parasatlylygy, dilewarlygy türkmen halk döredijiligindäki rowaýatlarda örän çeper beýan edilipdir. Şabende hem “Kim biler” atly goşgusynda şu ýagdaýy ýatlap geçýär:

Selmany-päk bolsaň ýa kazy-lukman,
Myraly şir bolsaň, gadryň kim biler.

Şabende öwüt-ündewlerini watansöýüjilik garaýyşlary bilen-de baglaşdyrypdyr. Ol halkyň erkinlik, özbaşdaklyk ugrunda daşary ýurt basybalyjylaryna garşy alyp baran göreşinde il-gününi söýýän batyr, gahryman, edenli ýigitleri terbiýeläp ýetşdirmegiň zerurlygyna düşünişidir hem-de ol pikiri öňe sürüpdir. Muňa şahyryň “Kim biler”, “Ynsan ugraşsa”, “Ganatlanyp uçmaga” atly goşgulary mysal bolup biler. Şahyr halky birek-biregiň sarpasyny belent tutmaga, agzybirilige çagyrypdyr. Baş-başdaklygy, duşmançylygy, agzalaçylygy ýazgarypdyr:

Tutan işi barmaz başa,
Täsipli bolan ilin.

Şabendäniň öwüt-nesihat goşgularynyň öz döwri üçin uly terbiýeçilik ähmiýetiniň bolandygy belli. Olar häzir hem öz güýjüni ýitirmän gelýär.

Geçmişde Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda-da tapmaça häsiýetli goşgular döretmek edebi däbe öwrülipdir. Onuň muamma, lugaz, çistan, aýdyşyk, adaty tapmaça ýaly birnäçe görnüşleri bolupdyr. Muamma, lugaz düzmesi kyn bolup, ol, köplenç, köşk edebiýatynda giň gerim alypdyr. Olar XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynda duş gelmeýär diýen ýalydyr. Bu döwür türkmen edebiýatynda aýdyşyk hem-de adaty tapmaça häsiýetli goşgulary düzmek ýörgünli bolupdyr. Magtymguly, Şeýdaýy, Seýdi, Zelili dagy bilen Şabende hem ençeme tapmaça goşgulary döredipdir. Ol bu topara girýän goşgularynda halk döredijiliginiň, matalçylyk däplerini giňden peýdalanyapdyr. Şahyr “Dagy baş”, “Wallasy kyrk”, “Kaýdadygy bilinmez”, “Zamany nedir?”, “Kaýsydyr-Erur” atly goşgularynda näme hakynda pikir ýöredilýän bolsa, onuň häsiýetli hem özboluşly aýratynlyklaryny aýlawly sözler arkaly ýatlatmak bilen, oýlap tapmasy kyn soraglary orta atýar. Oýlanyp tapylmaly jogaplar astronomiýa, anatomiýa, taryha, edebiýata we beýleki ylymlara degişli bolup, oňa dini äheň berilýär. Şabendäniň “Dagy baş” hem “Wallasy kyrk” atly goşgularynda Aý, Gün, ýyldyzlar, bir ýyl, dört pasyl, on iki aý, hepde, gije-gündiz barasynda söz açylyp, olar baş wagt namaz, kyrk parz (Yslam dini boýunça ýerine ýetirilmeli kada-kanunlar) bilen baglaşdyrylýar:

Habar bergil, Kasym hojam,
Ne çölüstandyr, dagy baş.
Agzynda kyrk müň kyrk dişi,
Ne ýylandyr aýagy baş?

Synamda yşkyň dagy bar.
Dilsiz, agyzsyz ýagy bar.
Üç ýüz altmyş aýagy bar,
Her aýagyňyň barmagy baş.

Birinji bentde şahyr gije-gündizi asty ak, üsti gara ýylana, gijäniň garaňkylygyny agza, asman ýyldyzlaryny bolsa dişe meňzedýär. Ikinji bentde, “Üç ýüz altmyş aýakly, dilsiz-agyzsyz ýagy” bir ýyl diýen manyny aňladýar. Milady hasabyndan tapawutly hijri senesi boýunça

bir ýyl üç ýüz altmyş gün hasaplanýar. Onuň “Kaýdadygy bilinmez” atly goşgusynda şol maglumatlaryň usti ýetirilýär:

Ol nedir kim, dört ýanynda ýüzi bar,
Ol nedir kim, synasynda gözi bar,
Ne kelandyr üç ýüz altmyş sözi bar,
Ýerde, gökde, Aýdadygy bilinmez?

Bu bentdäki “Dört ýanynda ýüzi bar – dört pasyl, synasynda gözi bar – Aý hem Gün (iki göz), üç ýüz altmyş söz – üç ýüz altmyş gün” bolmaly.

Beýleki birnäçe şahyr ýaly, Şabende “Kaýsydyr-Erur” atly tapmaçasynda sorag we onuň jogabyny bilelikde beripdir.

Şahyr tapmaça häsiýetli goşgularyny, bir tarapdan, Kasym hojam (kä ýerde Bakyr hoja) ýaly din wekilleriniň ylym-bilimini, olaryň dünýägaraýşyny barlap görmek, olary synagdan geçirmek, ikinji tarapdan bolsa, döwürdeşleriniň tiz pähimlilikini, oýlanyşyny, ylym-bilimlerini ösdürmek maksady bilen düzüpdir. Ol ruhanlary sowat-syzlykda, nadanlykda aýyplapdyr. Hatda ylym-bilimi bolmasa-da, halk köpçüliginiň öz aýdanlaryna düşüňändigini olara ýatladýar.

Şabendäniň tapmaça goşgulary onuň öz döwrüniň ýokary sowatly adamy bolandygyny, onuň köp zatlar bilen gyzyklanandygyny, pähim-paýhasly, ýiti zehinli, dilewar, gepe-söze çeper adam bolandygyny görkezýär.

Şabende “Lailaha illalladyr”, “Lälezar etgen jelil” ýaly dini äheňdäki goşgulary hem ýazypdyr. Olarda dini düşüňjeler öwüt-ündew edilýär.

Şabende türkmen şygyr sungatynyň gowy nusgalaryny döredipdir. Ol halk döredijiliginiň iň saýlama sözlerini kapyýa hökmünde ulanypdyr. Onda arap-pars sözleri örän az duş gelýär. Şabendäniň goşgularynyň köpüsiniň bentleri 8–11 bogundan ybarat bolup, olaryň hemmesi diýen ýaly goşuk (murapbag) görnüşinde ýazylypdyr. Onda 14–15–16 bogunly muhammes (başleme), on ikileme görnüşinde ýazylan şygyrlar-da duş gelýär (“Kaýsydyr – Erur”, “Gözelim”).

Möçber taýdan şeýle köp bolmasa-da, hil babatdan gowy goşgulary bilen Şabende türkmen şygyrýet hazynasyny baýlaşdyrdy. Ol

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň dünýewiliginiň ösmegine uly ýardam etdi.

“Şabähram” dessany. Şabende “Şabähram” dessanyny Gündo-garda giňden ýaýran we köp şahyrlaryň ünsüni çeken Bähram Gur hakyndaky rowaýat esasynda döredipdir. Ol taryhy şahs bolup, sa-sanylar döwletiniň häkimi Ýezdigerd I-iň ogludyr. Bähram Gur (Wa-raham V) 420–438-nji ýyllar aralygynda Eýranda şalyk sürüpdir. Ol hakdaky rowaýatdyr ertekileriň uly topary Gündogar halklarynyň folkloryna düýpli ornaşmak bilen, ençeme asyrlaryň dowamynda köp şahyrlaryň ünsüni özüne çekip gelipdir. Abulkasym Firdöwsi “Şanama” kitabynda onuň keşbine degerli orun beripdir. Şahyr taryhy çeşmelerden, halk döredijiligi eserlerinden gereginçe peýdalany, Bähram Gury batyr urşujy, ökde awçy sypatynda suratlandyrypdyr. Nyzamy Genjewi “Ýedi gözel” (“Heft peýker”), Hysrow Dehlewi “Sekiz behişt” (“Heşt bihişt”), Alyşir Nowaýy «Ýedi planeta» (“Sab-gaýi-saýýare”) poemalaryny, Saýkaly “Bähram we Gülendam” des-sanyny şu hekaýat esasynda döredipdir. Bu tema şeýle köp şahyrlar ýüzlenen hem bolsa, olar biri-birlerini gaýtalamandyrlar. Oňa şa-hyrlaryň hersi özüçe çemeleşipdir. Firdöwsi Bähram Gur hakdaky taryhy maglumatlara uly özgeriş girizmezden, olary bolşy ýalyrak teswirlemeklige ýykgyň eden bolsa, ondan soňkularda Bähram Guruň keşbi ikinji, hatda üçünji orna geçýär. Nyzamy Bähram Gury adyl şa sypatynda görkezip, öz eserine onuň ady bilen gönüden-göni dahyly bolmadyk ençeme hekaýatlary, rowaýatlary goşupdyr. Şolardan ýedi gözeliň nowellasy söz sungatynyň ajaýyp nusgasy hasaplanýar. Şahyr olaryň mazmunyny täsin hyýaly öwüşginler, gyzykly wakalar bilen bezäpdir. Nowaýyda Bähramyň keşbi has hem solgunlanýar, onuň taryhylygyndan zat galmaýar diýen ýaly. Ol bu rowaýatyň üsti bilen teýmiriler döwründäki belli-belli keşpleri görkezmäge, şolar arkaly hem wajyp meseleleri gozgamaga, hökümdarlaryň adalatsyzlyklaryny paş etmäge uly orun beripdir.

Nyzamyda-da, Nowaýyda-da Bähram Guruň täleýi pajygaly ýagdaýda gutarýar. Nyzamynyň poemasynda ol aw awlap ýörkä bir gulanyň yzyndan kowalap gidýär. Şol gaçyp barşyna gulan bir gowaga girýär. Bähram Gur hem onuň yzyndan girip gidýär. Baryp görseler,

gowakda hiç zat hem ýok. Ýogsam ol şeýle çuň hem däl. Onda başga ýere gidýän ýol hem görmeyärler. Netijede, Bähram Gura näme bolany, onuň nirä gideni belli bolman galýar. Nowaýyda bolsa Bähram Gur bir batgalykda aw awlap ýörkä, köp haýwany – janly-jandary gyrýar. Şolaryň gany ýere siňip, onuň üstüne-de güýçli ýagyş ýagyp, ýer ýumşayar hem-de Bähram Gury ýer ýuwudýar. Şahyr “Ýakma – bişersiň, gazma-düşersiň” diýen pikiri ündemek bilen, zulum-sütemiň, ezilişiň, uruşlaryň önüni almak isläpdir.

Nyzamy, Hysrow Dehlewi, Nowaýy dagy bu temany işlän wagt-larynda, onuň many-mazmun ýordumyny olaryň hersi özüçe gurnapdyr. Oňa islendik gysgaltalary, goşmaçalary, özgerişleri girizipdirler. Olar Bähram Gur hakdaky rowaýaty esas edinip alan hem bolsalar, öz eserlerinde şol döwrün möhüm wakalary, wajyp meseleleri bilen bagly goşmaça beýan etmeleri birinji orna geçiripdirler. Olaryň belli-bellileriniň öz eserlerini Bähram Guruň ady bilen atlandyrmazlyklary hem belki şonun üçindir? Mahlasy, Nyzamy Firdöwsini, Hysrow Dehlewi Firdöwsini, Nyzamyny, Nowaýy bolsa olaryň üçüsini-de gaý-talamandyr.

Bähram Gür hakdaky temany işlemekde Şabende hem özünden öňki beýik söz ussatlarynyň ýörelgelerine eýeripdir, oňa döredijilik-li çemeleşipdir. Ol Şabähramyň ähli başdan geçirmelerini türkmen hem pars ertekileriniň, dessanlarynyň esasynda özüçe täzeden düzüpdir. Ony milli mazmun bilen baýlaşdyryp, halk durmuşyna ýakynlaşdyrypdyr. “Şabähram” dessanynyň “Hudaýberdi gorkak”, “Garaja batyr”, “Mämetjan” we beýleki türkmen ertekileri hem-de “Hüýrlukga-Hemra”, “Gül-Senuber”, “Gül-Bilbil” dessanlary bilen köp umumylyklary bar. Onuň many-mazmuny-da, keşpleri-de, beýan ediliş usuly-da ertekileriňkä çalymdaş. Adaty hyýaly ertekilerde bolşy ýaly, dessanda adamyň tebigatyň gara güýçlerine garşy alyp baran göreşleri hyýaly görnüşde beýan edilýär. Onuň keşpleri-de adatdan daşary güýçli, edermen, batyr gahrymanlar hem-de döw, peri, jady ýaly hyýaly güýçlerdir. Dessanda folklordaky belli-belli durgunlaşan çeperçilik serişdeler hem ýgy-ýgydan duş gelýär: tüý tütetmek, jadyly köwüş, jadyly hasa, jadyly telpek we beýlekiler. Şabendäniň eseriniň folklor bilen arabaglanyşygynyň bardygyny görkezýän başga-da köp mysallary getirmek mümkin.

Şabendäniň “Şabähram” dessanynda ynsanperwerlik, azat söýgi, adyl şa baradaky asylly pikirler öňe sürülýär. Onda batyrlyk, gaýduwsyzlyk, gahrymançylyk, adamkärçilik, ynsan gözelligi wasp edilýär.

Irki döwürlerde adamlar köp tebigy hadysalara akyl ýetirip bil-mändirler. Olar harasat turmagynyň, sil gelip, suw joşmagynyň, ýyldyrym çakyp, tokaýlaryň ot almagynyň, Aýyň, Günüň tutulmagynyň, ýer titremeginiň we beýlekileriň sebäplerine düşünmändirler. Olar bu hadysalarda haýsydyr bir adatdan daşary güýç, gudrat bar diýip pikir edipdirler. Netijede, dürli ynançlar, dini garaýyşlar ýüze çykydyr. Agalyk ediji toparlar, ruhanylar bolsa halky garaňkylykda, gul hökmünde saklamak isläpdirler. Şonuň üçin olar “Adamyň hiç bir zada erk-ygtyýary ýok. Ol Hudaýyň edenine kaýyl bolup gezibermeli. Kim bu dünýäde hor ýaşasa, o dünýäde ýalkanarmyş. Eşretli gowy durmuş o dünýäde – behiştde, jennetde, hakyky gözelligi bolsa hüýr-perilerde bolmaly” diýen pikirleri hödürläp, terkidünýäligi, göwnüçökgünligi wagyz-nesihat edipdirler. Köpçüligi jemgyýetiň işeňňir ýaşaýjylary bolmakdan, göreşden çetleşdiripdirler. Öz döwrüniň öňdebaryjy wekilleri bolan türkmen nusgawy şahyrlary, şol sanda Şabende hem, dünýäde adamyň mertebesiniň hemme zatdan belentdigine, güýçkuwwatynyň-da ýokarydygyna, gözelliginiň-de artykmaçdygyna düşünişdirler. Ine, şonuň üçin hem olar bu tema ýygy-ýygydan ýüzlenipdirler.

Şabendäniň “Şabähram” dessanynda beýan edilýän wakalar gönüden-göni syýasy hem synpy garşylyklar esasynda ýaýbaňlanmaýar. Onda adamyň tebigatyň gara güýçlerine garşy alyp baran göreşleri hyýaly görnüşde suratlandyrylýar. Bu bolsa dessana esas edilip alnan rowaýatyň gaty gadymydygyny, onuň synpy jemgyýet emele gelmänkä dörändigini aňladýar.

Şabende dessanyň başynda “Men sahylykda, adyllykda halka özüni aldyran, batyr, edermen Pars patyşasy Şabähramy wasp etjek” diýip, maglumat beren hem bolsa, onuň ýurdy dolandyryşy, il-ýurt barada alyp baran işleri giňden görkezilmeýär. Ol öz şalyk sürýän welaýatyndan örän uzaklarda hyýaly älemde hereket edýär.

Şabähram aw awlamaga çykanda, Döwsepit owadan gulan sypatyna girip, ony öz ýurduna alyp gidýär. Şol ýerde hem ol Balahus-

na duşýar. Onuň bilen söýüşýär. Şabähram Balahusny Döwsepidten diläp alýar hem-de öz ýurduna gaýdýar. Gelip görse, ýurduň ýagdaýy erbetleşipdir, halkyň närazylygy artypdyr. Sebäbi Şabähram gidenden soň, yzynda galan wezir eden-etdiligi, zulum-sütemi güýçlendiripdir. Halka, şanyň dogan-garyndaşlaryna köp azar beripdir. Hatda ol Balahusny göreňde, ony hem Şabähramyň elinden aljak bolýar. Ol bolsa kepderi sypatyna öwrülip, wezire berk gaýtawul berýär. Balahusn weziriň ähli eden nädogry işlerini ýüzüne basýar. Ol: “– Eý, haramza-da wezir, sen owwal şanyň haremelerini aldyň, bişerigat işler kyldyň. Şa meni niçe jepalar birle kuhy-Kapdan alyp geldi. Indi sen maňa hem gol uzadar bolduň. Indi saňa ölüm mübärekg bolsun, Şabähramga aýdyň, meni istese, Şährisebizden tapsyn – diýip”, öz ýurduna uçup gidýär.

Bu ýerde şahyr Döwletmämmet Azadydyr Mahmyt Gaýyby dagy ýaly ýurdy edara edýän häkim adyl bolmalydyr diýen pikirden ugur alypdyr. Şonuň üçin hem şahyr bu pursaty beýan etmeklige aýratyn uly üns beripdir. Şabähram gelenini wezire duýdurmazdan, ýurduň ýagdaýy bilen tanyşýar hem-de yzynda onuň häkimligi nähili dolandyrandygyna, nähili işler alyp barandygyna doly göz ýetirýär hem-de eden etmişleri üçin wezire berk jeza berýär. Şondan soňra Şabähram Döwsepidiň we onuň doganlarynyň kömegi bilen Balahusnuň gözlegine çykýar, onuň ýurdunyň nirededigini bilýär. Uzak ýoly geçip, periler ýurduna barýar we Balahusna gowuşýar. Ýöne oňa Balahusnuň ata-enesiniň närazylygyny ýeňip geçmek aňsatlyk bilen başartsa-da, Döwzelzele bilen çaknyşmaly bolýar. Bu ýerde-de Döwsepit we onuň doganlary Döwserhap, Döwkendap, Döwkendal dagy baş gahrymana kömege ýetişýärler. Uly söweş bolýar. Ahyrda Şabähram dagy ýeňiş gazanýarlar.

Görşümüz ýaly, dessanyň ahyrynda garşylyk ýitileşip, biri-birine garşylykly güýçler, ýagny haýyr bilen şer çaknyşýar. Şabähram, Döwsepit hem onuň doganlary haýryň, Döwzelzele bolsa şeriň tarapdary hökmünde çykyş edýärler.

“Şabähram” dessanyň many-mazmunynda şeýle hyýaly wakalar, hyýaly keşpler agdyklyk edýär. Bu bolsa onuň gyzykly okalmagyna uly ýardam edipdir. Hyýaly häsiýetli eserler, ylaýta-da, ýaş ösdürimleriň ünsüni özüne gowy çekýär.

“Şabähram” dessanynda birnäçe keşpler hereket edýärler: Şabähram, Döwsepit, Döwserhap, Dewkendap, Döwkendal, Balahusn, Sahypjemal, wezir, saraýman, Döwzelzele we beýlekiler. Bularyň köpüsi hyýaly keşplerdir. Hatda Şabähramyň keşbi-de şeýle röwüşde berilýär. Sebäbi ol adaty adamlaryň arasynda hereket etmän, jadylar dünýäsine aralaşýar, döwler, periler bilen iş salyşýar. Şonuň üçin onuň ähli başdan geçirmeleri-de, alyp barýan göreşleri-de hyýaly äheňde beýan edilýär. Muny biz eseriň butin dowamynda diýen ýaly görýäris. Aw awlap ýören wagty Döwsepidiň gulan sypatyna girip, Şabähramy üstüne mündürip uçup gitmegi, Balahusnuň islän wagty adam sypatyna girip hem-de kepderä öwrülip bilmegi, döwleriň tüýüni tütedende, olaryň Şabähramyň ýanynda peýda bolmagy, olara münüp, uzak ýerlere uçup gitmegi, jadyly köwüşüň, hasanyň, telpegiň kömegi bilen, ýadaman köp ýol ýöremegi, islendik gapyny açyp bilmegi, hiç kime görünmän gezmegi – bularyň hemmesi hyýaly wakalar bolup durýar. Şolaryň kömegi bilen baş gahryman hiç kimiň başarmajak kyn işlerini edip, ençeme adamyň ömri ýetmejek birnäçe ýüz ýyllyk uzak ýoly az wagtda geçip, döwler, jadylar bilen söweş edip, öz maksadyna ýetýär.

Dessanda Şabähram batyr; edermen, gaýduwsyz gahryman sypatynda suratlandyrylýar. Ol her hili agyr, kynçylykly, howply ýagdaýlarda-da duşmana garşy aýgytly göreş alyp barýar. Şabähram hemişe öz güýjüne, başarnygyna ynanýar. Ol hiç bir ýerde ikerjiňlenip ýa tykyrap durmaýar-da, okgunly hereket edýär.

Şabähramy il-halky gowy görýär. Muny şeýle bir mysal bilen-de düşündirmek mümkin. Haçanda Şabähram Döwsepidiň mekanyndan öz ýurduna gaýdyp gelende, bir saraýmana duşýar. Ondan:

“– Bu şäheriň patyşasy kimdir? – diýip soraýar. Saraýman bir ah urup:

– Biziň Şabähram atly bir patyşamyz bar erdi. Ýagşylykda, adylykda we hoşroýlukda älem şasy aňa barabar gelmez erdi. Anyň boýy we şekili sizge meňzär erdi – diýip, hemme bolan işleri beýan etdi”.

Eserde Şabähram şeýle gowy, adyl hökümdar diýilýän hem bolsa, iş ýüzünde onuň ýurt üçin, il-günüň bähbidi üçin eden işleri giňden görkezilmeýär. Onuň ähli gahrymançylyklary Balahusny ele salmak-

lyga, özüne ýanyoldaş edinmeklige syrygýar. Aslynda, ol öýli-işikli adam. Onuň Sahypjemal atly aýaly bar. Olaryň bir ogullary-da bolýar. Emma şonda-da ol Balahusnuň ugrunda öz ilini-ýurduny taşlap, köp sergezdançylyklary başdan geçirýär. Bu ýagdaý “Saýatly-Hemra” dessanyndaky Hemranyň Selbinýazy taşlap, Saýathanyň gözlegine çykyşyny ýatladýar. Belki, Şabende bu maglymat arkaly ýaşan jemgyýetinde höküm süren köp aýallylygy, hökümdarlaryň ahlak durnuksyzlyklaryny paş etmek isländir. Aslynda-da, Bähram Guruň keşbinde şeýle yşkbazlyk häsiýeti bolmaly. Taryhy maglumatlaryň tassyklamagyna görä, ol ömrüniň köpüsini keýpi-sapa, awçylyk bilen ötüripdir. Şonuň üçin Ý. E. Bertels ony sasany Don-Žuany diýip atlandyrypdyr. Eger Şabende Şabähramyň keşbindäki bu häsiýeti ýazgarmak islän bolsa, onda ol entek örän bärden gaýdýar. Eserde başgahrymanyň görkezýän batyrlýgy, edermenligi, akyllý hem pähim-paýhaslylygy ondaky yşkbazlygyň üstüni örtýär.

Umumylykda alanyňda, käbir ýetmezçilik taraplarynyň bardygyna garamazdan, dessanyň başgahrymany Şabähram şowly çykan keşpleriniň biri hasaplanýar. Ol nusga alarlyk gahrymançylyk görkezip, adam mertebesini has belende göterýär.

Dessanda döwler adama uly kömek berýärler. Şabähramyň öz maksadyna ýetmegi gönüden-göni şolara bagly bolup durýar. Sebäbi döwleriň kömegi bolmasa, ol uzak ýoly geçip hem biljek däl, döwlere we beýleki jadyly güýçlere garşy göreş alyp baryp hem biljek däl.

Halk döredijiligi eserlerinde hem-de Gündogaryň ýazuwly edebiýatynyň belli-belli nusgalarynda suratlandyrylyşyna görä, döw adadan daşary zor hem yzgytsyz güýç. Ol adam şekiline-de, dürli haýwan sypatyna-da girip bilýär. Döwler bir ýerden başga ýere gitmeli bolanda, olar uçýarlar. Döwler ynanjaň hem örän gowuşgynsyz bolýarlar. Köplenç, ak döw adama kömek berip, gara döw adama duşman bolýar. Adam döwlerden hemişe gara güýç bilen däl-de, pähim-paýhas, akyl hem hile bilen üstün çykýar. Bu ýagdaýy biz “Şabähram” dessanynda-da görýäris. Döwsepit Şabähramyň öz mekanyňa eltenden soň, oňa şeýle diýýär:

“– Eý, Şabähram, seniň hyýalyňa hiç zat gelmesin. Men seniň hyzmatkäriň men, sen meniň patyşahym sen. Men seni şikargähde

görüp, husny jemalyňga we akyl-kemalyňga aşyk bolup, bu ýerge getirdim. Niçe wagtlar zyynda sepil-sergezdan gezer erdim. Ahyry bir nagysly-nigärli gulan sypatyna girip, seni bu ýerge men getirdim. Sen bu ýerge hoş geldiň!”.

Döwsepit Şabährama köp ýagşylyklar edýär. Ol azap baryny görüp, Balahusn perini getirýär. Tozap ýatan çölün içinde oňa uly bag ýetişdirip, onuň içinde hem her hili desgalar gurup berýär. Haçanda Balahusny söýendigini aýdanda, özüniň şeýle köp zähmet çekip alyp gelendigine garamazdan, ony Şabährama bagyşlaýar. Üstesine-de, ony öz ýurduna eltip, başyna her hili agyr iş düşse, tütädäý diýip, öz tuýünden berýär. Ikinji gezek Balahusnyň gözlegine çykylanda-da Döwsepit öz doganlary bilen kömege ýetişýär, Döwzelzelä garşy uruş ygylan edilende, ol öz golastynda bolan ähli döwleri aýaga galdyryýar. Ýöne duşman bilen ýüzbe-ýüz durlup, tutluşylmaly bolanda, Şabähramyň özi öňe çykýar hem-de ondan üstün çykýar. Netijede, baş gahryman uly ýeňiş gazanýar. Şabähramyň görkezen bu gahrymançylygy hemmeleri – döwleri-de, Balahusny-da, onuň ata-enesini-de, bütin il-halkyny-da begendirýär. Şeýlelikde, dessanyň bütin dowamynda gazanylan uly ýeňiş haýsydyr bir hyýaly güýçlere däl-de, adamzadyň adyna syrygýar.

Dessandaky beýleki döwleriň: Döwserhabyň, Döwkendabyň, Döwkendalyň keşpleri hem Döwsepidiň keşbi bilen utgaşýar. Ýöne Döwzelzeläniň keşbi olardan tapawutlanýar. Döwzelzele haýyr işiň önüni tutup duran gara güýç, adamyň duşmany hökmünde beýan edilýär. Onuň ady hem bar zady ýykyp-ýumrujy tebigy hadysa bolan ýer titremäni aňladýar. Ol Şabähramyň Balahusny almagyna garşy çykyş edýär hem-de onuň bilen göreşýär. Şabende Döwzelzeläni dyza çökmek bilen, uly gahrymançylyk görkezip, geljege ynamly garapdyr.

“Şabähram” dessanynda Balahusnuň keşbine-de degerli orun berilýär. Ol peri gyzy. Adatça, periler adama durmuşa çykмага, adamlar arasynda ýaşamaga razy bolmaýarlar. Olaryň pikiriçe, perileriň gelip çykyşy otdan, adamyň asly hem toprakdan bolmaly.

Periler adamlary ahlak taýdan arassa hem durnukly däl diýip düşüňärler. Olar özlerinden başgalary biwepa hasaplaýarlar. Ha-

çanda periler adamyň gahrymançylygyny, edermenligini, güýç-kuwatyny, pähim-paýhasyny, görk-görmegini görende, biygtyýar oňa boýun bolýar hem-de ony söýýär. Bu ýagdaýy “Görogly” eposynda-da, “Şabähram”, “Gül-Bilbil”, “Gül-Senuber”, “Seýpelmelek-Medhaljemal” we beýleki türkmen dessanlarydyr ertekilerinde-de görmek bolýar.

Şabähram döwleriň hem-de her hili jadylaryň kömegi bilen uzak ýoly, köp kynçylyklary ýeňip geçip, Döwzelzele bilen başa-baş söweşip, Balahusna gowşanda-da, bimbada onuň ata-enesi gyzynyň adamzada durmuşa çykmagynarazylyk bermeýär. Emma, haçanda, olar Şabähramyň özüni görenlerinde, onuň başdan geçiren kynçylyklaryny, görkezen edermenliklerini eşidenlerinde weli, olaryň durmuş gur-maklarynarazy bolýarlar. Şonuň bilen birlikde, Balahusnuň atasy özüniň butin şalygyny, malyny-mülküni-de olara bagyşlaýar.

Dessanda Balahusn örän owadan hem pähim-paýhasly gyz sypatynda suratlandyrylýar. Şol bir wagtyň özünde ol adatdan daşary jadyly güýje-de eýe. Balahusn islän wagty adam şekiline-de, kepderi sypatyna-da girip, örän uzak ýoly az wagtda geçip hem bilýär. Ol gowyny-erbedi aýyl-saýyl etmegi, öz sarpasyny, mertebesini belent saklamagy başaryan gyzdyr.

“Şabähram” dessanynda bulardan başga-da, eserde az wagtylyk duşýan keşpler-de berilýär. Olar hem eserde öňe sürülýän pikirleri ýüze çykarmakda, baş gahrymanlar Şabähramdyr Balahusnuň keşpleriniň hemme taraplaýyn açylyp görkezilmegine ýardam edýär.

“Şabähram” dessanynyň gurluşy örän sagdyn. Onda artykmaç zat-da, esasy tema bilen baglanyşmaýan haýsydyr bir waka-da ýok. Eserde wakalar kem-kemden ösýär. Onda baglanyşyk-da, çözüliş-de, diýseň ynandyryjylykly.

Şabende dessanyny halk döredijiliginiň çeperçilik serişdeleri bilen bezäpdir. Onda uzak asyrlaryň dowamynda halk tarapyndan timarlanan çeper beýan etmeleriniň gowy nusgalary ulanylypdyr. Baş gahrymanyň uzak aralyklary uçup geçmegi, gözüne jadyly sürme çalanda, onuň adaty adamlaryň görüp bilmedik zatlaryny görmegi, peri, jadyly hasa, köwüş, telpek we beýlekiler halkyň arzuw-umytlary bilen berk baglydyr.

Dessanyň dili sada hem örän düşnükli. Düşünmesi kyn arap-pars sözleri onda köp ulanylmadyr. Eseriň kyssa bölümi ertekçilik däpleri boýunça ýönekeý beýan etme usulynda ýazylyp, şygry bölümünde hal-ka düşnükli hem ýat tutmasy aňsat goşuk (murapbag) görnüşi giňden işledilipdir. Bütün dessanyň dowamynda baş-alty sany gazal, bir sany hem muhammes bar. Şahyr goşugyň (murapbagyň) kapyýalaşyşy hem bogun sany babatdan nusgawy edebiýatda seýrek duş gelýän nusgasyny-da peýdalanypdyr. Adatça, goşugyň (murapbagyň) başky bendiniň birinji, üçünji hem-de ikinji, dördünji setirleri, soňky bentleriniň hem ilkinji üç setiri özara, dördünji setirleri bolsa birinji bendiň ikinji, dördünji setirleri bilen kapyýalaşýar. Özem köplenç 7, 8, 11 bogundan ybarat bolýar. Emma goşugyň (murapbagyň) başky bendiniň dört setiriniň-de özara kapyýalaşyp, bogun sanynyň hem 11-den köp bolýan görnüşi-de käte duş gelýär. Şabendäniň “Şabähram” dessanyndaky Balahusn bilen Şabähramyň aýdyşygy hem şeýle goşgularyň hataryna girýär. Onuň başky iki bendiniň ikisi-de şeýle kapyýalaşýar:

Balahusn:

Gel, meniň könlümi alan, kyblam, bizden el göter,
Gözlerimniň rōwşeni, didām bizden el göter,
Hiç bir adam bolmagaý betnam, bizden el göter,
Janyňa kast etme, Şabähram, bizden el göter.

Şabähram:

Serwi boýly näzenin dildar, senden geçmenem,
Sözleri şirin-şeker güftar, senden geçmenem.
Serwi-kamat, šiweýi-hoş reftar, senden geçmenem,
Bu şirin jandan geçer men, ýary, senden geçmenem.

Abdylła Şabendäniň bu eseri göwrüm babatdan o diýen uly däl. Sebäbi ol “Şasennem-Garyp”, “Leýli-Mejnun”, “Zöhre-Tahyr” dessanlaryndaky ýaly köp wakalary öz içine almaýar. Olardaky ýaly köp gahrymanlaryň keşpleri-de berilmeýär.

Umumylykda alanyňda, Şabendäniň “Şabähramyny” türkmen dessançylygynyň gowy nusgalarynyň biri hasaplamak bolar.

“Gül-Bilbil” dessany. Abdylla Şabendännň “Gul-Bilbil” dessany diňe bir şahyryň öz edebi mirasy boýunça däl, eýsem bütin XVIII–XIX asyr türkmen edebîýaty boýunça-da özboluşly eserleriň biridir. Bu eserde şahyryň döredijiligi mazmun sagdynlygy, çeperçilik ussatlygy babatdan has kämilleşýär. Onda beýan edilýän wakalaryň, keşpleriň durmuşylygy güýçlenýär.

“Gül-Bilbil” dessany Şabendäniň döreden iň soňky iri göwrümlü eseridir. Şahyr bu dessanyny 1214-nji hijri ýylynda, ýagny milady hasaby bilen 1800-nji ýylda ýazyp gutarypdyr. Ol bu barada dessanyň ahyrynda şeýle maglumat berýär:

Görüp bilgen barmy Şamda, Yrakda,
Görüp nusga aldym parsy warakda,
Müň iki ýüz on dört boldy taryhda,
Bijin ýyly düzdüm kyssany, begler!

Halk arasyndan toplanan maglumatlaryň birinde Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanyny doly ýazyp gutarmanka aradan çykandygy, dessanyň galan bölegini onuň Hojanyýaz atly bir dostunyň ýazyp gutarandygy aýdylýar. Eger eseriň dowamyny şahyryň dosty tamamlan bolsa, onda ol ýazylyş usuly jähtden tapawutlanmaly. Haýsydyr bir esere ikinji bir adamynyň hiç hili sepini bildirmezden zat goşup bilmejekdigi belli zat. “Gül-Bilbil” dessanynyň bolsa ne önünde, ne soňunda Şabendäniň beýan edişinden üýtgeşik usulda ýazylan goşundy duş gelmeýär. Bu ýerde aýdyjynyň “Gül-Bilbili”, “Hojamberdi han” dessany bilen gatyşdyrýan bolmagy mümkin. Sebäbi şahyryň bu dessany doly ýazylyp gutarylmadyk eser hasaplanýar. Belki-de, şahyryň “Gul-Bilbiliň” golýazmasyny tertibe salmaga, ony täzedan göçürmäge ýetişmän, ony dostunyň ýerine ýetiren bolmagy-da mümkin.

Türkmen dessançylygynyň ähli nusgalarynda bolşy ýaly, Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessany hem öňden bar bolan taýyn rowaýat esasynda ýazylypdyr. Şahyr bu barada “Begler” atly goşgusynda: “Görüp nusga aldym parsy warakda” diýmek bilen, ony pars halk döredijiliginden alandygyny habar berýär. Şabendeden öň hem bu rowaýata ençeme şahyr ýüzlenipdir. 1740-njy ýylda Salahy atly özbek şahyry “Gül we Bilbil” atly mesnewi görnüşindäki eserini döre-

dipdir. Lutfynyň (XIV–XV asyr) “Gül we Nowruz” poemasy hem şoňa ýakyn.

Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanynyň ýazylyş taryhy barada şeýle rowaýat bar. Şabende ýaz aýlarynyň bir günü Was boýlarynda gezelenç edip ýör ekeni. Ol gyzyl-ala güller bilen bezelen otluk meýdanyň ajaýyp keşbini synlap, dürli owazda saýraýan guşlaryň owazyna gulak asyp, köp aýlanypdyr. Ahyr ýadap, bir çakyr töňňäniň gapdalyna baryp oturypdyr. Töwerek daşda uç-gyraksyz ýaýlyp ýatan meýdana ýene-de nazar salyp, ony nebsewürlik bilen synlapdyr. Şol oturyşda ol biraz irkilipdir. Golaýyndaky gyrymsy gury çöplügiň içinde bolan şygyrda birden tisginip oýanypdyr. Görse, bir bilbil çöpüň ýanynda pasyrdap ýatan eken. Oňa tarap bolsa bir ýylan ýuwaşlyk bilen boýnuny uzadyp süýşüp ugrapdyr. Şabende muny görüp, tarsa ýerinden turupdyr-da, töňňäniň gapdalynda ýatan kerpiji alyp, ýylana topulytdy. Ýylan guşa agzyny ýetirmänkä, ony urup öldüripdir, kellesini mynjyradypdyr. Ýylanyň zäherinden gutulan bilbil ganat kakyp, uçup gidipdir. Şabende öldüren ýylanyna seredip, çuňňur pikire gidipdir. Kellesi mynjyradylan ýylanyň keşbine seredip: – Hemme ýerde ejize ganymlyk. Ejize ganymyň kellesini şu ýylanyňky ýaly mynjyradaýsaň-a beýle bolmaz – diýip, ýene öňki ýerine gelip oturypdyr. Şol wagt kerpiç alan ýerinde ýatan kitaba Şabendäniň gözi düşüpdir. Şahyr ol kitaby eline alypdyr. Ygal-gün degip çüýräni üçin, onuň çala sulbasy galypdyr. Şahyra onuň käbir ýerini zordan okamak başardypdyr. Ol hem bilbiliň güle aşyklygy hakyndaky pars ertekisinden bölek ekeni. Şabende ol erteki hakynda ep-esli pikir edenden soň:

– Be, şuna-ha adamzat durmuşyna-da geçirmek boljak ekeni – diýip, “Gül-Bilbil” dessanyny ýazmaga başlapdyr.

Bu rowaýat şahyryň öz berýän maglumaty bilen kybapdaş. Ikinji bir maglumatda Şabendäniň bahar wagty bir bilbiliň gülüň daşynda perwaz urup, onuň tikenlerine özüni ýaraladyşyny hem-de heläk bolşuny synlandan soň, dessanyny ýazmaga başlandygy aýdylýar. Bu hem üns berilmäge mynasyp maglumat.

Şabende “Gül-Bilbil” dessanyny ýazmakda onuň esasynda ýatan ertekini diňe dessan görnüşine geçirmek bilen çäklenmändir. Şa-

hyr ony özüçe işläpdir. Eseriň bütin dowamynda wakalary, keşpleri döwür bilen baglaşdyrmaga ýykgyň edipdir. Ol bu rowaýat arkaly XVIII asyr türkmen durmuşynyň derwaýys meselelerini gozgamagy, möhüm pikirleri öňe sürmegi maksat edinipdir. Şabende bu asyly işiň hötdesinden gelmegi başarypdyr diýmäge doly esas bar.

Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanynda, onuň beýleki eserlerinde, ilkinji nobatda bolsa, “Şabähram” dessanynda öňe süren pikirleri ösdürilýär. Munda adamyň güýç-kuwwaty, pähim-paýhasy tebigatyň gara güýçlerinden, mifiki güýçlerden ýokarda goýulýar. Ýagny adam olardan hemişe üstün çykýar. Adam mertebesi hemme zatdan belent tutulýar. Yslam dininiň wagyz-nesihatçylarynyň, feodal hökümdarlaryň – “Adamyň nähili ýaşajakdygy, nähili gün görjekdigi öňden maňlaýyna Hudaý tarapyn ýazylypdyr, olaryň şondan çykмага hiç hili haky ýokdur” diýen öwüt-ündewleri asyrlar boýy halk arasynda ýaýradylýp gelipdir. Olar şeýle wagyz-nesihat bilen halkyň aňyny zäherlemegi, olary göreşden çetleşdirmegi, ähli horluklara, zulum-süteme, ezlişe kaýyl bolup, gul, halynda ýaşamaklaryny işläpdirler. Türkmen nusgawy şahyrlary bolsa, munuň tersine, zähmetkeş halk köpçüligini ýaşaýşyň işeň agzalary bolmaklyga, zulum-süteme, ezlişe garşy göreşe çagyrypdyrlar. Olaryň aňynda geljege ynamly garaýyşlary oýarypdyrlar. Şu babatda Şabende dessanlarynda has-da aýgytly çykyş edipdir.

“Gül-Bilbil” dessanynyň mazmun ýordumy “Şabähram” (Şabende), “Gül-Senuber” (Şeýdaýy), “Seýpelmelek-Medhaljema” (Magrupy) dessanlarynyňka çalymdaşrak. Bularyň hemmesinde-de wakalaryň, keşpleriň beýany synpy garşylyklar esasynda däl-de, adamyň tebigatyň gara güýçleri bilen bolan garşylyklary esasynda ýaýbaňlanýar. Ýöne şuna esaslanyp, olaryň hemmesi bir zat, biri beýlekisiniň gaýtalanmasy diýen netijäni çykarmak bolmaz. Adamzat jemgyýetiniň ösüş taryhynyň belli bir tapgyrynda dörän rowaýatlarda şeýle umumylyklaryň bolmagy tebigydyr. Çünki “Gül-Bilbil”, “Şabähram”, “Gül-Senuber”, “Seýpelmelek-Medhaljema” dessanlarynyň esasynda ýatan rowaýat synpy jemgyýet döremänkä – ilkidurmuş adamzat jemgyýeti wagtynda ýüze çykypdyr diýip hasap edilýär.

Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessany yşky-gahrymançylyk (käte yşky-hyýaly hem diýilýär) temadan ýazylyp, onda azat söýgi, dostluk, agzybirlik, ynsanperwerlik, watansöýüjilik pikirleri öňe sürülýär. Şol pikirler Bilbiliň Mollagalandaryň, Zeliliniň, Sala begiň, Gülüň, Aýsuluwyň, Aýjemalyň, Gunçabiniň, Gülüň keşpleri arkaly berilýär, olaryň hereketleri, alyp barýan göreşleri, özara gatnaşyklary suratlandyrylanda aýdyňlaşýar.

Nasyr şanyň ogly Bilbil düýşünde Eýran şasy Şalyjanyň gyzy-na aşyk bolýar. Ol mekdep ýoldaşy Zelilini, wezirini ogly Sala begi, mugallymy Mollagalandary we birnäçe goşuny ýanyna alyp, Gülüň gözlegine çykýar. Başda Gülüň mekanyňy, oňa nähili gitmelidigini hiç kim bilmeýär. Patyşa ähli ylymly-bilimli adamlary ýygnap, Gülüň mekanyňy anyklamagy tabşyrýar. Bir taryh ylmyny köp okan adam Ystambul patyşasynyň Gülüň suratyny çekdirip, ony Dilaram bagyn-da salnan bir uly köşkde saklaýandygyny, Gülüň mekanyňyň Eýran ýurdunyň orta gürpünde ýerleşen şähri-Synafamdadygyny aýdýar.

Bilbil öz ýoldaşlary we uly goşun bilen Ystambul patyşasynyň üstüne ýöriş edýär we ony boýun egdirýär. Şol ýerde-de olar Gülüň ýurduna nähili ýol bilen gitmelidigini anyklaýarlar. Bu ýerde olar Ystambul patyşasynyň gyzy Aýjemaly Mollagalandara alyp berýärler, olary öýli-işikli edýärler hem-de şol şäherde olary galdyryp, ýene ýola düşýärler.

Olaryň önünden Nil derýasy çykýar. Bilbil, Zelili, Sala beg we kyrk ýigit bilen derýada birnäçe günläp ýüzýärler. Ahyry bir dag görünýär. Şol ýerde olar goşunlarynyň birnäçesini galdyrýarlar. Şondan soň olar bir adama duşup, ondan habar alýarlar. Ol adam bu dagyň Kuhy-Salarydygyny, onuň üstündäki şähre Şähri-Talus diýilýändigini, patyşasynyň Gunçabi atly gyzdygyny aýdýar.

Bilbil dagy Şähri-Talusa barýarlar. Gunçabi olary goýbermejek bolýar. Ahyrda bolmajagyny bilip, ol Bilbile: “Kelezaw dagynda bir aňdarha köp baýlygy saklap ýatyr. Gahrymanlygyň çyn bolsa, şony öldürip berseň, rugsat bereýin” diýip şert goýýar. Bilbil, Zelili, Sala beg üçüsi aňdarha bilen söweşe girýärler hem-de ony dört para edip taşlaýarlar. Ýeňişden soň Sala beg bilen Gunçabiniň toýuny tutýarlar. Bilbil bilen Zelili Sala begi Gunçabiniň ýurdunda galdyryp, özleri ýene-de ýola düşýärler.

Bilbil bilen Zelili ýolda bir äpet ak hem gara ýylanyň urşup duran wagty olaryň üstünden barýarlar. Olar bu ikisiniň haýsyna kömek bermeli diýip oýlanyşýarlar. Ahyrda haýsy ejizlese, şoňa kömek bermeli diýen netijä gelýärler. Ak aňdarha ejizläp başlaýar. Bilbil bilen Zelili oňa kömek berýärler. Olar gara aňdarhany – Susymary öldürýärler. Ak aňdarha – Zowkymar olaryň bu eden ýagşylygyna jogap hökmünde Aýsuluw atly perini bagyşlaýar hem-de “Ýel” we “Ýyldyrym” atly atlaryny-da sowgat berýär.

Şondan soňra Bilbil bilen Zelili ikisi ýene-de köp kynçylykdary ýeňip geçip, Gülüň ýurduna barýarlar. Ol ýerde birnäçe gün bolanlaryndan soň, Bilbil Gülüň atasy Şaalyjandan rugsat alyp, “Towşana dogduk depe” diýleni ýaly, öz dogduk mekanlaryna gaýdýarlar. Ýolda Sala beg bilen Gunçabini, Mollagalandar bilen Aýjemaly hem alyp, öz ýurtlaryna gelýärler, tutan maksatlaryna ýetýärler.

Görşümüz ýaly, “Gül-Bilbil” dessanynda beýleki türkmen desanlarynyň köpüsinde bolşy ýaly, baş gahrymanyň ýeke özi hereket etmeýär. Bilbil öz ýoldaşlary bolan Mollagalandary, Sala begi, Zelilini ýanyndan goýmaýar. Olar hemme ýerde agzybir hereket edýärler, biri-birlerini goldaýarlar, biri-birlerine hormat goýýarlar. Şeýle berk dostluk, agzybirlik netijesinde-de olar öz maksatlaryna ýetýärler. Netijede, dessanda dostlugyň, agzybirliگیň güýji, ähmiýeti aýratyn nygtalýar. Şabende bu pikiri örän ynandyryjylykly hem-de ussatlyk bilen bermegi başarypdyr. Dessany okan wagtynda onuň başlanyşyndan tä ahyryna çenli her ädimde dostlugyň hem-de agzybirliگیň güýjüni we peýdasyny görmek bolýar. Sebäbi eserde her bir görkezilýän gahrymançylyk, gazanylýan üstünlik şol esasyda amala aşyrylýar. Elbetde, bu meselede şahyryň durmuş hakykatlaryndan ugur alandygy belli zat. Taryhdan belli bolşuna görä, XVIII asyrdaky türkmenleriň uly toparynyň oturymlylyga geçmegi hem-de şol asyryň ortalarynda Nedir şanyň döwletiniň dargamagy, şonuň golastyndaky birnäçe halklaryň özbaşdaklyklaryny almaklary, Orta Aziýada hem hanlyklaryň gowşamagy bilen, türkmenleriň arasynda-da birleşmek, bir döwlet gurmak. azatlyk, özbaşdaklyk almak ýaly täze pikirler döräp başlaýar. Şol täze pikirleri ilkinjiler hatarynda türkmen nusgawy şahyrlary öwüt-ündew edip başlapdyrlar. Abdylla Şabendäniň

hem “Gül-Bilbil” dessanynda şu pikirden ugur alandygyny hiç hili ikeriňilenmezden aýdyp bolar.

Dessanda azat-erkin söýgini wasp etmeklige möhüm ähmiýet berilýär. Bilbil Güle aşyk bolýar. Gül hem onuň pikirine goşulýar. Olar azat, erkin söýgi esasynda durmuş gurnagy arzuw edýärler. Şol maksatlaryna-da ýetýärler. Ýöne bu ýerde Bilbil “Özüni süýt bilgin, dostuňy gaýmak” diýen halkyň dana sözlerinden ugur alyp, dostlaryny özünden ileri tutýar. Bilbil diňe özüm tutan maksadyma ýetsem bolýar, özgeler näme bolanda näme diýmeýär. Gaýta tersine, özi Güle gowuşmazdan öňürti Mollagalandary, Salabegi, Zelilini öýli-işikli edýär.

“Gül-Bilbil” dessanynda diňe Bilbiliň Güle gowuşmagy bilen däl-de, eýsem Mollagalandaryň Aýjemal, Sala begiň Gunçabi, Zeliliniň bolsa Aýsuluw bilen öz razylyklary bilen, halaşyp durmuş gurnaklary-da dessanyň many-mazmunyny baýlaşdyrýar. Şabende, bir tarapdan, Bilbil bilen Gülüň söýgüsini nusga görmüşde beýan eden bolsa, ikinji tarapdan, Bilbiliň dostlarynyň söýgüsiniň beýany onyň üstüne goşmak bilen, dessanyň durmuşylygyny, halkylygyny güýçlendiripdir. Bu ýerde Şabende Leýlidir Mejnun, Perhatdyr Şirin, Bilbildir Gül ýaly bütün halk hem azat-erkin söýgi esasynda bagtly durmuş gurnalydyr diýen pikiri aýratyn nygtamak isläpdir. Dogry, Gündogarda gadymdan adygyp gelýän Leýlidir Mejnun, Perhatdyr Şirin, Arzydyr Gambar, Bilbildir Gül we beýlekiler hem halkyň wekilleridir. Ýöne muňa garamazdan, Şabende “Gül-Bilbil” dessanynda söýüşýänleriň sanyny köpeltmek bilen, şol pikiri has-da güýçlendiripdir, tekrarlapdyr. Onyň durmuşylygyny ösdüripdir.

“Gül-Bilbil” dessanynda boýdan-başa batyrlyk, gahrymançylyk wasp edilýär. Bilbiliň ýolbaşçylygynda Mollagalandar, Sala beg, Zeli-li dagy adamyň duşmany, onuň maksadyna ýetmegine böwet bolup durýan tebigatyň gara güýçlerine garşy aýgytly göreş alyp barýarlar. Şonda olar hemişe adalatyň tarapynda çykyş edýärler. Bilbil we onuň ýoldaşlarynyň zalymlygyň, zulum-sütemiň, adalatsyzlygyň alamaty bolan gara aňdardany – Susymary öldürip, Zowkymara – ak ýylana kömek bermekleri, Kelezaw, Harkelan dagynda aňdardalary öldürmekleri belent adamkärçilige eýediklerini görkezýär. Iň esasy hem, des-

sanda görkezilýän gahrymançylyklaryň hemmesi ýeke Bilbiliň ýa-da başga biriniň adyna berilmeýär. Eserdäki amala aşyrylýan gahrymançylyk olaryň hemmesine-de deň derejede degişlidir. Bilbil hiç wagt ýeke çykmaýar, özüni ýoldaşlaryndan aýra tutmaýar. Olaryň batyrlygyna, edermenligine, gahrymançylygyna kembaha garamaýar ýa-da göwnüýetmezçilik etmeýär. Ol hemişe hemme ýerde ýoldaşlarynyň güýjüne, başarnygyna, batyrlygyna bil baglaýar, olar bilen deň herket edýär. Öz gezeginde ýoldaşlary hem Bilbili gowy görýärler. Oňa jany-dili bilen kömek edýärler. Her hili kynçylykly pursatlarda onuň ýanyndan aýrylmaýarlar. Şeýlelikde, dessandaky wasp edilýän gahrymançylyk hem diňe bir adama degişli bolman, umumy halk gahrymançylygydyr.

“Gül-Bilbil” dessanynda watansöýüjilige aýratyn uly üns berlipdir. Bilbil köp kynçylyklary ýeňip geçip, Güle gowuşýar. Güläň kakasy Şaalyjan oňa öz ýanynda galmagy, öz ornuna ýurda şa bolmagy teklip edýär. Emma Bilbil onuň bilen razylaşmaýar. Ol öz Watanyna, öz ýurduna gaýtjakdygyy aýdýar. Diňe onuň ýeke özi hem däl. Onuň ýoldaşlary-da uly patyşalygy taşlap, öz dogduk mekanlaryna dolanyp gelýärler. Şonda Mollagalandar Türk soltanlygy, Sala beg Şähri-Talus, Zelili Zowkymaryň ýurdy Harkelan bilen hoşlaşýar. Bilbiliň we onuň ýoldaşlarynyň keşplerinde watansöýüjilik diýseň güýçli. Olar hiç hili baýlyga, şöhrata kowalaşman, hemişe Watana, il-güne wepalylyk ruhunda ýaşaýarlar. Olar öz dogduk mekanlaryny hiç zat bilen çalyşmaýarlar.

Dessanda bulardan başga-da, ynsanperwerlik, adamzat gözelligini, onuň guýç-kuwwatyny hemme zatdan belent tutmak, gaýduwsyzlyk, tutanýerlilik ýaly pikirler hem öňe sürülýär.

“Gül-Bilbil” dessanyň baş gahrymany Bilbildir. Onuň keşbinde adamkärçiligiň iň gowy sypatlary jemlenýär. Ol batyr, edermen, gaýduwsyz, tutanýerli, başarjaň ýigit sypatynda suratlandyrylýar. Bilbil diýseň adamkärçilikli, hoş gylykly, dosta, ýoldaşa wepaly bolanlygy üçin, hemmelere özüni aldyrýar. Ol men şanyň ogly ekenim diýip, özüni ýoldaşlaryndan aýra tutmaýar. Bilbiliň keşbinde ýokary gatlak wekillerine mahsus gylyk-häsiýetler ýok diýerlikdir. Hakykatda ol gelip çykyşy boýunça şa ogly.

Bilbil kakasyna belent sarpa goýýar. Haçanda, ol: “Saňa öz ýurdumdan halan gyzyňy alyp bereýin, sen heläk bolup, Gülün soragyna çykma, ýurt söküp uzak ölkelere gitme!” diýende, onuň bilen razylaşmaýar. Sebäbi ol azat-erkin söýginiň tarapdary. Bilbil atasynyň baýlygy, güýç-kuwwaty bilen öýli-işikli bolmagy makullamaýar. Ol kyn hem bolsa, öz başarnygy, ukyby, gahrymançylygy, adamkärçiligi bilen azat söýgini gazanmagy maksat edinýär. Bu işde ol dostlarynyň, ýoldaşlarynyň, umumy halkyň güýjüne bil baglaýar. Netijede, ol uly ýeňiş hem gazanýar.

Bilbil hemişe adalatyň tarapynda durup çykyş edýär. Ýoldaşlaryna edýän duýgudaşlyklary, gara ýylany öldürmekleri, Nil derýasy-na girmeli we onda birnäçe günläp ýüzmeli diýen habary eşidende, goşunlarynyň köpüsiniň gaçyp gaýdan wagty olaryň galanlaryna-da öýlerine gaýtmaga rugsat bermegi muňa aýdyň şaýatlyk edýär. Bilbil öz goşunlaryny zorluk bilen alyp gitmeýär ýa-da olary mejbur etmeýär. Onuň ýanynda hakyky özüne berlen adamlar, ýakyn dostlary galýar. Olar Bilbiliň nähili maksat ugrunda göreş alyp barýandygyna düşünýärler. Sebäbi Bilbil ýurt basyp almak, baýlyk toplamak ugrundan däl-de, azat-erkin söýginiň dabaralanmagy ugrundan şol döwruň adalatsyzlygyna, oňa ýol bermeýän synpy gurluşa we beýleki gara güýçlere garşy göreş alyp barýar. Şuňa düşünen adamlar – dostlary Mollagalandar, Zelili, Sala beg, Gunçabi, Zowkymar, Şaalyjan we beýlekiler oňa ýakynndan kömek berýärler.

Bilbiliň keşbinde batyrlyk, gahrymançylyk, gaýduwsyzlyk, tutanýerlilik ýaly häsiýetleriň aýratyn nygtalyp geçilmegi türkmen halkynyň şol döwür durmuşy bilen baglanyşyklydyr. Bize belli bolşuna görä, geçmişde türkmen halky daşary ýurt basybalyjylaryna garşy göreş alyp barypdylar. Ine, şonuň üçin halk döredijiliginde we türkmen nusgawy edebiýatynda harby-gahrymançylykly tema, batyrlygy, gaýduwsyzlygy, watansöýüjiligi, at-ýaragy wasp edýän eserlere uly orun berlipdir. Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanyny ýazmakda, onuň baş gahrymany Bilbiliň we onuň ýoldaşlarynyň keşplerini döretmekde şu ýagdaýdan ugur alandygy aýdyň görünýär. Bilbil öz ýoldaşlary bilen birlikde uly batyrlyk, gahrymançylyk görkezýär. Şahyr ähli türkmen ýigitlerini şeýle sypatda görmek isläpdir.

Dessanda Bilbiliň ýoldaşlary Mollagalandyryň, Sala begiň, Zeliliniň alyp barýan asyly işlerine, görkezýän gahrymançylyklaryna hem uly orun berilýär. Olar hem eserde baş gahryman bilen birlikde boýdan-başa hereket edýärler. Olaryň keşplerinde hem edil Bilbiliň keşbindäki ýaly gowy gylyk-häsiýetleri görmek bolýar. Gahrymançylyk, batyrylyk babatdan olar biri-birlerinden pes oturmaýarlar: Bilbiliň görkezýän gahrymançylyklarynyň hem bir tarapy şolara degişlidir. Bilbiliň ýoldaşlary öz meşgullanýan hünärleri boýunça-da tapawutlanýarlar. Mollagalandar ylym ugrunyň wekili bolsa, Sala beg weziriniň ogly, özi hem harby tälimi oňat öwrenen goşun serkerdesi. Zelili bolsa zähmetkeş halk köpçüliginiň wekili bolupdyr. Olar şeýle dürli ugruň wekilleridiklerine garamazdan, öz aralarynda parh goýmaýarlar. Bu ýerde Şabende Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” kitabynda öňe süren adyl şa meselesine eýeripdir. Şahyr ýokary gatlak wekillerini adylyga, halk köpçüligine eglşik etmeklige çagyrypdyr.

“Gül-Bilbil” dessanynda birnäçe gelin-gyzlar hereket edýärler. Şabende olaryň keşbine uly ähmiýet beripdir. Aýjemal, Aýsuluw, Gunçabi, Gül dagy eseriň dowamynda belli-belli wakalara gatnaşýarlar. Olar dessanda boýdan-başa hereket etmeýärler. Şeýle-de bolsa, olaryň keşpleri aýdyň göz önüne gelerlik ýagdaýda işlenipdir. Olar edenli, başarnykly, öz pikirini aýgytly aýtmagy başaryan, batyrgaý hem örän adamkärçilikli gelin-gyzlardyr. Ylaýta-da bu babatdan Gunçabidir Güliň keşbi tapawutlanýar. Gunçabi şähri-Talusyň patyşasy. Ol parasatly ýolbaşçy hem serkerde sypatynda görkezilýär. Şeýle uly döwletiň eýesidigine garamazdan, ol hem azat söýginiň tarapdary hökmünde çykyş edýär. Ol Sala beg bilen halaşyp durmuş gurýar. Bilbiliň Güle gowuşmagy üçin elinden gelen kömegi berýär.

Gül dessanyň ahyrynda az wagtlyk hereket edýär. Ol eseriň bütün dowamynda bolup geçýän wakalara gatnaşmaýar. Her halda, Bilbil her ädimde Güliň adyny ýadyndan çykarmaýar. Gül atasynyň gahar-gazabyndan gorkman, azat söýgä baş goşýar. Ol öz maksadyna hem ýetýär. Gül gerek ýerinde ugurtapyjylygy-da başaryar. Ol gerek ýerinde kenizleriniň kömeginden-de peýdalanýar.

Dessanda bulardan başga-da, ençeme gahrymanlar hereket edýärler. Olar hem esasy many-mazmuny ýüze çykarmaga, baş gahrymanyň keşbini giňden açyp görkezmäge ýardam edýärler.

“Gül-Bilbilde” hyýaly wakalar hem-de hyýaly keşpler ýerlikli ulanylypdyr. Şähri-Talusdaky, Kelezawdaky wakalar, perileriň, aždahalaryň, uçýan atlaryň keşbi we beýlekiler muňa mysal bolup biler. Bular irki döwürde, ýagny adamlaryň tebigatyň gara güýçlerinden asgyn, oňa doly akyl ýetirip bilmedik wagtynda döredilen keşplerdir. Eserde hyýaly wakalaryň, hyýaly keşpleriň ulanylmagy onuň gyzykly okalmagyna uly ýardam edipdir.

Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessanynyň gurluşy çylşyrymly däl. Wakalar yzygiderli ösdürilýär. Wakalaryň özara baglanyşygy, çözülişi örän ynandyryjylykly berlipdir. “Gül-Bilbilde” wakalaryň ýaýbaňlanyşy “Gül-Senuber”, “Seýpelmelek-Medhaljemal” dessanlarynyňka kybapdaşrakdyr. Bularyň üçüsinde-de baş gahryman gaýybana (ýagny düýşünde) peri gyzyna aşyk bolýar. Soňra onuň gözlegine çykýar hem-de köp kynçylyklary ýeňip geçip, öz maksadyna ýetýär. Dessandaky wakalaryň gurluşynda, beýan edilişinde ertekilere çalymdaş ýerleri hem bar. Ertekilere çalymdaş beýan etmeler, hyýaly wakalar ýygy-ýygýdan duş gelýär.

Dessanyň dili ýeňil, onuň kyssa bölüminde-de, şygyr bölümünde-de düşünmesi kyn, çagataý, arap, pars sözleri kän ulanylmadyr. Dogry, dessanyň şygyr bölümünde, ylaýta-da muhammes, gazal görnüşinde ýazylan goşgularda şeýle sözler köpräk duş gelýär. Umumylykda alanyňda, dessanyň dili halk köpçüligine düşnükli. Şonuň üçin ondaky köp goşgular türkmen aýdym-saz sungatyna düýpli ornaşypdyr.

“Gül-Bilbil” dessanynda goşuk (murapbag), muhammes goşgy görnüşleri giňden ulanylyp, onda gazal hem duş gelýär.

Umumylykda alanyňda, Abdylla Şabendäniň “Gül-Bilbil” dessany yşky-gahrymançylyk temadan döredilen iň gowy eserleriň biridir. Şahyryň bu eserini türkmen dessançylygynyň iň gowy nusgasy hasaplamak bolar.

“Gül-Bilbil” dessany öňki döwürde daşbasma usulynda çykarylypdyr (1913-nji ýylda). Soň bolsa ol birnäçe gezek neşir edildi (1940, 1948, 1963-nji ýyllarda), “Gül-Bilbil” dessanyny çapa taýýarlamaga we neşir etmäge Ahundow Gürgenli, Baýmuhammet Garryýew, Muhammetjuma Öwezgeldiýew dagy gatnaşdylar.

“Gül-Bilbil” dessany boýunça ençeme ylmy işler hem alnyp barylady. Olardan A. Samoýlowiçiň, Ahundow Gürgenliniň, B. Garryýewiň, G. Gurbansähedowyň, R. Alyýewiň, A. Mülkamanowyň, M. Öwezgeldiýewiň we beýlekileriň makalalarydyr ylmy işlerini görkezmek bolar.

Şabende we onuň döredijiligi barada aýdylanlary jemläp, şeýle netijelere gelmek mümkin:

Şahyryň goşgulary yşk-söýgi, öwüt-nesihat temada, tapmaça häsiýetde bolup, olarda wajyp meseleler gozgalýar, möhüm pähim-paýhas ündelýär. Şabende goşgularyny halkyň sada gepleşik dilinde ýazypdyr. Olar beýan ediliş usuly babatda Magtymgulynyň şygrylaryna ýakyn.

Şabende dessanlaryny ýazanda, yşky-gahrymançylykly temalary, hyýaly wakalary işlemeklige ýykgyň edipdir. Şonda ol türkmen ertekilerinden-de ýerlikli peýdalanmagy başarypdyr.

Şahyr dessanlarynda ynsanperwerligi, dost-doganlygy, agzybirligi, watansöýüjiligi, azat söýgini, adyl şa meselesini öňe sürüp, adam mertebesini tebigatyň ähli gara güýçlerinden ýokarda goýupdyr. Ol batyrlygy, gahrymançylygy, gaýduwsyzlygy, arassa ahlaklylygy, agzybirligi, watana, halka wepaly bolmaklygy wagyz-nesihat edipdir.

Şabendäniň döredijiliginde hyýaly wakalar agdyklyk edýär. Ony XVIII–XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda hyýaly häsiýetli eserler döretmegiň ussady hasaplamak mümkin.

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATYNYDA YZ GALDYRAN ŞAHYRLAR

XVIII asyrdaky türkmen nusgawy şahyrlary Döwletmämmet Azady, Nurmuhammet Andalyp, Magtymguly Pyragy, Abdylla Şabende, Şeýdaýy, Mahmyt Gaýyby, Gurbanaly Magrupy dagydan başga-da, Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli, Nigär hanym, Owşar Kasym, Myrat, Bahry, Nedir, Nyýazguly, Şakandy, Akmuhammet ýaly birtopar şahyrlaryň atlary düş gelýär. Eserlerinden saklanyp galan nusgalar olaryň belli söz ussatlary bolandyklaryny kepillendirýär. Emma bir ýa-da birnäçe goşgusy aýry-aýry ýygyndylara, golýazmalara girip, bu şahyrlaryň atlary ýygyndylarda, türkmen nusgawy şahyrlar barada ýazylan ylmy işlerde, monografiýalarda ýatlanyp geçilýän bolaýmasa, olar barada başga bir düýpli edilen iş ýok.

XVIII asyry türkmen şahyrlarynyň köpüsi Magtymgulynyň döredijiligi bilen ýakyndan habarly bolupdyrlar. Beýik akyldaryň esaslandyran edebi ugry XVIII asyrdaky şeýle giň gerim almadyk hem bolsa, şol döwürde hem oňa ýygyn eden we onuň edebi däplerine belli bir derejede eýeren şahyrlar bolupdyr. Döwürdeşleri Durdy şahyrdyr Zunuby, Orazmeňlidir Magrupy Magtymguly bilen gönüden-göni döredijilik aragatnaşygyny saklan bolsalar, Gaýyby, Şabende, Şeýdaýy, Şakandy, Nyýazguly, Myrat şahyr dagy hem azda-kände onuň ýörelgelerine eýeripdirler. Şabende bilen Şeýdaýyda Magtymgulynyň täsiri has-da güýçli duýulýar. Bu pikiri olaryň birnäçe goşgulary, dessanlaryndaky döredijilik ussatlyklary tassyklaýar.

Beýleki XVIII asyry türkmen şahyrlarynyň köpüsine garanyňda, Magtymgulynyň Durdy şahyr, Zunuby, Orazmeňli bilen bolan gatnaşyklaryna degişli maglumatlar köp saklanyp galypdyr. Bularyň güýç synanyşmak maksady bilen aýdyşan aýdyşyklary (sowal-jogap-

lary) hem-de özara duşuşyklary hakynda ençeme rowaýatlar bar. Şol gatnaşyklar bu şahyrlaryň edebi mirasynda hem öz beýanyny tapypdyr. Muny olaryň eserleriniň many-mazmunynda, çeper beýan ediş usullarynda aýdyň görmek bolýar.

Durdy şahyr

Durdy şahyr türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri hasaplanýar. Bize gelip ýeten maglumatlara görä, Durdy şahyr Magtymgulydan uly bolup, Balkan, Etrek töwereklerinde dogulýar. Ol türkmenleriň ata taýpasynyň miminler tiresindendir. “Magtymguly hakynda halk rowaýatlary” atly kitapda bu barada şeýle diýilýär:

“Türkmenleriň ata urugyndan Durdy şahyr diýen adam Döwletmämmediň deň-duşragy bolup, Etrek sebitlerinde ýaşandyr”.

Türkmenistan YA-nyň milli golýazmalar institutynyň hazynasynda şahyryň ömür beýanyna, döredijiligine degişli has-da giňräk maglumatlar berýän ýazgylar duş gelýär. Olarda Durdy şahyryň “Şyh” lakamyny alandygy, özüniň hem alty doganyň biri bolandygy, oglunyň adynyň Nepesdigi aýdylýar:

«Durdy şahyr türkmenleriň ata taýpasynyň mimin diýen tiresinden. Gözli atanyň çowlugy. Durdy şahyr alty doganyň uly hataryndan biri. Durdy şahyr, Durdy şyh, lakamy Gedaýy (bu ýerde aýdyjy Durdy şahyry Nowaýynyň döwründe ýaşap geçen Gedaýy bilen garyşdyrýar. – K. A.), oglunyň ady Nepes şyh. Doglan ýeri Balkan sebiti. Magtymguly şahyr bilen döwürdeş. Magtymguly şahyr bilen aýdyşan hem şu...”.

Dilden ýazylyp alnan bu maglumatlarda taryhy maglumatlar, şahyryň sejeresi belli bir derejede ýoýlan görnüşde beýan edilipdir. Durdy şahyryň Gözli atanyň neberelerindendigi, onuň Balkanda doglup, şol ýerlerde-de ýaşandygy dogry. Ýöne, birinjiden, şahyr Gözli atanyň çowlugy däl-de, onuň on başınjy arkasydyr. Ikinjiden, Durdy şahyr alty doganyň in ulusy däl-de, olaryň ikinji ýa-da üçünjisi bolmaly.

Saraghs etrabyynyň ýaşajjysy Aman Emirowda saklanýan şeje-rede bu aýdylanlar barada ygtybarly maglumatlar berilýär. Bu

şejerede Durdy şahyryň ata-babalarynyň kimlerdigi, kakasynyň hem doganlarynyň atlary takyk görkezilipdir. Durdy şahyryň atasy-na Babyş, kakasyna Gara heýran (haýran) diýer ekenler. Aňalybrak ýörenligi üçin, ol şeýle lakamy alanmyş. Şejerede Gara heýranyň üç oglunyň bolandygy barada maglumat berilýär: «Gara heýranyň üç ogly bar erdi: biri Annadöwlet, biri Durdy şyh, biri Weli ata...”.

Şejerede aýallaryň atlary ýazylmaýar. Şu ýagdaý göz önünde tutulanlygynda, halk arasyndan ýygňalan maglumatlardaky Durdy şahyr alty doganyň biri bolmaly diýen jümle onuň ýene üç sany aýal doganynyň hem bolandygyny aňladýar.

Şejerede ýazylyşyna görä, Durdy şahyryň kakasyndan soň şu wagta çenli dokuz-on arka aýlanypdyr. Bu takmynan 250-300 ýyl töweregi bolýar. Sebäbi bir arka 25-30 ýyl hasaplanýar. Onda Durdy şahyryň doglaly bäri 250-300 ýyl töweregi wagt geçip, ol, takmynan, XVIII asyryň başlarynda eneden doglupdyr. Bu Durdy şahyr Döwletmämmediň deň-duşy bolupdyr diýen maglumata hem gabat gelýär.

Durdy şahyryň terjimehalyna degişli Magtymgulynyň döredijiligindäki ýöredilýän pikirleri has-da ygtybarly maglumatlaryň biri hasaplamak mümkin. Onuň “Bizden salam bolsun Durdy şahyra” diýip başlanýan goşgusynda:

Sen gözli ata bolsaň, biz gerkez ili,
Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili –

diýen setirler bar. Görşümüz ýaly, bu ýerde Magtymgulynyň Durdy şahyryň şejeresi barada berýän maglumatlary ýokardaky aýdylanlar bilen deň gelýär. Şeýle hem bu setirler onuň durmuşyny göz önüne getirmäge-de belli bir derejede mümkinçilik berýär. Magtymgulynyň “Çöl ýerde gezip sen, ýat edip ili” diýen setiri Durdy şahyryň ildengünden jyda düşüp, ömrüniň belli bir döwrüni çölde, sergezdançylykda geçirendigini görkezýär. Ol bu ýagdaýa nähili düşüpdür? Muny anyklamak kyn. Belki, ol ýerli han-begleriň ýa-da Eýran şasynyň, Hywa hanynyň zulum-süteminden, yzarlamasyndan gaçyp, çöle çyk-maga – galandarçylyga ýüz urmaga mejbur bolandyr.

Gündogarda azat-erkin pikirli şaýrlar, alymlar, jemgyýetiň ön-debaryjy pikirli belli-belli wekilleri sopusylygy özlerine perde hök-

münde ulanypdyrlar. Olar yzarlamalardan gaçyp gutulmak maksady bilen, köplenç, sopuçylyga, derwüşçilige ýüzlenipdirler hem-de zulum-sütemi, ezlişi berk ýazgaryp, ýokary gatlak wekillerini sahawatlylyga, adylylyga çagyrypdyrlar. Olar hemişe hakykatyň, adalatyň gözleginde bolupdyrlar. Durdy şahyryň hem ykbalynyň şolaryňky bilen kybapdaş bolan bolmagy mümkin.

Durdy şahyr ömrüniň köpüsini Balkan, Etrek, Garrygala sebitlerinde geçirýär. Şol döwürde atalar gökleňler bilen goňşy ýaşap, olar bilen ýakyndan garyndaşlyk aragatnaşygyny-da saklapdyrlar.

Durdy şahyr 70 töweregi ýaşap aradan çykýar. Ol Balkan dagynyň eteginde “Oglanly” gonamçylygynda jaýlanýar. Bu barada halk arasyndan toplanan maglumatlaryň birinde şeýle diýilýär:

“Durdy şahyr Balkanyň günbatar güneýinde depin edilen”.

Haçan doglup, haçan aradan çykanlygyny anyk takykklamak mümkin bolmasa hem, şu getirilen maglumat Durdy şahyryň XVIII asyryň ortalarynda hem-de ikinji ýarymynyň başlarynda ýaşap geçen-digini doly kepillendirýär.

Şahyryň nebereleri ýurdumyzyň dürli künçlerinde – Balkanabat, Serdar, Magtymguly, Sarahs, Tejen, Birata etraplarynda ýaşaýarlar.

Durdy şahyr öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolupdyr. Ol baradaky halk rowaýatlary-da, şahyryň öz eserlerinden bize gelip ýeten nusgalary-da muny tassyklaýar.

Durdy şahyr Magtymguly bilen birnäçe sowal-jogap aýdyşypdyr. Olaryň iki sany aýdyşygy we Magtymgulynyň Durdy şahyra sowal berip ýazan iki sany goşgusy bar. Emma şol sowallaryň jogaby ýok. Belki, Durdy şahyryň olara beren jogaplary saklanyp galan dälidir. Belki-de, ol şol sowallara jogap beren dälidir. Magtymgulynyň Durdy şahyra ýüzlenip, sowal hökmünde ýazan goşgulary şeýle setirler bilen başlanýar:

Durdy şahyr, senden habar alaýyn,
Öten pygamberiň ýaşy nädendir?”

Bizden salam bolsun Durdy şahyra,
Nä mehrapdyr, sözläp çykan ot nedir?

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň özara aýdyşyklary barada halk arasynda rowaýat hem döräpdir. Şol rowaýatda aýdylyşyna görä,

Magtymguly ýaşlygyndan goşgy goşup başlaýar. Emma Durdy şahyr ony birbada ykrar etmeýär. Olar sowal-jogap aýdyşýarlar. Ilkinji duşuşykda Magtymguly ýeňilýär. Muny Azady eşidip, özünden rugsatsyz Durdy şahyr bilen aýdymazlygy ogluna tabşyrýar hem-de ony indiki güýç synanyşygyna gowy taýýarlaýar. Magtymguly Durdy şahyr bilen ikinji gezek aýdyşanda, ondan üstün çykýar. Şahyrlaryň şol özara bäsleşigi rowaýatda şeýle beýan edilipdir:

“...Magtymgulynyň ýaş wagtlary Durdy şahyryň oňa göwni ýetmez ekeni. Kāwagtlar ikisi jedelleşer ekeni.

Ilkinji gezek bular goşgy aýdýşanlarynda, Magtymguly bir harpyň üstünde ýalňyşýar. Bu ýagdaýy gören Azady:

– Haçan onuň bilen aýdyşjak wagtyň meniň bilen gepleşgin – diýip, Magtymgula tabşyrýar.

Magtymguly Durdy şahyra ikinji gezek goşgy bilen sowal berýär, emma Durdy şahyr oňa jogap tapmany üçin, Magtymgulynyň özi jogap berýär. Şondan soň Magtymgulynyň güýçludigini Durdy şahyr boýun bolýar...”.

Bu rowaýat Magtymgulynyň döredijiliginiň kāmilleşmeginde we onuň ussat şahyr bolup ýetişmeginde Durdy şahyryň uly tagallasynyň bolandygyny görkezýär. Ol Magtymgula şahyrçylygyň gizlin syr-laryny ele almagy, halky eserler döretmegiň ýollaryny öwredipdir. Durdy şahyr geljekki beýik söz ussadyň ýaşlyk ýyllaryndaky ýalňyşyny düzedip, oňa şahyrçylygyň ak ýoluny salgy beripdir hem-de “Şägirt halypadan ozdurmasa, kār ýiter” diýen nakyldan ugur alyp, Magtymgulynyň özünden has belentlige galmagyny arzuw edipdir. Ine, şonuň üçin hem ol Magtymgulyny synagdan geçirip, onuň ukybyna, başarnygyna örän uly baha beripdir. Bu barada halk rowaýatlarynyň birinde şeýle maglumat berilýär:

“Magtymguly sorag-jogap aýdyşyp, uly synagdan geçende, Durdy şahyr oňa ýüzlenip: “Sen uly şahyr bolarsyň. Meniň kitaplarymy ýel alar, sil alar, seniňkini il alar. Meniňki ýiter gider, seniňki biter gider» diýenmiş.

Beýleki bir rowaýatda şu pikirler başgaçarak görnüşde beýan edilýär:

“Erenler üç şahyra şerap içirenmiş. Olaryň biri Durdy şahyr, ikinjisi Magtymguly, ýene biri hem bir gyz bolmaly.

Ilkinji käse şeraby şol gyz içip, ýüregi ýarylyp ölenmiş. Ikinji käse şeraby Durdy şahyr içip, diwana bolup, daga-düze çykyp gidenmiş. Üçünji käsäni Magtymguly içip, adamlaryň arasynda galanmyş”.

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň aýdyşygy Abdurahman Jamyň Alyşir Nowaýa ak pata berşini hem-de beýik rus şahyry A. Puşkiniň Deržawiniň öňünde okap beren goşgusyny biygtyýar ýadyňa salýar.

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň aýdyşygynyň äheňinde ýazylan goşgular türkmen edebiýatynyň taryhynda başga-da az däl. Geçmişde şahyrlar biri-birleriniň şahyrçylyk ukybyny, başarnygyny barlap görmek hem-de degişmek, bäsleşmek, güýç synanyşmak maksady bilen muşagyra aýdyşypdyrlar.

Türkmen nusgawy şahyrlarynyň aýdyşyklarynyň hemmesi diýen ýaly dostlukly, birek-birege hormat goýmak ýagdaýynda geçipdir. Emma käte iki şahyryň arasynda dörän jedelli meseleleri çözmek, gapma-garşylykly toparlaryň bähbitlerini goramak maksady bilen, şahyrlaryň sowal-jogap aýdyşan halatlary-da bolupdyr. Beýle ýagdaýda şahyrlar biri-birine garşy barlyşyksyz göreş alyp barýarlar. Muňa Gurbanaly Magrupynyň “Döwletýar” dessanyndaky Döwletýaryň köşk şahyrlary Isa Aly, Musa Aly bilen aýdyşan aýdyşygy mysal bolup biler. Şeýle ýagdaýa Myrat şahyryň “Şahyrlar”, Bahrynyň “Derwüş Bahry” dessanlarynda hem duş gelinýär.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň halk arasynda giňden meşhurlyk gazanan “Ol nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän” diýen setir bilen başlanýan aýdyşygynda Gündogaryň taryhy kitaplaryna, rowaýatlaryna, legendalaryna şeýle köp ýykgyň edilmän, türkmen halk döredijiliginiň matalçylyk däplerinden ugur alnypdyr. Magtymguly durmuşda, onda-da ýarym oturymly, ýarym çarwa halynda ýaşan türkmen halkynyň durmuşynda häli-şindi duşýan zatlar barada matal görmüşindäki soraglar bilen Durdy şahyra ýüzlenipdir. Durdy şahyr hem şol röwüşde oňa jogap beripdir:

Magtymguly:

O nämedir, ýaşyl gyzyň öwüsýän?
Ol nämedir, aýagy ýok towusýan?
Ol nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber!

Durdy şahyr:

Ol ekindir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän,
Ol ýylandyr, aýagy ýok towusýan,
Ol balykdyr, ýedi derýa böwüsýän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Bu ýerde ekin hem ekerançylyk üçin zerur zatlaryň biri bolan suw, onda ýaşayan jandarlaryň durmuşy bilen baglanyşykly pikir ýöredilýän bolsa, şol goşgynyň dowamynda ol türkmenleriň gündelik durmuşyna syrygypdyr hem-de çarwaçylyk, çopan durmuşy, ahalteke atlary ýatlanyp geçilýär:

Magtymguly:

Ol nämedir, ýedi ülke gezýä?
Ol nämedir, bilin bir zat ezyä?
Ol nämedir, adam ýaly syzyä?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber!

Durdy şahyr:

Ol çopandyr, ýedi ülke gezýän,
Ol goýundyr, taýak bilini ezyän,
Bedew atlar adam ýaly syzyän,
Bizden salam bolsun, jogap şeýledir.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň bu aýdyşygyndaky gyzykly maglumatlaryň biri-de onda Gündogaryň görnükli söz ussady, sopuçylygyň belli wekili Seýit Ymadeddin Nesiminiň (1370–1417) adynyň gelmegidir. Orta asyr tümlüğini özüniň rõwşen hem erkin pikirleri bilen böwüsmäge synanyşyk eden bu şahyr 1417-nji ýylda Halap şäherinde ruhanylar tarapyndan jezalandyrylýar. Nesimi hakdaky rowaýatlar Gündogar halklarynyň arasynda giňden ýaýrapdyr. Ony beýleki türkmen şahyrlary hem ýygy-ýygydan ýatlaýarlar. Nurmuhammet Andalypdyr Akmuhammet şahyr bolsa ol hakda poema döredipdir. Magtymguly bilen Durdy şahyryň öz aýdyşyklarynda Nesiminiň adyny getirmekleri, bir tarapdan, onuň ömri we döredijiligi bilen ýakyndan tanyşdyklaryny görkezse, ikinji tarapdan, bu iki

şahyryň döredijiliginde sopusylygyň hurufylyk akymynyň täsiriniň bolandygyny-da kepillendirýär.

Magtymguly bilen Durdy şahyryň ikinji aýdyşygy başgaçarak häsiýetde beýan edilipdir. Ikinji bellemeli zat, öňki aýdyşykda Magtymguly sowal berip, Durdy şahyr jogabyny aýdan bolsa, munda Durdy şahyr sowal bilen Magtymgula ýüzlenýär. Ikinjiden, şahyrlaryň bu aýdyşygynyň mazmuny, çeperçiligi öňküden pesrāk. Sebäbi munda dini rowaýatlara köp ýüzlenilipdir. Berilýän soraglar-da, olaryň jogaby-da diniň taryhy, onuň belli-belli kada-kanunlary bilen baglanyşyklydyr. Her halda, Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň bu aýdyşygy olaryň özara gatnaşykda bolandygyny görkezýän ikinji bir edebi maglumat bolup durýandygy üçin hem gymmatlydyr. Galyberse-de, aýdyşykda Durdy şahyr Magtymgula “Ussat şahyr” diýip ýüzlenýär. Eger şu pikire salgylansak, onda Magtymguly Durdy şahyr bilen bu sowal-jogaby ýaşlykda däl-de, orta ýaşda, belki ondan hem soňrak aýdyşypdyr diýip çak etmek mümkin.

Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň “Ol nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüşýän” diýen setir bilen başlanýan aýdyşygy köpleriň ünsüni özüne çekipdir. Şahyrlaryň bu özara aýdyşygy 1923-nji ýylda Bakuwda çykýan «Magaryf we medeniýet» atly žurnalda neşir edilýär. Şundan köp wagt geçip geçmänkä “Molla Nasreddin” žurnalynda bu eseriň hem-de Magtymgulynyň beýleki birnäçe şygrylarynyň äheňinde ýazylan satiriki goşgular peýda bolýar. “Özbek edebiýatynyň taryhynda” bolsa ol muşagyraryň bir görnüşine mysal hökmünde alnypdyr hem-de Magtymguly hywaly Durdy şahyr bilen sowal-jogap aýdyşypdyr diýen pikir ýöredilipdir. Emma bar bolan maglumatlara görä, Magtymgulynyň döwründe Hywada Durdy şahyr atly şahyr bolupdyr diýmäge esas ýok. Sebäbi özbek edebiýatynyň taryhynda-da, dürli alymlar tarapyndan ýazylan ylmy işlerde-de, kitaplarda-da bu barada hiç hili maglumat berilmeýär.

Durdy şahyryň geçen durmuş hem döredijilik ýoluna degişli maglumatlaryň ýeterlik dældigi, edebi mirasynyň doly saklanyp galmanlygy sebäpli, onuň döredijiligi barada düýpli we gutarnykly bir pikiri orta atmak kyn. Biziň elimizde şahyryň Magtymguly bilen aýdyşyklaryndan başga bary-ýogy 6–7 sany goşgusy bar. Ol eserler

Türkmenistan YA-nyň milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanýan golýazmalarda, dürli beýazlardyr ýygyndylarda duş gelýär (Inw. № 3, 81, 4,39, 1252, 1632 we başgalar).

Durdy şahyryň baý edebi mirasy bolmaly. Daş gulakdan eşidilişine görä, şahyryň üç-dört ýüz goşgusyny özünde jemleýän golýazmasyny gören adamlar barmyş. Emma “Ol golýazma nirede we kimde saklanýar” diýen soraga anyk jogap berip bilýän adam ýok. Her halda, halk arasynda şahyryň eserlerini gördüm-bildim diýen habaryň häli-şindi gulaga degip durmagy-da şol pikiriň janynyň bardygyny, onuň belli bir derejede hakykata laýyk gelýändigini görkezýär.

Bize gelip ýeten eserleri az sanly hem bolsa, Durdy şahyryň döredijiligi barada käbir umumy pikirleri ýöretmek, käbir zatlaryň bolsa ugruny mälim etmek mümkin. Döwletimiziň dürli künjeklerinden ýygňalan maglumatlar hem-de eserlerinden nusgalar ýerleşdirilen golýazmalar şahyryň döredijiliginiň agramly böleginiň sygyr görnüşinde beýan edilendigini tassyklaýar. Häzirki bar bolan maglumatlaryň hiç birinde-de ol poema ýa dessan ýazypdyr diýip aýdylmaýar. Şonuň ýaly-da Durdy şahyr Gündogaryň ýazuwly edebiýatynyň, has takygy gazalçylygyň döplerine däl-de, türkmen edebiýatynyň gadymdan dowam edip gelýän halka ýakyn döplerine eýeripdir. Ine, şonuň üçin hem ol öz eserlerini halkyň janly gepleşik dilinde beýan edipdir. Biz Magtymgulyny türkmen edebi dilini esaslandyryjy hasaplaýarys. Bu dogrudan hem şeýle. Sebäbi edebi diliň ähli baýlyklary we kada-kanunlary beýleki türkmen şahyrlarynyň hiç birinde-de beýik akyldaryň sygyrlaryndaky ýaly şeýle dolulygy bilen, şeýle giňden hem düýpli beýanyny tapmandyr. Emma şol bir wagtyň özünde edebi döredijilik bilen bagly ýüze çykan bu uly özgeriş ondan has irki döwürlerde-de belli-belli şahyrlaryň halkyň janly gepleşik dilinde eserler ýazandygyny inkär etmeýär.

Ýunus Emrāniň, Ymadeddin Nesiminiň, Baýram hanyň, Gara-jaoglanyň, Hatam şahyryň, Durdy şahyryň, Andalybyň hem-de döredijilik işine Magtymgulydan has ön başlan beýleki ençeme XVIII asyr türkmen şahyrlarynyň döredijiliginde-de şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Emma türkmen diliniň bar baýlygy, dürli öwüşginleri, ähli kada-kanunlary bütin dolulygy bilen olaryň hiç biriniň döredijiligin-

de-de Magtymgulydaky ýaly öz beýanyny tapmandyr. Muny olaryň birnäçesiniň döredijiligine Gündogar edebiýatynyň guýçli täsiriniň bolanlygy, birnäçeleriniň bolsa döredijilik ussatlygynyň pesligi bilen düşündirmek bolar. Her halda, olaryň-da türkmen edebi diliniň kämilleşmeginde hem ösmeginde hyzmatlary uludyr. Bu ugurda Durdy şahyryň döredijilik babatda Magtymgula degerli täsiriniň bolandygyny ýatlap geçmek hem käbir zatlary habar berýär. Azadydyr Gaýybynyň şygrylaryny almaýanyňda-da, beýleki XVIII asyr türkmen şahyrlarynyň hemmesiniňkä garanynda, Durdy şahyryň eserleriniň dili halkyň janly gepleşik diline örän ýakyn. Bu meselede ol Magtymgulynyň galan belentligine ýetiberipdir hem diýse boljak.

Magtymguly halk dilinde eser ýazmagy, bir tarapdan, durmuşy dogruçyl beýan etmek, halk döredijiliginden giňden peýdalanmak esasynda özleşdiren bolsa, ikinji tarapdan, özünden öň ýaşap geçen hem-de döwürdeş şahyrlaryndan-da, şol sanda Durdy şahyrdan-da, köp zatlary öwrenipdir.

Durdy şahyryň döredijiliginiň elimizde bar nusgalary syýasy, öwüt-nesihat häsiýetli hem-de sopusylyk äheňinde ýazylan eserler bolup, olarda şahyr döwür hem döwürdeşleri, şol wagtdaky dowam eden deňsizlik, zulum-sütem, ýaşayşyň mazmuny baradaky oý-pikirlerini beýan edipdir. Onuň ruhy dünýäsi diýseň baý, dünýägaraýşy, gözýetimi-de şeýle giň. Şahyryň eserlerini okap çykan wagtyňda, sowatly, köp zatlary bilýän, köp durmuş tejribesi bolan, galandar sypatly, pähim-paýhasly, erkin pikirli, eserden adamyň keşbi göz önünde janlanýar. Ol dünýäniň, jemgyýetçilik gurluşynyň, adamzat durmuşynyň ähli meseleleri bilen ýakyndan gyzyklanýar. Şol döwrüň deňsizligi, synpy garşylygy bolsa onuň üns merkezinde durýar. Şahyr ýaşan jemgyýetiniň iki uly topardan – häkimligiň, ähli maddy baýlyklaryň eýesi bolan ýokary gatlak wekillerinden we ähli zatdan mahrum edilen, hak-hukuksyz, ezilen, horlanan hem-de ýekirilen garyp-gasarlardan ybaratdygyna düşünpdir. Ol ýokary gatlak wekillerine, olaryň edýän zulum-sütemine, halky ezişlerine hem-de beýleki nähak işlerine aýgytly nägilelik bildirmek bilen, halk köpçüligine duýgudaşlyk edipdir. Onuň “Dagy-arman içinde” atly musebbesinde (ýedilemesinde) garyp-gasarlaryň durmuşy, gün-güzeran ýagdaýy, ruhy keşbi, jem-

gyýetde tutýan orunlary örän dogry teswirlenýär. Şahyr bet işleriň ýol alyp, hakykatyň rowaçlanmaýandygyny, garyplaryň durmuşynyň çekip-çydardan agyrdygyny, hiç bir adamyň oňa garaşyk etmeýändigini, hemmeleriň mal-mülk, baýlyk toplamak ugrunda ser-sepil bolşup ýörendigini, şeýlelikde, olaryň adamkärçiligi-de ýitirýändiglerini birin-birin aýdyp geçýär. Bu pikirler onuň beýleki goşgularynda hem ýygy-ýygýdan duş gelýär. Ol “Ýa, jepbar” atly müseddesinde (altýlamasynda) şol döwür türkmen durmuşyny şeýle suratlandyrýar:

Gaflat içre ýatmaklyk bendelikde bet işdir,
Ýamanlar şady-horram, ýagşylar gözi ýaşdyr,
Asylar sana girmez, bedasyl ile başdyr,
Garyplara rehm etmez, ýüregi gaty daşdyr,
Alym bilen amylar dowam işi talaşdyr,
Rehm et garyp halyma, ýa ýaradan – ýa jepbar.

Durdy şahyr ýokary gatlak wekilleriniň adalatsyzlyklaryny, şol adalatsyzlyk zerarly bolsa ýurtda zulum-sütemiň möwç urýandygyny, tozgunçylygyň, gedaýçylygyň, gün-günden guýçlenýändigini batyrgaýlyk bilen aýtmagy başarypdyr. Ol «Jaý bolar» atly müsebbesinde (ýedilemesinde) şeýle diýýär:

Bedew timar istär, har bolsa hile.
Ýagşy at ýaraşmaz, bermez bahyla,
Bezzat beglik etse, zulum eder ile,
Taňla magşar hynzyrlara taý bolar.

Şu pikir onuň “Öter bir gün”, “Ýa, jepbar” atly goşgularynda-da gaýtalanýar:

Şagaldan şir, peleň dogmaz,
Ýüz tilki bir gurda degmez,
Ýel kân bolar, ýagyn ýagmaz,
Bedasyl beg ile sygmaz
Abraýyň satar bir gün.

Ýene bir mysal:

Pendi-nesihat almaň adamyň näkesinden,
Ot çabyrap, huruç urar ýamanyň ülkesinden.

Görşümüz ýaly, şahyr il-ýurdy talaýan zalym hökümdarlaryň adyna “bezzat, doňuz (hynzyr), bedasyl, ýaman” diýen ýaly otlukly sözleri aýtmakdan-da çekinmändir.

Durdy şahyryň syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlary Magtymguly tarapyndan has-da ösdürilýär. Beýik akyldar öz halypasynyň öňe süren pikirleriniň, işlän keşpleriniň özboluşly häsiýetini, syýasy many-mazmunyny güýçlendiripdir. Magtymgulyň “Daman galmady”, “Döke başlady”, “Yhsan kaýsy bilinmez”, “Gaça başlady”, «Fetdah» atly goşgularynda öňe sürülen pikirlere ýakyn pikirleri Durdy şahyrdan hem tapmak mümkin. Hatda iki şahyryň belli bir durmuş meselesi boýunça ýeke-täk bir pikire gelendiklerini hem takyk aýtmak mümkin. Durdy şahyryň “Döwür dönse, ýeg bolar gyrnaklar bikesinden” diýen setiri Magtymgulyň “Garyp, sen ýygлама şır dek bolar sen” diýen sözlerini biygyýar ýatladýar. Şahyrlaryň ýakyndan özara edebi gatnaşykda bolandygyny subut edýän şeýle mysallaryň ýene-de ençemesini getirmek mümkin.

Durdy şahyr öz goşgularynda beýan edýän pikir-duýgularyny hemme ýerde bolmasa-da, belli-belli halatlarda dini düşüňjeler bilen baglanyşdyrýar. Şahyryň döredijiliginde şeýle äheňiň bolmagy onuň ýaşan jemgyýeti, alan ylmy bilen baglydyr. Öňki döwürde, ylaýta-da irkiräk döwürlerde dini täsirler diýseň güýçli bolupdyr. Şol zamanda dowam eden syýasatyň ähli görnüşlerinde ony görmek bolýar. Şonuň üçin Durdy şahyryň dünýägaraýşynda, onuň döredijiliginde dini täsiriň boljakdygy ikuşsyzdyr. Gep dini täsiriň bolup-bolmazlygyny-da däl-de, şahyryň oňa çemeleşişinde. Has takygy, ol şol syýasata aňly-düşünjelilik belen çemeleşýärmí ýa-da oňa umumy akyma görä eýerýärmí? Durdy şahyryň hem esasy maksady gönüden-göni dini wagyz-nesihat etmek däl. Durdy şahyrda dini garaýyşlar bilen birlikde sopusylygyň-da täsiri duýulýar. Hatda onuň adynyň Hoja Ahmet Ýasawydyr Gedaýynyň atlary bilen gatyşdyrylmagy-da şunuň bilen bagly bolsa gerek.

Durdy şahyryň sopusylyk ýörelgelerine ýykgyň etmegi, bir tarapdan, onuň döredijiliginde gam-gussalylyk, göwnüçökgünlik äheňini emele getiren bolsa, ikinji tarapdan, onda batyrgaýlygy, erkin pikirliligi oýarypdyr. Şahyr köp halatlarda özüni galandar, derwüş sypatynda

görkezmek bilen, adalatsyzlygy, galplygy, nädogry edilýän işleri gara güýçlerden çekinmezden aýtmagy başarypdyr. Şeýle ýagdaýy Sagdyda, Hafyzda, Jamyda, Meşrepde we Gündogaryň beýleki birnäçe görnükli söz ussatlarynda-da görmek bolýar. Durdy şahyryň döredijiliginde sopuçylyk täsiriniň şeýle oňaýly tarapynyň bardygy eserdeň garalmaly meseleleriň biri bolup durýar.

Döredijiliginde ýaşan döwri, alan ylmy, terbiýesi bilen baglylykda käbir çäkliligiň bardygyna garamazdan, Durdy şahyryň türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda tutýan uly orny bardyr. Şahyryň beýik akyldar Magtymgulynyň döredijiliginiň kämilleşmeginde bitiren uly hyzmatlary, şygrylarynda öňe süren ençeme möhüm ähmiýetli pikirleri, halky edebiýaty döretmek barada eden tagallalary, eserlerini halkyň gepleşik diline ýakyn dilde beýan etmegi bu pikiri kepillendirýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda Magtymgulynyň döwürdeşi Durdy şahyrdan başga-da, ençeme Durdy atly şahyr bolupdyr. Olardan “Akjagül”, “Nohuryň” ýaly ençeme aýdym edilip, ýörgünli aýdylýan şygrylary ýazan Magtymguly etrabynyň Çendir obasynda ýaşan Durdy şahyry, änewli meşhur sazanda hem bagşy Durdy bagşyny görkezmek bolar. Bar bolan maglumatlara görä, Durdy bagşy hem aýdym üçin birnäçe gowy goşgular döredipdir (“Ak ýüzli maralym”, “Akja ýarym”). Bulardan başga-da birki sany Durdy şahyryň ady duş gelýär. Olaryň hem hersiniň üç-dört sany goşgusy bar. Bulary Magtymgulynyň döwürdeşi Durdy şahyr bilen gatyşdyrmak bolmaz. Maglumatlary düýpli öwrenip, olary ünsli gözden geçiren mahalynda, olary biri-birinden aýyl-saýyl etmek kyn däl. Sebäbi olaryň eserleriniň temasynda-da, many-mazmunynda-da, beýan ediş usulynda-da birini beýlekisinden tapawutlandyryan alamatlar bar.

Zunuby

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda ady belli şahyrlaryň biri-de Zunubdyr. Türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça ýazylan işlerde bu şahyr birlän-ikilän ýerde ýatlanyp geçilýän bolaýmasa, ol barada giňişleýin maglumat ýok. Zunubynyň eserleriniň ençemesi

Türkmenistan YA-nyň milli golýazmalar institutynyň hazynasynda saklanýar. (Bukja № 146, 149, 660, 1252 we başgalar).

Zunuby şahyryň edebi lakamydyr. Onuň çyn ady belli däl. Şahyryň lakamy “Zunub” diýen arap sözünden bolup, onuň “günäler, aýyplar, hatalar” diýen ýaly manylary bar. Ýaşan jemgyýetinde özi ýaly ýüz-münlerçe garyp-gasarlaryň hak-hukuksyz ýaşanlygy, olaryň ýersiz ýere aýyplananlygy, günäkärlenenligi, kemsidilenligi üçin, Zunubynyň şeýle lakamy alan bolmagy mümkin.

Zunuby, takmynan, XVIII asyryň birinji ýarymynda doglup, şol asyryň ortalarynda we ikinji ýarymynda ýaşap geçipdir. Bu pikiri onuň Magtymguly bilen aýdyşan aýdyşygy hem tassyklaýar. Şol goşgynyň ahyrky bendinde “Bir mün iki ýüz on bir” (1211 hijri) diýen sene görkezilipdir:

Resul gündür, imdi hasap tutaly.
Mün iki ýüz on bir ýyldyr biteli,
Ajal köpri, gel, didara ýeteli,
Zunuby diýr, bizden habar şeýledir.

Bu senäni milady ýyl hasabyna öwürsek, onda Magtymguly bilen Zunubynyň 1796-njy ýylda goşgy aýdyşandygy belli bolýar. Bu diňe bir sene görkezilenligi bilen däl, eýsem ol bu iki şahyryň ömür beýanyny, syýasy-jemgyýetçilik garaýyşlaryny, bolan edebi kowçumyny öwrenmek üçin-de möhüm ähmiýete eýedir. Şu wagta çenli, ýagny Magtymguly bilen Zunubynyň aýdyşygy tapylan döwürüne çenli, ýazylan işleriň hemmesinde Magtymguly 50 ýaşap, 1783-nji ýylda aradan çykypdyr diýen maglumat berilýärdi. Beýik akyldaryň öz döwürdeşi bilen aýdyşan aýdyşygy onuň XVIII asyryň ahýrlaryna, hatda XIX asyryň başlaryna çenli ýaşandygyny habar berýär. Magtymgulyň döredijiliginde-de özüniň altmyş, ýetmiş, hatda segsen ýaşandygyny habar berýän goşgulary bar.

Şahýrlaryň özara aýdyşygyndan görnüşine görä, Zunuby Magtymgulydan uly bolmaly. Sebäbi Magtymguly oňa “Mugallym, ussat” diýip ýüzlenýär. Goşguda ýöredilen pikirler olaryň şol döwürde ýaşlarynyň duruşandygyny, gartaşyp ugrandyklaryny aňladýar. Zunubydyr Magtymgulyň özara gatnaşyklary barada olaryň aýdyşyklaryndan başga maglumatlar saklanyp galmadyr.

Zunubynyň nirede doglandygyny takykklamak çetin. Ýöne şahyryň Balkan sebitlerinde, Köpetdag eteginde ýaşap geçen bolmagy mümkin. Ol “Jenan geçipdir” atly goşgusynda özünden öň ýaşap geçen birnäçe adamlaryň atlaryny ýatlaýar. Olaryň hemmesi diýen ýaly şol ýerlerde ýaşan adamlar bolmaly. Hatda olaryň arasynda Keýmir kör, Esen oglan, Goçgar ata ýaly taryhda ady bellileri-de bar. Zunuby Keýmir köri at-owazasy dünýä ýaýran, il-halkyň belent söýgüsini gazanan, duşmana garşy göreşlerde uly gahrymançylyklar görkezzen, sahylyk babatda ile özüni tanadan adam hökmünde wasp edýär:

Owazadar bolup älem-jahana,
Öz ilinde hökmi ýörär rowana,
Eýýamynda ganyň geldi amana
Keýmir atly sahypkyran geçipdir.

Halk rowaýatlary, taryhy maglumatlar hem Keýmir körüň şeýle adam bolandygyny görkezýär. Halk rowaýatlarynda Keýmir kör ugurtapyjy, pähim-paýhasly, il-halkyna berlen, Nedir şanyň zulumsütemine garşy aýgytly göreş alyp baran hakyky watançy sypatynda suratlandyrylsa, Türkmenistanyň taryhynda ol barada şeýle maglumatlar berilýär:

“...XVIII asyryň 20-nji ýyllarynda tekelere olaryň ýarym legendar serdary Keýmir kör baştutanlyk edipdir diýip çaklamak bolar, çünki türkmen rowaýatlarynyň birinde onuň ölen wagty 1741–1742-nji ýyllar diýlip aýdylýar”.

Türkmen rowaýatlarynda Keýmir körüň ýolbaşçylygy astynda tekeleriň Nedir şanyň garşysyna alyp baran gahrymançylykly göreşi hakynda gürrüň berilýär.

Keýmir körüň taryhyny, ol baradaky halk döredijiligindäki hem ýazuwly edebýatdaky eserleri öwrenmek uly ylmy-derňew işleriniň alnyp barylmagyny talap edýär. Şu ýerde ýene bir zady hem aýtmak gerek. Zunubynyň “Jenan geçipdir” atly goşgusyndan başga türkmen nusgawy şahyrlarynyň hiç biriniň eserinde Keýmir körüň ady duş gelmeýär. Hatda Magtymguly ýaly beýik söz ussadyň döredijiliginde-de onuň adynyň ýatlanmazlygy örän geň zat. Ýogsam, Magtymgulyň Keýmir köri örän oňat bilendigi belli zat. Belki-de beýik akyldaryň eserlerinde onuň çyn ady tutulyp, Keýmir kör lakamyny

ondan has soň alan bolmagy mümkin. Sebäbi käte oňa Keýmir kör deregine ýöne Kör teke hem diýlipdir. Eger şeýle bolsa, geljekde bu legendar gahrymanyň çyn adyny takyklamak gerek. Şonda köp täze zatlaryň, şol sanda Magtymgulynyň eserlerinde hem onuň çyn adynyň gelyändiginiň aýan bolmagy mümkin. Zunubynyň bu goşgusynda gelyän beýleki adam atlarynyň hem geljekde düýpli öwrenilmegi gerek. Belki-de, olar barada taryhy maglumatlar saklanyp galandyr. Belki-de, halk arasynda olar barada gyzykly gürrüňlerdir rowaýatlar bilýän adamlar bardyr. Zunubynyň bu goşgusynda ady ýatlanyp geçilýän Durdy şahyryň neberelerinden bolan Goçgar ata hem şolaryň biri.

Zunubynyň goşgularynda anyk taryhy şahslaryň durmuşy bilen bagly wakalara ýüzlenmegi onuň Magtymgulynyň mekdebine ýakyn durandygyny aňladýar.

”Guş uçuşyndan belli, adam söz açyşyndan belli” diýlişi ýaly, Zunubynyň biziň elimizde bolan goşgulary onuň öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolandygyny görkezýär. Şahyr Gündogaryň köp ylymlaryndan habarly bolup, arap-pars dillerini kämil öwrenipdir. Onuň belli-belli goşgularynda ýöredýän pikirleri (“Gözlerim”, “Jenan geçipdir”) hem-de arap dilinde ýazan bir gazaly muňa doly güwä geçýär.

Zunubynyň elimizdäki goşgularynyň hemmesi diýen ýaly dünýewi eserler bolup, olar edil Magtymgulydyr Durdy şahyryňky ýaly örän sada dilde beýan edilipdir. Şahyryň “Bu dünýä” atly goşgusynda şol ýakynlygy has-da aýdyň görmek bolýar. Zunubynyň bu eserini okanyňda, Magtymgulynyň “Bu dünýä”, “Dünýä heý” ýaly sygyrlary biygtyýar ýadyňa düşýär. Zunuby munda ýaşan döwrüne we jemgyýetine göz aýlaýar hem-de dünýäniň gurluşyna, adam ömrüniň az wagtlygyna, şol zamanyň tutha-tutly, alha-ally, galagoply durmuşyna, bar adamyň aljyraňňy halda ýetişiksiz gara günde bolup ýörsüne haýran galýar. Magtymgulynyň “Eger adam ömri az wagtlyk bolsa, onda ony meý içip, serhoşlyk bilen ýa-da her hili wagyz-nesihatlara uýup, terkidünýälik bilen, gam-gussa bilen geçirmeli däl-de, hemişe zähmet çekmeli, özüňden soňkulara ýadygärlik galdyrmaly” diýşi ýaly, Zunuby hem adam ömrüniň gysgalygyna, onuň şol gysga wagt içinde hiç zada ýetişmeýändigine ahmyr edýär:

Eger sypaýylyk, eger arylyk,
Sahylykda gezilmişdir her gylyk,
Owaly oglanlyk, soňy garrylyk,
Aralykda az mahalmyş bu dünýä.

Dogry, Zunuby “Bu dünýä” atly goşgusynda hadysalary, wakalary öz döwrüniň dünýägaraýşy esasynda düşündirýär. Bu şol döwürde başgaça bolup hem biljek däl. Sebäbi jemgyýetiň ösüşiniň örän pesligi, ylmyň, medeniýetiň ösüşiniň örän aşak düşmegi şahyra tebigy hadysalara we jemgyýetiň ösüşiniň kada-kanunlaryna dogry düşünmäge mümkinçilik bermändir. Zunubynyň “Gözlerim” atly pel-sepe äheňinde ýazylan goşgusynda-da şeýle ýagdaýy görmek bolýar. Şahyryň bu muhammesi tapmaça äheňinde beýan edilip, örän akgyňly hem labyzly okalýar.

Zunubynyň “Bu dünýä”, “Gözlerim” atly goşgularynda ýaşan döwri bilen bagly belli bir derejede çäklilik bar hem bolsa, olar şahyryň döredijiligi boýunça aýratyn bellänip geçilmäge degişli eserleridir. Sebäbi olarda şahyryň dünýä, jemgyýete akyl ýetirmek barada irmän-arman pikir ýöredendigi, onuň öz döwrüniň ýokary aňly-düşünjeli, ýokary ylymly adamlarynyň biri bolandygy görünýär.

Zunuby söýgi temasyndan ýazan goşgularynda gelin-gyzlaryň diňe görk-görmegini, owadanlygyny wasp etmek bilen çäklenmeýär. Şahyr olaryň ýüz keşbindäki, boý-syratyndaky uz owadanlygy, ruhy dünýäsindäki gозellikler bilen utgaşdyrýar. Şahyr “Gerekdir”, “Zyban gözlegin”, “Elden gider”, “Dilber” atly goşgularynda gelin-gyzlaryň owadan jemalyny, olaryň gowy gylyk-häsiýetlerini, el hünärini uly joşgun bilen taryplaýar. Bu goşgularda suratlandyrylýan magşugyň keşbi Gündogar edebiýatyndaky gazalçylyk usulynda, kitaby dilde teswirlenen dilberin umumy hem hyýaly keşbinden tapawutlanýar. Şahyryň söýgi temasyndaky şygylarynda durmuşa ýakynlaşma netijesinde, magşugyň keşbi anyk duýarlyk görnüşde suratlandyrylýar.

Zunubynyň “Gerekdir”, “Zyban gözlegin” goşgulary many-mazmun babatdan-da, beýan ediliş usuly boýunça-da biri-birine ýakyn. Olaryň biri beýlekisiniň üstüni doldurýar. Goşgularyň ikisinde-de seçip-saýlap alynjak gelinligiň nähili bolmalydygy aýdylýar:

Boz turaç deý şirin dilli, hoş sözli,
Şad-u-şeker şirin-zyban gözlegin.

Şahyryň taryplaýşyna görä, şol gözel uzyn boýly, bugdaý reňk, dolan aý ýaly nurana ýüzli, gara zülpli, saçy saýhally, gowy geýnülü, synasy bet gylykdan sap, işde edenli, mylaýym hem hoş sözli gözel bolmaly. Ol söýgülileriň biri-birleri bilen halaşyp, durmuş gurmaklaryny arzuw edipdir:

Pendi-nesihatym aňla, Sapajan,
Göwnüň söýen selbi-näzi gözlegin.

Emma Zunubynyň ýaşan jemgyýetinde höküm süren deňsizlik, synpy garşylyk, dowam eden eziliş şol arzuwlaryň amala aşmagyna ýol bermändir. Şahyr arzuw-islegleriniň hasyl bolmanlygyna çuňňur gynanýar. Ine, şonuň üçin hem onuň “Elden gider”, “Dilber” goşgularynda gam-gussaly äheň ýaňlanýar:

Eý, pelek, döwründe ýary-mähriban elden gider,
Saçy sünbül, ýüzi gül, şirin zyban elden gider.

Zunubynyň “Elden gider” atly goşgusy beýan ediliş usuly babatdan Mahmyt Gaýybynyň “Elden giderine” çalymdaş. Ýöne olaryň birini beýlekisiniň gaýtalanmasy hasaplamak bolmaz. Olaryň hersi bir özboluşly eser bolup, şahyrlaryň hersi özüçe pelekden, döwründen şikaýat edýär. Annagylyç Mätäjiniň Annagüle bagyşlap ýazan “Elden giderinde” ol temanyň işleniş has-da ýokary kämillige eýe bolýar. Mätäji bu äheňde şygyr ýazmagyň jemini jemleýär.

Zunubynyň “Elden gideri” gazal görnüşinde beýan edilendigine garamazdan, düşnükli hem ýeňil okalýar. Bu şahyryň orta asyr gazalçylyk däplerine köre-körlük bilen ýykgyň etmändigini aňladýar.

Häzirlikçe Zunubynyň ömri we döredijiligine degişli bar bolan maglumatlar şulardan ybarat. Şahyryň edebi mirasy doly görnüşinde toplananlygynda, onuň türkmen edebiýatynyň taryhynda tutýan ornuny kesgitlemegiň ýeňil düşjekdigi, onuň Magtymguly we beýleki şahyrlar bilen özara gatnaşyklaryny hem-de türkmen edebiýatynyň ençeme amaly hem nazary meselelerini çözmäge hyzmat edip biljekdigi şübhesizdir.

Orazmeňli

Magtymgulynyň ýakyndan gatnaşyk eden, syr alyp syr berşen döwürdeşleriniň biri-de Orazmeňli şahyrdyr. Magtymgulynyň “Saýlanan eserlerindäki” “Bizden salam, Orazmeňli şahyra” diýen setir bilen başlanýan goşgusynda ol öz dostuna tapmaça häsiýetli soraglar bilen ýüzlenýär. Emma Orazmeňli şahyryň oňa beren jogaby saklanyp galmadyr. Her halda, bu goşgyny Magtymguly bilen Orazmeňliniň özara ýakyn gatnaşykda bolanlygyny kepillendirýän ygtybarly çeşmeleriň biri hasaplamak bolar. Şahyrlaryň özara gatnaşyklaryna deňişli başga-da birnäçe maglumatlar bar. Olaryň birinde Magtymguly bilen Orazmeňliniň biri-birini örän gowy görendikleri, iň agyr pursatlarda olaryň biri-birleriniň halyndan habar alşyp durandyklary, beýik akyldaryň belli “Gözel sen” atly goşgusynyň Orazmeňliniň şowsuz söýgüsi bilen baglanyşykly dörändigi aýdylýar.

Orazmeňli şahyryň Hanserwer (käbir maglumatlarda ýöne Serwer hem diýlipdr) atly gyz bilen söýşendigi, emma şol döwürde höküm süren deňsizlik, zulum-sütem zerarly, olaryň bagtly durmuş gurup bilmändikleri hakyndaky gam-gussaly gürrüň halk arasynda giňden ýaýrapdyr. Ony soňky kyrk ýyla golaý wagtyň dowamynda diýarymyzyň dürli künjeklerinden ençeme adamlar ýazyp alypdyrlar. 1941-nji ýylda B. Doluhanow tarapyndan ýazylyp alnan nusga özüniň kämilligi, dolulygy bilen beýlekilerden ep-esli tapawutlanýar. Biz şony şu ýerde az-kem gysgaldylan görnüşde getirmegi makul bildik.

“Orazmeňli şahyr ýaşlykdan düýe bakyp başlapdyr. Ol düýe bakyp ýören ýerlerinde öz goşan goşgularyny aýdym edip, ýanama gygyryp ýörer eken. Onuň özüniň sesi hem gaty gowy bolany üçin, her neneň bagşylarça aýdym aýdar ekeni.

Orazmeňli şahyr düýe bakyp ýörkä, bir Serwer diýen gyza aşyk bolýar. Serwer hem Orazmeňli şahyra aşyk bolýar. Emma bularyň ikisi biri-birine şunça aşyk bolsalar hem, birnäçe gezek bir ýeri wada edip, wada belleşseler hem, olar biri-birine wadalaşan ýerlerinde duşuşyp bilmeýärler – ol ýere bir gezek Orazmeňli şahyr baryp garaşsa, ol gün Serwer gelmeýär, Serwer baryp garaşsa hem, Orazmeňli şahyr gelmeýär.

Ahyrda bu syry Serweriň hossarlary duýup: “Bu saçy kesilen bizi betnam eder, iň gowusy, bu saçy kesileniň ýoguna köymek gerek” diýip, Serweri başga bir adama satyp goýberýärler. Ol adam Serweri gelnalyjylyp-atbaşçylyp alyp barýarka, olaryň öňlerinden bir ýolbars çykyp, edil şolaryň barýan ýolunyň üstünde garysyny ýasanyp ýatyberipdir. Adamlar bu ýolbarsy görüp, gorkuşyp, şol ýerde duruberipdirler. Şol wagt düýäň üstünde gelin bolup oturan Serwer: “Wah, şu wagt Orazmeňliniň gerek ýeri-dä” diýip, uludan demini alypdyr. Adamlar: “Öňümüzde ýatan ýolbars ahyry, Orazmeňli bolanda, oňa näme edip biler?” diýipdirler. Şol wagt bularyň beýleräginde Orazmeňli şahyr hem düýe bakyp ýören ekeni. Ol bularyň bolup durşuny görüp, bularyň ýanyna taýagyny süýräp gelipdir we bir gözi bilen Serwere seredip, bir gözi bilen ýolbarsa seredip, baryp ýolbarsyň boýnuny gylyç bilen çapypdyr. Ondan soň bolsa Serwere garap: “Eý, Serwer, sen bu janawaryň nähak ganyna galdyň, meniň öňki pikirim bu janawaryň boýnundan tutup-idip, ony ýoldan sowmakdy. Emma seniň yşkyň meni däli-diwana etdi, bu janawary çapanymy hem duýman galypdyryn” diýipdir.

Ondan birnäçe wagt soň Orazmeňli şahyr öz-özüne “Men Serwere başdan aşyk boldum, onuň ugrunda birnäçe wagt köýüp gezdim. Onuň gyzlygynda gözüm doýmady, gel indi onuň juwanlygyny hem göreýin” diýip, Serweri alan adamynyň obasyna bir gün gezmäge gitmekçi bolýar. Şol gün ol oba baryp, edil Serwerleriň beýle ýanynda bir öýde myhman bolupdyr. Ondan soň oba adamlary muny görüp: “Orazmeňli şahyr gelipdir, ýörün, oňa aýdym aýtdyralyň” diýip üyşüpdirler. Orazmeňli şahyr ol adamlara: “Adamlar, men size bir aýdym aýdyp bereýin, ondan soň maňa azar bermäň, meniň ondan aňryk geçerligim ýokdur. Men bir yşk ýolunda örtenen biçäre aşykdyryn, agzymdan çykýan ataşdyr, ol hem degen ýerini köýdürer” diýip, şu goşgyny aýdypdyr:

Deň-duşlar içinde bikemal boldum,
Bir bikemal ýigit ili ýandyrar.
Bir nadana akyl bermek hebesdir,
Müň akyllyny bir däli ýandyrar.

Şikargähler çykyp, awlagyn alsa,
Otlagyn, suwlagyn, ýaýlagyn alsa,
Bir mergen yzlasa, owlagny alsa,
Jeren bir mälese, çöli ýandyrar.

Orazmeňli diýer, ýar inçe bildir,
Leblerinden akan, gör, niçe baldyr,
Men bir bilbil bolsam, Serwer bir güldür,
Bilbil kän saýrasa, güli ýandyrar.

Orazmeňli şahyr bu goşgyny aýdyp bolandan soň, onuň ýanaşyk öýündäki Serwer Orazmeňli şahyryň sesini eşidip, ylgap, onuň ýany-na gelipdir. Orazmeňli şahyr hem Serweriň her ýaňagynda eliniň aýasyny goýup, eliniň daş ýüzünden ogşapdyr. Şol wagt Serweriň adamsy hem bulary başga bir işiň üstünde tutaryn diýen tama bilen, eli ýalaňaç gylyçly at ahryrynyň içine girip bukulyp oturan eken. Soň Serwer gaýdyp barandan soň, adamsy ondan sorapdyr. Serwer hem oňa wakany birme-bir aýdyp beripdir. Ondan soň ol adam Serwere: “Eger seniň aýdýanlaryň dogry bolsa, onda men seni Orazmeňli şahyra bagyşlaryn. Iki aşygyň nalyşyna galyp, kyýamat günü nähili jogap bereýin” diýipdir. Şol günüň ertesini Orazmeňli şahyr gaýtmakçy bolup, ýola çykanda, ol hem öňünden çykyp, Orazmeňli şahyra: “Serweri saňa bagyşladym” diýipdir. Onda Orazmeňli şahyr oňa: «Serweri maňa bagyşlanyň gaty gowy zat, köp sag bol. Emma indi giç. Boljak iş boldy geçdi. Şonuň üçin men hem ony saňa bagyşlaýaryn” diýipdir we eglenmän öýüne gaýdypdyr.

Serwerden hiç maşgala bolmandyr. Orazmeňli şahyr bolsa Serweri alyp bilmänliginiň gaharyna dünýäden müjerret geçipdir”

Orazmeňli şahyr bilen Serweriň söýgüsi hakdaky bu gürrüňiň birnäçe nusgasy bolup, olaryň esasy özeni bir meňzeşräk, ýöne olarda käbir üýtgeşişler ýerleri hem duş gelýär. Olaryň birinde Serweriň Orazmeňli bilen söýüşýändigini aňyp, onuň hossarlary duýdurman, başga ýere göçüp gidýärler. Ikinji bir nusgada Hanserwer bilen Orazmeňli ikisi gaçmak üçin dilleşip, bir ýeri belleşýärler. Haçanda, şahyr şol ýere baranda, Serwer-de ýok, zat-da ýok. O ýana-bu ýana garasa, at aýagynyň yzyna gözi düşýär. Orazmeňli yzy yzarlap gidiberýär. Ol

Hanserweriň toýunyň üstüne barýar. Gyzyň üstünde galmagal başlanýar. Şonuň üçin bu ýere Magtymgulyny çagyýarlar. Ol “Oýunçy utulanyny bilse ýagşy” diýip, dostuny köşeşdirýär.

Beýleki nusgada Hanserweriň doganlarynyň sanynyň alty däl-de, üç bolandygy, olaryň Orazmeňli şahyryň batyrlygyny, edermenligini görüp, oňa öz uýalaryny bermäge razy bolandyklary, emma şahyryň Serwere “Halanyňa bar” diýip rugsat berendigi, Orazmeňliniň Abdylla Şabendäniň tiredesi (ýomut taýpasynyň gojuk ýañak tiresinden) bolandygy barada maglumatlar berilýär.

Orazmeňli bilen Hanserweriň söýgüsi hakdaky gürrüň köpçülik arasynda uly gyzyklanma döredipdir. Ol, bir tarapdan, şol döwürde Orazmeňlidir Hanserwer ýaly söýşüp, öz maksatlaryna ýetip bilmedik ýüz-münlerçe aşyk-magşuklaryň ykbaly bilen kybapdaş gelýänligi üçin köpleriň ünsüni özüne çekse, ikinji tarapdan, Magtymgulynyň döwürdeşi hem ýakyndan gatnaşykda bolan şahyryň durmuşyna we döredijiligine degişli gymmatly maglumatlary özünde jemleýändigini bilen-de gymmatlydyr. Şu gürrüňden belli bolşuna görä, Orazmeňli Magtymguly bilen ýaşytdaşrak bolup, ömrüni çopançylyk bilen geçiripdir. Edenli, başarnykly hem bolsa, şahyryň Hanserweri alyp bilmezligi, onuň gün-güzeran durmuşynyň pes bolandygyny aňladýar. Eger şeýle bolmadyk bolsa, ol hem tutan maksadyna ýetmeli, il deňinde öýli-işikli bolmaly. Elbetde, Orazmeňliniň Hanserweri alyp bilmänden soň, öýlenmän ýeke ötendigi ýa-da başga birini alandygy barada anyk maglumat ýok. Rowaýatda Orazmeňliniň Hanserwer bilen söýgüsi şowsuz gutarandan soň, ol başga hiç kime göwün bermän, müjerret geçipdir diýilýär. Emma meseläniň ikinji tarapy barada hem oýlanmaly. Käbir durmuş wakalary halk döredijiligi eserlerine geçende, olar folklor eserleriniň beýan ediliş ýagdaýyna uýgunlaşdyrylyp, başgarak teswirlenäýýän halatlary-da bolýar.

Halk döredijiliginde, köplenç, hyýaly ulaltma güýçli bolýar. Belki, Orazmeňliniň durmuşy bilen bagly wakalaryň-da şeýle röwüşde beýan edilip, onuň Hanserwere bolan söýgüsini, wepalylygyny has güýçlendirip görkezmek maksady bilen, ol şondan soň öýlenmändir diýlen bolmagy mümkin. Bu gürrüňe erteki-rowaýat ýokundysynyň berilmegi, onda halk döredijiligine mahsus käbir beýan ediş tärleriniň

ulanylmagy muňa güwä geçýär. Bir mysal. Türkmen erteklerinde, dessanlarynda ýolbars güýçlüligiň, batyrlygyň, gaýduwsyzlygyň nusgasy hökmünde çykyş edýär. Ýolbars köp ýerlerde adama kömek berýär, onuň bilen dostlaşýar. Adam hem şonuň üçin ony gowy görýär. Hatda ýolbars adamynyň aýdan sözlerine hem düşünýär, onuň aýdamlaryna gulak hem asýar.

Orazmeňli bilen Hanserweriň söýgüsi hakdaky gürründe-de ýolbarsyň keşbi gelýär. Ol Hanserweri doganlary bir baý ýere berip goýberenlerinde, gelnalyjynyň önüni saklap ýatýar. Oňa hiç kim zat diýip bilmän, gorkuşyp durýarlar. Şol wagt Orazmeňli gelip, ýolbarsy öldürýär. Bu ýerde ýolbars gelin-gyzlaryň mal ýaly satylmagyna – adalatsyzlyga garşy goýlan güýç bolmaly. Emma ol güýç şol döwürde höküm süren adalatsyz gurluşyň, deňsizligiň gurbany bolýar. Onda-da Orazmeňli ýaly azat-erkin söýgi ugrunda göreş alyp barýan adam onuň ölümüne sebäpkär bolýar. Elbetde, bu tötänlik ýa-da bilmezlik bilen edilen zat däl. Orazmeňli oňa, ýagny öz aýagyna özüniň palta urýandygyna örän gowy düşünýär. Ony şahyryň ýolbarsy öldürenen soňky: “Eý, Serwer, sen bu janawaryň nähak ganyna galdyň, meniň öňki pikirim bu janawaryň boýnundan tutup idip, ony ýoldan sowmakdy. Emma seniň yşkyň meni däli-diwana etdi, bu janawary çapanymy hem duýman galypdyryn” diýen sözleri hem subut edýär. Görşümüz ýaly, bu ýerde ýolbars Orazmeňliniň duşmany däl-de, oňa duýgudaşlyk edýän, onuň diýenine gulak asýan şekil hökmünde berilýär. Şeýle-de bolsa, şol döwürde dowam eden ýagdaý Orazmeňli ýaly ýüz-münlerçe ýigitleri käte azda-kände düşünjelilik bilen, käte bolsa düýbünden aňsyz-duşünjesizlik bilen öz bähbitlerine ters gelýän işleri etmäge mejbur edipdir. Bu waka “Görogly” eposyndaky Göroglynyň düşünişmezlik bilen öz dosty Bezirgeni öldürýän pursatyny biygtýýar ýadyňa salýar.

Bu halk rowaýatynda Orazmeňliniň ömür beýanyna degişli ýene-de birnäçe maglumatlar berilýär. Onda şahyryň öz döwrüniň ökde bagşylarynyň biri bolup, halk arasynda uly at-abraý gazanandygy, il-günüň oňa bar ýerde hezzet-hormat edendigi aýdylýar. Şu gürründen Orazmeňliniň Durdy şahyrdyr Magtymguly dagy bilen bir ýerräde ýaşandygyny hem aňlamak bolýar. Eger şeýle bolsa, takyk belli bir

ýeriň adynyň tutulmaýandygyna garamazdan, Orazmeňli hem Etrek, Gürgen sebitlerinde, Magtymguly, Serdar etraplarynda ýaşap geçipdir diýip çak etmek mümkin. Orazmeňli Şabendäniň tiredeşi bolupdyr diýen maglumaty hem gelejekde düýpli derňäp görmeli. Eger bu dogry bolsa, onda Orazmeňli şahyryň-da neberelerinden, garyndaşlaryndan bolan adamlaryň tapylaýmagy mümkin.

Halk rowaýatlarynda Orazmeňliniň batyrlýgy, edermenligi, pähim-paýhaslylygy bilen birlikde, onuň ahlak päkligi hem aýratyn nygtalyp geçilýär. Ol Hanserweriň mertebesine, at-abraýyna hiç hili şikest ýetmez ýaly örän oýlanyşykly hereket edýär. Magtymgulynyň “Oýunçy utulanyny bilse ýagşy” diýen sözlerine gulak asýar hem-de Hanserwer durmuşa çykandan soň, ondan belli-külli tamasyny üzýär.

Biziň elimizde Orazmeňli şahyryň bary-ýogy üç sany goşgusy, bir goşgusyndan bolsa bölek bar. Olaryň hemmesi-de şahyryň Hanserwere bolan söýgüsi bilen baglanyşykly dörän şygrylar. Şonuň üçin olaryň hemmesi Orazmeňli baradaky rowaýatdyr gürrüňler bilen utgaşdyrylan görnüşde getirilýär.

Orazmeňliniň “Dal üstüne” atly murapbagynda Hanserweri gelnalyjylyp alyp barýarkalar olaryň öňünden çykan ýolbarsy öldürişi barada gürrüň berilýär. Şahyr bu şygrynda gahrymançylygy, mertligi, batyrlýgy, gaýduwsyzlygy wasp edýär. “Ýar senden” atly goşgusynda bolsa, ol Hanserwer bilen hemişelik hoşlaşýar, döwrüň adalatsyzlygyna aýgytly nägilelik bildirýär:

Orazmeňli, men ýandym,
Ýandym, kül boldum, söndüm,
Käbe-de bolsaň, döndüm,
El göterdim, ýar senden.

Şahyr şeýle netijä gelen hem bolsa, ondan soň hem ol Hanserwer hakda, şowsuz söýgi, aýralyk, hijran hakda ençeme gam-gussaly goşgular goşupdyr. “Ili ýandyrar” hem şeýle eserleriň biridir. Orazmeňli bu goşgusynda deňeşdirmäni, meňzetmäni we beýleki çeperçilik serişdelerini, diýseň, ýerlikli peýdalanyndyr. Ol azda-kände Magtymgulynyň “Yzlamaýan bolarmy?” atly belli goşgusyna-da çalyň edýär. Magtymguly:

Bir jeren aldyrsa elden owlagyn,
Mäleý-mäleý gözlemeýen bolarmy? –

diýen bolsa, Orazmeňli bu pikiri has-da täsirli beýan edipdir:

Bir mergen awlasa, owlagyn alsa,
Jeren bir mälese, çöli ýandyrar.

Şahyr aşygy bilbile, magşugy bolsa güle meňzedip, şeýle ýaz-
ýar:

Men bir bilbil bolsam, Serwer bir güldür,
Bilbil kän saýrasa, güli ýandyrar.

Magtymgulynyň goşgusynda tutuş mazmun ata-enäniň öz perzendinden aýra düşmegine syrykdyrylsa, Orazmeňlide teswirlenýän pikir-duýgular aşygyň magşugyndan aýry düşmegi bilen baglanyşdyrylýar.

Şahyryň bu goşgusy sada dilde, joşgunly beýan edilipdir. Ol örän akgynly okalýar.

Orazmeňliniň “Ili ýandyrar” atly goşgusy, megerem, doly däl bolsa gerek. Sebäbi onuň häzirki durky bary-ýogy üç bentden ybarat. Adatça türkmen nusgawy edebiýatynda goşgular dört-bäş bentden az bolmaýar.

Orazmeňliniň döredijiliginde Hanserweriň keşbi esasy orun tutýar. Şahyryň eserlerinde onuň ady öwran-öwran getirilýär. Ol gyzyň gezen ýerleri, suw alan çeşmesi, saýalan çynary, mahlasy, onuň önüp-ösen ýerindäki bar zatlar şahyra Hanserweri ýatladýar. Söýgülisinden aýra düşmek şahyra örän agyr degýär, onuň kalbynda hiç wagt öçmejek yz galdyrýar:

Beýabanyň ýaýlagyna çykanda,
Ol görünen Hanserweriň dagydyr.
Ýene görsem Hanserweriň dagyny,
Aklymy teň eden gamy-dagydyr.

Orazmeňliniň eserleriniň elimizde bar nusgalarynyň hemmesi-de ýazylyş usuly babatdan halk döredijiliginde öňden gelýän goşgulara kybapdaş bolup, olar durmuşylygy, täsirlilik, labyzlylygy, göçgünliligi, özboluşlylygy bilen haýran galdyrýar. Şol bir wagtyň özünde, onda Magtymgulynyň goşgularyna ýakynlygy-da görmek bolýar.

Orazmeňliniň edebi mirasy doly görnüşde bize belli däl. Onuň ýüzläp eserler döredendigine hiç hili şek-şübhe ýok. Sebäbi görüp geçenlerimizden belli bolşy ýaly, şeýle kämil eserler ýazmaga ukyby bar şahyryň üç-dört sany şygyr ýazmak bilen çäklenmejekdigi belli zat.

Orazmeňli şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli häzirki elimizde bar bolan maglumatlar onuň XVIII asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri bolandygyny kepillendirýär.

ŞAKANDY

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda yz galdyran şahyrlaryň biri-de Şakandydyr. Ol, takmynan, XVIII asyryň birinji ýarymynda we ortalarynda ýaşap geçipdir diýip çak etmek mümkin. Sebäbi Şeýdaýy bir goşgusynda:

Matam, mersiýe-Şakandy.
Ýazyp geçmiş niçe bendi –

diýip, ol hakda ýatlap geçýär. Şakandy onuň edebi lakamy bolup, çyn ady belli däl.

Ömür beýanyňa degişli maglumatlaryň azlygy ýaly, Şakandynyň edebi mirasyna dahylly maglumatlar hem az saklanyp galypdyr. Häzir bize onuň bary-ýogy dört-baş sany goşgusy bellidir. Sorag-jogap görnüşinde ýazylan “Kyrk” diýen redifli goşgusynda kimdir birine sorag berýär. Şakandy şonda ýüzlenýän adamynyň adyny getirmän, ýöne:

Habar bergil, ýa mugallym,
Ol ne kasam wallasy kyrk.

diýip ýazýar. Garşydaşy jogap berip bilmänligi sebäpli, orta atan soragyna şahyryň özi jogap ýazypdyr. Berilýän soragda we onuň jogabyny-da dünýewi, taryhy, dini meseleler bilen bagly pikir ýöredilýär.

Şakandynyň “Dogup-döredi”, “Aýaklar baş”, “Ol ýylan” atly goşgularynda diniň taryhyndan gürrüň gozgalýar. Şahyr yslam dininiň Gündogar halklarynyň arasyna ýaýramagy bilen, köp medeni ýadygärlikleriň ýitip gidendigini gynanç bilen ýatlaýar. Elbetde, ol ýi-

tip giden ýüz münlerçe edebi hem medeni ýadygärlikleriň öwezini hiç bir zat bilen dolup bolmajakdygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek.

Şakandynyň “Ol ýylan” atly goşgusy bolsa Şeýdaýynyň “Gözel ýigrim baş”, “Dillerim” atly goşgulary bilen äheňdeş ýazylypdyr. Ol goşgy şeýle setirler bilen başlanýar:

Men-ä haýbatyndan aklym ýitirdim,
Synalarmy göz-göz etdi ol ýylan.
Neçün men batyrlyk adyn göterdim,
Bu dünýäni boz-boz etdi ol ýylan.

Şahyr arap hatyny ýylana meňzedip, onuň Arabystanda dörändigini, soňra Gündogara hem Günbatara ýaýrandygyny, öňden dowam edip gelen köp milli medeniýetleri ýuwdandygyny (“Bolan ilni birden çekdi agzyna”), halkyň oňa doly düşünmän, diňe ýat tutmak bilen çäklenýändigini aýdýar. Ol arap elipbiýiniň türkmen dili üçin amatly dældigini, onuň çekimlisiniň ýeterlik dældigi sebäpli, köp zatlary aňlatmagyň kyndygyny gynaň bilen ýatlaýar hem-de şeýle ýazuwyň türkmen diliniň tebigatyna doly laýyk gelmeýändigine garamazdan, ol ýazuwyň halk arasynda agalygynyň dowam edýändigini meňzetme sözleriniň üsti bilen beýan edýär:

Bir agyzdan ýigrim sekiz ses çykar,
Örän tutuk, bir-birinden pes çykar,
Gözi kördür, ýene jahana bakar,
Sözlä bilmän, wyz-wyz etdi ol ýylan.

Bu ýerde Şakandy arap diline, arap ylmyna garşy çykypdyr, ony kemsidipdir diýip aýdyp bolmaz. Ol örän ylymly-bilimli adam bolupdyr. Ylmyň, medeniýetiň, şeýle hem başga halklaryň diliniň örän uly ähmiýete eýedigine gowy düşünpdir. Şahyr şygrylarynda arap elipbiýiniň türkmen dili üçin oňasyzlygyna garşy çykypdyr. Arap dilinde ýazylan kitaplara düşünp bolmaýandygy barada zeýrenipdir. Şeýlelikde, ol batyrgaý pikirleri öňe sürüpdir. Şakandy beýleki goşgularynda-da şu meselä ýygy-ýygdydan ýüzlenipdir.

“Guş uçuşyndan belli, adam söz açyşyndan belli” diýlişi ýaly, häzirki elimizde bar bolan eserleri hem Şakandynyň kämil şahyr bolandygyny kepillendirýär.

Myrat şahyr

Türkmen edebiýatynyň taryhynda Myrat atly şahyrlar köp bolupdyr. Ýöne XVIII asyryň birinji ýarymynda hem ortalarynda ýaşap geçen Myrat şahyry olardan tapawutlandyrmak üçin ýeterlik maglumatlar bar. Bu meselede onuň “Şahyrlar” atly dessany iň ygtybarly hem baý çeşmedir. Bu eserde aýdylyşyna görä, Myrat Özbegistanyň Buhara welaýatynyň Garaköl etrabynda ýaşap geçipdir. Ol özüniň türkmenleriň ýemreli taýpasyndan bolandygy barada şeýle maglumat galdyrypdyr:

Bilmenem gamgynam, bilmenem şadam,
Lap eýleşem, yşk ähline ussadam,
(Nesebim) ýemreli Aşyk Myradam,
Iş düşüpdür bu gün başa soltany.

Dessanda beýan edilýän wakalar, şol wakalara gatnaşýan taryhy şahslar hem Myrat şahyryň şu döwürde ýaşap geçendigini görkezýär. Dessandaky suratlandyrylýan wakalar Nedir şanyň döwründe bolup geçip, oňa şanyň özi hem gatnaşýar. Eger Myrat şahyr Eýran şalygy bilen bolan gatnaşyklara goşulyşan bolsa, onda ol şol döwürde aklyly goýalyşan adam bolmaly. Galyberse-de, Myrat şahyryň Şeýdaýy bilen aýdyşan aýdyşyklary hem bu pikiri berkidýär.

Myrat şahyr Amyderýanyň ýokary akymynda, Balhda, Buharada, Hywada, Ahalda, Eýranda bolup, döwürdeşleri Begim, Gylyç, Nedir şahyr dagy bilen özara gatnaşyk saklapdyr. Olar bilen bilelikde türkmen hem özbek halkynyň ýokary gatlak wekilleri tarapyndan kemsidilmelerine garşy çykyş edipdirler.

Myrat şahyryň ýeke-täk “Şahyrlar” dessany saklanyp galypdyr. Hakykatda onuň diňe şu eseri ýazmak bilen çäklenmändigi belli zat. Halk arasynda birlän-ikilän duş gelýän goşgular hem onuň dessanynadan alnypdyr.

“Şahyrlar” dessanynda haýsydyr bir taýyn mazmun bolan rowaýat ýa-da erteki gürrüň berilmän, onda XVIII asyryň wakalary teswirlenýär. Bu ýagdaý eseriň gymmatyny has-da artdyrýar. Sebäbi şahyryň anyk durmuşa ýüzlenmegi, çeper döredijiligiň durmuşylygyny güýçlendirýär. Elbetde, şeýle synanyşyklary beýleki XVIII asyr türk-

men nusgawy şahyrlarynyň edebi mirasynda-da görmek bolýar. Hatda Şabende, Magrupy dagy hem durmuş wakalaryny dessan görnüşinde bermek barada oýlanyptyrlar.

Dessanyň golýazmasynyň öňüniň hem ahyrynyň ýyrtylyp, doly dældigine garamazdan, onuň umumy mazmunyny yzarlamaga mümkinçilik bar. Dessanda şahyrlaryň başdan geçirmeleri gürrüň berlip, onuň ýazylyşy syýahatnama çalym edýär. Eýran köşgünde bolan bir ýygmanyşykda Nedir şa köşk şahyry Melek Soltany diňleýär. Şonda ol şany we onuň mezhebi şaýylary taryplaýar hem-de sünnüleri kemsidýär. Ol kellesiniň gyzgynyna şaha gowy görünjek bolup, bütin Horasany, Buharany, Hywany onuň golasty hasaplap, şol ýerlerde ýaşayan halklaryň, şol sanda türkmenleriň, özbekleriň adyna-da kemsidiji sözler aýdýar. Muny şol ýerde ýaşayan türkmenler eşidip, Nedir şa nägilelik bildirýärler. Ol öz köşk şahyry bilen aýdyşar ýaly türkmenlerden şahyr äkelmegi, şonda kim ýeňse, şonuň mertebesiniň belent hasaplanmalydygyny aýdýar. Tähranda ýaşayan türkmenler Melek Soltan bilen aýdyşar ýaly şahyr tapyp gelmek üçin Öwez Mol-lany iberýärler. Ol Balha baryp, Nedir atly şahyryň ýanyna barýar. Ol onuň ýumşuny bitirip biljekdigini aýdýar. Şonda dosty Myrat şahyryň närazydygyna garaman, Nedir şahyr Tährana ugraýar. Emma onuň sapary şowsuz tamamlanýar, ýagny ol ýolda aradan çykýar. Şondan soň Hywa hanlygynda ýaşayan gökleňlerden bolan Begim şahyr gidip, Melek Soltany ýeňip gelyär. Şeýlelikde, dessanyň birinji bölümi tamamlanýar.

Dessanyň dowamynda berlen ikinji bölümünde Nedir şahyryň ogluny Myrat şahyryň öýli-işikli edişi, üçünji bölümde bolsa Myradyň özüniň Orazgüle öýlenişi beýan edilýär. Bu bölümleriň hemmesini-de şahyryň öz keşbi biri-biri bilen baglaşdyrýar.

Görşümüz ýaly, “Şahyrlar” dessanynda Myrat, Gylyç, Begim, Nedir şahyr dagy bir maksat ugrunda göreşýärler. Olar Eýran şasynyň basybalyjylykly syýasatyny, beýleki halklara töhmet atylmagyny, olaryň kemsidilmegini paş edýärler. Bu meselede olar, ilkinji nobatda, Nedir şanyň nädogry pikirlerini, syýasatyny wagyz-nesihat ediji Melek Soltany ýazgarýarlar. Onuň bilen Begim şahyr ýaryşyp, üstünlük gazanýar. Bu ýeňiş türkmen hem özbek halkynyň watansöýüjilik,

dostluk duýgularyny has-da güýçlendirýär. Sebäbi Begim şahyr hem, beýlekiler hem şu iki halkyň adyndan çykyş edip, olaryň bähbitlerini goraýarlar.

Eserde watansöýüjilik, dostluk, doganlyk, ynsanperwerlik baradaky pähim-paýhaslar öňe sürlüp, olar anyk taryhy şahslaryň, wakalaryň üsti bilen berilýär.

Eserde Myrat, Begim, Nedir şahyr dagynyň keşplerine degerli orun berilýär. Bular asyly adamlar bolup, il-halkyň bähbidi ugrunda janlaryny gurban etmäge-de taýyn. Dessanda Nedir şanyň, Melek Soltanyň alyp barýan nädogry işleri ýazgarylýar. Olar nädogry syýasaty ýöredip, halklaryň agzyny alartmak, olaryň mertebesini kemsitmek, äsgermezlik etmek ugrunda ellerinden gelenini edýärler. Olar her näçe dyrjaşsalar-da, hak iş dabaralanýar. Halkyň arzuw-islegi ugrunda şahyrlaryň eden tagallalary, alyp baran göreşleri ýerine düşýär. Iň esasy hem şahyrlar ýokary gatlak wekillerine garşy ellerine ýarag alyp däl-de, öz döredijilikleri bilen, parahatçylykly ýol bilen göreşýärler. Ýöne şonda gazanylan ýeňiş daşary ýurt basybaljylaryna ýarag güýji bilen urlan zarbadan has agyr degýär. Sebäbi olar bäsleşik meselesinde ýeňilmek bilen, örän kän zatlary ýitirýärler, бүтін halkyň önünde masgara bolýarlar, ýöredýän syýasatlarynyň gabahatdygynyň üsti açylýar. Netijede şahyrlar uly watançylyk borçlaryny ýerine ýetirýärler. Myrat şahyryň öz dessanynda döwür bilen bagly şeýle wajyp temany saýlap alyp, onuň üsti bilen döwrüň möhüm meselelerini orta atmagy, şonda halk bähbitleriniň ileri tutulyp, olaryň arzuw-umytlarynyň gara güýçlerden üstün çykarylmagy uly syýasy-jemgyýetçilik ähmiýete eýedir. Bu Myrat şahyryň özüniň hem görnükli watançy bolandygyny aňladýar.

Myrat şahyryň “Şahyrlar” dessanyň gurluşy sagdyn däl. Onuň many-mazmun ýordumy dagynyk. Wakalar zygyder ösmeýär. Şonuň üçin ondaky keşpleriň berlişinde-de käbir gümürtik pursatlar gabat gelýär. Her halda, bu dessan türkmen nusgawy edebiýatynyň taryhynda many-mazmuny babatdan hem, çeper beýan edilişi boýunça hem özboluşly eser hasaplanmaga mynasypdyr.

Myrat şahyr “Şahyrlar” dessany bilen edebi mnrasymyza özboluşly hem gymmatly goşant goşupdyr.

XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynda şu görüp geçenlerimizden başga-da ençeme yz galdyran şahyrlar bar. Elbetde, häzir olaryň ählisi barada gürrüň etmek, olara baha bermek mümkin däl. Sebäbi olar entek doly öwrenilip gutarylanok, şeýle hem eserleri doly tertibe salnanok. Geljekde bu ugurdan düýpli ylmy iş alnyp barylsa, XVIII asyr türkmen edebiýatynyň taryhynyň häzirkisinden has baýlaşjakdygy şübhesizdir.

E D E B I Ý A T

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eseler. 1-nji tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.

Gurbanguly Berdimuhamedow. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.

Abdyllyaýew Ö. Talant, hyjuw, ussatlyk. – Aşgabat, 1975.

Alyýew R. Döwletmämmed Azady barada täze maglumatlar // Sowet Türkmenistany. – 1960. – 28 fewral.

Annanepesow M. Хозяйство туркмен в XVIII – XIX вв. – Ашхабад: Ылым, 1972.

Annanepesow M. Укрепление русско-туркменских отношений в XVIII – XIX вв. – Ашхабад: Ылым, 1981.

Annanepesow M. Magtymguly we onuň zamanasy. – Aşgabat: Türkmenistan, 1990.

Ataýew K. Gaýybynyň lirikasy. – Aşgabat: TDU, 1976.

Ataýew K. Edebi tapyndylar. – Aşgabat: Türkmenistan, 1980.

Ataýew K. XVIII asyr türkmen edebiýaty. – Aşgabat: Magaryf, 1988.

Aşyrow A. Magtymgulynyň golýazmalarynyň teswiri. – Aşgabat: Ýlym, 1984.

Ahundow G. Şeýdaýy // Sowet edebiýaty. – Aşgabat. – 1936. – № 5-6.

Ahundow G. Şabende // Sowet edebiýaty. – Aşgabat. – 1938. – № 5.

Ahundow G. Magtymguly Pyragy // Sowet edebiýaty. – Aşgabat. – 1939. – № 3.

Бакасова Р. Х. Азады и его трактат Вагзы-Азат // Труды института им. Магтымгулы АН ТССР. – Вып. 4. – 1960.

Bekmyradow A. Andalyp hem oguznamaçylyk däbi. – Aşgabat: Ýlym, 1987.

Bekmyradow A. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçilik gözlegleri. – Aşgabat: Ylym, 1989.

Berdiýew T., Şamyradow B. Magtymguly // YA-nyň habarlary, jemgyýetçilik ylymlaryň seriýasy. – 1960. – № 5.

Bertels Ý. E. Çeper döredijilik hakda Magtymgulynyň pikirleri // Sowet edebiýaty. – 1944. – № 7.

Bertels Ý. E. Magtymguly // Sowet Türkmenistany – 1946. – 24 maý.

Garryýew B. Watançy şahyr Magtymguly. – Aşgabat, 1942.

Garryýew B. Magtymguly. – Aşgabat: Ylym, 1975.

Garryýew S. Türkmen edebiýatynyň Sowet Gündogary halklarynyň edebiýatlary bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – Aşgabat: Ylym, 1967.

Garryýew S. Magtymguly we edebiýatda realistik tendensiýa. – Aşgabat: Ylym, 1978.

Gullaýew N. “Leýli-Mejnun” şýužetiniň döreýiş taryhyndan. // TDU-nyň ylmy ýazgylary. – № 37. – 11-nji goýberiliş. – Aşgabat, 1966.

Gullaýew N. “Leýli-Mejnun” hakda söhbet. – Aşgabat: Magaryf, 1986.

Gylyçdurdyýew A. Magtymgulynyň estetik garaýyşlary we häzirki zaman. – Aşgabat: Ylym, 1967.

Dil we edebiýat institutynyň işleri. – 1 t. – Aşgabat, 1956.

Dil we edebiýat institutynyň işleri. – 2 t. – Aşgabat, 1957.

Durdyýew K. Magrupynyň “Döwletýar” dessanynyň esasy ideýasy we gahrymanlary. – Aşgabat: TDU, 1981.

Durdyýew H. Akyl gämisi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1987.

Kösäýew M. Edebiýat taryhynyň käbir meseleleri. – Aşgabat: Türkmenistan, 1963.

Kösäýew M. Edebiýat barada söhbet. – Aşgabat: Türkmenistan, 1972.

Курбанклычев Т. Социально-политические и нравственно-этические взгляды Довлетмаммеда Азади. – Ашгабат: Ылым, 1989.

TSSR YA-nyň Magtymguly adyndaky Edebiýat institutynyň işleri. – IV goýberiliş. – Aşgabat: Ylym, 1960.

Magtymguly. Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar. – Aşgabat: TDU, 1960.

Magtymguly. Şahyryň ömrüne we döredijiligine degişli makalalar ýygyndysy. – Aşgabat: TDH, 1960.

Махтумқули. Сборник статей о жизни и творчестве поэта. – Ашхабад: ТГИ, 1960.

Magtymguly. Beýik türkmen şahyry Magtymgulyynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanan ýubileý ýygyndysy. – Aşgabat: TSSR YA-nyň neşirýaty, 1961.

Magtymguly – 250. Şahyr hakynda ylmy dokladlar, makalalar we habarlar. – Aşgabat: Ylym, 1989.

Meredow A. Şeýdaýy / Derňewler, tekstler/. – Aşgabat, 1964.

Meredow A. Döwletmämmet Azady we onuň “Behiştnama” poemasy // TSSR YA-nyň Habarlary, jemgyýetçilik ylymlar seriýasy. – 1964. – № 3.

Meredow A. Andalyp we türkmen ýazuw edebiýatynda tahmys ýazmak däbi // Şol žurnal. – 1970. – № 5.

Meredow A. Andalyp we XVIII asyr türkmen ýazuw edebiýatynda terjimeçilik däbi // Şol žurnal. – 1971. – № 3.

Meredow A. Ahally S. Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi. – Aşgabat: Türkmenistan, 1988.

Mülkamanow A. Şabendäniň “Şabähram” dessany we onuň Gündogar ertekilerindäki Bähram Gur sýužeti bilen arabaglanyşygy // TSSR YA-nyň Habarlary, jemgyýetçilik ylymlaryň seriýasy. – 1963. – № 2.

Myradow S. Asyrlaryň jümmüşinde. – Aşgabat: Magaryf, 1978.

Nazarow G. “Ýusup-Züleyha” sýužeti we onuň işlenilişi // Sowet edebiýaty. – 1970. – № 12.

Оразов Т. Этические взгляды Махтумкули. – Ашхабад: Ылым, 1974.

Оразов Т. Развитие этической мысли туркменского народа в XVIII веке. – Ашхабад: Ылым, 1974.

Очерки истории философской и общественно-политической мысли Туркменистана. – Ашхабад: Ылым, 1970.

Öwezgeldiýew M. Şabendäniň edebi mirasy. I-II kitap, Aşgabat: Ylym, 1974.

Ökdürow D. “Mün bir gije” we Şeýdaýynyň “Gül-Senuber” dessany // Sowet edebiýaty. – 1966. – № 9.

Поцелуевский А. Р. Метрика произведений Махтумкули // (Сб. статей). – Ашхабад: ТГИ, 1960.

Поцелуевский А. Р. Рифма произведений Махтумкули Махтумкули // (Сб. статей). – Ашхабад: ТГИ, 1960.

Rejebow R. Fizuly bilen Andalyp deňeşdirilende, Fizuly, “Leýli-Mejnun”. – Aşgabat: TDN, 1963.

Самойлович А. N. Стихи Доулет-Мамеда Моллы, отца Махтумкули // ЗВОИРАО. – Т. XXII. – С. Петербург, 1914.

Самойлович А. Н. Очерки по истории туркменской литературы, // Туркмения. – Т. I. Ленинград, 1929.

Türkmenistan SSR-niň taryhy. – 1 t. – 1 – 2 kitap. – Aşgabat, 1959.

Türkmen edebiýatynyň käbir meseleleri. – Aşgabat: TDU, 1973.

Türkmen edebiýatynyň käbir meseleleri. – Aşgabat: TDU, 1975.

Türkmen edebiýatynyň taryhy. – II t. – 1-nji kitap. – Aşgabat: Ylym, 1975.

Türkmen edebiýatynyň taryhy. – II t. – 2-nji kitap. – Aşgabat: Ylym, 1976.

Çaryýew G. O. Magtymguly – akyldar. – Aşgabat, Ylym, 1971.

Çaryýew M. Magtymguly we halk döredijiligi. – Aşgabat, Ylym, 1983.

Ylýasow Ö. Döwletmämmet – Azadynyň döwri we onuň döredijiliginde türkmen tirelerini birleşdirmek meselesiniň goýluşy // TSSR YA-nyň Habarlary, jemgyýetçilik ylymlaryň seriýasy. – 1962. – № 3.

Ylýasow Ö. Gündogaryň iki şahyrynyň döredijiliginiň baglanyşygy hakynda // Sowet edebiýaty. – 1962. – № 11.

Ýazberdiýew A. Arap grafikasynda neşir edilen türkmençe kitaplar. – Aşgabat: Ylym, 1981.

Ýazmow O. Magtymgulynyň ömri we döredijiligi (mekdep seriýasy). – Aşgabat, 1961.

XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça oçerkler, Aşgabat: Ylym, 1967.

Azady. Wagzy-Azat, TYA-nyň neşirýaty, – Aşgabat, 1962.

Andalyp. Leýli-Mejnun. TDN, – Aşgabat, 1956.

Andalyp. Saýlanan eserler. TDN. – Aşgabat: 1963.

Andalyp. Ýusup-Züleyha (tankydy tekst), – Aşgabat: Ylym, 1973.

Andalyp. Lirika, – Aşgabat: Ylym, 1976.

Andalyp. Nesimi (tankydy tekst), – Aşgabat: Ylym, 1978.

Gaýyby. Saýlanan eserler. – Aşgabat, 1965.

Mahmyt Gaýyby. Diwan. – Aşgabat: Miras, 2005.

Magrupy. Lirika. Seýpelmelek-Medhaljemal. – Aşgabat, 1967.

Magtymguly. Saýlanan eserler. – Aşgabat; TDN, 1957.

Magtymguly. Saýlanan eserler, TYA-nyň neşirýaty, 1 – 2 t, Aşgabat. 1959.

Magtymguly. Saýlanan eserler, iki tomluk, – Aşgabat; Türkmenistan, 1983.

Magtymguly. – Aşgabat: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.

Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar. – Aşgabat: Ylym, 1983.

Şabende. Gül-Bilbil. – Aşgabat, Türkmenistan, 1963.

Şabende. Şabähram. – Aşgabat; Türkmenistan, 1966.

Şabende. Şabähram, “Ylym”. – Aşgabat, 1978.

Şabende. Lirika. Gül-Bilbil. – Aşgabat; Ylym, 1978.

Şabende. Lirika. – Aşgabat: Ylym, 1973.

Şeýdaýy. Lirika. Gül-Senuber. – Aşgabat; Ylym, 1978.

Türkmen poeziýasynyň antalogiýasy. – Aşgabat, 1958.

Beýik şahyr (Magtymguly hakynda eserler ýygındysy). – Aşgabat; TDN, 1959.

Gurbansähedow G. Kyrk teňňe. – Aşgabat: TDN, 1961.

Kulyýew G. Köpetdagyň aňyrsynda. – Aşgabat: TDN, 1956.

Kulyýew G. Magtymguly. – Aşgabat: Türkmenistan, 1983.

Saryhanow N. Kitap. – Aşgabat, 1969.

Seýtäkow B. Tylla seniň yşkynda, – Aşgabat: Türkmenistan, 1980.

Taganow T. Dürler hazynasy. – Aşgabat: TDN, 1961.

MAZMUNY

GIRIŞ	7
DÖWLETMÄMMET AZADY.....	37
NURMUHAMMET ANDALYP.....	58
MAGTYMGULY PYRAGY	119
MAHMYT GAÝYBY	210
ŞEÝDAÝY.....	257
GURBANALY MAGRUPY	282
ABDYLLA ŞABENDE	316
XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATYNYDA YZ GALDYRAN ŞAHYRLAR.....	347
EDEBIÝAT	378

Kakajan Atayew

XVIII ASYR TÜRKMEN EDEBIÝATY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktory

J. Gurbangeldiyew

Surat redaktory

G. Orazmyradow

Teh. redaktory

O. Nurýagdyýewa

Neşir üçin jogapkär

A. Mämmetjumaýew

Çap etmäge rugsat edildi . Möçberi 60x90 ¹/₁₆.
Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli-çap listi .
Şertli reňkli ottiski . Hasap-neşir listi . Çap listi .
Sargyt. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.